НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ОСАУЛЕНКО АНДРІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ

УДК 340.0(477) : 343.82

ДИСЕРТАЦІЯ
ЗАКОНОДАВЧІ ОСНОВИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ (1990–2005 РР.)

12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень

Подається на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ **А.О. Осауленко**

Науковий консультант **Тихомиров Олександр Деонисович,**
доктор юридичних наук, професор

Київ – 2020

АНОТАЦІЯ

Осауленко А.О. Законодавчі основи становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України (1990–2005 рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Національна академія внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України, Київ, 2020.

У дисертації на основі теоретичних розробок актуальних проблем вітчизняної історії держави і права здійснено історико-правовий аналіз законодавчих основ становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України (1990–2005 рр.). Зроблено висновок про те, що в зазначений період часу українські вчені, законодавці та практичні працівники правоохоронних органів, зокрема кримінально-виконавчої системи, сприяли становленню та розвитку національної правової системи. Цей процес відбувався не лише в межах національного правового простору, але й у межах європейського простору в процесі взаємодії національної правової системи та правових систем Ради Європи, Євросоюзу.

Досліджено процес зародження і розвитку поглядів на покарання та практику його виконання, починаючи від Античного світу, епох Відродження і Просвітництва, та встановлено обґрунтованість поступового впровадження (з другої половини XIX ст.) прогресивних пенітенціарних ідей Ч. Беккаріа, Д. Говарда, І. Бентама та деяких інших вчених в законодавство та практику виконання покарань окремих західноєвропейських країн та США.

В дисертації наголошено, що в кінці XIX ст. і на початку XX ст. вже була подібна спроба їх впровадження в законодавство та практику виконання покарань Російської імперії, проте доведено незавершеність цих спроб. Водночас підкреслено, що в перше десятиріччя існування СРСР, з певними ідеологічними корегуваннями, здійснювалась спроба впровадження цих ідей у зміст законодавства та практику виконання покарань в кожній із союзних республік, включаючи й УРСР. Однак від

початку 30-х років та до початку 50-х років минулого століття цей процес був призупинений і характеризувався грубим порушенням прав людини.

Автором акцентована увага на тому, що у 50-х роках XX ст. хоча і вкрай повільно розпочався процес часткового відновлення законності при виконанні кримінальних покарань, правовою базою якого стало прийняття у 1969 р. Основ виправно-трудового законодавства Союзу РСР і союзних республік, а також прийняття союзними республіками протягом 1970–1971 рр. Виправно-трудових кодексів, ухвалення яких стало поштовхом для здійснення подальших досліджень у сфері виконання покарань.

У дослідженнях, які здійснювались радянськими вченими під впливом комуністичної ідеології, зверталось мало уваги на недосконалість та жорсткість законодавства, необґрунтоване збільшення сфери підзаконного регулювання, що в кінцевому рахунку призводило до неефективного виконання та відбування покарань.

При дослідженні процесу формування законодавчих основ кримінально-виконавчої системи України (1990–2005 рр.) визначено три періоди: 1) у період з 1990 по 1995 рр. було зроблено перші кроки законодавчого забезпечення становлення кримінально-виконавчої системи; 2) протягом 1996–2002 рр. було прийнято нову Конституцію України (1996 р.), підписано і ратифіковано ряд міжнародних Конвенцій з прав людини, прийнято Кримінальний кодекс України (2001 р.); 3) у період з 2003 по 2005 рр. було прийнято Кримінально-виконавчий кодекс України (2003 р.), а також Закон «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» (2005 р.) та здійснено ряд заходів з виконання вищезазначених та інших прогресивних законів у сфері кримінальної юстиції.

Крім перерахованих законодавчих актів, які автор розглядає як базові, було прийнято також близько 90 Законів України, більше 15 Постанов Верховної Ради України, близько 40 Указів Президента України та більше 90 Постанов Кабінету Міністрів України. У дисертації систематизовано та класифіковано нормативно-правові акти, які стосувались предмета дослідження, з поділом їх на три групи: 1) нормативно-правові акти, які стосувались принципів та загальних підходів

становлення законодавчих основ кримінально-виконавчої системи; 2) нормативно-правові акти, які стосувались правоохоронної діяльності в цілому; 3) нормативно-правові акти, які стосувались безпосереднього функціонування кримінально-виконавчої системи і були спрямовані на її становлення та розвиток.

При дослідженні першого періоду автор наголошує на тому, що у 1990–1991 роках відбулися доленосні події не тільки в історії української державності загалом, але і кримінально-виконавчої системи зокрема. Реформування правової системи України та її підсистем розпочалось з моменту прийняття 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України, на підставі якої було модельовано положення багатьох принципово нових законів України та закладено підвалини з подальшого суттєвого реформування всіх сфер суспільного життя, зокрема на гуманізацію виконання та відбування покарань.

Наголошено, що важливим стратегічним документом у цьому напрямі стала Постанова Кабінету Міністрів «Про Основні напрями реформи кримінально-виконавчої системи в Українській РСР» від 11 липня 1991 р. № 88, яка передбачала 11 конкретних напрямків діяльності з подальшого реформування, спрямованих насамперед на соціальну переорієнтацію виконання покарань. Автором встановлено, що протягом 1990–1995 рр. і особливо після прийняття зазначеної постанови були внесені суттєві зміни до ВТК України, окремих підзаконних нормативно-правових актів. Водночас доведено, що завдяки цим змінам у виправних колоніях були зняті окремі обмеження режимного характеру, які суттєво розширили права засуджених.

Акцентована увага на важливій ролі в процесі подальшого реформування кримінально-виконавчої системи законів, в яких було конкретизовано правовий статус суду та правоохоронних органів, регламентовано на законодавчому рівні попереднє ув’язнення, а також скасовано вислання та заслання.

Водночас автор звертає увагу, що саме в цей період став активно вивчатись зарубіжний пенітенціарний досвід Європейських держав, налагоджувались тісні контакти з різноманітними громадськими і релігійними організаціями, пресою та іншими засобами масової інформації. Наголошено на тому, що з метою наукового забезпечення реформування кримінально-виконавчої системи активно стали

проводитись науково-практичні конференції, засідання круглого столу за участі провідних вчених-пенітенціаристів як України, так і зарубіжних країн.

Після вступу України 9 листопада 1995 р. до Ради Європи протягом другого періоду – з 1996 р. по 2002 р. відбувався процес з виконання своїх зобов'язань, який розпочався з прийняття Конституції України, що заклала правові основи реформування національної правової системи, а завершальним його етапом стало прийняття Кримінального кодексу та здійснення заходів з їх практичної реалізації.

Дисертант наголошує, що зміст окремих статей КК України і, передусім, тих із них, які безпосередньо торкались покарань, і, відповідно, функціонування кримінально-виконавчої системи, кардинально вплинув на її структурну побудову та функціонування. Зокрема, для реалізації процедури виконання нових видів покарань, передбачених КК України, та недопущення правового вакууму було прийнято Закон України «Про внесення змін до Виправно-трудового кодексу України», який вніс відповідні зміни до чинного на той час ВТК України та визначив правовий статус осіб, які їх відбувають. Цей закон набрав чинності з 1 вересня 2001 р. одночасно з набранням чинності КК України.

Обґрунтовано думку дисертанта про те, що, прагнучи розвиватись демократичним шляхом, а також враховуючи зобов'язання нашої держави після її вступу до Ради Європи, 22 квітня 1998р. Указом Президента України №344/98 було виведено кримінально-виконавчу систему зі складу Міністерства внутрішніх справ і в подальшому створено Державний департамент України з питань виконання покарань як центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом, який безпосередньо повинен був реалізовувати єдину державну політику у сфері виконання покарань. Як вважає автор, логічним продовженням вищезазначеного рішення став Закон України від 2 березня 2000 р. «Про загальну структуру і чисельність кримінально-виконавчої системи України».

При розкритті третього періоду автор наголошує, що ефективність реформування кримінально-виконавчої системи у значній мірі залежала від досконалості її законодавчих основ, в структурі яких особливе місце посідає Кримінально-виконавчий кодекс України, який був прийнятий 11 липня 2003 р.

Автор вважає, що з набранням чинності цього кодексу 1 січня 2004 р., завершився один із важливих етапів реформування галузі законодавства, що регулює виконання всіх видів кримінальних покарань. Відбулась повна трансформація виправно-трудового права України в кримінально-виконавче, завершено один із головних етапів реалізації стратегічних напрямів кримінально-виконавчої політики Української держави.

В дисертації обґрунтовано, що прийняття КВК України стало не тільки етапом реформи кримінально-виконавчої системи, але і одночасно стимулятором її продовження та поглиблення, оскільки у відповідності з його положеннями в подальшому було прийнято ряд законів та інших нормативно-правових актів у сфері виконання всіх видів покарань. При формуванні змісту норм, закріплених у КВК та інших законах України, були враховані рекомендації Ради Європи, а також виконано ряд зобов'язань, взятих нашою державою при вступі до цієї організації.

На підставі порівняльного аналізу змісту КВК України та трьох пострадянських держав (Республіка Білорусь, Республіка Молдова, Російська Федерація), однієї постсоціалістичної держави (Республіка Польща), а також окремих західноєвропейських держав (Велика Британія, Італія, Франція, ФРН), північноамериканських держав (Канада та США), а також Японії, як однієї з провідних держав Азії, автором зроблено висновки: 1) законодавство України у сфері виконання покарань є більш прогресивним, ніж аналогічне законодавство трьох досліджених пострадянських держав; 2) законодавство Республіки Польщі та країн «великої сімки» в більшій мірі відповідає міжнародним стандартам поводження з ув'язненими, а тому є значно прогресивнішим порівняно з Україною; 3) прогресивність значної кількості норм КВК України не завжди забезпечується ефективною їх реалізацією; 4) з деяких позицій практика виконання та відбування покарань в країнах «великої сімки» навіть значно переважає вимоги та рекомендації міжнародних стандартів поводження з ув'язненими.

Автор наголошує, що активізації євроінтеграційних процесів сприяло також прийняття 18 березня 2004 р. Закону «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу». Водночас в

контексті євроінтеграційних процесів було затверджено Програму подальшого реформування та державної підтримки кримінально-виконавчої системи на 2002–2005 роки, яка, окрім необхідності прийняття КВК, передбачила також і прийняття Закону «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», який був прийнятий 23 червня 2005 р.

Автор робить висновок, що з прийняттям зазначеного закону фактично завершився п’ятнадцятирічний період створення законодавчих основ становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи нашої держави. Саме в цей період було закладено законодавче підґрунтя для подальшого вдосконалення вітчизняної кримінально-виконавчої системи в умовах європейської інтеграції України.

Ключові слова: євроінтеграція, правова система, законодавство, закон, нормативно-правовий акт, законодавчі основи кримінально-виконавчої системи, засуджений, виконання та відбування покарань.

SUMMARY

Osaulenko A.O. Legislative framework for formation and development of criminal-executive system of Ukraine (1990–2005). – Qualifying scientific paper on the rights for a manuscript.

The dissertation for the degree of the doctor of Science in Law, specialty 12.00.01 – theory and history of the state and law; history of political and law sciences. – National Academy of Internal Affairs of Ukraine, Kyiv, 2020.

The dissertation on the basis of theoretical developments of actual problems of domestic history of state and law carried out historical and legal analysis of legislative bases of formation and development of criminal-executive system of Ukraine (1990–2005). It is concluded that during this period Ukrainian scholars, legislators and practitioners of law enforcement agencies, in particular of penitentiary system, contributed to formation and development of the national legal system and its components in all spheres of public life. This process took place not only within the national legal space, but also within the European space over the course of interaction between the national legal system and legal systems of the Council of Europe and the European Union.

The author studied the process of origin and development of views on punishment and practice of its execution, starting from Classical Antiquity, the Renaissance and Enlightenment and established the validity of gradual democratic introduction (from the second half of the XIX century) of progressive penitentiary ideas by Ch. Beccaria, D. Howard, I. Bentham and some other scientists in legislation and practice for execution of punishments of some Western European countries and the USA.

The dissertation emphasized that at the end of the XIX century. and in the early XX century there was a similar attempt to introduce them into the law and practice of execution of punishments of the Russian Empire and proved incompleteness of these attempts. At the same time, it was emphasized that in the first decade of the USSR's existence, with certain ideological adjustments, an attempt was made to introduce these ideas into content of legislation and practice of execution in each of the Union republics,

including the USSR. However from the beginning of 1930s until the beginning of 1950s, this process was suspended and was characterized by a gross violation of human rights.

The author draws attention that in 1950s, although very slowly, the process of partial restoration of legality in execution of criminal punishments began, the legal basis of which was the adoption in 1969 of basics of correctional labor legislation of the USSR and Union republics, as well as the adoption by the Union republics during 1970–1971 of Correctional Labor Codes, the adoption of which gave an impulse for further research in the realm of execution of punishments.

The studies conducted by the Soviet scholars under the influence of communist ideology paid little attention to imperfection and severity of the legislation, unjustified increase in the scope of bylaws, which ultimately led to inefficient execution and serving of sentences.

In studying the process of formation of the legislative basis of the penitentiary system of Ukraine (1990–2005), the author identified three periods: 1) within the period from 1990 to 1995, first steps of legislative support for formation of the penitentiary system were made; 2) during 1996–2002, a new Constitution of Ukraine was adopted (1996), a number of international conventions on human rights were signed and ratified, and the Criminal Code of Ukraine (2001) was adopted; 3) within the period from 2003 to 2005 the Criminal Enforcement Code of Ukraine (2003) was adopted, as well as the Law «On State criminal-executive service of Ukraine» (2005) and number of measures were taken to implement the above stated and other progressive laws in the field of criminal justice.

In addition to the listed legislative acts, which the author considers as basic, about 90 Laws of Ukraine, more than 15 Resolutions of the Verkhovna Rada of Ukraine, about 40 Decrees of the President of Ukraine and more than 90 Resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine were adopted. The dissertation systematizes and classifies normative-legal acts, which concerned the research subject with their division into three groups: 1) normative-legal acts, which concerned principles and general approaches of formation of legislative bases of criminal-executive system; 2) regulations that concerned law

enforcement activities in general; 3) normative legal acts that concerned direct functioning of the penitentiary system and were aimed at its formation and development.

In studying the first period, the author emphasizes that in 1990–1991 fateful events took place not only in the history of Ukrainian statehood in general, but also in the penitentiary system in particular. The reform of the legal system of Ukraine and its subsystems began with the adoption on July 16, 1990 of the Declaration of State Sovereignty of Ukraine, which modeled the provisions of many fundamentally new laws of Ukraine and laid foundations for further substantial reform of all spheres of public life and serving punishments.

It was emphasized that an important strategic document in this direction was the Resolution of the Cabinet of Ministers «On the main directions of reform of the penitentiary system in the Ukrainian SSR» of July 11, 1991 №88, which provided 11 specific areas for further reform, aimed primarily at social reorientation of punishment execution. The author found that during 1990–1995 and especially after the adoption of this resolution, significant changes were made to the Correctional Labor Code of Ukraine, as well as some bylaws. At the same time, it was proved that thanks to these changes in penal colonies, some restrictions of a regime nature were removed, which significantly expanded the rights of convicts.

Emphasis is placed on the important role in the process of further reform of the criminal-executive system of laws, which specified the legal status of court and law enforcement agencies, regulated at legislative level pre-trial detention, and abolished deportation and exile.

At the same time the author draws attention to the fact that during this period foreign penitentiary experience of European states began to be actively studied, close contacts were established with various public and religious organizations, press and other mass media. It was emphasized that in order to scientifically support the reform of the penitentiary system, scientific and practical conferences, round table meetings with the participation of leading penitentiary scientists from both Ukraine and foreign countries started to be actively held.

After Ukraine's accession to the Council of Europe on November 9, 1995, during the second period, from 1996 to 2002, the process of fulfilling its obligations took place, that commenced with the adoption of the Constitution of Ukraine, which laid the legal foundations for reforming the national legal system – the adoption of the Criminal Code and implementation of measures for practical implementation of the obligations became its final stage.

The dissertation emphasizes that the content of certain articles of the Criminal Code of Ukraine and first of all those that directly affected punishment and, accordingly, functioning of the criminal-executive system, dramatically affected its structural form and functioning. In particular, in order to implement a procedure for execution of new types of punishments provided by the Criminal Code of Ukraine and to prevent a legal vacuum, a law was adopted that amended the current Correctional Labor Code of Ukraine and determined legal status of persons serving them. This law came into force on September 1, 2001, simultaneously with entry into force of the Criminal Code of Ukraine.

The author of the dissertation substantiated that striving to develop in a democratic way, as well as taking into account the obligations of our state after its accession to the Council of Europe, on April 22, 1998, Decree of the President of Ukraine No.344/98 removed the criminal-executive system from the Ministry of Internal Affairs and subsequently established the State Department of Ukraine for Execution of Sentences as a central executive body with a special status, which was to directly implement a unified state policy in the field of punishment execution. According to the author, the logical continuation of the above decision was the Law of Ukraine of March 2, 2000 «On the general structure and number of the criminal-executive system of Ukraine».

In exploring the third period, the author emphasizes that effectiveness of reforming the criminal-executive system largely depended on perfection of its legal framework, in structure of which a special place is occupied by the Criminal Executive Code of our state, which was adopted on July 11, 2003.

According to the author, with the entry into force of this code on January 1, 2004, one of the important stages of reforming the field of legislation, governing the execution of all types of criminal penalties, was completed. Full transformation of the correctional

labor law of Ukraine into the criminal-executive one took place, one of the main stages of the implementation of the strategic directions of the criminal-executive policy of the Ukrainian state was completed.

The dissertation proved that the adoption of the Criminal Executive Code of Ukraine was not only a stage of reform of the criminal-executive system, but also a stimulus for its continuation and deepening, since in accordance with its provisions subsequently a number of laws and regulations on punishment execution were adopted. In formulating the content of the norms stated in the Criminal Executive Code and other laws of Ukraine, the recommendations of the Council of Europe were taken into account, as well as a number of responsibilities assumed by our state when joining this organization.

Based on a comparative analysis of the content of the Criminal Executive Code of Ukraine and three neighboring post-Soviet states (Republic of Belarus, Republic of Moldova, Russian Federation), one neighboring post-socialist state (Republic of Poland), as well as some leading Western European countries (England, Italy, France, Germany), North American states (Canada and the USA), as well as Japan, as one of the leading Asian countries, the author concluded: 1) legislation of Ukraine in the field of punishments execution is more progressive than the similar legislation of the three studied post-Soviet states; 2) legislation of the Republic of Poland and the G7 countries is more in line with international standards for the treatment of prisoners, and is therefore much more progressive than in Ukrainian one; 3) progressiveness of a significant number of norms of the Criminal Executive Code of Ukraine is not always ensured by their effective implementation; 4) from some points of view, practice of execution and serving of sentences in the G7 countries even significantly exceeds the requirements and recommendations of international standards for treatment of convicts.

The author emphasizes that intensification of European integration processes was also facilitated by the adoption on March 18, 2004 of the Law «About the Statewide Program for Adaptation of the Legislation of Ukraine to the Legislation of the European Union». At the same time, in the context of European integration processes, the Program of further reforming and state support of the criminal-executive system for 2002–2005 was approved, which, in addition to the need to adopt the Criminal Executive Code, also

provided for the adoption of Law «On State criminal-executive service of Ukraine», that was approved on June 23, 2005.

The author concludes that adoption of this law actually ended fifteen-year period of creating the legal basis for formation and development of the criminal-executive system of our state. It was during this period that the legislative basis for further improvement of the domestic criminal-executive system in the context of Ukraine's European integration was laid.

Key words: legislative framework of criminal-executive system, European integration, legal system, legislation, law, normative-legal acts, convict, execution and serving of punishments.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Монографії

1. Осауленко А. О. Законодавчі основи становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України (1990–2005 рр.) : монографія. Київ : Вадекс, 2019. 450 с.

Рецензії:

Джужа О. М. Історико-правове дослідження кримінально-виконавчої системи України. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 1 (114). С. 165–166.

Коваленко В. В. Рецензія на монографію Осауленка Андрія Олександровича «Законодавчі основи становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України (1990–2005 рр.)». *Право і суспільство*. 2020. № 2. Ч. 3. С. 249–250.

2. Осауленко А. О. Розділ 5. Роль громадянського суспільства у забезпеченні ефективності функціонування пенітенціарної системи. *Громадянське суспільство і правова держава: теоретичні моделі та досвід реалізації* : монографія / за заг. ред. В. Д. Гвоздецького. Київ, 2012. С. 184–232.

Статті у фахових вітчизняних і зарубіжних наукових виданнях

1. Осауленко А. О. Розробка та прийняття Кримінально-виконавчого кодексу України: історико-правовий аспект. *Держава та регіони*. 2010. № 3. Серія: Право. С. 69–73.

2. Осауленко А. О. Вплив норм Конституції України на розвиток кримінально-виконавчої системи. *Кримський юридичний вісник*. 2010. № 2 (9). І ч. С. 174–179.

3. Осауленко А. О. Історико-теоретичні аспекти розвитку юридичної відповідальності та покарання. *Право і суспільство*. 2010. № 4. С. 23–27.

4. Осауленко А. О. Розвиток кримінально-виконавчої системи України в період становлення української державності. *Право і суспільство*. 2010. № 5. С. 132–137.

5. Осауленко А. А. Уголовно-исполнительные кодексы Украины и Российской Федерации: сравнительно-правовой аспект. *Доктрина права*. 2011. № 1 (9). С. 73–79. (Російська Федерація).

6. Осауленко А. О. Історико-правові аспекти становлення і розвитку інститутів громадянського суспільства в контексті пенітенціарної системи України. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2012. № 28. С. 23–30.

7. Осауленко А. О. Становлення та розвиток поглядів на покарання та права і свободи засуджених (історико-правовий аспект). *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2013. №21 (І ч). Т. 1. С. 82–85.

8. Осауленко А. О. Історико-теоретичні проблеми становлення громадянського суспільства та пенітенціарної системи України в контексті забезпечення прав і свобод громадян. *Наше право*. 2013. № 5. С. 21–27.

9. Осауленко А. О. Функції кримінального покарання: загальнотеоретичний аспект. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2014. № 4. С. 190–193. URL: http://lsej.org.ua/4_2014/49.pdf.

10. Осауленко А. О. Історико-правові аспекти становлення поглядів на мету кримінально-виконавчого законодавства України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. Вип. 74. С. 96–102.

11. Осауленко А. Пенитенциарное законодательство Украины и Республики Молдова: сравнительно-правовой аспект. *Jurnalul Juridic National: Teorie si Practica*. 2017. № 1 (23). С. 13–17. (Республіка Молдова).

12. Осауленко А. О. Заходи з реформування кримінально-виконавчої системи у зв'язку з підготовкою вступу України до Ради Європи (1994–1995 роки). *Форум права.* 2018. № 3. С. 63–71. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2018_3_10.pdf.

13. Осауленко А.О. Вплив принципів, сформованих у міжнародних стандартах з прав людини на розвиток кримінально-виконавчої системи України. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Юридичні науки.* 2018. Вип. 3. Т. 1. С. 41–44.

14. Osaulenko A. Структура норм, сформульованих у Кримінально-виконавчому кодексі України як предмет дискусії в юридичній науці. *Visegrad journal on human rights*. 2018. № 4 (vol. 2). P. 77–81. (Словацька Республіка).

15. Осауленко А.О. Реформування кримінально-виконавчої системи в перші роки існування України як незалежної держави (1992–1993 рр.). *Часопис Київського університету права*. 2018/2. С. 52–57.

16. Осауленко А. О. Світова та європейська традиція функціонування інституту умовно-дострокового звільнення засуджених (порівняльно-правовий аспект). *Порівняльно-аналітичне право.* 2018. № 3. С. 49–52. URL: http://www.pap.in.ua/3_2018/12.pdf.

17. Osaulenko A. Історико-правові аспекти становлення законодавчих основ кримінально-виконавчої системи України (1990–1995 рр.). *Visegrad journal on human rights*. 2019. № 4 (vol. 3). С. 149–154. (Словацька Республіка).

18. Осауленко А. О. Законодавчі основи запровадження прогресивної системи виконання покарань в Україні (історико-правовий аспект). *Порівняльно-аналітичне право.* 2019. № 4. С. 46–48. URL: http://www.pap.in.ua/4_2019/13.pdf.

19. Осауленко А. Историко-правовые вопросы развития законодательных основ уголовно-исполнительной системы Украины (1996–2002 гг.). *Legea şi viaţa*. 2019. № 9/2 (333). С. 88–92. (Республіка Молдова).

20. Осауленко А. Конкретизация законодательных основ развития уголовно-исполнительной системы Украины в подзаконных нормативно-правовых актах (1996–2005 гг.). *Legea şi viaţa*. 2019. № 10/2 (334). С. 101–104. (Республіка Молдова).

21. Осауленко А. О. Удосконалення законодавчих основ кримінально-виконавчої системи України протягом 2003–2005 років. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. *Юридичні науки.* 2019. Т. 30 (69). № 5. С. 24–29.

Праці апробаційного характеру

1. Осауленко А. О. Соціальне призначення юридичної відповідальності. *Принципи гуманізму та верховенства права як умова розвитку демократичної, соціальної, правової держави* : матеріали міжвуз. наук.-теор. конф. (Київ, 26 груд. 2008 р.). Київ: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2009. С. 79–81.

2. Осауленко А. О. Природно-правова філософія покарання. *Філософські, методологічні й психологічні проблеми права* : тези доп. ІІІ Всеукр. наук.-теор. конф.

(Київ, 23 квіт. 2010 р.). Київ: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2010. С. 157–158.

3. Осауленко А. О. Проблема забезпечення гуманізму в процесі реформування кримінально-виконавчої системи. *Правові реформи в Україні* : збірник матеріалів II міжвуз. наук.-теор. конф. (Київ, 21 жовт. 2010 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2010. С. 157–158.

4. Осауленко А. О. Історико-правові аспекти розробки та прийняття Кримінально-виконавчого кодексу України. *Національні інтереси та проблеми правової системи України* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 12–13 берез. 2011 р.). Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2011. Ч. 1. С. 22–24.

5. Осауленко А. О. Вплив норм Конституції України на розвиток кримінально-виконавчої системи. *Правова доктрина і юридична практика : досвід і перспективи розвитку*: матеріали наук.-теорет. семінару (Київ, 29 берез. 2011 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2011. С. 65–70.

6. Осауленко А. О. Конституційні засади формування кримінально-виконавчого права в Україні. *Конституція України: зміни чи нова редакція* : матеріали круглого столу (Київ, 24 черв. 2011 р.). Київ: Юрінком Інтер, 2011. С. 128–132.

7. Осауленко А. О. Розробка та прийняття кримінально-виконавчого кодексу України: історико-правовий аспект. *Правові реформи в Україні* : збірник матеріалів III Всеукр. наук.-теор. конф. (Київ, 6 жовт. 2011 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2011. Ч. 1. С. 140–141.

8. Осауленко А. О. Офіційно-діловий стиль викладу правозастосовних актів, які приймаються на підставі норм Кримінально-виконавчого кодексу України. *Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи* : тези доп. VII Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 4 листоп. 2011 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2011. С. 35–36.

9. Осауленко А. О. Становлення і розвиток інститутів громадянського суспільства в контексті пенітенціарної системи в Україні. *Конституція України: питання теорії та практики* : матеріали міжкафед. наук.-практ. семінару (Київ, 8 черв. 2012 р.). Київ: «МП Леся», 2012. С. 127–130.

10. Осауленко А. О. Становлення пенітенціарної системи України в контексті забезпечення прав і свобод громадян. *Сучасний вимір держави і права* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 24–25 трав. 2013 р.). Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2013. С. 17–19.

11. Осауленко А. О. Історико-правовий аспект становлення та розвитку поглядів на покарання. *Правова доктрина та юридична практика: досвід і перспективи розвитку* : матеріали наук.-теорет. семінару (Київ, 25 берез. 2014 р.). Київ: НАВС, 2014. С. 81–83.

12. Осауленко А. О. Історико-правові аспекти становлення поглядів на мету кримінально-виконавчого законодавства України. *Людина і закон: публічно-правовий вимір* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 7–8 листоп. 2014 р.). Дніпропетровськ: ГО «Правовий світ», 2014. Ч. 1. С. 18–21.

13. Осауленко А. О. Конституція України та її вплив на формування змісту кримінально-виконавчого законодавства. *Актуальні питання застосування кримінально-виконавчого законодавства* : матеріали круглого столу (Київ, 18 берез. 2015 р.). Київ: Інститут кримінально-виконавчої служби, 2015. С. 122–125.

14. Осауленко А. О. Загальнотеоретичний вимір функцій кримінального покарання. *Актуальні питання конституційного розвитку незалежної України* : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 25 черв. 2015 р.). Київ: НАВС, 2015. С. 79–82.

15. Осауленко А. О. Юридична відповідальність та покарання: історико-правові аспекти взаємозв'язку. *Кафедра теорії держави та права*: *етапи становлення та перспективи розвитку* : матеріали наук.-теор. конф. (Київ, 2 черв. 2016 р.). Київ: НАВС, 2016. С. 87–91.

16. Осауленко А. О. Пенитенциарное законодательство Украины и Республики Беларусь: сравнительно-правовой аспект. *Актуальные вопросы современной юридической науки: теория, практика, методика :* сборник материалов II Междунар. заочной науч. конф. (Могилев, 19 мая 2017 г.). Могилев: Могилев. институт МВД, 2017. С. 391–393.

17. Осауленко А. О. Юридична конструкція забезпечення ефективності правових засобів стимулювання правомірної поведінки засуджених. *Проблеми*

законодавчого регулювання порядку розробки та прийняття нормативно-правових актів : тези доп. та повідомл. учасників III Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 2–3 лист. 2017 р.). Харків: Право, 2017. С. 98–101.

18. Осауленко А. О. Заходи з реформування пенітенціарної системи у зв'язку з підготовкою вступу України до Ради Європи (історико-правовий аспект). *Urgent problems of law on the modern stage of statehood development* : conference proceedings (Lublin, 20–21 october 2017.). Lublin: Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2017. P. 53–56.

19. Осауленко А. О. Органи і установи виконання покарань як суб'єкти здійснення правоохоронної діяльності. *Правоохорона функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми дослідження* : тези доп. учасників міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 17 трав. 2019 р.). Харків: ХНУВС, 2019. С. 158–160.

20. Осауленко А. О. Розвиток законодавчого регулювання кримінально-виконавчої системи України у 1990–2005 рр. *Правові реформи як елемент соціального реформування* : тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф. (Рівне, 11–12 груд. 2019 р.). Рівне: МЕГУ імені академіка Степана Дем'янчука, 2019. С. 37–41.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ 22

ВСТУП 23

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАКОНОДАВЧИХ ОСНОВ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ 35

1.1. Стан наукового розроблення законодавчих основ становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України 35

1.2. Методологія історико-правового дослідження законодавчих основ становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України 55

1.3. Нормативно-правове забезпечення організації та функціонування виправно-трудової системи УРСР (70–80-ті роки XX ст.) 78

Висновки до розділу 1 105

РОЗДІЛ 2. ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ВИТОКИ СТАНОВЛЕННЯ ЗАКОНОДАВЧИХ ОСНОВ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ (1990–1995 рр.) 109

2.1. Основні напрями формування нової стратегії реформування кримінально-виконавчої системи України (1990–1991 рр.) 109

2.2. Законодавче забезпечення реформування кримінально-виконавчої системи в перші роки існування України як незалежної держави (1992–1993 рр.) 128

2.3. Підготовчі заходи Української держави щодо вступу до Ради Європи та відповідної трансформації законодавчих основ кримінально-виконавчої системи (1994–1995 рр.) 149

Висновки до розділу 2 166

РОЗДІЛ 3. ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВИМІР РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВЧИХ ОСНОВ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ (1996–2002 рр.) 169

3.1. Європейська правова традиція функціонування пенітенціарної системи 169

3.2. Теоретико-правові питання впливу Конституції України на формування законодавчих основ кримінально-виконавчої системи 193

3.3. Заходи Української держави з виконання своїх зобов'язань щодо реформування кримінально-виконавчої системи після вступу до Ради Європи (1996–1999 рр.) 212

3.4. Розвиток кримінально-виконавчої системи після ратифікації Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та прийняття Кримінального кодексу

України (2000–2002 рр.) ... 233

Висновки до розділу 3 ... 254

РОЗДІЛ 4. ДОКТРИНАЛЬНІ ЗАСАДИ ТА КОМПАРАТИВІСТСЬКИЙ АНАЛІЗ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ (2003 р.) ... 258

4.1. Кримінально-виконавча доктрина та Кримінально-виконавчий кодекс України як основи розвитку вітчизняної кримінально-виконавчої системи ... 258

4.2. Компаративістський аналіз змісту Кримінально-виконавчого кодексу України ... 295

4.3. Конкретизація положень Кримінально-виконавчого кодексу та інших законів України в підзаконних нормативно-правових актах ... 325

Висновки до розділу 4 ... 339

РОЗДІЛ 5. СТАН РЕАЛІЗАЦІЇ ЗАКОНОДАВЧИХ ОСНОВ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СИСТЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇХ РОЗВИТКУ В УМОВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ ... 343

5.1. Заходи з реалізації положень Кримінально-виконавчого кодексу та подальшого реформування кримінально-виконавчої системи України протягом 2003–2005 рр. ... 343

5.2. Закон «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» та його місце в структурі законодавчих основ кримінально-виконавчої системи (2005 р.) ... 361

5.3. Перспективи вдосконалення законодавчих основ вітчизняної кримінально-виконавчої системи в умовах європейської інтеграції України ... 382

Висновки до розділу 5 ... 398

ВИСНОВКИ ... 402

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ... 411

ДОДАТКИ ... 472

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВТК – Виправно-трудовий кодекс

ВТУ **–** виправно-трудова установа

ГУ – Головне управління

ГУВП – Головне управління виконання покарань

ДДУПВП – Державний департамент України з питань виконання покарань

ДКВС – Державна кримінально-виконавча служба

ЄПП – Європейські пенітенціарні правила

ЄС – Європейський Союз

КВК – Кримінально-виконавчий кодекс

КВС – кримінально-виконавча система

КК – Кримінальний кодекс

КМУ – Кабінет Міністрів України

ЛТП – лікувально-трудовий профілакторій

МВС – Міністерство внутрішніх справ

МСП – Мінімальні стандартні правила поводження з в’язнями

МЮ – Міністерство юстиції

НПА – нормативно-правовий акт

ОВС – органи внутрішніх справ

ООН – Організація Об’єднаних Націй

ОРД – оперативно-розшукова діяльність

ПАРЄ – Парламентська асамблея Ради Європи

ПВР УРСР – Президія Верховної Ради УРСР

СІЗО – слідчий ізолятор

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

УВП – установа виконання покарань

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. В умовах формування соціальної, демократичної, правової держави особливої актуальності набувають питання взаємної відповідальності держави та особи. Важливе значення у процесі втілення в життя цього принципу відіграє юридична, зокрема кримінальна відповідальність. Реалізація цих завдань вимагає удосконалення інституцій правової системи в руслі гуманізації законодавства та поступової імплементації права Європейського Союзу. Одним із таких інститутів є кримінально-виконавча система нашої держави, яка за роки існування України проходить складний шлях нормативно-правового регулювання.

У сучасній Україні відбувається процес чергового реформування кримінально-виконавчої системи після передачі її в структуру Міністерства юстиції. Теперішній стан кримінально-виконавчої системи характеризується тенденцією поступового зменшення кількості осіб, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі. Досить гостро стоїть проблема трудової зайнятості засуджених, їх комунально-побутового забезпечення та медичного обслуговування, а також захворюваності та смертності серед засуджених. Для розв’язання зазначених проблем важливу роль відіграє процес створення законодавчих основ кримінально-виконавчої системи, який особливо активно відбувався протягом 1990–2005 рр. і суттєво впливає на сучасне реформування вітчизняної пенітенціарної системи.

У сучасній юридичній науці спостерігається тенденція до зближення юридичних дисциплін, їх взаємовплив, а також розвиток комплексних міжгалузевих досліджень. Законодавчі основи становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України є малодослідженою проблемою як в історії держави і права України, так і в загальній теорії держави і права та в теорії кримінально-виконавчого права. Піднята проблематика носить яскраво виражений міжгалузевий характер і тому потребує фундаментального дослідження в межах історії та теорії держави і права. Аналіз чинного законодавства дає підстави дійти висновку, що

терміни «кримінально-виконавча система», «пенітенціарна система», «засуджений» вживаються в значній кількості нормативно-правових актів різних галузей законодавства, що, у свою чергу, свідчить про міжгалузевий характер досліджуваної проблеми.

Процес нормативної регламентації кримінально-виконавчої системи незалежної України, заснованої на принципах верховенства права та поваги до прав і свобод людини, розпочався ухваленням Декларації про державний суверенітет України (1990 р.) та Акта проголошення незалежності України і продовжився з прийняттям Конституції України, Кримінального та Кримінально-виконавчого кодексів України, а також Закону «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» (2005 р.), які стали фундаментальними нормативно-правовими основами здійснення подальших реформ кримінально-виконавчої системи України.

Обрані хронологічні межі (1990–2005 рр.) охоплюють період як формування нової стратегії реформування кримінально-виконавчої системи в умовах вступу України до Ради Європи та інтеграції у міжнародний правовий простір, так і становлення та трансформації законодавчих основ її кримінально-виконавчої системи на основі адаптації вітчизняного законодавства до міжнародних та європейських стандартів.

Однією з причин виникнення проблем у реформуванні кримінально-виконавчої системи є недоліки законодавчої регламентації суспільних відносин у сфері виконання кримінальних покарань, які мали місце в правотворчій діяльності радянського періоду і, на жаль, трапляються у правотворчості сучасної України.

У зв’язку з вищезазначеними факторами активізація історико-правових наукових досліджень в контексті становлення та розвитку законодавчих основ кримінально-виконавчої системи України, внесення до них змін та доповнень, а також ефективності впровадження їх у життя є досить доречною та актуальною.

Теоретичною базою дослідження стали праці науковців у сфері теорії та історії держави і права, конституційного права, а також теорії управління, зокрема: В. Б. Авер’янова, О. М. Андрущак , О. М. Бандурки, Ю. М. Бисаги, С. В. Бобровник, С. К. Бостана, А. О. Галая, О. М. Головка, С. Д. Гусарєва, І. В. Іванькова,

М. С. Кельмана, М. І. Козюбри, А. М. Колодія, М. В. Костицького, С. Л. Лисенкова, В. В. Лемака, Л. А. Луць, О. П. Неалова, Ю. М. Оборотова, І. В. Оксенчука, Н. М. Оніщенко, В. Ф. Опришка, Н. М. Пархоменко, В. П. Пєткова, О. В. Петришина, С. П. Погребняка, П. М. Рабіновича, Л. П. Самофалова, О. Ф. Скакун, В. М. Селіванова, С. Г. Стеценка, О. Д. Тихомирова, Л. Г. Удовики, І. Б. Усенка, В. Л. Федоренка, А. Є. Шевченка, Ю. С. Шемшученка, О. В. Шмоткіна, О. І. Ющика, Д. В. Ягунова, О. Н. Ярмиша, М. М. Яцишина та ін.

У сфері науки кримінально-виконавчого права ці питання досліджувались у працях В. А. Бадири, Є. М. Бодюла, І. Г. Богатирьова, О. І. Богатирьової, Т. А. Денисової, О. М. Джужи, А. В. Кирилюка, В. В. Коваленка, О. Г. Колба, В. О. Корчинського, В. А. Льовочкіна, М. С. Пузирьова, Г. О. Радова, О. В. Романенка, А. Х. Степанюка, В. М. Трубникова, С. Я. Фаренюка, О. О. Шкути, І. С. Яковець та інших вчених. Однак у працях зазначених авторів проблеми функціонування кримінально-виконавчої системи тісно не прив’язані до конкретного історичного періоду її розвитку.

Також вагомий внесок в досліджувану проблематику зробили фахівці у сфері пенітенціарної педагогіки і психології О. В. Беца, В. І. Кривуша, В. С. Медведєв, В. М. Синьов, О. П. Сєвєров та ін.

Незважаючи на наукові розробки зазначених авторів, поза межами фундаментальних досліджень залишилося осмислення законодавчих основ становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України протягом 1990–2005 рр. та відповідна їх періодизація.

Дослідження генези кримінально-виконавчої системи нашої держави у розрізі її законодавчих основ та протягом 1990–2005 рр. сприятиме удосконаленню відповідного законодавства та практики виконання покарань, а також подальшим науковим історико-правовим дослідженням пенітенціарної системи України.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане відповідно до Концепції Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, схваленої Законом України від 21 листопада 2002 р. № 228-IV, Плану законодавчого

забезпечення реформ в Україні, схваленого Постановою Верховної Ради України від 4 червня 2015 р. № 509-VIII, Концепції державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України, схваленої Указом Президента України від 8 листопада 2012 р. № 631/2012, Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України, схваленої Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13 вересня 2017 р. № 654-р, Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016–2020 рр., затверджених постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 р., Основних напрямів наукових досліджень Національної академії внутрішніх справ на 2018–2020 рр. (рішення Вченої ради від 26 грудня 2017 р., протокол № 28/1).

Тему дисертації затверджено рішенням Вченої ради Національної академії внутрішніх справ від 26 грудня 2017 р. (протокол № 28).

Мета і завдання дослідження. *Мета* роботи полягає в історико-правовому осмисленні процесу формування законодавчих основ становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України у 1990–2005 рр., визначенні їх значення та ступеня впливу на подальше реформування вітчизняної пенітенціарної системи.

Сформульована мета зумовила постановку та вирішення таких *завдань*:

– окреслити стан наукової розробки проблеми та визначити джерельну базу дослідження;

– визначити та обґрунтувати методологію дослідження законодавчих основ становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України;

– з’ясувати конкретні історичні передумови реформування виправно-трудової системи УРСР;

– охарактеризувати концептуальні засади формування нової стратегії реформування кримінально-виконавчої системи нашої держави;

– розглянути проблеми законодавчого забезпечення реформування кримінально-виконавчої системи України протягом 1992–1993 рр.;

– простежити динаміку заходів Української держави у зв’язку зі вступом її до Ради Європи;

– осмислити історичні аспекти теоретичних положень, що покладені в основу європейської правової традиції функціонування пенітенціарної системи;

– визначити законодавчі основи розвитку кримінально-виконавчої системи, закладені Конституцією України у 1996 р.;

– з'ясувати вплив положень Кримінального кодексу України на розвиток вітчизняної кримінально-виконавчої системи у 2001–2002 рр.;

– охарактеризувати Кримінально-виконавчий кодекс України як основу розвитку вітчизняної кримінально-виконавчої системи у 2003–2005 рр.;

– здійснити порівняльний аналіз кримінально-виконавчого законодавства України та інших держав різних правових сімей;

– розглянути роль та місце підзаконних нормативно-правових актів у конкретизації законодавчих основ становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України;

– простежити вплив Кримінально-виконавчого кодексу на подальше реформування кримінально-виконавчої системи України протягом 2003–2005 рр.;

– осмислити передумови та прийняття Закону «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» як логічне завершення процесу становлення та розвитку законодавчих основ кримінально-виконавчої системи;

– узагальнити вітчизняний досвід формування законодавчих основ становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи після 2005 року та окреслити перспективи їх вдосконалення в сучасній Україні.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, в межах яких відбувався процес становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України.

Предметом дослідження є законодавчі основи становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України (1990–2005 рр.).

Методи дослідження. Методологічною основою дисертації стали сучасні досягнення теорії пізнання, зокрема міждисциплінарного підходу, застосування якого дозволило виявити багатомірність об'єкта пізнання, а також з'ясувати як теоретичну, так і прикладну роль методології дослідження для осмислення історико-правової складової пенітенціарної доктрини та практики виконання

покарань як складної соціальної діяльності.

Необхідність послідовного розкриття етапів становлення та розвитку законодавчих основ кримінально-виконавчої системи України зумовила використання історико-правового підходу як домінуючого.

У дослідженні застосовано також комплекс загальних методів пізнання, загальнонаукових, конкретно-наукових та спеціальних методів, зокрема: *діалектичний* – дав можливість дослідити законодавчі основи становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України у динаміці, як реально існуюче явище правової дійсності, та окреслити взаємозв'язки з іншими явищами на основі діалектичних законів і категорій (підрозділи 1.3, 2.2, 2.3, 3.3, 3.4); *прогностичний метод* – застосовувався для виокремлення напрямів подальшого вдосконалення кримінально-виконавчої системи України в умовах європейської інтеграції нашої країни (підрозділ 5.3); *історико-правовий* – дозволив скласти ґрунтовну та розширену характеристику законодавчої діяльності в її розвитку на кожному з етапів досліджуваного періоду новітньої історії Української держави (розділ 2 та розділ 3); *порівняльно-правовий* – був використаний для співвіднесення рівня розвитку як кримінально-виконавчого права загалом, так і окремих його інститутів у порівнянні із зарубіжними державами, які відносяться до різних правових сімей (підрозділ 4.2); *формально-юридичний* – дав можливість вивчити техніко-юридичну і нормативну сторони законодавчих основ кримінально-виконавчої системи і на цій підставі зробити висновок про рівень правового забезпечення функціонування кримінально-виконавчої системи на кожному із виділених етапів (розділи 2–5).

У цілому в рамках інтеграції наукового знання було використано й інші методи дослідження, пізнавальні можливості яких адекватні природі досліджуваного об'єкта (підрозділ 1.2).

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що вперше в юридичній науці проведено комплексне історико-правове дослідження законодавчих основ становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України протягом 1990–2005 рр. У межах дисертаційного дослідження обґрунтовано низку наукових концептуальних положень, узагальнень і висновків,

які мають важливе значення та можуть бути враховані при оптимізації кримінально-виконавчої системи та удосконаленні її законодавчих основ:

вперше:

– на засадах історико-правового підходу здійснено аналіз та визначено періодизацію формування законодавчих основ становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України протягом 1990–2005 рр., зокрема виокремлено: а) 1990–1995 рр. – період від проголошення Декларації про державний суверенітет і до прийняття Конституції України; б) 1996–2002 рр. – з моменту прийняття Основного Закону нашої держави й до ухвалення кодексу у сфері виконання та відбування кримінальних покарань; в) 2003–2005 рр. – період від прийняття Кримінально-виконавчого кодексу і до ухвалення Закону «Про Державну кримінально-виконавчу службу України»;

– виявлено особливості законодавчих заходів Української держави у сфері виконання кримінальних покарань у зв'язку зі вступом до Ради Європи, які проявились у виведенні кримінально-виконавчої системи із підпорядкування МВС України, скасуванні смертної кари, впровадженні прогресивної системи відбування покарань у місцях позбавлення волі та збільшенні кількості видів покарань, не пов'язаних з ізоляцією засуджених;

– з використанням історико-правового методу досліджено європейську правову традицію функціонування пенітенціарної системи та визначено напрями її втілення в практику виконання кримінальних покарань в Україні шляхом реалізації принципів гуманізму, верховенства права, диференціації та індивідуалізації кожного виду кримінальних покарань, рівності засуджених перед законом, взаємної відповідальності держави і засудженого, раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правомірної поведінки, участь громадськості у діяльності установ кримінально-виконавчої системи;

– в контексті правового статусу засуджених проаналізовано історичні та теоретико-правові питання впливу Конституції України на формування законодавчих основ розвитку кримінально-виконавчої системи України та визначено проблеми деталізації положень Основного Закону у вітчизняному

законодавстві шляхом внесення подальших змін не тільки до кримінально-виконавчого, а й до адміністративного, житлового, трудового та інших галузей законодавства стосовно окремих прав засуджених;

– на основі аналізу стану реалізації міжнародних стандартів поводження зі в'язнями встановлено соціально-економічні та інші причини їх часткової реалізації в законодавстві України у зв'язку з недостатньою імплементацією цих положень, обмеженим фінансовим забезпеченням, низькою громадською підтримкою, а також недостатнім набором засобів, які дозволили б більш гнучко реагувати на характер і ступінь тяжкості злочинів та небезпечність особи засудженого;

– з використанням порівняльно-правового методу здійснено аналіз змісту Кримінально-виконавчого кодексу України у порівнянні з аналогічними законодавчими актами одинадцяти сучасних держав світу та визначено як його переваги порівняно із законодавством пострадянських держав, які полягали у наявності більш гнучкої прогресивної системи виконання покарань та зведенні до мінімуму правообмежень засуджених, так й причини та випадки відставання від законодавства країн «великої сімки» в частині забезпечення соціальної адаптації засуджених осіб після звільнення та більш ефективного виконання покарань, альтернативних позбавленню волі;

удосконалено:

– позиції історико-правової науки стосовно генези засад формування законодавчих основ становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України протягом 1990–2005 рр. з точки зору сучасної теорії держави та права, наук конституційного, кримінально-виконавчого та інших галузей права, положення яких акцентують увагу на основоположності принципів верховенства права, справедливості та взаємної відповідальності держави та особи, які поступово реалізовувалися в процесі удосконалення законодавчих основ кримінально-виконавчої системи нашої держави;

– історико-правову зумовленість розвитку вітчизняних законів та імплементації міжнародних стандартів, спрямованих на поліпшення законодавчого забезпечення функціонування кримінально-виконавчої системи з урахуванням

історичного європейського досвіду та здійснюваних інтеграційних процесів;

– осмислення стану наукової розробки законодавчих основ становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України шляхом виокремлення п’яти періодів: 1) від VII ст. до н. е. до середини XIX ст. н. е.; 2) з другої половини XIX ст. до першої половини XX ст.; 3) друга половина XX ст. і до початку розпаду СРСР; 4) наукові дослідження протягом 1990–2005 рр.; 5) з 2005 р. і по теперішній час;

– історико-правові наукові уявлення про процес розвитку національного законодавства у сфері виконання кримінальних покарань за перші п’ятнадцять років існування незалежної Української держави в умовах поетапного здійснення в Україні євроінтеграційних процесів у частині сприйняття європейської правової традиції функціонування пенітенціарної системи;

дістало подальший розвиток:

– історико-правові знання про співвідношення власного й запозиченого історичного досвіду формування та функціонування кримінально-виконавчої системи у сучасній Україні в частині виконання покарань, альтернативних позбавленню волі;

– положення про те, що процес становлення і розвитку кримінально-виконавчої системи відбувався в контексті удосконалення основних владних інститутів держави та правової системи, що розвинуто автором шляхом дослідження Закону «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», у результаті чого було виявлено, що у 2005 р. законодавством було закладено вектор розвитку цієї служби та закріплено статус органів і установ виконання покарань;

– інтерпретація законодавства, що регулювало організацію та функціонування кримінально-виконавчої системи України у 1990–2005 рр. і містило нормативно-правові акти близько десяти галузей вітчизняного законодавства, яка базувалась на порівнянні історичних, соціально-економічних та політичних умов та факторів прийняття відповідних правових актів;

– удосконалення законодавчих нормативно-правових актів, які регламентували становлення та розвиток кримінально-виконавчої системи в Україні в контексті впровадження принципів гуманізму та справедливості на міжгалузевому

рівні та з використанням комплексного підходу.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що отримані в результаті дослідження наукові положення, висновки, пропозиції і рекомендації сприятимуть удосконаленню історико-правових засад наукового пізнання та подальшого законодавчого забезпечення функціонування кримінально-виконавчої системи і можуть використовуватися у:

– *законотворчій та правозастосовній діяльності* – як наукові засади визначення напрямів подальшого розвитку та удосконалення законодавчих основ кримінально-виконавчої системи України та їх реалізації у сфері виконання кримінальних покарань (довідка про впровадження Департаменту з питань виконання кримінальних покарань Міністерства юстиції України від 15 травня 2020 р. № 2-238);

– *науково-дослідній роботі* – для подальшого розроблення історико-теоретичних проблем пенітенціарної системи України, зокрема в контексті дослідження генези кримінально-виконавчої системи нашої держави після завершення створення її законодавчих основ (акти Національної академії внутрішніх справ від 5 березня 2020 р., Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України від 27 травня 2020 р.);

– *освітньому процесі* – при викладанні таких навчальних дисциплін як: «Історія держави і права України», «Історія пенітенціарної системи», «Теорія держави та права», «Конституційне право», «Кримінально-виконавче право» (акти Національної академії внутрішніх справ від 11 березня 2020 р., Академії Державної пенітенціарної служби від 12 березня 2020 р. № 15/28-а).

Особистий внесок здобувача. Дисертація виконана автором самостійно. Усі сформульовані положення та висновки є результатом особистих досліджень автора. Окремі положення дисертації викладено у колективній монографії «Громадянське суспільство і правова держава: теоретичні моделі та досвід реалізації», в якій дисертантом одноособово підготовлений окремий розділ «Роль громадянського суспільства у забезпеченні ефективності функціонування пенітенціарної системи» (особистий внесок автора – 15 % загального обсягу колективної монографії, 2,8

друк. арк.). Наукові положення і результати кандидатської дисертації не виносяться на захист докторської дисертації.

Апробація матеріалів дисертації. Основні положення дисертації обговорено на засіданнях кафедри теорії держави та права й міжкафедрального семінару Національної академії внутрішніх справ, а також оприлюднено на 20 міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях, семінарах і круглих столах, зокрема: «Принципи гуманізму та верховенства права як умова розвитку демократичної, соціальної, правової держави» (м. Київ, 26 грудня 2008 р.); «Філософські, методологічні й психологічні проблеми права» (м. Київ, 23 квітня 2010 р.); «Правові реформи в Україні» (м. Київ, 21 жовтня 2010 р.); «Національні інтереси та проблеми правової системи України» (м. Одеса, 12–13 березня 2011 р.); «Правова доктрина і юридична практика: досвід і перспективи розвитку» (м. Київ, 29 березня 2011 р.); «Конституція України: зміни чи нова редакція» (м. Київ, 24 червня 2011 р.); «Правові реформи в Україні» (м. Київ, 6 жовтня 2011 р.); «Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи» (м. Київ, 4 листоп. 2011 р.); «Конституція України: питання теорії та практики» (м. Київ, 8 червня 2012 р.); «Сучасний вимір держави і права» (м. Львів, 24–25 травня 2013 р.); «Правова доктрина та юридична практика: досвід і перспективи розвитку» (м. Київ, 25 березня 2014 р.); «Людина і закон: публічно-правовий вимір» (м. Дніпропетровськ, 7–8 листопада 2014 р.); «Актуальні питання застосування кримінально-виконавчого законодавства» (м. Київ, 18 березня 2015 р.); «Актуальні питання конституційного розвитку незалежної України» (м. Київ, 25 червня 2015 р.); «Кафедра теорії держави та права: етапи становлення та перспективи розвитку» (м. Київ, 2 червня 2016 р.); «Актуальные вопросы современной юридической науки: теория, практика, методика» (г. Могилев, 19 мая 2017 г.); «Проблеми законодавчого регулювання порядку розробки та прийняття нормативно-правових актів» (м. Київ, 2–3 листопада 2017 р.); «Urgent problems of law on the modern stage of statehood development» (c. Lublin, 20–21 october 2017); «Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми дослідження» (м. Харків, 17 травня 2019 р.); «Правові реформи як

елемент соціального реформування» (м. Рівне, 11–12 груд. 2019 р.).

Структура та обсяг дисертації. Робота складається з анотації, переліку умовних позначень, вступу, п’яти розділів, що включають 16 підрозділів, висновків, списку використаних джерел (654 найменування на 61 сторінці) та двох додатків на 12 сторінках. Повний обсяг дисертації становить 483 сторінки, із них основний текст дисертації – 388 сторінок.

РОЗДІЛ 1.
ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАКОНОДАВЧИХ ОСНОВ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

1.1. Стан наукового розроблення законодавчих основ становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України

З прийняттям 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України [368], 24 серпня 1991 р. – Акта проголошення незалежності України [457], а також 28 червня 1996 р. – Конституції України [162] були окреслені основні принципи побудови України як демократичної, соціальної, правової держави. Як зазначено в Декларації, вона є основою для нової Конституції, законів України і визначає позиції Республіки при укладанні міжнародних угод. Вбачається, що саме це положення Декларації стало правовою підставою для формування власної національної правової системи, а також як для системи законодавства Української держави в цілому, так і для окремих її галузей.

Здобувши незалежність, Україна проголосила намір побудувати правову державу та створити демократичне суспільство. У зв’язку з цим перед Україною постала низка глобальних завдань, серед яких слід виділити: утвердження та реалізацію засад верховенства права та забезпечення непорушності основних прав та свобод людини, реформування правової системи нашої держави, зокрема судових та правоохоронних органів, складовою частиною яких є органи і установи виконання кримінальних покарань.

Виконання кримінальних покарань як складне за своєю природою соціальне явище має давнє історичне коріння та різноманітні форми його соціального вираження. Проблема забезпечення ефективності виконання покарання, досягнення його позитивного результату протягом тривалого історичного періоду була предметом розгляду філософів, істориків, соціологів, психологів, педагогів, представників інших галузей наукових знань.

В період існування СРСР більшість подібних проблем були предметом дослідження науки виправно-трудового (кримінально-виконавчого) права. Водночас процес євроінтеграції, який розпочався практично з перших днів незалежності України, а також процес трансформації її правової системи в умовах правової глобалізації, впливу міжнародного права, глобального права, правової стандартизації та інших факторів, які зумовили трансформацію не тільки окремих галузей права та законодавства, але й конвергенцію публічного і приватного права, зміну як форм (джерел) права, так і сфери правового регулювання. Такі зміни спричиняють системну перебудову не тільки сучасного права України, але й національної правової системи загалом та окремих її складових підсистем [577, с. 105], включаючи і кримінально-виконавчу систему.

Зазначене дає підстави дійти висновку, що в сучасний період цілісність і глибинна система КВС України та її законодавчих основ, не може бути забезпечена дослідницьким інструментарієм і напрацюваннями лише однієї галузі юридичної науки – кримінально-виконавчого (раніше – виправно-трудового) права. У зв’язку з цим дослідження такої важливої соціальної проблеми як законодавче регулювання виконання покарань повинно носити міждисциплінарний характер. Тому слушною і в сучасний період актуальною є думка М. В. Цвіка про те, що активізація досліджень на стику декількох юридичних та інших суспільних наук стала характерною рисою сьогодення [588, с. 29]. Водночас, як зазначає В. М. Селіванов, багатомірний підхід до пізнання явищ реальної соціально-правової дійсності передбачає їх міждисциплінарний розгляд, який зарекомендував себе ефективним при дослідженні складних соціальних явищ [516 с. 15], до яких в повній мірі можна віднести процес формування законодавчих основ КВС нашої держави.

Враховуючи історико-правовий характер дослідження, важливою є думка М. А. Дамірлі, який наголошує, що сучасне історико-правове пізнання також рухається в напрямку розсування кордонів предметної сфери, ускладнення структури й зміцнення зв’язків його компонентів, чому сприяє здійснення міждисциплінарного синтезу [72, с. 397]. Саме міждисциплінарний характер носить і наше дослідження хай і зовсім недалекого минулого Української держави. Воно

може і повинно служити засобом пізнання сьогодення, передбачення майбутнього, а також осмислення на цій основі будь-яких науково-практичних напрацювань, які відображають цілеспрямований історичний процес подальшого розвитку законодавчих основ кримінально-виконавчої системи нашої держави. При цьому варто погодитися з думкою Л. Г. Удовики про те, що гуманітарні науки розвиваються більш повільними темпами порівняно з природничими й технічними науками. Саме тому без будь-яких упереджень і зверхності можна навчатися й за працями попередніх віків, порівнюючи тлумачення одних і тих самих предметів ученими різних поколінь [576, с. 32].

З урахування об’єкта та предмета дисертаційного дослідження і з метою забезпечення повноти огляду наукової літератури вважаємо доцільним проаналізувати філософську та теоретико-правову літературу з досліджуваної проблеми за п’ятьма періодами.

Перший період охоплює погляди мислителів, починаючи від Стародавнього та Античного періоду, епохи Відродження, Нового часу та Просвітництва (від VII ст. до н. е. до середини XIX ст. н. е.). Особливістю цього періоду є те, що в зазначений час формувались позитивні ідеї про покарання та практику його виконання. Однак практичних кроків з реалізації цих прогресивних ідей, зокрема нормативного їх закріплення, робилось вкрай мало і тому виконання покарань у всіх країнах в тогочасний період переважно суперечило ідеям гуманізму та справедливості.

Другому періоду притаманне формування прогресивних пенітенціарних ідей та їх практична реалізація (з другої половини XIX ст. до першої половини XX ст.) у країнах Західної Європи та в США, спроба їх реалізації в Російській імперії, а потім протягом двадцятирічного терміну – в СРСР (до складу яких входила і Україна).

Третій період (друга половина XX ст. і до початку розпаду СРСР), представлено науковими працями, виданими після Другої Світової війни, коли було прийнято Загальну Декларацію прав людини, на підставі якої приймались міжнародні стандарти у всіх сферах суспільного життя, включаючи і сферу виконання покарань, та поступово здійснювалась їх імплементація в національне законодавство більшості країн.

Четвертий період охоплює наукові дослідження у сфері правового регулювання виконання та відбування покарань в межах обраного в дисертації історичного часу (1990–2005 рр.), коли в Україні відбувався процес становлення та розвитку законодавчих основ КВС.

П’ятий період охоплює наукові дослідження у сфері законодавчого регулювання виконання та відбування покарань після 2005 р. і до теперішнього часу.

Проведеним дослідженням у межах визначеного нами першого періоду з’ясовано, що формування ідей про покарання та практику його виконання, права і свободи осіб, які його відбувають, має тривалу історію і пов’язане з виникненням держави, права та релігії. Найбільш давніми політико-правовими поглядами на покарання та його виконання були ідеї, що виникли в Єгипті, Вавилоні, Китаї, Індії та інших країнах Стародавнього Сходу. Ці ідеї базувалися в основному на релігійно-міфологічних поглядах і не відзначалися глибокою зрілістю.

Набагато досконалішими стали зразки комплексного аналізу державно-правових явищ в Стародавній Греції. Давньогрецькі мислителі глибоко і всебічно досліджували всі сфери суспільного життя, включаючи і сферу виконання покарань, та заклали міцний фундамент для подальшого дослідження зазначеної проблематики. Прогресивні ідеї щодо практики виконання покарань античними мислителями розглядалися в тісному взаємозв’язку з такими філософськими категоріями, як гуманізм і справедливість. Значну увагу цим питанням приділили Піфагор, Сократ, Демокрит і особливо – Платон. Зокрема, Піфагор заклав основи системи громадянського виховання в Стародавній Греції, а Демокрит розвинув ідею впливу на злочинність за допомогою виховання.

Розвиваючи ідею попередників, давньогрецький мислитель Платон у своїй знаменитій праці «Держава» [327] сформулював постулат про те, що держава для злочинця повинна бути «лікарем», причиною та засобом його одужування. Для реалізації цієї ідеї Платон розробив систему покарань за різні злочини і навіть зробив спробу визначити оптимальну кількість в’язниць, яку повинна мати держава для того, щоб досягти ефективного покарання. Він вважав, що встановлювати

закони та загрожувати покаранням необхідно своєчасно, попереджуючи злочини. На думку мислителя, покарання згідно із законом не має на меті завдати правопорушнику зло, його завдання – робити винного менш зіпсованим. Подібні ідеї можна знайти і у вченнях окремих мислителів Стародавнього Риму.

Саме на прогресивних ідеях мислителів античного світу формувались передові ідеї про покарання спочатку в епоху Відродження, Нового часу, Просвітництва, а потім – буржуазного лібералізму (від XVI ст. до першої половини XIX ст.).

Подальший розвиток культури в суспільстві, повага до прав і свобод людини і громадянина, проголошення принципів справедливості, рівності, демократизму та гуманізму значною мірою сприяли формуванню ідей і поглядів на злочинність, причини її виникнення та практику покарань правопорушників. Саме зазначені принципи було закладено в основу наукових праць видатних просвітителів XVIII ст. – Вольтера, Дідро, Руссо та деяких інших прогресивних мислителів. Однак у працях зазначених мислителів проблеми злочинності, покарання та практики його виконання формувались у дещо розпорошеному вигляді і розглядалися в комплексі проблем прав і свобод людини і громадянина взагалі [271, с. 137–138].

Саме під впливом ідей зазначених та деяких інших мислителів відбувався процес формування поглядів на покарання, права і свободи засуджених. Найбільш інтенсивно стало розвиватися вчення про злочини, покарання та його виконання в період становлення та розвитку політико-правової течії, яка отримала назву Західно-Європейського Просвітництва (кінець XVII–XVIII ст.).

Вбачається, що основоположниками сучасних фундаментальних прогресивних поглядів на покарання, права і свободи засуджених стали знамениті гуманісти другої половини XVIII та першої половини XIX ст. Ч. Беккаріа, Ш. Л. Монтеск’є Д. Говард та І. Бентам.

Вбачається, що формування пенітенціарних систем у Західній Європі другої половини XVIII – початку XIX ст. проходило під впливом прогресивних гуманістичних ідей, започаткованих італійцем Ч. Беккаріа (1738–1794 рр.) у всесвітньо відомій праці «Про злочини і покарання» [15], в якій по суті було зроблено першу найбільш науково обґрунтовану спробу теоретичного

аргументування розвитку системи кримінальних покарань та практики їх виконання. На його думку, метою покарання повинно бути попередження нових злочинів та виправлення злочинців. Підкреслюючи формальний характер, недостатню обґрунтованість та доцільність окремих законодавчих норм, мислитель обґрунтовує необхідність суворого їх дотримання тим, що невигідність від суворого дотримання букви кримінального закону є незначною, порівнюючи із невигідністю, які породжуються при його тлумаченні з боку суддів.

Ідеї Ч. Беккаріа про злочини і покарання перекликаються з ідеями іншого просвітителя – Ш .Л. Монтеск'є (1689–1755 рр.), викладені ним в його знаменитій праці «Про дух законів» [233], який теоретично обґрунтовував неприпустимість зосередження в одних руках законодавчої та судової влади. Питання влади мислитель розглядає в сукупності з проблемою покарання. Особистий аспект свободи полягає, згідно з Ш. Л. Монтеск'є, в безпеці громадянина. Мислитель зазначав, що політична свобода громадян в значній мірі залежить від дотримання принципу відповідності покарання скоєному злочину [312, с. 79–81].

Суттєвий вплив на процес подальшої гуманізації виконання покарань здійснив відомий англійський гуманіст Джон Говард (1728–1790 рр.), який особисто відчув на собі всі негаразди тюремного ув'язнення і після звільнення з французької в'язниці все своє життя присвятив вивченню умов утримання ув'язнених у тюрмах Англії та інших країн світу, вніс ряд конструктивних, гуманістичних пропозицій про суттєве поліпшення умов відбування покарання. Написавши працю «Про стан тюрем Англії та Уельсу», Д. Говард одночасно підготував проєкт закону – «Акт про пенітенціарні установи», який був прийнятий парламентом Англії. Його ідеї суттєво вплинули на гуманізацію виконання покарань в усьому світі [529].

Значний прогресивний вклад у розвиток пенітенціарних ідей вніс і англійський мислитель Ієремія Бентам (1748–1832 рр.), який, розвиваючи передові ідеї попередників, розробив принципи призначення покарання, метод моральної арифметики, що містив всеохоплюючу таблицю задоволень і страждань, розкрив умови, які впливають на психіку людини та моральність особистості [16]. У 1785 р. він відвідав Росію, а в січні 1786 р. прибув в Україну і понад рік жив поблизу

м. Кременчука, де й написав твір «Захист лихви» і трактат «Паноптикон» [9, с. 221]. Його пенітенціарний «Паноптикон» базується на засадах обов'язкової праці ув'язнених під суворим наглядом тюремної адміністрації з улаштуванням необхідних майстерень, шкіл, лікарень для виправлення і перевиховання в'язнів – проблеми, які не втрачають актуальності і в сучасних умовах реформування кримінально-виконавчої системи України [618, с. 58–59].

Зазначені прогресивні ідеї під час виділеного нами другого періоду не тільки отримали подальший розвиток, але і робились спроби їх реалізувати в конкретних в'язницях. Очікувалось, що в'язниці мали змінюватися і розвиватися відповідно до демократичних і моральних принципів рівності, справедливості та вдосконалення. Як специфічна інституція, тюремна система Західної Європи стала більш відкритою для впливу політичних тенденцій і соціальних цінностей. Тому історія тюрем у Європі, починаючи із середини XIX ст. і до середини наступного століття, – це історія удосконалення законодавчого регулювання виконання та відбування покарань, безупинних змін, а відтак і історія культурних, економічних, політичних і соціальних реалій модерних держав. Протягом зазначеного періоду у світі виникло багато рухів, відбувались різноманітні тюремні реформи, що висували розмаїття методів досягнення конкретних цілей. Проте всі ці рухи черпали своє натхнення з одних і тих самих джерел прогресу в нових сферах знань, включаючи кримінологію, соціологію, зміни уявлення про причини і належне виправлення відхилень, а також зміни у ставленні громадськості до злочину, злочинців і покарання. Ідеї про те, як створювати безпечні, санітарні і реабілітуючі тюрми, реалізовувались через трансформацію тюремної громади [252, с. 245–246].

Під впливом прогресивних західноєвропейських пенітенціарних ідей та наявності певних позитивних результатів в практиці виконання покарань в другій половині XIX ст. та на початку XX ст. розпочались активні наукові розробки та їх практичне впровадження у сфері виконання покарань в Російській імперії. Вбачається, що найбільш фундаментальними розробками у зазначеній сфері стали праці російських вчених-юристів: М. М. Гернета, С. П. Мокринського, С. В. Познишева, М. С. Таганцева і особливо – І. Я. Фойницького.

Саме в цей період у Російській імперії з'являється нова галузь юридичних знань – «тюрмознавство». При цьому слово «пенітенціарний» сприймалося як синонім до слова «тюремний». На думку більшості тогочасних російських правознавців, пенітенціарія зародилася, а на початковій стадії – розвивалася, як складова частина кримінального права. Ця позиція найпереконливіше аргументована в працях професора С. В. Познишева [331, с. 152]. Зокрема цей вчений писав, що тюрмознавство не представляє собою особливої науки, а є особливим і швидкозростаючим напрямком кримінального права. Цей напрямок охоплює широке коло різноманітних питань, при розв'язанні яких постійно доводиться звертатись із запозиченням до ряду інших наук (психології, психіатрії, гігієни тощо) [331, с. 21].

На відміну від С. В. Познишева, іншу думку висловив професор Петербурзького університету І. Я. Фойницький у своїй фундаментальній праці «Вчення про покарання у зв'язку з тюрмознавством» [586], яка і донині не втратила своєї актуальності, а тому він вважається і до теперішнього часу одним з фундаторів російської пенітенціарної науки. Цей вчений розглядав тюрмознавство як особливу галузь політико-правових наук, що спирається на практичний досвід та спрямована на філософсько-позитивне розв'язання проблем каральної системи. Водночас І. Я. Фойницький зазначав, що за своїм змістом каральна система повинна визначати інститути, які здатні здійснювати в корисний для суспільства бік, вплив на злочинний клас, шляхом ретельного вивчення особливостей злочинної поведінки і дійсного впливу на нього за допомогою ефективних засобів. Тюрмознавство, з одного боку, приєднується до кримінального права, а з іншого – стикається з народним вихованням і народною зневагою [586, с. 314].

Осмислення основних праць вищезазначених та деяких інших вчених-пенітенціаристів того часу дає підставу дійти висновку, що їх позиції відносно мети покарання та його відбування відображали дві основні теорії: абсолютну і відносну. Абсолютна теорія розглядала покарання як самоціль, незалежно від будь-яких результатів, які могли бути викликані застосуванням покарання. Згідно з абсолютною теорією, покарання має своє коріння виключно в минулому, а тому

повинно розглядатись як щось неминуче, необхідне само по собі за вимогою законів.

На досягненні шляхом покарання певної мети базувалась відносна теорія, згідно з якою саме покарання, його існування виправдовується виключно його метою. Мета покарання, на думку прихильників відносної теорії, полягає в тому, щоб змусити людей під страхом покарання утримуватись від вчинення злочинних дій.

Поєднуючи дві вищезазначені теорії, активні наукові розробки тюремної проблематики сприяли тому, що тюремна система Російської імперії вступила в XX ст., маючи у своїй основі достатньо суттєву правову базу, розробка якої здійснювалась в кінці XIX ст., а її доопрацювання було здійснено на початку XX ст. Зміст діяльності тюремної системи визначали два основних правових документи: Статут тримання під вартою (1890 р. із змінами, внесеними у 1906, 1908 та 1909 рр.), а також Статут про засланих (1909 р.) [333]. Прийняття зазначених НПА дало підставу окремим вченим зробити висновок про те, що на початку XX ст. інститут виконання покарань вперше виявився відрегульованим комплексно і достатньо повно, незважаючи на недоліки, які неминучі в період становлення кримінального та кримінально-виконавчого права. В змісті вищезазначених НПА був помітний вплив європейських гуманістичних ідей, про що свідчило зокрема включення до них норм про необхідність морального виправлення засуджених, поважливого до них ставлення, певною турботою про їх майбутнє [122, с. 8–9]. У цей же час поступово утверджувались традиції патронажної діяльності з влаштуванням долі ув’язнених після звільнення з місць позбавлення волі [619, с. 10]. Водночас зазначалось, що, незважаючи на ряд позитивних змін, законодавство у сфері виконання кримінальних покарань залишалось досить жорстким [571, с. 106].

Внаслідок більшовицького перевороту 1917 р. на території колишньої Російської імперії були встановлені радянські республіки. 30 грудня 1922 року відбулось юридичне оформлення окремих радянських республік в союзну державу – СРСР, яка почала функціонувати у всіх напрямах свого соціального розвитку, включаючи наукові дослідження в різних сферах суспільного життя. В системі

розвитку наук значна роль відводилась і юридичним наукам. В якості самостійної юридичної науки поступово стало розвиватись і виправно-трудове (пенітенціарне) право.

В перші роки існування СРСР найбільш активну розробку проблем виконання покарань здійснювали такі російські вчені як Ю. Ю. Бехтерєв, М. М. Ісаєв, Б. С. Утевський, Є. Г. Ширвіндт та інші. Поступово до дослідження та вивчення теоретичних проблем виконання покарань активно приєднались окремі вчені-пенітенціаристи колишньої Російської імперії С. В. Познишев, М. М. Гернет та деякі інші. Зокрема С.В. Познишев одним з перших почав вживати термін «пенітенціарна наука». Призначення тюрмознавства вченим вбачалося в аналізі пенітенціарного законодавства й тюремної практики, розробленні пропозицій щодо вдосконалення виконання покарання у виді позбавлення волі [330, с. 35–36]. Подібної точки зору дотримувався й інший радянський вчений-пенітенціарист М. М. Ісаєв [116].

Важливо підкреслити, що в 20-х – на початку 30-х років XX ст. проблеми виправно-трудового права активно досліджували й окремі вчені України, зокрема М. М. Гродзинський, О. О. Малиновський, М. М. Паше-Озерський та ін. Зазначені вчені, як і більшість радянських вчених 20–30-х років минулого століття, досліджували не тільки науково-теоретичні питання виправно-трудового права; коло їх досліджень включало також питання кримінології, кримінального та кримінально-процесуального права, оскільки в період перебування України в складі Російської імперії тюрмознавство, як уже зазначалось, було складовою частиною кримінального права.

Варто зазначити, що названими вченими досить активно досліджувались питання виконання кримінальних покарань, зроблені були перші кроки у розвитку науки виправно-трудового права та підготовлено ряд наукових праць із зазначеної проблематики.

Зокрема, О. О. Малиновський започаткував вивчення початків власне українського права («Вчення про злочин за Литовським статутом» (1894), «Рада Великого князівства Литовського у зв'язку з боярською думою Давньої Русі»(1904), «Кривава помста і смертні кари» (1908) та ін.). Певну кількість праць, присвячених

системі виконання покарань, О. О. Малиновський написав в радянський період, одну із них ми охарактеризуємо далі.

Серед наукових праць М. М. Паше-Озерського варто відзначити його досить ґрунтовні праці «Умовне засудження» (1923 р.), «Умовне дострокове звільнення» (1924 р.), «Виправно-трудовий кодекс УСРР». Текст і постатейний коментар» (1928 р.). На останню роботу зазначеного вченого варто звернути особливу увагу. Цей коментар був підготовлений в досить складний період становлення радянської держави. Автор в досить популярній формі під впливом радянської ідеології намагався науково обґрунтувати нормативні положення змісту норм першого в українській так званій соціалістичній республіці Виправно-трудового кодексу та виклав практичні поради щодо його застосування. Одночасно варто зазначити, що згаданий нами коментар з питань виправно-трудового права залишався єдиним за весь час перебування України у складі СРСР. Лише в 2000 році, тобто через більш як 70 років групою українських вчених був підготовлений науково-практичний коментар до чинного на той час Виправно-трудового кодексу України [41].

Варто підкреслити, що О. О. Малиновський та М. М. Паше-Озерський поряд з теоретичними питаннями застосування та виконання покарань заклали перші основи становлення кримінально-виконавчої компаративістики. Зокрема М. М. Паше-Озерський у своїй праці «Виправно- трудовий кодекс РСФРР 1924 та Виправно-трудовий кодекс УСРР 1925 р.» здійснив порівняльно-правовий аналіз двох аналогічних кодексів Союзних республік, аналогічних порівнянь яких практично не здійснювалось за весь період існування СРСР. Заслуговує на увагу також праця цього вченого «По тюрмах Західної Європи. За особистими враженнями 1928–1929 рр.» (1930 р.) [319].

Як зазначав О. О. Малиновський у своїй праці «Радянські поправчо-трудові установи порівнюючи з буржуазними тюрмами» [210], радянська прогресивна система – не копія англо-ірландської, з неї запозичено головну думку, відкинуто обов’язкове самотнє ув’язнення в початку, бо воно цілком неприпустиме по радянських місцях ув’язнення.

На сучасному етапі прогресивна система відбування покарання у кримінально-виконавчому праві України представлена значно ширше. У зв'язку з імплементацією багатьох міжнародних стандартів у нормах чинного КВК України закріплені, наприклад, зміна умов тримання засуджених до позбавлення волі залежно від поведінки засудженого і ставлення до праці та навчання (ст. 100), умовно-дострокове звільнення від відбування покарання (ст.ст. 152–155), ресоціалізація (ст.ст. 156–157) та ін.

Не дивлячись на значну ідеологічну заангажованість праць О. О. Малиновського та М. М. Паше-Озерського, які були написані під жорстким тиском тодішньої радянської ідеології, вони здійснили певний позитивний вплив на розвиток сучасних кримінально-виконавчих компаративістських досліджень, які стали активно розвиватись в останні роки, про що буде викладено в кінці цього підрозділу.

Однак, починаючи з середини 30-х років минулого століття і до смерті у 1953 р. Й. В. Сталіна, процес наукових досліджень був призупинений, а практика виконання покарань характеризувалась грубим порушенням прав людини, що знаходилась в ув'язненні. ВТК УСРР 1925 р. фактично не виконувався і почав підмінятись наказами, інструкціями та розпорядженнями, що видавались по лінії Наркомату внутрішніх справ [122, с. 13]. Вся інформація про тодішню в'язничну систему була засекречена. У відкритому друку в період з 30-х по 50-ті рр. минулого століття не було опубліковано жодної роботи, навіть наукової статті, не говорячи вже про монографічні видання. Закритими були і всі посібники, за якими навчались курсанти в навчальних закладах НКВС, МВС [568, с. 456].

У зв'язку з цим, заслуговує на особливу увагу фундаментальна п'ятитомна праця М. М. Гернета «Історія царської тюрми» [53; 54; 55; 56; 57], написання якої було дозволено радянською цензурою, оскільки критика того періоду схвально сприймалась радянською ідеологією.

При характеристиці третього періоду (друга половина XX ст. і до початку розпаду СРСР) наукових досліджень у сфері виконання кримінальних покарань, який розпочався після Другої Світової війни і тривав до початку розпаду СРСР,

варто наголосити, що саме цей період характеризувався прийняттям більшості сучасних стандартів з прав людини, включаючи й стандарти поводження з ув'язненими.

Саме на початку цього періоду було прийнято Загальну Декларацію прав людини, на підставі якої приймались міжнародні стандарти в усіх сферах суспільного життя, включаючи і сферу виконання покарань, та поступово здійснювалась їх практична реалізація в національному законодавстві більшості країн. Цей період характеризувався процесами світової та Європейської інтеграції в усіх сферах суспільного життя, включаючи й пенітенціарні системи. Водночас ці процеси сприяли подальшим науковим дослідженням у сфері виконання кримінальних покарань.

Лише після смерті Й. В. Сталіна та настання так званої хрущовської відлиги поступово розпочався процес розвитку науки виправно-трудового права (назва цієї дисципліни і науки декілька разів змінювалась), яка стала предметом вивчення у всіх вищих, а потім і в середніх юридичних закладах.

Особливо поглиблено ця наука стала вивчатися в навчальних закладах юридичного профілю, які готували кадри для виправно-трудових установ. Провідним навчальним закладом стала Вища школа МВС СРСР, в якій в 1956 році було створено кафедру виправно-трудового права, яку очолив професор Б. С. Утевський [32].

Варто наголосити, що поновлення викладання курсу виправно-трудового права викликало необхідність створення навчальних підручників, яких було випущено в період з 1957 по 1971 рік близько десяти [568, с. 456–457]. На жаль, при написанні жодного із них не брали участі вчені УРСР, а в досліджуваний період в Україні не було випущено жодного навчального посібника з питань виконання кримінальних покарань та виправно-трудового права.

Значна науково-дослідницька робота проводилась вченими тодішнього СРСР з підготовки Основ виправно-трудового законодавства Союзу РСР і союзних республік. Підготовці проєкту Основ сприяли, незважаючи на їх політичну заангажованість, ряд фундаментальних наукових праць М. О. Стручкова та

Л. В. Багрій-Шахматова, а також докторські дисертації Й. С. Ноя [247] та О. Л. Ременсона [504].

Прийняття в 1969 році Основ виправно-трудового законодавства Союзу РСР і союзних республік, а також прийняття союзними республіками протягом 1970–1971 років Виправно-трудових кодексів стало поштовхом для здійснення подальших фундаментальних досліджень проблем виправно-трудового права та практики виконання кримінальних покарань.

Саме після прийняття Основ виправно-виправно-трудового законодавства Союзу РСР і союзних республік , а також виправно-трудових кодексів союзних республік суттєво активізувалась науково-дослідна робота з подальшого удосконалення законодавчих основ виправно-трудової системи та практики їх ефективного застосування у сфері виконання кримінальних покарань. Зокрема, протягом 1970–1990 рр. в Радянському Союзі з питань виправно-трудового права та практики виконання покарань радянськими вченими (більшість з яких проживала і працювала на території Росії) було випущено значну кількість наукових монографій, статей, навчальних підручників і посібників, а також підготовлено велику кількість як докторських, так і кандидатських дисертацій. З питань удосконалення та розвитку правового регулювання виконання покарань регулярно проводились, як правило, всесоюзні науково-практичні конференції та семінари, матеріали яких друкувались в періодичних та окремих виданнях колишнього СРСР.

Серед докторських дисертацій, які були підготовлені і захищені у зазначений період, ми виділяємо (у хронологічній послідовності) ті із них, які, на нашу думку, були найбільш фундаментальними та підготовлені такими вченими як І. А. Сперанський [534], І. В. Шмаров [603], О. Є. Наташев [241], О. С. Міхлін [226], О. І. Зубков [105], В. І. Пінчук [326], М. П. Мелентьєв [219], В. І. Селіверстов [515], П. Г. Пономарьов [334].

Із наведеного переліку провідних вчених, дослідження яких стосувались сфери виконання покарань, ми не бачимо представників науки у цій сфері із України. В певній мірі можна назвати лише імена Л. В. Багрій-Шахматова та М. П. Мелентьєва, які, будучи відомими вченими-пенітенціаристами в Росії, в

середині 80-х років XX ст. стали працювати в юридичних навчальних закладах України.

Водночас варто зазначити, що в Україні наука у сфері виконання кримінальних покарань розвивалась не дуже активно, а більшість досліджень здійснювалась в рамках розвитку науки виправно-трудового права Радянського Союзу, а та незначна кількість кандидатських дисертацій з проблем виправно-трудового права захищалась часто в Москві, а якщо в Україні – то наукове керівництво дисертаційними дослідженнями здійснювалось, як правило, провідними російськими вченими-пенітенціаристами.

Водночас варто зазначити, що окремі історичні аспекти законодавчих основ КВС також знайшли своє місце в історико-правовій літературі з цих питань.

Серед кандидатських дисертацій, які були присвячені формуванню законодавчих основ КВС України, варто виділити окремі із них, які, на нашу думку, були досить таки фундаментальними науковими дослідженнями.

Зокрема, варто виділити працю В. Г. Розумного «Виправно-трудове право Української СРР в 1917–1925 рр.» [507], в якій автор, не дивлячись на певну політичну заангажованість, досить ґрунтовно охарактеризував процес становлення законодавчих основ КВС в Україні у перші роки існування Радянського Союзу.

Логічним продовженням праці В. Г. Розумного щодо історії становлення і розвитку законодавчих основ КВС в Україні стало через 15 років дослідження В. Д. Жарого, присвячене розробці, прийняттю та розкриттю основних положень Виправно-трудового кодексу Української СРР 1925 року [95].

Серед наукових праць, які були підготовлені українськими вченими в радянський період стосовно удосконалення законодавства у сфері виконання покарань, у хронологічній послідовності їх написання ми виділяємо кандидатські дисертації Д. Е. Тихомирова [561], Б. А. Басса [12], І. А. Водолаза [43], О. М. Джужі [84], М. О. Ліненка [193], О .І. Мацегоріна [217], С. Я. Фаренюка [582], В. О. Корчинського [168], В. В. Коваленка [141], В. П. Севастьянова [514].

Четвертий період охоплює наукові дослідження у сфері правового регулювання виконання та відбування покарань в межах обраного в дисертації

історичного часу (1990–2005 рр.). Важливо зазначити, що в цей період в цілому по Україні був суттєво принижений інтерес до правових досліджень у сфері виконання покарань. Як наслідок такої ситуації, протягом зазначеного періоду було захищено близько 20-ти кандидатських та одна докторська дисертація і тільки половина із них лише побічно стосувалась удосконалення законодавчих основ КВС нашої держави. Враховуючи предмет дослідження, останню групу дисертаційних робіт охарактеризуємо більш детально.

Зокрема, в 1992 році була захищена кандидатська дисертація І. Л. Близнюка [22]. Предметом його наукового пошуку були питання вдосконалення законодавчих норм ВТК України, які здійснюють вплив на поведінку учасників виправно-трудових правовідносин.

В цьому ж році була захищена кандидатська дисертація М. І. Колоса [156] в якій вносились пропозиції щодо удосконалення законодавчих норм ВТК України, спрямованих на регулювання карально-виховних заходів при виконанні та відбуванні покарань.

У 1993 році була захищена кандидатська дисертація Г.М. Кучери [187], в якій він зробив спробу визначити критерії оцінки ефективності діяльності виправно-трудових установ, у яких виконуються покарання у відношенні осіб, засуджених вперше до позбавлення вол. Аналіз змісту зазначеного дослідження дав підстави дійти висновку, що розв’язати поставлені в роботі питання дисертанту вдалось далеко не в повному обсязі, а ті критерії, які визначив Г. М. Кучера, на нашу думку, не можуть стати основними при дослідженні ефективності діяльності виправної колонії.

У 1996 р. І. Г. Богатирьовим була захищена кандидатська дисертація з питань виправних робіт [24]. Практично-прикладним змістом відзначались кандидатські дисертації, підготовлені у 1996 р. Т. А. Шулежко [608] та у 2000 р. – І. С. Сергеєвим [521].

Важливо зазначити, що до наукових досліджень були залучені керівники ДДУПВП, зокрема очільник Департаменту – В. А. Льовочкін та його перший заступник – О. Б. Пташинський, якими у 2002 р. були захищені кандидатські

дисертації з досить важливих питань удосконалення законодавчих основ КВС. Зокрема, В. А. Льовочкін підготував дисертацію на тему «Нормативно-правові та організаційні засади забезпечення реалізації в Україні міжнародних стандартів з прав і свобод засуджених до позбавлення волі» [206], а О. Б. Пташинський – на тему «Правові проблеми реформування пенітенціарної системи в Україні» [494].

Вбачається, що важливою подією в наукових дослідженнях у сфері виконання кримінальних покарань стало опублікування в 1999 році монографії А. Х. Степанюка «Сутність виконання покарання» [540]. На думку цього вченого, саме об'єктивна логіка розвитку наукових знань про виконання покарань із неминучістю призвела до того, що на зміну виправно-трудовому праву прийшло кримінально-виконавче право, теоретичні й методологічні основи якого сьогодні знаходяться лише в стадії первинної розробки [540, с. 201–203]. Викликає значний історико-теоретичний та практичний інтерес зміст зазначеної монографії.

По-перше, це була по суті перша фундаментальна монографічна праця з проблематики виконання покарань в Україні не тільки в період її існування як суверенної держави, але і за весь період післявоєнного розвитку кримінально-виконавчого права в УРСР.

По-друге, автор монографії на високому методологічному рівні, використовуючи сучасну методологію, всебічно і глибоко розглядає складну проблему сутності виконання покарань.

По-третє, А. Х. Степанюк ретельно ревізує виправно-трудове право, яке розвивалось в радянський період, та гостро критикує окремі його ідеї і положення.

По-четверте, монографія відзначається новизною наукових ідей, сміливістю внесених пропозицій та дискусійністю окремих положень та пропозицій.

Одночасно варто зазначити, що значна кількість ідей та пропозицій, внесених А. Х. Степанюком в своїй монографії не отримала належної підтримки з боку досить численних вчених України у сфері кримінології та нечисленних на той час в Україні фахівців у галузі кримінально-виконавчого права.

Особливо гострою щодо змісту була критика ідей і пропозицій, винесених на розгляд А. Х. Степанюком, з боку одного із провідних в Україні вчених-

кримінологів І. М. Даньшина. Цей вчений в своєму вступному слові про монографію А. Х. Степанюка підкреслив, що в критиці минулого не можна безапеляційно відкидати теоретичні напрацювання вчених-пенітенціаристів радянського періоду, а потрібно лише відкидати все застаріле, з одного боку, а з іншого, – відбирати все позитивне, раціональне, рецептувати окремі перевірені часом на міцність теоретичні побудови і нормативні приписи [540, с. 3].

Варто зазначити, що А. Х. Степанюк зробив певні висновки із зазначеної критики, а його докторська дисертація «Актуальні проблеми виконання покарань (сутність та принципи кримінально-виконавчої діяльності: теоретико-правове дослідження)» [542], яка була захищена в травні 2002 року і відзначається більшою виваженістю висновків і пропозицій, хоча ідеї про мету покарання та кримінально-виконавчої діяльності, роль в кримінально-виконавчій діяльності педагогічних, психологічних і превентивних аспектів залишаються дискусійними і в сучасний період. Водночас варто підкреслити, що в цій роботі фундаментально розкриті особливості кримінально-виконавчих правовідносин, принципи кримінально-виконавчої діяльності та проблеми їх реалізації.

Заслуговує на увагу і підготовлена у 2004 р. кандидатська дисертація О. В. Романенка «Пенітенціарна функція демократичної правової держави та роль громадського суспільства в механізмі її реалізації» [508]. Незважаючи на те, що дисертація була захищена за спеціальністю 12.00.08 (кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право), аналіз її змісту дав підставу дійти висновку, що вона вбирає в себе зміст і спеціальності 12.00.01 (теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень), що свідчить про поступове розширення міжгалузевих досліджень у сфері виконання кримінальних покарань.

Як бачимо із наведеного і коротко охарактеризованого переліку дисертацій з проблем кримінально-виконавчого права, у відведений нами історичний період було підготовлено і захищено вкрай незначну кількість кандидатських дисертацій. Причинами такої невеликої кількості дисертаційних робіт, на нашу думку, можна вважати наступні:

1) в зазначений нами період через різні соціальні причини увага до юридичної науки взагалі, а кримінально-виконавчої – зокрема була вкрай недостатньою;

2) в зазначений нами період вчені-юристи більше уваги приділяли теоретичним проблемам становлення правової системи, окремим теоретичним питанням державного будівництва, а після прийняття в 1996 році Конституції України – проблемним питанням конституційного права;

3) в зазначений нами період вчені-юристи, зокрема фахівці кримінального та кримінально-виконавчого права знаходились в очікуванні прийняття відповідних кодексів, тому багато із них займались підготовкою матеріалів для дисертаційних робіт із цієї проблематики після прийняття зазначених кодексів.

Водночас в період з 1990 по 2005 рр. було також підготовлено і захищено декілька дисертацій, які хоча й торкались проблем функціонування кримінально-виконавчої системи, проте мали чітко виражений нахил у бік суміжних наук – історії держави та права, кримінології, конституційного права, адміністративного права, теорії управління тощо.

Стосовно історико-правових досліджень варто назвати кандидатську дисертацію О. П. Неалова, захищену в 2003 році – «Організаційно-правове забезпечення реалізації тюремної реформи в Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах українських губерній)» [242]. Частково перекликається із вищезазначеною історичною проблематикою захищена в 2005 році кандидатська дисертація І. В. Іванькова «Тюремні установи в Україні в системі карально-охоронного механізму держави (кінець XIX – середина XX ст.)» [122].

Переважно кримінологічною спрямованістю відзначались кандидатські дисертації, підготовлені протягом 1996–2005 рр. В.Б. Васильцем «Правові та кримінологічні проблеми попередження втеч засуджених з виправно-трудових установ» [39], Р. М. Гурою [65], Т. Г. Кальченко [131], О. Г. Колбом «Профілактика правопорушень серед неповнолітніх у слідчих ізоляторах МВС України» [148], С. Ю. Лукашевичем [198], В. С. Наливайком [239], О. М. Неживець [243], Б. М. Телефанком [554], С. В. Черкасовим [590].

Серед дисертаційних робіт із суміжних юридичних наук варто відзначити кандидатську дисертацію з конституційного права, захищену в 1997 р. О. І. Осауленком «Конституційні основи формування змісту та системи правового регулювання статусу засуджених до позбавлення волі та їх втілення в законодавстві України (загальнотеоретичні питання)» [310], а також докторську дисертацію з питань теорії управління КВС, захищену в 1998 році В.П. Пєтковим [325].

Важливість вищезазначених дисертаційних робіт, на нашу думку, полягає в тому, що в першій із них на підставі аналізу другого розділу Конституції України (ст.ст. 21–68) було досліджено, які види конституційних прав та обов'язків поширюються на засуджених до позбавлення волі в повному обсязі, які поширюються в обмеженому, а які на той час на засуджених не поширювались. Пропозиції щодо приведення чинного законодавства у відповідність з вимогами нової Конституції України були в подальшому враховані при розробці проєкту КВК України.

В докторській дисертації В. П. Пєткова були розкриті теоретичні і правові засади розвитку кримінально-виконавчих установ Української держави, а також управлінські проблеми забезпечення покарання у виді позбавлення волі, шляхи їх вирішення, зміст основних засобів управління виховно-виправним процесом.

Питанням організаційно-правових засад формування та функціонування персоналу установ виконання покарань присвятив у 2003 р. дисертаційне дослідження А. О. Галай [47], а проблемам управління КВС – Д. В. Ягунов [613].

На підставі викладеного можна зробити висновок, що протягом 1990– 2005 рр. не спостерігалась активність наукових досліджень стосовно функціонування КВС, включаючи й формування її законодавчих основ. В зазначений період було підготовлено лише близько 25 кандидатських та 2 докторські дисертації. Більшість дисертацій стосувались кримінологічних чи організаційно-правових питань функціонування КВС, а тому рекомендації і пропозиції, які містились у них, не достатньо вплинули на формування законодавчих основ КВС.

На відміну від вищезазначеного четвертого періоду, після 2005 р. і до теперішнього часу (п'ятий період) спостерігається активність здійснення наукових,

зокрема, дисертаційних досліджень. За цей час підготовлено значну кількість наукових статей, монографій, близько 70-ти кандидатських і 10-ти докторських дисертацій. Фактично в кожній із наукових праць є пропозиції щодо удосконалення законодавства у сфері виконання покарань.

На підставі викладеного можна дійти висновку, що протягом тривалого часу дослідження у сфері виконання покарань особливо не приваблювали науковців, але за останні 15 років відповідні наукові дослідження суттєво активізувались, а практична їх реалізація, як вбачається, сприятиме подальшому удосконаленню законодавчих основ кримінально-виконавчої системи нашої держави.

1.2. Методологія історико-правового дослідження законодавчих основ становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України

Ефективність та якість історико-правового дослідження законодавчих основ становлення і розвитку кримінально-виконавчої системи України в значній мірі залежить від вибору оптимально виваженої методології, увага до якої загострюється у зв'язку із системною трансформацією вітчизняної юридичної науки. Радикальні зміни, що їх зазнали в кінці XX на початку XXI ст. державно-правові явища в усьому світі, особливо у країнах Східної Європи та державах, що постали після розпаду СРСР, зумовили необхідність адекватної реакції з боку правознавства цих країн. Приведення самої науки у відповідність із соціальними реаліями потребує передусім її методологічного переозброєння, а це, в свою чергу, стає можливим головним чином на шляху звільнення її від колишньої адміністративно-командної заідеологізованості, демонополізації методологічних підходів, плюралізації використовуваних методів дослідження, що в кінцевому рахунку стає необхідною передумовою об'єктивності пізнання державно-правових явищ, поступального розвитку юридичної науки та свободи наукової творчості [498, с. 618].

Методологія дослідження – найнеобхідніша передумова своєчасного і адекватного поступу юриспруденції взагалі та особливо такого її розвитку, що відповідав би потребам глибоких реформ, корінних трансформацій системи

цінностей і основ світогляду на всі напрями розвитку українського соціуму на шляху модернізації під впливом євроінтеграційних процесів [137, с. 6].

Як зазначається в науковій літературі, увага до пошуків оптимально виваженої методології в сучасний період суттєво загострюється не тільки під впливом євроінтеграційних процесів, але також і у зв'язку із системною трансформацією вітчизняної юридичної науки, яка зумовлена: 1) об'єктивними процесами інноваційного розвитку наукового знання в цілому, яке будується на принципах мультипарадигмальних підходів до пізнання дійсності; 2) актуальністю розробки нової гуманістичної парадигми вітчизняного державознавства і правознавства на основі ідеї пріоритетного місця та ролі людини і громадянина в цивільно-правових і державно-владних відносинах, відповідно, і в системі юридичних категорій; 3) змістовним розширенням меж власного предмета пізнання за рахунок персонологічної динаміки осмислення проблем класичної юридичної науки в напрямку її гуманізації та визнання права одним із способів духовного освоєння світу як явища культури; 4) запитами соціальної практики, сучасними процесами системної трансформації державності, правової системи України та її структурних підсистем, що вимагає адекватного методологічного і теоретичного обґрунтування [232, с. 9].

Проблематика наукового розуміння методологічних засад історико-правового формування законодавчих основ становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України потребує міждисциплінарного підходу, що дозволяє виявити багатомірність об'єкта пізнання, має як теоретичну, так і прикладну роль для розвитку не тільки правової доктрини, але і для практики виконання покарань як складної соціальної діяльності.

Міждисциплінарний характер дослідження проявляється в тому, що процес історико-правового формування законодавчих основ становлення і розвитку кримінально-виконавчої системи України базується не тільки на нормах кримінально-виконавчого, кримінального та кримінально-процесуального права, але і на нормах конституційного, міжнародного, адміністративного, цивільного, трудового, сімейного та деяких інших галузей права. Важливу роль у формуванні

зазначених основ відігравали закони нашої держави.

Такими нормативно-правовими актами стали Закони «Про прокуратуру», «Про Службу безпеки України», «Про Конституційний Суд України», «Про статус суддів», «Про адвокатуру» та ін. Незважаючи на відносно невеликий історичний період (1990–2005 рр.), саме в цей час була прийнята Конституція України та внесено найбільш суттєві зміни та прийнято ряд принципово нових законів нашої держави, які прямо чи побічно стосувались законодавчих основ функціонування КВС.

Слід погодитися з думкою В. М. Селіванова про те, що нагальною стає суспільна потреба інтеграції наукового мислення, поглиблення системності науки, що потребує міждисциплінарного, багатоаспектного, комплексного характеру юридичних досліджень [518, с. 498]. Зазначене в повній мірі відноситься і до історичної правової науки, більшість досліджень в якій повинні носити міждисциплінарний характер.

Водночас варто погодитися з думкою О. Д. Тихомирова про те, що серед основних проблем сучасної історичної науки відзначається її неготовність і неможливість стати цільною концепцією, на підставі якої можна пояснити світові тенденції та процеси. Завдання написання історій народів, країн і континентів, що раніше вважалися пріоритетними, в умовах глобалізації сучасного світу змінюється, змінюється завдання бачення й пояснення загальних тенденцій, тому розвиток історичної науки лежить у площині універсальної, глобальної і світової історій, що вивчаються шляхом крос-національних досліджень, використання різних парадигм [564, с. 232].

Як зазначає М. А. Дамірлі, для історико-правового пізнання в методологічному плані важливе значення має вирішення проблеми співвідношення історії та сучасності. Від належного врахування цього співвідношення в значній мірі залежить якість історико-правових досліджень (починаючи від вибору об’єкта і предмета дослідження і постановки дослідницького завдання (особливо актуалізації досліджуваної проблематики) і закінчуючи оцінкою отриманого знання). Саме ця обставина актуалізує розгляд специфіки методології історико-правовових

досліджень в контексті співвідношення новітньої історії і сучасності [71, с. 37].

На підставі викладеного можна стверджувати, що вибір методології історико-правового міждисциплінарного дослідження законодавчих основ становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України є досить складним завданням, оскільки, на думку Д. І. Дєдова, існуючий хаос у правовій методології призводить до хаосу у методології правових досліджень [74, с. 46]. На сучасному етапі розвитку Української держави формується нова теорія й методологія, які зможуть дати поштовх подальшому розвитку суспільства на базі нових наукових парадигм, де основою повинна бути теорія вивчення й розвитку людини, її здібностей, як елементів соціуму, які є його змістом і формою. Вищезазначене в повній мірі стосується всіх категорій громадян нашої держави, включаючи і ту частину із них, які відбувають кримінальне покарання. Методологія історико-правового дослідження виконання покарань практично використовує весь методологічний арсенал сучасної юридичної науки [596, с. 150].

Враховуючи зазначене, наше дослідження не може базуватися виключно на декількох методах або методологічних підходах і повинно включати сукупність багатьох елементів, що, в кінцевому рахунку, створює систему дослідження, яка ґрунтується не тільки на методах, оскільки включає й світогляд і основи наукової думки, а також й інші складові елементи. Саме тому актуальність та виявлення методологічної основи дослідження є надзвичайно важливим елементом самого дослідження, що спирається на правильне розуміння методології та вибір відповідного методологічного інструментарію, за допомогою якого стає можливим отримання об’єктивних та достовірних висновків.

Як зазначає В. Д. Бабкін, при всебічному та об’єктивному дослідженні правових явищ важливе місце займають нові концепції, теорії та факти, які не можна вважати помилковими, навіть якщо вони суперечать встановленій системі знань про це явище [6, с. 106]. У зв’язку з цим, при дослідженні законодавчих основ становлення та розвитку КВС України, були використані різни методи пізнання та набули подальшого розвитку думки про це явище.

Теоретичною основою методології дослідження стали праці вчених XX ст., початку XXI ст., серед яких відзначались праці таких вчених як: Г. Альтшуллєр, В. Бабкін, О. Богданов, О. Генісаретський, С. Гусарєв, М. Кельман, А. Козловський, М. Козюбра, Є. Кубко, В. Лефевр, О. Пригожий, В. Розін, В. Селіванов, В. Стьопін, О. Тихомиров, Г. Щедровицький, М. Цвік, В. Цвєтков та ін.

З метою забезпечення ефективності дослідження доцільно визначитись зі структурою методології. В сучасній юридичній науковій літературі існують різні підходи щодо структури методології дослідження [96; 146; 169; 199; 499]. Вбачається за доцільне методологію історико-правового дослідження законодавчих основ становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України розглядати за наступною схемою:

1) загальні засади;

2) методологічні принципи і підходи;

3) основні наукові методи.

При характеристиці загальних засад дослідження слід підкреслити, що в період із середини XX ст. і до початку XXI ст. був сформований сучасний демократичний гуманістичний світогляд як цілісна сукупність домінуючих уявлень про світ та роль у ньому людини, а також похідних від них переконань, настанов, ідеалів, ціннісних орієнтацій пізнавальної й практичної діяльності людей, їх життєдіяльності в цілому. Цей світогляд став притаманним різним етапам становлення та розвитку законодавчих основ кримінально-виконавчої системи, охоплює ідеї гуманізму, справедливості, диференціації та індивідуалізації виконання покарань як домінуючих факторів функціонування КВС, законодавчі основи якої нами досліджуються.

В процесі дослідження використані філософські підходи до розгляду предмета дослідження: онтологічний, гносеологічний, аксіологічний та інші.

Соціологічні засади становлять концепції постіндустріального, громадянського суспільства, соціальної і правової держави, а також її правових інститутів, зокрема інституту виконання кримінальних покарань, який відіграє важливу роль в протидії злочинності та забезпеченні як суспільного, так і правового

порядку.

Теоретичні засади державорозуміння та праворозуміння сприяли визначенню параметрів осмислення сучасної держави та її інститутів, зокрема інституту виконання кримінальних покарань та інтерпретації правових проблем, пов'язаних з дослідженням законодавчих основ становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України. Вони зумовлені змістовними особливостями історичної школи права, нормативізму, природного права, соціологічної та інтегративної юриспруденції. При цьому базовими та такими, що визначають площину розгляду проблем законодавчих основ становлення та розвитку КВС України, є нормативізм та положення історичної школи права. Представники останньої вважали, що для правильного розуміння і розвитку будь-яких державно-правових явищ визначальне значення має вивчення та осмислення їхнього історичного розвитку, що є визначальним у правотворчих процесах [218, с. 103].

Як уже зазначалося, другою складовою, визначальною за методологічною навантаженістю для цього дослідження, є методологічні принципи та підходи, які інтерпретовані як сукупність взаємозалежних і споріднених методів дослідження.

Вбачається, що саме принципи методології дослідження є центральним поняттям, основоположною ідеєю, яка формує всю систему знань, що за своєю сутністю є початком, базою і лежить в основі певної сукупності фактів, теорій, наук [545, с. 76]. При цьому важливо наголосити на тому, що якщо методологічні підходи науковець може обирати на власний розсуд залежно від тих чи інших обставин, то принципи мають імперативний характер [512] та мають забезпечувати концептуальність дослідження [199, с. 10].

Принципи пізнання – це витоки, від яких відштовхується наука при дослідженні свого предмета. У різних наукових сферах термін «принцип» розуміється по-різному: центральне пояснення, особливість, покладена в основу створення або здійснення чого-небудь [530, с. 762]; основне вихідне положення якої-небудь наукової системи, теорії, основний закон якої-небудь науки [531, с. 693–694]; центральне поняття, визначальна ідея, що поширюється на всі явища знань у галузі, де цей принцип абстрагований, тощо. Отже у вивченні проблемних питань

законодавчих основ становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України принцип характеризується основоположністю та імперативністю. Своєю незаперечністю обрані нами принципи покликані забезпечити концептуальність наукової праці [557, с. 44–48].

В сучасний період відсутня єдина думка з приводу того, за допомогою яких саме принципів формується загальна методологія для всебічного та об'єктивного пізнання правових явищ в цілому та правового регулювання функціонування кримінально-виконавчої системи зокрема. З урахуванням предмета та мети дослідження ми виділяємо п'ять принципів, які, як вбачається, є найбільш важливими: 1) об'єктивність; 2) принцип наступності; 3) принцип історизму; 4) принцип єдності історичного та логічного; 5) принцип неупередженості.

Принцип об'єктивності визначив істинне відображення процесу формування законодавчих основ КВС України протягом 1990–2005 рр., державної політики у сфері виконання та відбування покарань протягом зазначеного періоду та відтворення їх такими, якими вони існували реально. Цей принцип дав також можливість окреслити сутність та загальні закономірності функціонування кримінально-виконавчої системи і, таким чином, визначити її місце в суспільному житті.

Важливість принципу наступності в процесі історико-правових досліджень підкреслював В. М. Селіванов, який наголошував, що без дотримання цього принципу збереження та подальший розвиток того прогресивного, раціонального, що було досягнуто на попередніх історичних етапах розвитку людства, ефективний соціальний, у тому числі правовий рух України неможливий [518, с. 547]. Далі (в підрозділі 1.3 дослідження) буде розкрито жорсткість і недосконаліть законодавства у сфері виконання кримінальних покарань під час перебування нашої держави у складі СРСР. Водночас, незважаючи на недосконаліть чинного на той час законодавства існували окремі і позитивні моменти, які доцільно було враховувати та розвивати в процесі подальшого удосконалення законодавчих основ розвитку КВС України. З цього приводу вищезазначений вчений підкреслював, що, характеризуючи сучасність, не можна замовчувати або ігнорувати минуле, яким би

гірким воно не було, оскільки зв’язок з минулим – об’єктивно зумовлений, він не залежить від чийогось бажання [517, с. 16].

При характеристиці принципу історизму слід звернути увагу на думку Д. Віко (1668–1744), який зазначав, що вивчення об’єктивної дійсності неможливе без опори на принцип історизму, із якого випливає такий підхід до дійсності, при якому вона розглядається як така, що змінюється в часі відповідно до внутрішнього закономірного процесу розвитку, який можна розглядати як усвідомлення людством власних діянь [120, с. 4].

Стосовно предмета нашого дослідження, то принцип історизму передбачає висвітлення законодавчих основ становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України насамперед у історичному розрізі та в контексті їх нинішнього стану та сучасних особливостей, що змінюються у хронологічній послідовності. Цей принцип передбачає дослідження нашої проблематики в історичному взаємозв’язку з іншими державно-правовими явищами. При їх пізнанні слід визначити та дослідити етапи становлення, а також на основі історико-емпіричної бази дати історико-правову оцінку законодавчих основ становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України в кожному виділеному нами періоді з 1990 по 2005 рр.

Оскільки на кожному етапі обраного нами історичного періоду недалеке минуле співвідносяться як «історія – сучасність», то в аксіологічному аспекті існує діалектичний зв’язок історичного і логічного, який спрямований на з’ясування змін, що відбуваються в процесі удосконалення законодавства щодо функціонування кримінально-виконавчої системи України у процесі її становлення та розвитку на різних етапах обраного нами історичного періоду дослідження, у зв’язку з чим історико-логічний принцип також віднесено до структури методології нашого дослідження.

Реалізація принципу неупередженості дала можливість проводити дослідження незалежно від політичних, релігійних та інших поглядів на функціонування КВС України та законодавчі засоби забезпечення її функціонування.

Поряд з принципами методологічні підходи нашого дослідження є одним із

головних компонентів парадигми, незважаючи на те, що вони не нормують саме пізнання, як це робить метод, проте задають відповідну програму його методологічного забезпечення [525, с. 9] і розглядаються як «ансамбль» взаємозалежних наукових методів [69, с. 74]. Саме методологічні підходи відображають генеральну лінію творчого задуму дослідника, закладають фундамент для всіх дослідницьких етапів, зумовлених необхідністю визначення методів, як додаткового інструменту, що забезпечує реалізацію генеральної лінії дослідження.

Методологічні підходи знаходяться в безпосередній залежності від парадигм, при цьому цей вплив здійснюється не тільки за рахунок ідеалів, норм, правил дослідження, які містяться в парадигмі, але і їх предметних положень. Варто погодитися з думкою окремих дослідників, що серед компонентів методологічного підходу один чи декілька є домінуючими, основними, а всі інші – підлеглі до основних, залежать від них та носять допоміжний, інструментальний характер [560, с. 256].

При використанні методології дослідження ми прагнули до загальнометодологічної єдності традиційних та інноваційних методологічних підходів. При цьому було враховано і проблему методологічного перенасичення. Адже активно пропагований методологічний плюралізм не повинен перетворюватись, як зазначалось вище, на методологічну анархію чи методологічний хаос. Вбачається, що методологічна місія правознавства полягає у тому, щоб виявити шляхи і методи пізнання права у повному обсязі, внутрішні зв’язки і тенденції закономірного розвитку усіх правових явищ і процесів у їх єдності, цілісності і системності, граничності їх існування.

Врахувавши викладене, а також мету дослідження, ми виділили такі методологічні підходи: 1) історичний; 2) історико-логічний; 3) критично-конструктивний; 4) ціннісний (аксіологічний); 5) гуманістичний, які, як вбачається, є домінуючими, основними в нашому дослідженні.

Історико-правовий підхід виступає в якості способу адекватного розуміння тлумачення і оцінки змісту законодавчих основ кримінально-виконавчої системи в контексті минулого і сучасності. Домінуючим, але не єдиним при використанні

цього підходу є історичний метод, в основі якого лежить вивчення реальної історії розвитку законодавчих основ кримінально-виконавчої системи, виявленні історичних фактів недалекого минулого і на цій основі – розумове відтворення цього минулого. Незважаючи на відносно невеликий історичний відрізок часу новітньої історії нашої держави, ми використовували також і метод періодизації, що передбачає розгляд досліджуваного нами явища в тісній його прив'язці до певних, виділених нами за суттєвими критеріями історичних проміжків часу – періодів. Зокрема, нами виділено:

1) період становлення законодавчих основ кримінально-виконавчої системи України (1990–1995 рр.) (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3);

2) період європейського виміру розвитку законодавчих основ кримінально-виконавчої системи України (1996–2002 рр.) (підрозділи 3.1, 3.2, 3.3, 3.4);

3) період прийняття базових законодавчих актів стосовно функціонування кримінально-виконавчої системи України (2003–2005 рр.) (підрозділи 4.1, 4.2, 4.3, 5.1, 5.2).

Саме межі виділених нами періодів є хронологічними рамками нашого дослідження.

Використовуючи історико-логічний підхід, ми відтворили об'єкт та предмет нашого дослідження в сутнісних, закономірних зв'язках, де логічне є справжньою сутністю, а історичне – його формою, котра визначена конкретним змістом досліджуваних нами законодавчих актів. Логічний підхід не вимагає безпосереднього розгляду ходу реальної історії, а спрямований на розкриття її об'єктивної логіки шляхом вивчення історичного процесу на вищих стадіях його розвитку [69, с. 75].

Вітчизняний досвід створення законодавчих основ кримінально-виконавчої системи України ми намагалися проаналізувати з використанням критично-конструктивного підходу, який передбачає, що при вивченні й особливо при запозиченні зарубіжного досвіду правового регулювання виконання покарань, рекомендацій міжнародних стандартів поводження з в'язнями в Україні не відбувався процес «сліпого» копіювання й механічного перенесення на

національний ґрунт європейського та світового пенітенціарного досвіду, а враховувались конкретно-історичні умови існування нашої держави та реальні можливості практичної реалізації законодавчих основ.

Ціннісний (аксіологічний) підхід методології нашого дослідження проявився в тому, що прогресивні зміни в законодавчих основах розвитку КВС нашої держави повинні відігравати позитивну роль в поведінці більшості суб'єктів виконання та відбування покарань, долаючи правовий нігілізм і підвищуючи правову свідомість та культуру вищезазначених суб'єктів.

З аксіологічним підходом методології нашого дослідження тісно пов'язаний гуманістичний підхід, який передбачає дослідження державно-правових явищ у сфері виконання покарань на основі визнання людини, незважаючи на умови, в яких вона тримається, найвищою соціальною цінністю, а процес виправлення і ресоціалізації засуджених є метою їх вільного розвитку, а не засобом досягнення цієї мети. Керуючись зазначеним підходом, ми використовували теорії і поняття природних прав засуджених, а також їх суб'єктивних прав, свобод і законних інтересів.

Третьою складовою методології осмислення законодавчих основ становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України є власне основні методи вивчення предмета дисертаційного дослідження, які разом з обраними нами методологічними принципами та підходами спрямовані на вирішення конкретних пізнавальних завдань з урахуванням визначеної мети дослідження. Адже реалізація методологічних принципів та підходів дослідження нашого предмета є неможливою поза межами необхідних для цього методів. Кожен рівень пізнання досліджуваного об'єкта та предмета володіє низкою своїх методів, які допомагають комплексно і повно їх дослідити. Зазвичай один метод складає передумови, засоби для використання іншого методу, який, підкоряючись своїм особливостям, перетворює його зміст. Своєрідність взаємопідлеглості методів, особливості використаних теорій і понять, а також предмета дослідження передбачає побудову системи послідовних цілеспрямованих дій, які об'єднуються поняттям «дослідницька діяльність» [560, с. 258]. Отже методи є комплексом конкретних засобів і способів

пізнання предмета дослідження. При цьому засоби виступають як інструмент, знаряддя дії – від системи і комбінації використовуваних засобів (емпіричних і теоретичних), а також способів їх сполучення залежить спрямованість і рівень пізнавальної діяльності. Способи пізнання є системою логічних прийомів, що допомагають досягти потрібних результатів та повинні відповідати методам, які, в свою чергу, мають відповідати об'єкту та предмету дослідження і бути теоретично обґрунтованими [525, с. 9] та є важливою умовою одержання нових істинних наукових знань.

Для правильного вибору, впорядкування методів відповідно природи досліджуваного об'єкта є вибір структури системи методів, які в юридичній літературі як правило розглядаються на горизонтальному і вертикальному рівнях [69, с. 79–80]. Горизонтальна структура – це види методів певного рівня, пов'язані між собою координаційними зв'язками, а вертикальна – це ті види методів, які певним чином підпорядковані один одному [560, с. 259].

З урахуванням об'єкта та предмета дослідження ми використовуватимемо вертикальну структуру методів, які розподіляються на: загальні методи пізнання, загальнонаукові методи, конкретно-наукові та спеціальні методи [66, с. 1112].

Серед загальних методів пізнання важливим для проведення дослідження є метод діалектики. Саме цей метод дає можливість дослідити законодавчі основи становлення та розвитку КВС України у динаміці, як реально існуюче явище правової реальності та дослідити взаємодію цієї системи з іншими явищами, в основі яких лежать діалектичні закони і категорії.

Як зазначає М. С. Кельман, діалектика є універсальним методом філософської свідомості та взагалі всієї науки, оскільки вона є логікою змістовного творчого мислення, що відображає об'єктивну діалектику самої дійсності [136, с. 150].

Варто погодитися і з думкою П. М. Рабіновича, що у правознавстві діалектика визначає напрями і підходи до вивчення державно-правових явищ, озброює юристів-науковців принципами та категоріями наукового пізнання. Діалектика повинна не самоізолюватися від висновків новітніх наукових підходів, а засвоювати, враховувати і визначати їх належне місце у своїй концептуально-категоріальній

структурі [497, с. 8]. Застосування категорій і законів діалектики у дослідженні законодавчих основ становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України сприяє з'ясуванню їх сутності, соціального призначення, еволюції розвитку, а також надає можливість визначити рекомендації щодо їх удосконалення.

Серед загальних методів пізнання ми використовували також і наступні: історичний метод, порівняння, аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, індукцію та дедукцію тощо.

Сутність історичного методу полягає у дослідженні історії у її різноманітті, виявленні конкретних фактів і відтворенні історичного процесу з розкриттям закономірностей та логіки останнього. Цей метод спрямований на осягнення генези процесів та подій, фактів, ідей (теорій), пов'язаних із функціонуванням пенітенціарних систем світу, сформованих протягом тривалого історичного періоду міжнародних стандартів поводження з в'язнями, а також поступова їх практична реалізація в законодавчих основах становлення та розвитку КВС України в обраний нами історичний період часу (1990–2005 рр.). Історичний метод дозволив також виявити динаміку історичного розвитку законодавчих основ кримінально-виконавчої системи в конкретні історичні періоди, які передбачені предметом дослідження, а також виявити внутрішні й зовнішні зв'язки. Це є дуже важливим моментом у процесі наукового дослідження, оскільки поза контекстом історичного досвіду неможливо пізнати сучасність. Вбачається за доцільне підтримати думку Р. З. Лівшиця, що дослідження правових явищ слід здійснювати в тісному зв'язку з історією країни чи людства в цілому, оскільки сучасний стан правових явищ багато в чому залежить від правового минулого [192, с. 8].

У процесі дослідження історичний метод сприяв проведенню глибокого аналізу історичних умов становлення та розвитку законодавчих основ кримінально-виконавчої системи та спрямуванню діяльності організаційних структур цієї системи у правове русло. Розглядаючи історичний метод пізнання, доцільно зазначити, що він надає змогу розкрити зміст явищ, які досліджуються на підставі наявних фактів та аналогій для здійснення широких узагальнень й проведення історичних паралелей [144, с. 188]. Водночас історичний метод допомагає з'ясувати

також історичні аспекти розвитку правових явищ [600, с. 790], включаючи й правове регулювання та створення законодавчих основ виконання кримінальних покарань.

У свою чергу О. Ф. Скакун вважає, що використання історичного методу формує в межах теорії права конкретно-історичні та теоретичні знання [524, с. 16]. За допомогою історичного методу можна дослідити становлення та розвиток законодавчих основ КВС України крізь призму їх виникнення, на підставі європейської та світової пенітенціарної традиції, еволюцію поглядів на покарання та практику його виконання, що в кінцевому результаті характеризує їх сутність у тій якості, в якій вони розглядаються сучасною юридичною наукою.

Порівняльному методу властиве виявлення загального і особливого в об'єктах, які мають якусь спільну для них якість [323]. Порівняння як метод є способом, за допомогою якого встановлюється схожість або розбіжність різних аспектів пенітенціарних систем світу і використання позитивних аспектів їх функціонування в практиці подальшого розвитку кримінально-виконавчої системи України і поступової її трансформації в пенітенціарну систему.

У результаті порівняння виявляються відношення порівнянності або непорівнянності предметів, їхньої подібності чи відмінності, рівності чи нерівності [562, с. 199]. Використання порівняльного методу дало змогу простежити наявність чи відсутність наступності у становленні та розвитку законодавчих основ кримінально-виконавчої системи, розкрити їх особливості в сучасний період, а також визначити її місце серед інших нормативних елементів національної правової системи.

Важливими засобами наукового пізнання, що широко застосовуються в історико-правових дослідженнях, є аналіз і синтез. Під методом аналізу в науковій літературі розуміється уявне розчленування з метою вивчення цілісного предмета на складові частини (аспекти, ознаки, елементи тощо). Так, на підставі аналізу сутності законодавчих основ кримінально-виконавчої системи України ми здійснили аналіз норм Конституції та визначили їх роль і вплив на формування змісту інших законодавчих актів у сфері виконання та відбування покарань. Водночас нами проаналізовані норми законодавчих актів, і передусім, норми КК, КПК та КВК

України, а також норми ЦК, КЗпП, Сімейного та деяких інших кодифікованих законодавчих актів нашої держави. Особлива увага була також звернена на аналіз змісту Законів України «Про кримінально-виконавчу службу», «Про попереднє ув'язнення», «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» та ряд інших, які прямо чи побічно регулювали функціонування кримінально-виконавчої системи України (підрозділи 2.2, 5.1, 5.2). Водночас науковому аналізу підлягали положення окремих Указів Президента України, Постанов Верховної Ради, Постанов Кабінету Міністрів нашої держави та різноманітних концепцій, програм, які передбачали процес подальшого реформування КВС.

У процесі дослідження активно використовувався також і метод синтезу, під яким в науковій літературі розуміють уявне поєднання частин предмета в єдине ціле. Синтез об'єднує всі дані, отримані на підставі аналізу. При цьому синтез не означає просте механічне з'єднання раніше роз'єднаних елементів єдиного цілого – в ході синтезування розкривається місце роль кожного елемента у системі єдиного цілого, пізнається їх нерозривна діалектична єдність [3, с. 117–122].

При цьому варто підкреслити, що аналіз і синтез перебувають у нерозривній єдності, вони взаємопов'язані та взаємозумовлені: аналіз завжди допускає синтез, а синтез – аналіз. Завдяки синтезу нами вибрані (виділені) із загального масиву законодавчих актів ті із них, які у своїй сукупності власне і створили законодавчі основи становлення та розвитку КВС.

При використанні методу абстрагування було здійснено уявне виокремлення істотних ознак предмета та їх відокремлення від множини інших властивостей. Метод абстрагування було покладено в основу типології і класифікації законодавчих актів, які регулювали функціонування КВС нашої держави.

Використовуючи метод узагальнення, було здійснено уявний перехід від одиничного до загального через об'єднання однорідних предметів кримінально-виконавчої системи, в класи на основі їх спільних ознак. Водночас здійснено уявний перехід від розгляду одиночних проблем становлення та розвитку окремих

структурних підрозділів кримінально-виконавчої системи України та визначення найбільш загальних проблем цієї системи в цілому, включаючи й процес формування її законодавчих основ.

Великого значення при здійсненні історико-правових досліджень набувають і такі логічні методи як індукція та дедукція [600, с. 792]. Завдяки використанню методу індукції на підставі вивчення внесених змін і доповнень до окремих законодавчих актів та вивчення принципово нових законів у сфері виконання кримінальних покарань протягом 1990–2005 рр. було здійснено один із основних висновків дослідження про загальну гуманістичну спрямованість нового законодавства у досліджуваній сфері та зроблено висновок про поступове наближення змісту таких законів до рекомендацій міжнародних стандартів поводження із в'язнями (підрозділ 2.3).

В свою чергу, використання методу дедукції, виходячи і спираючись на загальні знання про гуманістичну спрямованість нового законодавства у досліджуваній сфері, дало підстави дійти висновку, що така спрямованість не завжди проглядається в окремих нормах в цілому прогресивних нових законів у сфері виконання покарань. Зокрема, з використанням методу дедукції зроблено висновок про те, що окремі зміни і доповнення, внесені до ВТК України у 1994 р. [360], не сприяли процесу подальшої гуманізації виконання покарань в місцях позбавлення волі. Це стосувалось передусім посилення каральних заходів по відношенню до засуджених в місцях позбавлення волі за вчинені правопорушення, а також суттєве звуження суб'єктивних прав засуджених стосовно їх загальноосвітнього та професійно-технічного навчання (підрозділ 2.3).

В системі загальнонаукових методів з урахуванням предмета дослідження нами використано: структурний, функціональний, класифікаційний, системний методи. Важливе значення в процесі дослідження відіграв структурний метод за допомогою якого вдалося схарактеризувати структуру кримінально-виконавчої системи з виокремленням складових її змісту, а також структуру формування законодавчих основ КВС України. Не менш важливе значення для дослідження державно-правового забезпечення законодавчих основ становлення та розвитку

кримінально-виконавчої системи України відіграв функціональний метод, сутність якого – у виокремленні елементів соціальної взаємодії, що підлягають дослідженню і визначенню їх місця та значення у певному зв'язку, якісна визначеність якого робить необхідним його системний розгляд [533, с. 308]. Адже за існуючими в юридичній науці традиціями він використовується для дослідження взаємозалежностей державно-правових явищ, їх взаємодії, виокремлення тих чи інших напрямків впливу одного явища на інші [255]. Варто підкреслити, що основні положення функціонального підходу, а на його основі – і функціонального методу в соціологічних науках були сформульовані Р. Мертоном, зокрема: будь-яке соціальне явище як ціле створюється та існує внаслідок функціональної єдності його складових, їх узгодженого функціонування; функціональність притаманна всім соціальним явищам, відбиває їх призначення, цінність, а тому така їх властивість є універсальною; соціальне явище існує, «живе», коли воно функціонує, взаємодіє з іншими явищами, а тому функціональність є необхідною властивістю його буття [566, с. 30–31]. Саме на підставі чіткого формування законодавчих основ КВС України і функціонує національна кримінально-виконавча система.

Важливим методом реалізації поставлених в дослідженні завдань є також класифікаційний метод, який дозволив диференціювати як наукові позиції вчених відносно проблем дослідження, так і реально існуючі державно-правові явища, пов'язані з кримінальним покаранням та практикою його виконання. Завдяки класифікації встановлюється однорідність норм, на підставі яких функціонує кримінально-виконавча система, розташування цих норм у певному порядку, зручному для дослідження, а також досягається використання норм взагалі [257, с. 252]. Застосування цього методу сприяє ефективному опануванню, усвідомленню умов та причин створення та вдосконалення законодавчих основ кримінально-виконавчої системи, а також розвитку інших державно-правових явищ, процесів, інститутів, пов'язаних із зазначеною системою. Водночас зазначений метод використовувався при виборі критеріїв і країн, стосовно яких здійснювалось порівняльно-правове дослідження (підрозділ 4.2).

Варто підкреслити, що, не дивлячись на те, що функціональний та класифікаційний методи необхідні і доцільні для дослідження законодавчих основ кримінально-виконавчої системи, вони не є всеохоплюючими, оскільки не в повній мірі відображають результати реалізації кримінально-виконавчою системою свого призначення як цілого.

Вбачається, що саме такий контекст дослідження нашої проблематики забезпечує системний метод. Варто підкреслити, що системність - це об'єктивна властивість оточуючого нас матеріального і духовного світу, а системний метод – важливий засіб його пізнання. Останнім часом цей метод досить активно використовується в різних науках, зокрема в правознавстві. Досягнення в розвитку загальної теорії систем створюють надійну основу для застосування системного методу в різних науках, включаючи юридичну.

Системний метод, як універсальний інструмент пізнавальної діяльності, незамінний при дослідженні складних динамічних цілісностей [48, с. 41–44], до яких належить і кримінально-виконавча система та її законодавчі основи. Як зазначає С. К. Бостан, в основі цього методу лежить категорія «система», котра представляє собою об'єктивно створену для досягнення певної мети, відносно стійку, самостійну та автономну структурно-упорядковану цілісну єдність, що складається із сукупності елементів, які перебувають між собою в тісних зв'язках та відносинах, які у своїй органічній єдності утворюють нову якість [33, с. 38–39].

Варто погодитися з точкою зору М. С. Кельмана, що система, як органічний порядок передбачає власні суттєві елементи цього поняття: 1) склад; 2) міцний внутрішній зв'язок; 3) єдність як цілісність. Саме такою є природа структури системи. Її характер визначається зв'язком і саме підпорядкування частин цілому, в сенсі частина замість цілого [137, с. 310].

Водночас системний метод – це універсальний інструмент пізнавальної діяльності: як система може бути розглянуте будь-яке явище, хоча цілком зрозуміло, що не кожен об'єкт наукового аналізу цього потребує. Разом з тим системний метод є не замінимим в пізнанні та конструюванні складних динамічних цінностей, до

яких відноситься також і кримінально-виконавча система, включаючи і її законодавчі основи.

Стосовно законодавчих основ КВС України, керуючись системним методом, слід виділити наступні їх складові:

1) система законодавчих актів України, які прямо чи опосередковано впливали на функціонування КВС нашої держави;

2) система указів Президента України, які прямо чи опосередковано впливали на функціонування КВС нашої держави;

3) система постанов Верховної Ради України, які прямо чи опосередковано впливали на функціонування КВС нашої держави;

4) система постанов Кабінету Міністрів України, які прямо чи опосередковано впливали на функціонування КВС нашої держави.

На підставі сформованої вищезазначеної системи законодавчих основ розвитку КВС України сформована система відомчих і міжвідомчих підзаконних актів, а також система різноманітних концепцій і програм, які прямо чи опосередковано впливали на функціонування КВС нашої держави.

Використовуючи метод системного аналізу, досліджується інститут покарання як цілісна система, та його структурні елементи, а також інститут покарання в системі інших кримінально-правових інститутів, що сукупно утворюють кримінальне та кримінально-виконавче право як самостійні галузі права.

Про необхідність використання у дослідженні інституту покарання методу системного аналізу свідчить те, що покарання, передбачені у Кримінальному кодексі, утворюють визначену систему. «Система покарань – це встановлений кримінальним законом, обов’язковий для суду, вичерпний перелік покарань, котрі розташовані у відповідному порядку і знаходяться у відповідному співвідношенні. Вона має бути соціально обумовленою, визначеною соціальними факторами, економічними, політичними, кримінологічними і т. п.» [10, с. 136]. Для забезпечення виконання системи покарань згідно з главою 3 (ст.ст. 11–19) КВК України створено систему органів і установ виконання покарань.

Використання розроблених в науці методологічних правил системного методу до особливостей предмета дослідження та їх застосування в дисертації дозволили виокремити такі положення (підрозділи 1.3, 3.2, 3.4):

– в державній системі першочергового значення набувають її характеристики як державної діяльності, функції держави, органів держави тощо, тоді як у правовій системі – правових форм здійснення, особливостей правового регулювання, правових гарантій, законності і правності, а в кримінально-виконавчій системі – створення належних умов для відбування кримінального покарання, виправлення та ресоціалізації засуджених;

– державно-правова розробка законодавчих основ становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України також вимагає системного підходу. Вона за своєю сутністю теж є системою, тобто цілісністю, яка має різнорівневу та складну структуру, тобто своєрідний «набір» складових, притаманні їй ієрархічні та координаційні зв’язки як між елементами, так і з навколишнім середовищем, причому як певна цілісність вона виокремлюється з інших систем, є до певної міри «автономною», але зберігає з ними зв’язки;

– кожна із підсистем кримінально-виконавчої системи, у свою чергу, повинна осмислюватися як: 1) система нормативно-правових актів, які регулюють виконання та відбування покарань; 2) система суб’єктів; 3) система організаційних заходів; 4) система функцій кримінально-виконавчої діяльності тощо.

В процесі дослідження активно використовувались конкретно-наукові та спеціально-наукові методи.

Конкретно-наукові методи стали сукупністю частини пізнавальних прийомів, певною їх комбінацією, набір яких залежав від природи досліджуваного об’єкта, а також умов процесу його пізнання. В системі зазначених методів ми виділяємо в першу чергу групу конкретно-соціологічних методів. Зокрема, в процесі дослідження було здійснено аналіз нормативно-правових і правозастосовних актів, статистичні дані щодо функціонування КВС України у досліджуваний період та здійснено їх правову і аналітичну оцінку. Водночас здійснювалось інтерв’ювання,

опитування та анкетування працівників КВС України, які працювали в ній у досліджуваний період.

Важливим для дослідження став і прогностичний метод, що застосовувався для виокремлення напрямків та умов подальшого вдосконалення КВС України (підрозділ 5.3).

Одним з головних методів, який допоміг з'ясувати історичні аспекти двох або більше правових систем та вирішити питання про можливість їхнього взаємовпливу, є порівняльно-історичний метод. Досліджуючи гносеологічну природу порівняльно-історичного методу доводиться зіштовхнутись з відсутністю у історіографії компаративістики належної уваги до логічних засад цього засобу наукового пізнання [600, с. 790]. Порівняльно-історичний метод, незважаючи на те, що його теорія ще недостатньо розроблена, досить широко (хоча переважно й інтуїтивно) застосовується у наукових історико-правових дослідженнях.

Дослідження генези законодавчих основ становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України та її історичних аспектів відіграє важливу роль у нашому дослідженні як для історико-правової, так і для теоретичної науки загалом, оскільки накопичений історичний досвід дає змогу проаналізувати формування і розвиток законодавства у сфері виконання кримінальних покарань на кожному із досліджуваних нами етапів становлення та розвитку Української держави, а також особливостей реформування законодавства у сфері виконання кримінальних покарань на кожному із досліджуваних періодів. Саме тому історико-правовий метод, як і історичний підхід використані в якості одних із основних методологічних компонентів в процесі нашого дослідження.

За допомогою використання історико-правового методу стало можливим сформулювати ґрунтовну та розширену характеристику законодавчої діяльності в її історичному розвитку на кожному із етапів досліджуваного нами періоду новітньої історії Української держави.

Формально-юридичний метод був використаний для дослідження правових категорій, дефініцій, юридичних конструкцій і законодавчої техніки при формуванні законодавчих основ КВС та їх зовнішньої і внутрішньої форми прояву. Цей метод

дав можливість детально вивчити техніко-юридичну і нормативну сторони законодавчих основ КВС і на цій підставі зробити висновок про рівень правового забезпечення кримінально-виконавчої діяльності.

Практична цінність порівняльно-правового методу дослідження залежить саме від якомога більшої кількості спільних рис сучасних пенітенціарних систем світу, виявлення яких є підставою для з'ясування відмінностей порівнюваних явищ [20, с. 12]. Суть порівняння як однієї із найпростіших і універсальних операцій пізнання полягає у співвіднесенні одних пенітенціарних систем з іншими системами з метою виявлення подібності і розходжень між ними у цілому або з окремих властивостей, за допомогою чого виявляються якісні й кількісні характеристики предметів, класифікується, упорядковується та оцінюється їхній зміст [245, с. 22].

Порівняльно-правовий метод використовувався для вивчення загального, особливого та унікального між різними правовими системами та їх складовими елементами, включаючи й кримінально-виконавчі (пенітенціарні) системи різних країн. На думку М. С. Пузирьова, цей метод є провідним, домінантним у сфері порівняльно-правових досліджень при розгляді правових основ функціонування зазначених систем [496, с. 115].

Порівняльно-правовий метод дав можливість співвіднести рівень розвитку як кримінально-виконавчого права загалом, так і окремих його інститутів у порівнянні з деякими зарубіжними країнами (таких країн у підрозділі 4.2 було обрано 11), які відносяться до різних правових сімей. Головним і визначальним критерієм при застосуванні порівняльно-правового методу стали порівняння мети та завдань кримінально-виконавчого (пенітенціарного) законодавства країн, які відносяться до різних правових сімей, а також законодавче регулювання праці засуджених і умовно-дострокового їх звільнення від подальшого відбування покарань.

Важливе значення в процесі використання порівняльно-правового методу мав також і вибір критеріїв вибору країн для вивчення й подальшого запозичення зарубіжного досвіду у сфері виконання кримінальних покарань. Як зазначається в науковій літературі, такими критеріями можуть стати:

а) факт визнання держави як прикладу однієї з найбільш демократичних країн, що в повному обсязі поширюється на пенітенціарну (кримінально-виконавчу) систему;

б) доцільність вивчення позитивного досвіду країн, пенітенціарні (кримінально-виконавчі) системи яких мають відчутні результати в досягненні поставлених перед ними цілей та ефективно функціонують у напрямі свого подальшого вдосконалення [4, с. 3–6].

Використовуючи метод тлумачення, вдалося краще усвідомити та роз'яснити зміст правових норм, які містяться у законодавчих основах КВС, виходячи за межі буквального їх розуміння. При цьому варто погодитися з думкою окремих вчених, що цей метод зорієнтований на використання у пізнавальному процесі інформації, яка має історичну і політичну значимість [138, с. 14–15] і відіграє важливу роль з урахуванням об'єкта і предмета нашого дослідження.

Підсумовуючи викладене, варто наголосити, що методологія пізнання є підґрунтям вивчення будь-якої наукової проблеми. Стрімкий розвиток методології сприяє вдосконаленню наукового пошуку. З метою забезпечення достовірності результатів осмислення законодавчих основ становлення та розвитку КВС України у цьому дослідженні, на основі викладених в науковій літературі принципів та підходів до методології юридичної науки з урахуванням предмета і мети дослідження, виокремлено загальнонаукові, конкретно-наукові та спеціальні наукові методи, застосування яких було спрямовано на комплексне вирішення історико-правових завдань дисертації та обґрунтування отриманих результатів.

На підставі викладеного можна дійти висновку, що законодавчі основи становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України нами були розглянуті в їх багатогранності та суперечливості, вивчені всі факти (позитивні та негативні) в їх сукупності, незалежно від суб'єктивного ставлення до них. Такий підхід, на нашу думку, дозволив усвідомити реальну картину об'єкта та предмета дослідження у виділений нами найбільш складний та суперечливий історичний період розвитку нашої держави.

1.3. Нормативно-правове забезпечення організації та функціонування виправно-трудової системи УРСР (70–80-ті роки XX ст.)

З метою кращого усвідомлення проблемних питань формування законодавчих основ становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України протягом 1990–2005 рр. та здійснення конкретних заходів у системі виконання кримінальних покарань, на нашу думку, необхідно коротко охарактеризувати стан виправно-трудової системи УРСР напередодні реформування. Як зазначає В. М. Селіванов, без глибокого вивчення та усвідомлення правових явищ і процесів, які свого часу становили підґрунтя правового розвитку СРСР, неможливо всебічно зрозуміти і розв'язати основні суперечності й проблеми правової системи та її структурних елементів, успадкованих Україною від колишнього СРСР [518, с. 547]. Вбачається, що дослідження навіть і зовсім недалекого минулого може і повинно служити засобом пізнання сьогоднішнього, передбачення майбутнього, а також осмислення на цій основі будь-яких науково-практичних напрацювань, які відображають цілеспрямований історичний процес розвитку кримінально-виконавчої системи нашої держави.

Характеризуючи доктрину радянського права, Р. Давид зазначав, що вона формувалась не тільки на підставі юридичних праць, опублікованих в СРСР, але потребують уваги і документи, які формулюють марксистсько-ленінську доктрину. Право в СРСР розглядається як реалізація цієї доктрини: вона служить і основою державної політики. В своїх дослідженнях радянські науковці посилаються на класиків марксизму-ленінізму, праці і виступи радянських керівників, програми і рішення комуністичної партії [70, с. 189–190].

Вищезазначене в повній мірі стосувалось і формування радянської доктрини виправно-трудового права. Тому варто погодитися з думкою А. Х. Степанюка, що в основі радянського виправно-трудового права, як і будь-якої іншої галузі права, до початку 90-х років минулого століття панувала політика комуністичної партії, теоретичною основою якої був марксизм-ленінізм, а складовою її сукупних ідей і поглядів – сформульована керівниками КПРС протягом 70-літньої історії існування Радянської держави комуністична ідеологія [540, с. 45]. Водночас варто зазначити,

що радянська правова політика, включаючи і її складові (кримінальну та кримінально-виконавчу), базувалась виключно на пріоритеті інтересів радянської держави. Інтереси ж особистості розглядались на пріоритетних засадах лише у випадку збігу інтересів держави та особи [292, с. 133].

Формулюючи теоретичні основи політики виправно-трудового права в СРСР, провідні на той час радянські вчені-пенітенціаристи О. Є. Наташев та М. О. Стручков наголошували, що виправно-трудовий вплив у процесі виконання кримінальних покарань передбачає мету виховання будівника комунізму, оскільки засудженого, який відбуває покарання, виховують в комуністичному дусі, прагнуть повернути суспільству замість злочинця суспільно-корисного громадянина. У зв'язку з цим учені вважали, що було б надуманим ставити перед виправно-трудовими установами завдання виховувати засуджених тільки в дусі утримання від вчинення злочинів. Таке завдання стоїть перед політико-виховною роботою під час відбування покарання. Проте це не яка-небудь особлива виховна робота, а це – частина єдиної виховної роботи, яка випливає із завдань комуністичного виховання [540, с. 52].

Загальновідомо, що в республіках колишнього СРСР, тобто і в УРСР також, більшість законів за структурною побудовою та змістом практично не відрізнялись один від одного та приймались на підставі Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік [324, с. 26]. Вищезазначене в повній мірі стосувалось і чинного на той час виправно-трудового законодавства. Це законодавство формувалось протягом більше як двох десятиріч, починаючи з Основ виправно-трудового законодавства Союзу РСР і союзних республік [316], на підставі яких були прийняті Виправно-трудові кодекси союзних республік. В юридичній літературі радянського періоду наголошувалось, що Основи виправно-трудового законодавства Союзу РСР і союзних республік, забезпечуючи важливу частину законодавчого регулювання питань боротьби зі злочинністю, підводять своєрідний підсумок розвитку теорії і практики виправно-трудового права і створюють міцну основу для подальшого розвитку і вдосконалення радянського виправно-трудового законодавства [159, с. 8].

Перебуваючи у складі СРСР, виправно-трудове, а потім – кримінально-виконавче законодавство окремих союзних республік, зокрема кримінально-виконавчі кодекси (в той час – виправно-трудові), за своєю структурою і змістом мало чим відрізнялись один від одного [266, с. 73].

Зокрема Виправно-трудовий кодекс УРСР [118] було прийнято 23 грудня 1970 р. та введено в дію 1 червня 1971 р. Цей кодекс регламентував виконання покарань у виді позбавлення волі, заслання, вислання і виправних робіт без позбавлення волі. Виконання інших видів покарань, пов'язаних із заходами виправно-трудового впливу, залишалося неврегульованим до 15 березня 1983 р., коли цю правову прогалину було ліквідовано прийняттям союзного Положення про порядок і умови виконання кримінальних покарань, не пов'язаних із заходами виправно-трудового впливу на засуджених. На основі цього Положення у 1984 р. було прийнято відповідне республіканське Положення [406], яке регламентувало виконання таких видів покарань, як: позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю; штрафу; громадської догани; конфіскації майна; позбавлення військового або спеціального звання; звільнення з посади; покладання обов'язку відшкодувати заподіяні збитки. Як зазначав І. Г. Богатирьов, у 1983–1989 рр. фактично утворились дві галузі законодавства, які регулювали виконання кримінальних покарань: 1) виправно-трудове законодавство; 2) законодавство про виконання покарань, не пов'язаних із заходами виправно-трудового впливу на засуджених [26, с. 47].

Водночас варто зазначити, що протягом більш як двох десятиріч до чинного на той час ВТК України були внесені суттєві зміни і доповнення у вигляді окремих статей і навіть розділів ВТК, що призвело до неузгодженості або конкуренції норм цього кодексу і, з одного боку, суттєво ускладнювало їх практичне застосування, а з іншого, – внесені в 90-х роках минулого століття зміни і доповнення в систему кримінальних покарань призвели до того, що назва галузі законодавства перестала відповідати своєму змісту. Норми виправно-трудового права стали переважно кримінально-виконавчими, одночасно термін «кримінально-виконавче

законодавство» став активно вживатися в законодавчих актах Української держави після проголошення нею незалежності.

Проте, хоча в УСРР у 1925 р. було прийнято Виправно-трудовий кодекс, який регламентував виконання основних видів кримінальних покарань, його практична реалізація здійснювалася менше 10-ти років. Це пояснюється тим, що в середині 30-х років в Україні, як і в інших союзних республіках розпочався процес політичних репресій, а Народний Комісаріат внутрішніх справ поступово перебирав на себе всю повноту влади у сфері каральної політики [182, с. 115]. Виконання покарань регулювалось виключно відомчими інструкціями, які багаторазово змінювались за назвою, але без зміни їх сутності. Ця сутність зводилась виключно до отримання вигоди від праці засуджених з мінімальними матеріальними затратами на їх утримання [79, с. 31].

Після смерті в 1953 р. Й. В. Сталіна і настання так званої хрущовської відлиги умови виконання кримінальних покарань, включаючи і позбавлення волі, були частково поліпшені. Цьому сприяло затверджене 3 квітня 1961 р. «Примірне положення про виправно-трудові колонії і тюрми союзних республік» [117, с. 17], на підставі якого в УРСР 21 липня 1961 р. було затверджено аналогічне Положення [51]. Це Положення було чинним до 1 червня 1971 р., коли набрав чинності новий Виправно-трудовий кодекс УРСР [380], який було прийнято на основі модельного союзного нормативно-правового акта – «Основи виправно-трудового законодавства Союзу РСР і союзних республік».

Прийняття у 1970 р. ВТК УРСР, внесення змін і доповнень до нього переважно було позитивним кроком у процесі законодавчого регулювання функціонування виправно-трудової системи УРСР. Позитивні положення змісту ВТК УРСР досить ґрунтовно проаналізовані в юридичній літературі, тому на їх розгляді ми зупинятись не будемо, акцентуючи головну увагу на його недоліках, а також на практичній реалізації його норм.

Аналіз змісту чинного на той час виправно-трудового законодавства, змін і доповнень, які вносились до нього, дає підстави дійти висновку, що такі зміни часто були не зовсім гуманними, що призвело до того, що в Україні, як і в інших союзних

республіках СРСР, склались досить жорсткі умови відбування покарань засудженими, що передусім стосувалося місць позбавлення волі [292, с. 134].

Вкрай жорсткими були правові підстави умовно-дострокового та умовного звільнення засуджених до позбавлення волі. Зокрема в період з 1939 по 1954 рр. умовно-дострокове звільнення не застосовувалось. В 1954 р. цей інститут було поновлено, однак коло засуджених, до яких могло бути застосовуване умовно-дострокове звільнення, то суттєво звужувалось, то розширювалось [227, с. 37]. Однак, не зважаючи навіть на певні розширення діапазону застосування умовно-дострокового звільнення, в радянський період він залишався досить обмеженим [227, с. 38–39]. Підтвердженням цього є порівняльний аналіз змісту ст. 52-1 КК України від 28 грудня 1960 р. (із змінами та доповненнями) [178] та змісту ст. 81 КК України від 5 квітня 2001 р.

До моменту видання Указу ПВР СРСР від 8 лютого 1977 р і Указу ПВР УРСР від 23 березня 1977 р. [363] умовно-дострокове звільнення не могло бути застосоване до наступних категорій засуджених: до особливо небезпечних рецидивістів; до осіб, які раніше звільнялись умовно-достроково з місць позбавлення волі, де відбували покарання за вчинення навмисного злочину; до осіб, засуджених за найбільш тяжкі злочини, передбачені КК УРСР.

Указом ПВР УРСР від 23 березня 1977 р. редакцію ст. 52-1 КК УРСР було змінено. Було введено нову категорію засуджених, які не підлягали умовно-достроковому звільненню, – осіб, яким покарання у виді смертної кари було замінено позбавленням волі в порядку помилування чи амністії. В той же час перелік тяжких злочинів, які виключали умовно-дострокове звільнення, був різко скорочений: залишились тільки особливо небезпечні державні злочини (ст.ст. 56–65 КК УРСР) та умисні вбивства за обтяжуючих обставин (ст. 93, п. «в» ст. 234, а також ст.ст. 69, 69-1, 190-1 у випадках, коли передбачені ними діяння пов’язані з навмисним вбивством за обтяжуючих обставин). При засудженні за інші злочини, які до 1977 р. передбачались у цьому переліку, було дозволено застосовувати умовно-дострокове звільнення після відбуття засудженими 3/4 призначеного терміну покарання.

Якщо до внесення змін в законодавство під дію інституту умовно-дострокового звільнення могли підпадати близько 70 % всіх засуджених, то після внесення відповідних змін їх питома вага зросла майже до 90 % [225, с. 37–38].

В подальшому практика застосування умовно-дострокового звільнення з міркувань загальної превенції, а також у зв'язку з рецидивом злочинів з боку окремих категорій засуджених викликала потребу поступового скорочення практики застосування цього виду звільнення [227, с. 95–99]. У зв'язку із зазначеним Указом ПВР УРСР від 12 січня 1983 р. [364] було доповнено ст. 52-1 КК УРСР ще для двох категорій засуджених, до яких умовно-дострокове звільнення перестало застосовуватись. Зокрема п. 5 ст. 52-1 КК УРСР в редакції від 12 січня 1983 р. забороняв звільняти умовно-достроково осіб, які раніше більше двох разів засуджувались до позбавлення волі за навмисні злочини, якщо судимість за попередні злочини не знята або не погашена в установленому законом порядку [109, с. 120–122]. На підставі викладеного можна зробити висновок, що курс на гуманізацію виконання покарань, починаючи з 1983 р., поступово знову став звужуватись.

Все радянське законодавство, включаючи кримінальне та виправно-трудове (кримінально-виконавче), базувалось на суворому дотриманні і постійному встановленні нових видів заборон. Зазначений фактор значною мірою обумовлював і відповідну жорсткість як самого виправно-трудового законодавства, так і практику його застосування. Деформація правових інститутів, адміністративно-вольовий характер формування кримінальної та виправно-трудової політики в так званий застійний період негативно вплинули на розвиток кримінально-правових інститутів, практику призначення та виконання кримінальних покарань.

Незважаючи на те, що в науковій літературі радянського періоду стан виправно-трудової системи під впливом комуністичної ідеології оцінювався переважно позитивно, а виправно-трудові установи, слідчі ізолятори, а також лікувально-трудові профілакторії на шпальтах газет і журналів, а також в інших засобах масової інформації навіть не згадувались, ми спробуємо проаналізувати справи в зазначених установах на підставі ідеологічних догм окремих радянських

учених, матеріалів критичного змісту пострадянського періоду, а також спогадів практичних працівників чинної на той час виправно-трудової системи УРСР.

У ст. 7 ВТК УРСР були визначені основні засоби виправлення і перевиховання засуджених, які буквально дослівно відтворили текст ст. 7 Основ виправно-трудового законодавства Союзу РСР і союзних республік. До таких засобів законодавець відніс: режим відбування покарання, суспільно корисну працю, політико-виховну роботу, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання. Засоби виправлення і перевиховання повинні були застосовуватися з урахуванням характеру і ступеня суспільної небезпечності вчиненого злочину, особи засудженого, а також поведінки засудженого і його ставлення до праці [40]. На перший погляд, зміст зазначеної статті носив досить демократичний і прогресивний характер, однак аналіз практичної реалізації вищезазначених засобів дає підстави зробити зворотний висновок.

Режим відбування покарань розглядався радянськими науковцями як встановлений нормами виправно-трудового права порядок відбування покарання і був важливим засобом їх виправлення і перевиховання. Зокрема зміст режиму при позбавленні волі складався із так званих правил режиму, тобто із правил внутрішнього розпорядку, установленого у ВТУ для засуджених під час відбування ними покарання. Ці правила передбачали надання засудженим певних прав і покладання на них обов’язків [159, с. 33].

Водночас слід зазначити, що визначення терміну режиму відбування покарань не було надано ні в Основах виправно-трудового законодавства Союзу РСР, ні у ВТК України. Як свідчила практика, в якості основного нормативного документа, який визначав зміст режиму і порядок його забезпечення, виступав відомчий загальносоюзний нормативно-правовий акт – Правила внутрішнього розпорядку ВТУ, – які були затверджені спочатку наказом МВС СРСР №20 (1972 р.), а також в подальшому в новій редакції наказами МВС СРСР №310 (1977 р.) та №605 (1986 р.). Зазначені правила своїм основним завданням передбачали конкретизацію окремих питань виконання та відбування кримінальних покарань відповідно до вимог Основ

виправно-трудового законодавства Союзу РСР, а також виправно-трудового законодавства союзних республік, включаючи й Україну.

Аналіз змісту зазначених Правил дозволив дослідникам у пострадянський період категорично стверджувати, що цей відомчий нормативно-правовий акт не тільки конкретизував окремі положення виправно-трудового законодавства, але і ввів норми, які суттєво обмежили правовий статус засуджених у різних сферах їх життєдіяльності, передбачений ВТК УРСР.

Зокрема у зв'язку зі збільшенням кількості засуджених у місцях позбавлення волі в середині 80-х років минулого століття загальносоюзне відомство суттєво обмежило право засуджених на вільне пересування в межах виправної колонії та ввело в норму положення, яке вимагало розподілу території виправних колоній на окремі ізольовані локальні дільниці, а отже засуджені більшу частину часу в період відбування покарання проводили в житлових приміщеннях казарменого типу та на відгороджених біля них незначних територіях. Вихід засуджених із спеціальних локальних дільниць здійснювався лише для груп осіб і як правило строєм, а індивідуальний вихід здійснювався лише за спеціальним дозволом. Отже, Правила обмежували право засуджених до позбавлення волі на свободу пересування навіть у межах незначної території виправно-трудової колонії.

Зазначені Правила внутрішнього розпорядку зобов'язували засуджених бути постриженими наголо та носити одежу єдиного зразка з нагрудними знаками, на яких записувалось прізвище засудженого, його ініціали, а також номер загону та бригади, в якій він перебував. Заборонялося користуватись транзисторними радіоприймачами, магнітофонами, мати ручний годинник. Кількість побачень засуджених з родичами, а також кількість отримуваних посилок-передач були вкрай обмежені.

На думку окремих дослідників, зазначені обмеження правового статусу засуджених до позбавлення волі з багатьох позицій були одними із найбільш жорстких не тільки в порівнянні з зарубіжними країнами, але і у вітчизняній історії правового регулювання відбування покарань у виді позбавлення волі [510, с. 39]. Навіть у дореволюційний період засуджені до каторжних робіт мали можливість

досить активно спілкуватися з вільним населенням, виходячи за межі території, яка вважалася місцем відбування покарання. У період функціонування ГУЛАГу, якщо розглядати виключно режимні обмеження, засуджені не були настільки суттєво обмеженими щодо свободи пересування, вибору одягу, зачіски тощо [571, с. 162–163].

Норми Правил скоротили площу одиночних камер у ВТУ особливого режиму в карцерах з 4 кв. м. у 1972 р. до 3 кв. м. у 1986 р., а також встановили перелік: а) продуктів харчування, які можна направляти засудженим в посилках чи передачах; б) продуктів харчування і предметів першої необхідності, які дозволялись до продажу засудженим; в) предметів і речей, які засуджені мали право мати при собі [80, с. 352–353]. Викликав подив і нерозуміння з боку зарубіжних експертів також зміст ст. 74 ВТК України, згідно з якою норми житлової площі на одного засудженого не можуть бути меншими від 2 кв. м., а у виховно-трудових колоніях і в тюрмах – 2,5 кв. м. Такі норми з наукової точки зору були абсолютно необґрунтованими. Водночас законодавче закріплення такого мінімуму житлової площі на одного засудженого призводило до того, що житлові приміщення більшості виправно-трудових установ за своєю побудовою були казарменого типу, в яких утримувались від 100 до 160 засуджених, спальні місця були виключно двох'ярусними, а у окремих випадках – навіть трьох'ярусними. Вищезазначене повною мірою стосується і слідчих ізоляторів. Правове становище осіб, які там утримувались, регулювалось виключно на підставі підзаконних нормативно-правових актів. Вкрай занижені норми житлової площі на одного засудженого чи ув'язненого, а також переповнення житлових приміщень з порушенням навіть мінімальних вищезазначених норм житлової площі призводили до зростання кількості захворювань серед засуджених та ув'язнених. Це стосувалося передусім інфекційних захворювань, таких як туберкульоз, грип, дизентерія. За офіційними даними МВС СРСР, у 1988 р. тільки в місцях позбавлення волі колишнього СРСР утримувалось більше 74 тисяч хворих на туберкульоз [509, с. 35]. На IV Всесоюзному семінарі лікарів-фтизіатрів системи МВС СРСР у 1987 р. зазначалося, що чисельність засуджених з таким захворюванням сягнуло майже 40%. Ця

чисельність з кожним роком збільшувалась, а розповсюдженість цієї хвороби набувала епідемічного характеру. Зростала смертність і непрацездатність засуджених. Частина із них, нерідко з активною формою туберкульозу, звільнялась з установ виконання покарань [509, с. 35].

Важливим засобом виправлення і перевиховання засуджених ст. 7 ВТК УРСР визначила суспільно корисну працю. На думку окремих учених радянського періоду, залучення до праці осіб, які раніше часто вели паразитичний спосіб життя і з метою задоволення своїх потреб займались грабунками, грабежами, розбійними нападами, шахрайством, жебрацтвом та іншими подібними злочинами, сприяє їх виправленню, оскільки виховання звички до праці стане ефективним засобом повернути таких осіб до чесної трудової діяльності. Вченими також праця розглядалась як важливий засіб морального виховання засуджених [107, с. 13].

На думку більшості вчених, жодна із пенітенціарних систем світу не була настільки жорстко зорієнтована на використання праці засуджених, як радянська. Саме праця в подальшому дала назву системі місць позбавлення волі, яка склалась в СРСР («виправно-трудові табори», а потім – «виправно-трудові установи»), відповідній галузі права і законодавства («виправно-трудове право» та «виправно-трудове законодавство»), некаральному впливу, який застосовувався до засуджених («виправно-трудовий вплив»), організаційній формі забезпечення зайнятості засуджених («працевикористання») [568, с. 505]. Саме потреба робочої сили для виконання народно-господарських завдань стала головною підставою для визначення місць відбування засудженими покарання. Така практика формувалася ще, починаючи з часів ГУЛАГу, і збереглась до останнього року існування СРСР. Зокрема, згідно зі ст. 6 ВТК УРСР, особи, засуджені до позбавлення волі, які проживали до арешту чи були засуджені на території УРСР, відбували покарання, як правило, в межах УРСР. У цій же статті було зазначено, що у виняткових випадках, з метою більш успішного виправлення і перевиховання засуджених, вони можуть бути направлені для відбування покарання у відповідні ВТУ інших союзних республік. На перший погляд, зміст зазначеної статті є гуманним і справедливим. Однак, як влучно зазначає М. Г. Дєтков, введення в норму слів «як правило» і «у

виняткових випадках» надало органам, які виконували покарання, право розширювального тлумачення цих понять. Тому поняття «як правило» перетворилось у виняток, а поняття «у виняткових випадках» стало правилом, коли поставало питання про необхідність забезпечення робочою силою об’єкти народно-господарського комплексу [80, с. 287–288].

Водночас праця засуджених дала можливість МВС в 70-х роках минулого століття не тільки входити в п’ятірку найпотужніших промислових міністерств СРСР, але і протягом усього періоду існування радянської держави залишатись важливим джерелом бюджетних надходжень [568, с. 505].

Підкреслюючи факт того, що праця засуджених розглядалась як важливий засіб наповнення державного бюджету, варто наголосити, що в радянський період у більшості засуджених до позбавлення волі утримували половину заробітку, їм не виплачувалась трудова пенсія, час роботи в період відбування покарання у виді позбавлення волі не включався до трудового стажу.

Досліджуючи питання про роль праці засуджених на різних історичних етапах розвитку радянської виправно-трудової системи, необхідно звернути увагу на важливу роль радянської в’язниці у радянській плановій економіці, наголошуючи, що на різних етапах розвитку кримінально-виконавчої системи праця засуджених до позбавлення волі виконувалась із виховною, економічною, соціальною та оздоровчою метою [31, с. 348–350]. Зміст цих цілей загалом не змінювався та визначався так: соціальна мета праці полягає в тому, що за допомогою праці та набуття певної трудової кваліфікації засуджений отримує необхідну підготовку до нормального самостійного життя після звільнення; оздоровча – у тому, що праця сприяє підтримці нормального фізичного стану людини, а бездіяльність не лише фізично її калічить, а й призводить до моральної деградації та психологічного дискомфорту; виховне значення праці полягає в тому, що участь засуджених у трудових процесах сприяє формуванню та становленню особи трудівника, дає змогу людині усвідомити свою корисність для суспільства, зміцнює свідомість та почуття відповідальності за доручену справу. У праці формується особистість людини,

зокрема такі її якості, як колективізм, дисципліна, повага до інших, почуття особистої гідності [106, с. 7; 174, с. 74; 181, с. 190].

Економічна мета праці засуджених, під якою розуміється отримання прибутку від діяльності УВП, зазвичай переважала над іншими, бо економіка країни багато в чому залежала від місць позбавлення волі з відповідним визначенням і ролі підприємств УВП у загальній системі виробництва [616, с. 288]. У підсумку подібний підхід призвів до негативних наслідків, про які, незважаючи на ідеологічні догми, застерігали ще в радянський період українські вчені П. П. Михайленко та Й. А. Гельфанд, зазначаючи, що захоплення виробничими успіхами у відриві від завдання виправлення та перевиховання засуджених може призвести до того, що колонії з виправно-трудових установ перетворяться у звичайні промислові підприємства, діяльність яких оцінюється головним чином за виконанням виробничого плану та якістю виробленої продукції. На думку поіменованих вчених, необхідно було рішуче відмовитись від невірного погляду на те, що господарські завдання у ВТУ можуть переважати над завданнями виховними, та від зведення всього комплексу виховної роботи серед засуджених до одного лише трудового виховання [224, с. 310–313]. Всередині 80-х років минулого століття у практиці виправно-трудових установ з'явився лозунг: «виховувати засудженого біля верстата» [80, с. 344], а діюча в 60-ті – 80-ті роки того ж століття система організації праці та працевикористання засуджених продовжувала переважно забезпечувати народно-господарські інтереси держави. З метою подальшого отримання надприбутків від праці засуджених ПВР СРСР видає 1 жовтня 1987 р. Указ №7802-XI «Про введення в порядку експерименту заліку робочих днів засудженим, які відбувають покарання у ВТУ». У відповідності з названим указом, МВС СРСР надавалось право в порядку експерименту протягом одного року, починаючи з 1 січня 1988 р. , робити заліки робочих днів засудженим, які відбувають покарання у ВТУ всіх видів режиму. Всього в експерименті було задіяно 52 виправно-трудові колонії, включаючи 7 із них, які були дислоковані на території УРСР (наказ МВС СРСР №251 від 04.12.1987 р.). В основу експерименту були закладені в першу чергу показники ефективності працевикористання. Для засуджених, які виконали місячну

норму виробітку від 100 до 110 %, зараховувалось три дні за чотири дні терміну покарання. Якщо місячна норма виробітку становила від 110 до 120 %, то зараховувалось два дні за три дні терміну покарання. У випадку, якщо засуджений виконував місячну норму виробітку більш як на 120 %, зараховувався один день за два дні терміну покарання. Незважаючи на те, що радянська ідеологічна машина намагалась обґрунтувати ефективність зазначеного експерименту, в реальному житті засуджених він не зміг забезпечити бажаного результату. Вбачається, що причиною цього були: фактор різних умов праці засуджених, наявність не завжди обґрунтованих місячних норм виробітку для засуджених, а також різний рівень їх кваліфікації, включаючи й особисті трудові навички. Тому результати експерименту не були опубліковані в науковій літературі, не висвітлювались вони і в засобах масової інформації, включаючи і ті з них, які мали виключно відомчий характер.

В кінці 80-х років минулого століття цей напрям особливо чітко проявив себе у відомчих НПА. Зокрема, наказом МВС СРСР №232 з 1 січня 1989 р. всі підприємства ВТУ були переведені на повний госпрозрахунок і самофінансування. В таких умовах засуджений розглядався, як і раніше, головним джерелом, яке забезпечувало виживання ВТУ. Саме тому для ВТУ ще більше ускладнилась напрацьована наукою методика застосування форм і методів розвитку здібностей і трудових навичок засуджених, виховання у них дисципліни праці, потреб до самоутвердження і змагальності в процесі трудової діяльності.

Надмірне захоплення виробничою діяльністю виправно-трудових установ та отриманням від праці засуджених прибутку вкрай негативно впливало на ефективне використання третього засобу виправлення і перевиховання засуджених – політико-виховної роботи (в подальшому – виховної роботи). Центром такої роботи був загін засуджених, як основна структурна ланка виправно-трудової колонії будь-якого режиму. Залежно від виду режиму, а також потреб виробничої діяльності загін налічував від 80 до 160 засуджених.

Практична реалізація такого засобу як політико-виховна робота, незважаючи на привабливе ідеологічне забарвлення, зокрема привабливі лозунги, також не змогла позитивно вплинути на стан справ у виправно-трудових установах,

незважаючи на те, що цьому питанню у ВТК УРСР було присвячено главу 7 (ст.ст. 55–58). В зазначеній главі було визначено завдання політико-виховної роботи з особами, позбавленими волі, визначено основні форми її здійснення, види самодіяльних організацій засуджених та порядок їх діяльності.

Зокрема у ст. 57 ВТК УРСР зазначалось, що з метою розвитку навичок колективізму у засуджених, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі та заохочення їх корисної ініціативи, а також використання впливу колективу на виправлення і перевиховання засуджених у виправно-трудових установах, створюються самодіяльні організації засуджених, які працюють під керівництвом адміністрації цих установ. Саме під впливом цієї та деяких інших подібних норм ВТК УРСР при організації процесу виконання покарань у виді позбавлення волі однією із ключових була ідея «виховання засуджених в колективі і через колектив засуджених». Однак колектив засуджених у різних видах виправно-трудових установ, передбачених ст. 12 ВТК УРСР, був дуже різноманітним за своїми соціально-демографічними показниками. Особливо така різноманітність найбільш яскраво проявлялась в колоніях суворого режиму. У цих колоніях в одному приміщенні проживало 100–160 засуджених абсолютно різних вікових категорій (від 18 до 60, а то і більше років), які мали від 2-х до 10 судимостей, мали абсолютно різний інтелектуальний та загальноосвітній рівень (окремі мали вищу чи середньо спеціальну освіту, а окремі були малограмотними, маючи освіту декілька класів). Абсолютно різним був характер вчиненого засудженими злочину (окремі відбували покарання за несплату аліментів чи, скажімо, крадіжку з колгоспного поля мішка картоплі, інші – за вчинення вбивств, розбійних нападів, бандитизму чи інших особливо тяжких злочинів). Значно різнився не тільки характер вчинених злочинів, але і термін відбування покарань (від 6 міс. до 15 років), були також і інші особливості. Декларуючи принцип диференціації та індивідуалізації виконання кримінальних покарань, реальна практика їх не забезпечувала, оскільки в одній бригаді, загоні в одному жилому приміщенні знаходились засуджені з абсолютно різним ступенем виправлення. Значна частина серед них – це були порушники чи навіть злісні порушники встановленого режиму відбування покарання (їх можна

охарактеризувати як осіб зі стійкою психологією злочинця), інші стали чи навіть твердо стали на шлях виправлення і готувались до переведення в установу з пом'якшеним режимом відбування покарання чи навіть до умовно-дострокового звільнення. При відбуванні покарання засуджені з подібним типами поведінки створювали неофіційні контактні малі групи і групи спілкування, які характеризувались багатоманіттям форм: від груп позитивної спрямованості і нейтральної до груп з яскраво вираженою негативною спрямованістю поведінки [540, с. 221].

Якщо ж до такого «колективу» потрапляв новий засуджений, то йому було досить важко зробити правильний вибір щодо того, кого триматись, якій групі віддати перевагу. Враховуючи те, що в зазначеному «колективі», як правило, більше було правопорушників, які за своїм характером були більш рішучі та агресивніші, вміло поєднували залякування і погрози з одночасним створенням видимої підтримки, тому досить часто саме цій категорії засуджених прибулий надавав перевагу, поступово перетворюючись у знаряддя виконання наказів інших засуджених з негативною спрямованістю поведінки. При такій ситуації прибулий засуджений потрапляв у середовище з вкрай негативним мікрокліматом, що сприяв його моральній деградації, руйнуванню позитивних і виникненню нових негативних якостей, які часто проявлялись в його протиправній поведінці під час відбування покарання. Саме цим можна пояснити формування у більшості засуджених в'язничної субкультури антисуспільних моральних стереотипів, традицій, цінностей, що позначалось на їхній поведінці як під час відбування покарання, так і після звільнення від нього [253, с. 81]. Підтримуючи стосунки в основному з засудженими криміногенної спрямованості, значно звужуючи духовну сферу спілкування, вкрай обмежена кількість позитивних контактів може призвести до «духовного голоду» засудженого, який, у свою чергу, ставав головним джерелом моральних «вивихів» у поведінці. При цьому виникає питання щодо дій адміністрації кримінально-виконавчих установ, спрямованих на досягнення виправлення засуджених.

Як зазначалось вище, в основу ідеї виправлення і перевиховання було покладено тезу про «виховання в колективі і через колектив». При цьому на перше місце ставились питання проведення масових заходів, а індивідуально-виховна робота явно недооцінювалась. Формами проведення таких масових заходів були так звані політичні заняття, політичні години, проведення загальних зборів колонії, загону, бригади, обговорення порушників режиму відбування покарання на радах колективу загону тощо. Водночас варто зазначити, що більшість із перерахованих заходів були передбачені внутрішнім розпорядком дня для засуджених, а це, в свою чергу, означало, що за їх невідвідування на засуджених могли накладатись стягнення, які були передбачені ст. 67 ВТК УРСР.

Результати опитування різних категорій співробітників виправно-трудових (кримінально-виконавчих) установ, які в них працювали як в радянські часи, так і в роки періоду нашого дослідження (1990–2005 рр.), дає підстави стверджувати, що такі масові заходи викликали різке роздратування з боку засуджених, а інколи навіть призводили до прямих протестів у формі ненормативної лексики, за які адміністрацією виправних колоній застосовувались суворі стягнення, включаючи поміщення засуджених у штрафний ізолятор з виведенням або без виведення на роботу чи навчання на строк до 15 діб [271, с. 20].

Як зазначалось вище, при формуванні загонів засуджених, бригад, розміщенні їх в житлових приміщеннях абсолютно ігнорувались вимоги міжнародних стандартів (зокрема, див. п.п. 11–12 ЄПП) про врахування сумісності проживання, а в основу були покладені перш за все виробничі потреби. Досить часто всупереч задекларованим принципам індивідуалізації і диференціації відбування покарань, керуючись виключно потребами виробництва, створювались бригади, а інколи навіть загони (100–160 чол.), які складались виключно з токарів або зварників, штампувальників, столярів тощо, тобто на практиці реалізовувався вищезазначений принцип «виховання засудженого біля верстата».

Виключно декларативними були також і лозунги радянського періоду, що загін є центром виховної роботи, а начальник загону – головна фігура виховного процесу, що носив також виключно декларативний характер. Протягом десятиріч

хоча й лунали також заклики, що всі співробітники колонії повинні працювати в загонах та займатись виховною роботою із засудженими, однак ці заклики лише закликами і залишались. Для кожної установи, хоч і не офіційно, але основним було гасло: виробничий план за будь-яку ціну.

Саме виконання виробничого плану було основним показником функціонування бригади, загону, колонії, управлінь чи відділів виконання покарань області, союзних республік. Якщо перераховані структурні підрозділи виробничий план виконали, то це, в свою чергу, означало, що вони успішно справились з поставленим завданням, а інші показники, які характеризували діяльність виправної колонії, розглядались лише в якості додаткових. При цьому варто охарактеризувати організацію виробничого процесу та засоби, за допомогою яких виконувався виробничий план.

Підприємства виправно-трудових установ (як і значна кількість радянських підприємств) працювали вкрай неритмічно. Понад дві третини продукції виготовлялась в третій декаді місяця. В зазначений період засуджені працювали без вихідних, а в деяких випадках – і в дві зміни. Саме в цей період питання про проведення виховної та профілактичної роботи ніхто не піднімав і значна кількість засуджених навіть не мала можливості відвідувати школу чи ПТУ. Начальники загонів, інженери по організації праці засуджених постійно перебували на виробництві, здійснюючи «політико-виховне забезпечення» виконання виробничого плану. В цей час адміністрація практично не реагувала на різноманітні порушення засудженими режиму відбування покарання, хоча в окремих випадках мали місце навіть грубі порушення режиму. Аналіз дисциплінарної практики в третій декаді кожного місяця (тобто в період штурму виробничого плану) засвідчив, що більшість правопорушень скоювалась на виробництві, а основними правопорушеннями були «відмова від роботи», «ухилення від праці», «невиконання денної норми виробітку» тощо. В цей період ніхто із адміністрації ВТУ глибоко не вникав у сутність та причини зазначених правопорушень, оскільки головним завданням виправно-трудової колонії було виконання виробничого плану [271, с. 20–21].

Після виконання місячного, квартального, піврічного та річного планів розпочинався період «відпочинку» як для адміністрації, так і для засуджених. А в наступні періоди повторювалась аналогічна картина.

Варто зазначити, що існуюча на той час виправно-трудова система України в процесі свого функціонування була зорієнтована виключно на загальнозаборонний тип правового регулювання, який ґрунтувався на загальній забороні, в межах якої закон встановлює конкретні дозволи [58, с. 434]. Тому адміністрація органів і установ виконання покарань діяла за принципом – «можна здійснювати лише ті дії, які прямо дозволені в законі». У зв'язку з цим при організації діяльності з виконання покарань, не дивлячись на відсутність у законодавстві прямих заборон, не практикувались окремі заходи виховного характеру, які могли б позитивно вплинути на виправлення засуджених. Незважаючи на відсутність у ВТК УРСР прямих заборон, практично були забороненими зустрічі з представниками релігійних конфесій, преси та інших засобів масової інформації, вкрай обмеженим був доступ до засуджених представників різноманітних громадських об'єднань.

Закладені у ВТК УРСР окремі його норми суперечили проголошеній в ньому концепції про виправлення та перевиховання засуджених, як головного завдання ВТУ. Зокрема ці норми суперечили педагогічним цілям. До таких норм можна віднести ряд стягнень, передбачених у ст. 67 ВТК:

– позбавлення засуджених чергового побачення;

– позбавлення права на отримання чергової посилки чи передачі та заборона на строк до одного місяця купувати продукти харчування.

Не сприяло процесу виправлення і перевиховання неповнолітніх засуджених таке стягнення, як разове позбавлення засуджених, які тримаються у виховно-трудових колоніях, права відвідувати кіно, концерт, брати участь у спортивних змаганнях (ст. 67 ВТК).

Вкрай обмеженими були:

– кількість побачень засуджених до позбавлення волі з родичами та іншими особами;

– кількість листів, які могли відправляти засуджені до позбавлення волі;

– кількість отримуваних засудженими до позбавлення волі посилок чи передач.

Із незрозумілих причин, які зовсім не розглядались в юридичній літературі, право на отримання засудженими до позбавлення волі посилок чи передач згідно зі ст. 41 ВТК України наставало лише після відбуття ними половини строку покарання. Особливо страждали від такого правообмеження засуджені, яким був призначений тривалий термін відбування покарання у виді позбавлення волі (шість, десять чи п’ятнадцять років).

На нашу думку, встановлення зазначеного терміну передбачало створення більш жорстких умов відбування покарань саме для повнолітніх засуджених. Це ми можемо аргументувати тим, що неповнолітні засуджені, на відміну від повнолітніх, мали право на отримання посилки та передачі відразу після прибуття у виховно-трудову колонію, а засуджені, які відбували покарання в тюрмах, права на отримання посилок чи передач взагалі не мали.

Деякі незначні позитивні зміни в практиці виконання кримінальних покарань, як правило, не приносили очікуваного ефекту. Зокрема, під впливом позитивної практики виконання покарань в більшості зарубіжних країн на початку 80-х років минулого століття було впроваджено у практику виховного процесу право на перегляд засудженими телепередач. Однак на підставі відомчої інструкції були створені досить жорсткі умови їх перегляду. Засуджені могли дивитись переважно лише телепрограми політичного характеру з дозволу адміністрації не більш як 2 години на день, телевізори централізовано включались і виключались з єдиного пульта [292, с. 134]. Однак радянська виправно-трудова політика, під яку підлаштовувалась і юридична наука, вже під час проведення в окремих виправно-трудових колоніях у 1977–1978 рр. експерименту з упровадження в діяльність установ телебачення намагалась обґрунтувати цей факт, як велике досягнення «прогресивної» радянської практики виконання покарань. Зокрема зазначалось, що телевізійні передачі в значній мірі здійснюють позитивний вплив на зміцнення режиму і дисципліни, підвищення трудової активності засуджених, ідейно-політичне і моральне виховання осіб, які утримуються в колоніях. Перегляд

телевізійних передач сприяє створенню моральних взаємовідносин у колективі засуджених, формуванню здорових суспільних поглядів, виникненню почуття бережливого ставлення до суспільного майна, активізації роботи самодіяльних організацій, підвищення продуктивності праці на 4–5%, збільшення на 3% кількості передовиків виробництва серед засуджених. Завдяки телебаченню в експериментальних ВТУ зменшилась кількість осіб, які не виконували норми виробітку. Протягом 1977 р. завдяки експериментальному телебаченню заохочено за досягнення в роботі на 7% більше засуджених, ніж у 1976 р. У засуджених відзначається підвищений інтерес до суспільно-політичного, економічного, культурного життя країни, до питань внутрішньої і зовнішньої політики партії і Радянської держави. Аналіз стану режиму та дисципліни серед засуджених ВТУ, в яких проводився експеримент, свідчить про зниження правопорушень серед засуджених в 1977 р. на 6–10% порівняно з 1976 р. В експериментальних ВТУ, де були встановлені телевізійні приймачі, на 6% в середньому зросла кількість читачів бібліотек, на 2% – учасників художньої самодіяльності. Успішність учнів загальноосвітніх шкіл при ВТУ підвищилась на 2%, а відвідування занять досягало 97% [491, с. 29]. Якщо вірити авторам такого «дослідження», то можна дійти висновку, що система ВТУ завдяки тільки впровадженню перегляду телепередач в значній мірі розв’язала більшість своїх проблем. Практичні ж працівники ВТУ, які пам’ятають цей час, стверджують зворотне.

Упродовж багатьох років виправно-трудова система України, всупереч ст. 9 ВТК УРСР, була повністю закритою для державного і громадського контролю, що не давало ні владним структурам, ні суспільству уявлення про характер її діяльності та серйозні порушення прав наших співгромадян, які з різних причин відбували покарання переважно в закритих установах. Тривале перебування у в’язницях щороку сотень тисяч людей призвело до значних негативних соціальних, моральних, економічних наслідків для суспільства. Це обумовлено деструктивним впливом середовища та умов перебування у в’язницях, які спричиняють десоціалізацію особистості, розрив соціальних зв’язків з родиною та найближчим

оточенням, декваліфікацію, руйнування психіки, катастрофічне зростання небезпечних захворювань, розумову та моральну деградацію [18, с. 19].

Оцінивши практику виконання кримінальних покарань в місцях позбавлення волі переважно негативно, варто зазначити, що однією із позитивних характеристик виправно-трудової системи України радянського періоду була практика організації загальноосвітнього і професійно-технічного навчання, яку, згідно зі ст. 7 ВТК УРСР, було також віднесено до основних засобів виправлення і перевиховання засуджених.

Засуджені до позбавлення волі, як і всі громадяни, також володіли правом на освіту. Зокрема ст. 60 ВТК УРСР [119] передбачала, що засуджені, які мали освіту в обсязі восьми класів і не підлягали обов'язковому загальноосвітньому навчанню, за наявності у виправно-трудових установах середніх загальноосвітніх шкіл могли навчатися в них, а навчання таких осіб заохочувалось і враховувалось під час визначення ступеня їх виправлення та перевиховання. Аналогічна заохочувальна норма була і по відношенню до засуджених, які здійснювали професійно-технічне навчання та підвищували свою виробничу кваліфікацію.

Прямої заборони по обмеженню засуджених у праві навчатись у вищих та середніх спеціальних навчальних закладах не було, хоча таке обмеження було наслідком обов'язку засуджених до позбавлення волі постійно перебувати в межах виправно-трудової установи.

Статтею 63 ВТК УРСР були також передбачені певні заохочувальні норми для засуджених, які навчались. Зокрема для складання екзаменів засуджені, які навчались у загальноосвітніх школах, звільнялись від роботи на строк, передбачений трудовим законодавством (як загальносоюзним, так і законодавством УРСР). Заробітна плата засудженим за цей час не нараховувалась, але своєрідною компенсацією було безкоштовне харчування. Для засуджених, які відбували покарання у виховно-трудових колоніях, було також передбачено безкоштовне забезпечення зошитами, підручниками тощо (ч. 3 ст. 59 ВТК УРСР). Отже законодавчу регламентацію та практику організації загальноосвітнього і професійно-технічного навчання засуджених можна розглядати як одне з небагатьох досягнень радянської виправно-трудової системи.

Зазначений аналіз дав нам підстави визначити найбільш характерні недоліки та проблемні питання виправно-трудової системи радянського періоду:

– заідеологізованість процесу виконання покарань;

– недосконале і вкрай жорстке кримінальне, кримінально-процесуальне та виправно-трудове законодавство;

– виключну декларативність основних гасел процесу виконання покарань;

– формалізм при проведенні виховної роботи серед засуджених;

– переповненість житлових приміщень засудженими та тенденція їх перебудови так, щоб в одному приміщенні проживали 100 і більше чоловік;

– надання пріоритетів в процесі виконання покарань виробничій діяльності і перш за все успішному виконанню виробничих планів та програм, а успішна діяльність підприємства пенітенціарної установи стала основним критерієм оцінки її діяльності;

– відсутність кваліфікованих кадрів виправно-трудової системи та слабкий їх соціальний захист.

Слід зазначити, що кожна із названих причин відіграла свою негативну роль при виконанні головного завдання пенітенціарних установ – виправлення і перевиховання засуджених. В останні роки існування СРСР, в період так званої перебудови під впливом критики реального стану виправно-трудової системи в засобах масової інформації та окремих критично налаштованих науковців було зроблено висновок, що термін «перевиховання» може існувати лише в теоретичному аспекті, оскільки практика виконання покарань радянського періоду довела, що досягнути того, щоб за час відбування покарання засуджений став зразковим громадянином, завдання нереальне. Нереальність перевиховання засуджених вчені пояснюють двома основними факторами. По-перше, відбуваючи кримінальне покарання, засуджені (особливо це стосується позбавлених волі) перебувають у специфічному середовищі та оточенні, яке має специфічні погляди, свою систему цінностей, що в основному не співпадають із ціннісними орієнтирами законослухняних громадян. По-друге, потрібно погодитись з думкою педагогів і психологів, які стверджують, що дорослу людину перевиховати неможливо, тому

що фундамент її світогляду та правової свідомості закладено ще в дитинстві [308, с. 60]. Звісно, кожну із перерахованих причин не слід розглядати окремо, оскільки вони взаємозв'язані між собою і разом створюють загальну картину функціонування виправно-трудової системи УРСР.

До установ виправно-трудової системи УРСР, а потім і до кримінально-виконавчої системи України протягом тривалого часу відносились і лікувально-трудові профілакторії (ЛТП). Завданнями цих профілакторіїв було примусове лікування та трудове перевиховання хронічних алкоголіків та наркоманів. Аналіз законодавства зарубіжних країн, а також юридичних наукових джерел дає підстави стверджувати, що аналогічних закладів ніколи не існувало і не існує в жодній іншій країні світу. Тому сам факт існування ЛТП можна розглядати як виключно радянський «винахід».

Інститут примусового лікування від хронічного алкоголізму та наркоманії в Україні було введено з 1 березня 1967 р. на виконання Указу Президії Верховної Ради УРСР від 17 серпня 1966 року «Про примусове лікування та трудове перевиховання хронічних алкоголіків» [456] та з 1 січня 1970 р. на виконання Указу Президії Верховної Ради УРСР «Про примусове лікування і трудове перевиховання хворих на наркоманію» [455].

Зазначені Укази Президії Верховної Ради УРСР, які регулювали примусове лікування і трудове перевиховання хронічних алкоголіків та хворих на наркоманію, передбачали направлення хронічних алкоголіків за постановою суду до лікувально-трудових профілакторіїв на строк від одного року до двох років, а хворих на наркоманію – на строк від шести місяців до двох років, тобто ізоляцію людини від суспільства на досить тривалий строк, що наближав цей захід до кримінального покарання – позбавлення волі.

Встановлений зазначеними указами Президії Верховної Ради УРСР порядок розгляду судами справ про направлення осіб до лікувально-трудових профілакторіїв, відповідно до якого діяли скорочені строки розгляду справ, а постанови суду були остаточними і оскарженню не підлягали, істотно обмежували реалізацію конституційного права громадян на захист.

З метою закріплення правового статусу ЛТП та хронічних алкоголіків, які в них утримувались, було прийнято постанову Ради Міністрів УРСР від 5 квітня 1968 р. №177 «Про Положення про лікувально-трудові профілакторії Міністерства охорони громадського порядку УРСР». Через чотири роки стосовно хворих на наркоманію було прийнято аналогічний Указ ПВР УРСР «Про примусове лікування і трудове перевиховання хворих на наркоманію».

У зв'язку з цим постанову Ради Міністрів УРСР від 5 квітня 1968 р. №177 було скасовано та прийнято нову Постанову Ради Міністрів УРСР від 25 липня 1972 р. № 346, яка затверджувала Положення «Про лікувально-трудові профілакторії для примусового лікування і трудового перевиховання хронічних алкоголіків і наркоманів». Зміст обох зазначених Постанов Ради Міністрів УРСР практично не відрізнявся, а останню Постанову було оголошено Наказом МВС УРСР від 10 серпня 1972 р. №346. Вбачається, що таким чином радянська влада намагалась замаскувати факт того, що правовий статус ЛТП, а також хворих осіб, які там тримались, були врегульовані не законом, на відміну від засуджених, а Постановою Ради Міністрів УРСР. Пунктом 21 цього документа було передбачено ряд стягнень, які за своїм характером і змістом практично не відрізнялись від стягнень, що застосовувались до засуджених, позбавлених волі. Так, за порушення встановлених в ЛТП правил внутрішнього розпорядку до осіб, які там утримувались, застосовувались:

1) позачергове чергування;

2) позбавлення права на одержання чергової посилки (передачі);

3) заборона на термін до одного місяця купувати продукти харчування;

4) позбавлення чергового побачення;

5) поміщення в ізолятор на термін до 10 діб.

Серед обов'язків, які покладались на осіб, що утримувались в ЛТП, варто виділити: обов'язкову їх участь у суспільно корисній праці (п. 23) та в заходах політико-виховного характеру (п. 17).

Із заробітної плати осіб, які утримувались в ЛТП, згідно з п. 27 утримувалось 30% на тримання ЛТП, а також вартість їх харчування, одягу, взуття і спеціальних медикаментів. Ці особи також не володіли правом на відпустки.

Аналіз створення і розвитку інституту примусового лікування від хронічного алкоголізму та наркоманії в Україні дав підстави стверджувати, що ЛТП створювались, як правило, на базі низькорентабельних виробництв, які відчували постійний дефіцит робочої сили. Лікування в ЛТП здійснювалось за методиками Міністерства охорони здоров'я України.

Незважаючи на привабливі лозунги радянської ідеології про те, що ЛТП стали передусім вимушеним засобом охорони і відновлення здоров'я громадян України та додатковим засобом запобігання злочинам та іншим антигромадським проявам з боку цих осіб, фактично на той час ЛТП виконували дві функції:

– за рахунок ЛТП органи внутрішніх справ створювали «благополуччя» в області, в районі, відправляючи туди осіб, які мали нахил до правопорушень;

– з другого боку, ЛТП використовувалися як джерело дешевої робочої сили на низькорентабельних підприємствах, які мали стійкий дефіцит кадрів. Власне на базі цих підприємств ЛТП переважно і створювались.

Використовуючи вкрай дешеву робочу силу, якою ставали хронічні алкоголіки та наркомани, їх активно використовували на власних промислових підприємствах ЛТП, будівництві промислових і житлових об'єктів, ремонті доріг та здійсненні інших заходів з благоустрою навколишніх територій.

З моменту відкриття перших ЛТП їх кількість щорічно зростала як в УРСР, так і загалом по СРСР. Особливо активний розвиток система ЛТП набула в середині 80-х років минулого століття, після прийняття відповідних рішень Компартії УРСР, Ради Міністрів, а також Указу Президії Верховної Ради Української РСР «Про заходи по посиленню боротьби проти пияцтва і алкоголізму, викоріненню самогоноваріння» [408]. В 1988 році в УРСР було 63 ЛТП, в яких утримувалось 37319 чол. (це – найбільша кількість ЛТП та осіб, які в них перебували, за всю історію існування цих установ) [115, с. 29]. Радянська держава постійно наполягала

на доцільності збільшення кількості ЛТП, намагаючись обґрунтувати ефективність їх існування.

Для підтвердження вищезазначеного наведемо тези виступу відповідального працівника відділу ЛТП ГУВТУ МВС СРСР на всесоюзній нараді працівників цих установ Р. С. Волжаніна. У своєму виступі промовець зазначив, що, проводячи примусове лікування і трудове перевиховання хронічних алкоголіків і наркоманів, ЛТП виконують ряд інших завдань, які випливають із природи алкоголізму і пов'язаних з ним негативних явищ. В першу чергу це стосується профілактики злочинів і оздоровлення морального клімату в наших містах та інших населених пунктах. В результаті цілеспрямованого лікувально-трудового і виховного впливу багато із осіб, які перебували в цих профілакторіях, або здобули робочі професії, або поновили втрачені трудові навики, надали своїм сім'ям суттєву матеріальну допомогу, припинили вживання спритних напоїв і тепер успішно працюють на підприємствах народного господарства. Одночасно Р. С. Волжанін зазначив, що сучасна мережа ЛТП ще недостатньо розвинена, не задовольняє потреби в примусовому лікуванні і трудовому перевихованні хронічних алкоголіків. У зв'язку з цим передбачено в 11-й п'ятирічці (в СРСР план на чергову п'ятирічку приймався на з'їздах КПРС і був основним програмним документом розвитку народного господарства на найближчі 5 років. – прим. А. О.) відкрити ще не менше 40 профілакторіїв [249, с. 65].

Цей виступ був палко підтриманий начальником відділу ВНДІ МВС СРСР професором В. Ф. Десятниковим, заступником начальника цього відділу кандидатом медичних наук В. К. Очнєвим, іншими науковцями, окремими медиками та керівниками лікувально-трудових профілакторіїв [249, с. 65–68].

Наведений нами приклад свідчить про те, що радянська правова ідеологія активно підтримувалась не тільки більшістю практиків, а і вчених, незважаючи на неправовий характер існування ЛТП. Адже правовий статус цих установ, а також осіб, які в них утримувались, був урегульований на рівні постанов Ради Міністрів. Зміст Положень про лікувально-трудові профілакторії, прийняті в УРСР та в інших союзних республіках, а також Інструкції МВС СРСР та МВС УРСР щодо організації

та забезпечення умов примусового лікування хворих на алкоголізм та наркоманію в лікувально-трудових профілакторіях поширювали режим примусового лікування в ЛТП, близький до режиму відбування кримінального покарання – позбавлення волі, і на осіб, які не вчинили злочинів. Це створювало серйозні перешкоди для здійснення ними ряду прав і свобод, передбачених чинними на той час Конституцією СРСР та Конституцією УРСР. Не відповідала зазначеним конституціям, а також Міжнародним стандартам з прав людини й значна кількість розглянутих вище правових обмежень, яким підлягали особи, що перебували в ЛТП.

На підставі вищезазначеного можна стверджувати, що радянська правова система намагалася розв'язати ряд соціальних проблем, включаючи питання охорони громадського порядку, здоров'я й моралі населення за допомогою неправових і незаконних заходів, які включали також і необґрунтоване обмеження прав і свобод людини.

До структури виправно-трудової системи протягом тривалого часу входили і спецкомендатури, в яких перебували на обліку спочатку тільки умовно засуджені, а з 1977 р. – і умовно звільнені з місць позбавлення волі. Враховуючи обсяг дослідження, а також той факт, що, починаючи з 1990 р., їх кількість почала різко скорочуватись, а в кінці 1992 р. вони практично перестали функціонувати, детально характеризувати їх ми не будемо.

В УРСР вкрай слабко, повільно та непослідовно розвивалась наука виправно-трудового права. Вкрай мало на той час публікувалось наукових статей, серед незначної кількості яких практично були відсутні наукові статті критичного характеру. В УРСР за період перебування її у складі СРСР не було випущено жодної фундаментальної монографії з проблемних питань функціонування виправно-трудової системи УРСР. Для викладання навчальної дисципліни «Виправно-трудове право», яка була обов'язковою для викладання в усіх навчальних юридичних закладах та юридичних факультетах університетів, не було підготовлено українськими вченими жодного підручника чи навчального посібника. Коментаря до Виправно-трудового кодексу УРСР також не було.

Ретроспективний аналіз стану функціонування виправно-трудової системи УРСР в період з 1970 до 1990 р. дає підстави дійти висновку, що виправно-трудова система УРСР, складовими частинами якої були виправно-трудові та виховно-трудові колонії, тюрми, слідчі ізолятори та лікувально-трудові профілакторії, функціонувала на підставі недосконалого та вкрай жорсткого законодавства. Така недосконаліть пояснювалась значною кількістю необґрунтованих обмежень прав і свобод осіб, які утримувались в установах зазначеної системи. Процес утримування в зазначених установах специфічної групи громадян України був заідеологізованим з декларативністю основних гасел, які на практиці не забезпечувались конкретними нормативно-правовими актами та діями. Комунально-побутові умови у СІЗО, ВТУ та ЛТП не відповідали Міжнародним стандартам. В двох останніх різновидах установ недостатньо уваги приділялося виховній роботі, а пріоритет віддавався виключно виконанню виробничих планів, які розглядались як головний критерій оцінки діяльності зазначених установ. На кінцевий результат діяльності цих установ негативно впливав факт недостатньої кількості кваліфікованих кадрів виправно-трудової системи та слабкий їх соціальний захист. У зв’язку з цим діяльність зазначених установ піддавалась різкій критиці з боку міжнародних правозахисних організацій, зарубіжних учених та світової громадськості загалом.

Протягом 1985–1990 рр. в період так званої перебудови робились незначні безсистемні і часто суперечливі кроки з реформування виправно-трудової системи СРСР. І тільки з прийняттям Декларації про державний суверенітет України таке реформування було спрямоване в сучасне євроінтеграційне русло.

Висновки до розділу 1

Проведений аналіз історіографії, методології та стану виправно-системи УРСР напередодні реформування дозволив зробити такі висновки.

1. Проблема забезпечення ефективності виконання покарання та досягнення його позитивного результату була в полі зору багатьох вчених протягом тривалого історичного часу, який було розділено на п’ять періодів.

Базуючись на прогресивних ідеях гуманізму і справедливості, які були обґрунтовані мислителями античного світу, формувались передові ідеї про покарання та практику його виконання спочатку в епоху Відродження, Нового часу, Просвітництва, а потім – буржуазного лібералізму (від XVI ст. до першої половини XIX). Особливо обґрунтованими вони стали у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. в наукових працях Ч. Беккаріа, Ш. Л. Монтеск'є, Д. Говарда та І. Бентама. Починаючи із середини XIX ст., прогресивні ідеї зазначених мислителів та їх попередників поступово стали впроваджуватися в законодавство більшості країн Західної Європи та США. В кінці XIX ст. та на початку XX ст. була спроба їх впровадження в законодавство та практику виконання покарань Російської імперії шляхом перетворення тюремних установ в пенітенціарні за західним зразком та поліпшення побуту ув'язнених.

2. В перше десятиріччя існування СРСР з певними ідеологічними викривленнями здійснювалась спроба впровадження цих ідей у зміст законодавства та практику виконання покарань в кожній із союзних республік, включаючи й УСРР. Однак, з початку 30-х років минулого століття і до смерті Й. В. Сталіна, цей процес був призупинений і характеризувався грубим порушенням прав людини, що знаходилась в ув'язненні. ВТК УСРР 1925 р. фактично не виконувався і почав підмінятись наказами, інструкціями та розпорядженнями, що видавались по лінії Наркомату внутрішніх справ.

З середини 50-х років минулого століття хоча і вкрай повільно, таки розпочався процес часткового відновлення законності при виконанні кримінальних покарань правовою базою якого стало прийняття у 1969 р. Основ виправно-трудового законодавства Союзу РСР і союзних республік, а також прийняття союзними республіками протягом 1970–1971 рр. Виправно-трудових кодексів, прийняття яких стало поштовхом для здійснення подальших досліджень проблем виправно-трудового права та практики виконання кримінальних покарань. Ці дослідження здійснювались в основному радянськими вченими, більшість з яких проживала в Москві, а роль українських вчених була незначною.

3. Після проголошення незалежності України і створення власної національної правової системи юридична наука змушена була давати відповіді на реальні злободенні питання щодо формування й розбудови національних правових інститутів в нових соціально-політичних реаліях. В цей період в цілому по Україні був суттєво принижений інтерес до правових досліджень у сфері виконання покарань.

Після 2005 р. і до теперішнього часу спостерігається актуалізація здійснення наукових, зокрема, дисертаційних досліджень. За цей час підготовлено значну кількість наукових статей, монографій, близько 70-ти кандидатських і 10-ти докторських дисертацій. Фактично в кожній із наукових праць є пропозиції щодо удосконалення законодавства у сфері виконання покарань, а практична їх реалізація, як вбачається, сприятиме подальшому удосконаленню законодавчих основ КВС нашої держави, на основі принципів гуманізму, верховенства права, законності та справедливості.

4. Основними напрямами і тенденціями в методології історико-правового дослідження законодавчих основ КВС нашої держави є інтеграція наукових знань на основі поглиблення міждисциплінарних досліджень як необхідної умови досягнення об’єктивних результатів в історико-правовій науці. На підставі принципів об’єктивності, наступності, історизму, неупередженості, єдності історичного та логічного, з використанням історико-правового підходу як домінуючого, у дослідженні застосовано комплекс загальних методів пізнання, загальнонаукових, конкретно-наукових та спеціальних методів. Діалектичний, історико-правовий, порівняльно-правовий, формально-юридичний та інші методи дозволили розкрити передумови реформування кримінально-виконавчої системи України та виявити закономірності становлення та розвитку її законодавчих основ.

5. Ретроспективний аналіз стану функціонування виправно-трудової системи УРСР в період з 1970 до 1990 р. показав, що наука і практика застосування виправно-трудового права УРСР, як і інших союзних республік, формувалась на підставі марксистсько-ленінської доктрини, яка була основою державної політики СРСР і базувалась виключно на пріоритеті інтересів держави. Така недосконалість

та жорсткість пояснювалась значною кількістю необґрунтованих обмежень прав і свобод осіб, які тримались в установах КВС, що зумовило невідповідність умов тримання міжнародним стандартам. У ВТУ та ЛТП недостатньо уваги приділялось профілактичній та виховній роботі, а пріоритет віддавався виключно виконанню виробничих планів, які розглядались як головний критерій оцінки діяльності зазначених установ. У зв'язку з цим реальний стан та діяльність зазначених установ піддавались різкій критиці з боку міжнародних правозахисних організацій, зарубіжних вчених та світової громадськості загалом.

Протягом 1985–1990 рр. в період так званої перебудови робилися незначні безсистемні і часто навіть суперечливі кроки з реформування виправної системи СРСР. І тільки з прийняттям Декларації про державний суверенітет України таке реформування було спрямоване в сучасне євроінтеграційне русло.

РОЗДІЛ 2.
ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ВИТОКИ СТАНОВЛЕННЯ ЗАКОНОДАВЧИХ ОСНОВ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ (1990–1995 рр.)

2.1. Основні напрями формування нової стратегії реформування кримінально-виконавчої системи України (1990–1991 рр.)

Сучасне українське суспільство, яке близько тридцяти років тому народилось у процесі розпаду радянського соціуму, відразу ж зіткнулося з необхідністю усвідомити свою роль у національному і світовому вимірах, адекватно відповідати на різні виклики часу, через власні трансформації зберегти себе у мінливому світі. Це усвідомлення спочатку виявилось у розумінні потреби самоіснування як суспільства формально (юридично) рівних людей – громадян, а згодом – потреби політичної організації суспільства насамперед через конституювання незалежної держави та створення національної правової системи [594, с. 4].

Останні роки існування Радянського Союзу, які були визначені як період перебудови суспільного життя, залишиться у пам’яті людей відцентровими тенденціями і кризою федеративного устрою СРСР, а також значним підвищенням політичної активності населення, наполегливими, але не завжди послідовними та ефективними за наслідками спробами демократизації державних інституцій, перегляду правових засад організації і здійснення державної влади [594, с. 6].

Як зазначав В. М. Селіванов, новітня доба розвитку українського суспільства, яку вчені визначають як перехідний період його демократичної трансформації, має низку характерних ознак, притаманних будь-якому історичному перехідному періоду (до них належать передусім: соціальна нестабільність, нелінійний розвиток суспільних процесів, часта зміна юридичних приписів, співіснування елементів нового й старого правового порядку) [518, с. 13]. Зазначене в повній мірі відноситься і до реформаторських процесів у системі виконання покарань та поступової трансформації виправно-трудової системи нашої держави у кримінально-виконавчу. На думку А. Х. Степанюка, зазначена система, як

соціальний інститут, змінюється разом із політичними і соціально-економічними змінами, які відбуваються як у державі, так і в суспільстві [540, с. 148].

Основні ідеї формування нової стратегії реформування виправно-трудової системи України та поступової її трансформації у кримінально-виконавчу систему розпочались у 1990–1991 рр. під впливом подальшого розвитку демократичних процесів в Українській РСР, які привели до поступового створення в Україні власної державності, а також суттєвих змін в усіх напрямках суспільного життя, включаючи сферу функціонування кримінальної юстиції взагалі та функціонування кримінально-виконавчої системи зокрема [291, с. 38].

У процесі становлення та розвитку української державності важливу роль відіграла прийнята 16 липня 1990 р. Декларація про державний суверенітет України, в якій були окреслені загальні риси української державності, проголошено наміри корінних змін політики нашої держави стосовно громадян в усіх сферах суспільного життя. Зокрема в розділі 2 Декларації було зафіксовано новелу про те, що народ України є єдиним джерелом державної влади в Республіці, а в розділі 4 зазначеного правового акта було зафіксовано новелу про те, що громадяни нашої держави мають гарантовані права та свободи, передбачені Конституцією України і міжнародним правом. Декларація про державний суверенітет встановила засади економічної самостійності, визначила виключне право українського народу на володіння, користування і розпорядження національним багатством [594, с. 8–9], стала фундаментом та правовою основою сучасної української державності. Саме тому 1990 рік став першим роком відліку періоду нашого дослідження.

Після прийняття Декларації про державний суверенітет перед Україною особливо гостро постало завдання переходу від статусу регіону, який фактично повністю залежав від центральної влади СРСР, до поетапного становлення та розвитку власного права та держави.

В процесі переходу від тоталітарної до демократичної форми державного режиму особливу роль мали відігравати саме нормативно-правові акти найвищої юридичної сили.

Передусім слід назвати Конституцію (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 20 квітня 1978 р. [161], до якої вже тоді потрібно було вносити зміни для зміцнення положень, проголошених у Декларації про державний суверенітет. Зокрема, Законом УРСР «Про зміни і доповнення до Конституції (Основного Закону) Української РСР» від 24 жовтня 1990 р. №404-XII Верховна Ради внесла зміни до ст. 71 Конституції УРСР, якими було скасовано положення про обов'язковість Законів СРСР на території Української РСР і забезпечувалось верховенство законів Української РСР.

Доцільно звернути увагу також і на фінансово-економічні аспекти вищезгаданого закону. Так, ним було припинено дію глави 2 – «Економічна система», глави 16 – «Державний план економічного і соціального розвитку Української РСР» та глави 17 – «Державний бюджет Української РСР». В контексті вищезазначених глав варто звернути особливу увагу на припинення дії в тому числі й ст. 139 та ст. 145, за якими державний план економічного і соціального розвитку Української РСР був складовою частиною державного економічного і соціального плану розвитку СРСР, а державний бюджет УРСР – складовою частиною єдиного державного бюджету СРСР.

Вбачається, що саме зазначені зміни стали поштовхом до більш активного реформування правової системи, включаючи її складову частину – кримінально-виконавчу систему. Адже кримінально-виконавча система є однією з важливих складових частин правової системи будь-якої держави, а переосмислення її сутності, завдань та соціального призначення розпочалося ще на рубежі 1989–1990 рр., коли в державі суттєво активізувались демократичні процеси.

Важливим кроком було прийняття 31 жовтня 1990 р. Постанови Верховної Ради Української РСР №425-XII «Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України у сфері відносин з радянськими республіками» [475], яка дозволила укласти договори з Російською Федерацією, Білоруссю та іншими союзними республіками і відносно безболісно пройти через процес розпаду Радянського Союзу, уникнувши кровопролиття [594, с. 11–12].

Вбачається за доцільне звернути увагу також і на Закон УРСР від 19 червня 1991 р. №1213а-XII «Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР» [362] в контексті викладу в новій редакції ст. 103, де йшлося про право законодавчої ініціативи у Верховній Раді, що також свідчило про поступову демократизацію державних інституцій.

Вбачається, що вищеохарактеризовані зміни й доповнення забезпечили створення на рівні законодавчих актів зовнішньополітичних, ідеологічних та фінансово-економічних основ для формування нової стратегії реформування правової системи України.

Варто погодитися з думкою О. В. Петришина та О. А. Колодія, які вважають, що Декларація про державний суверенітет України стала модельним нормативно-правовим актом під час прийняття 24 серпня 1991 р. Акта проголошення незалежності України, що зазначено і в самому Акті. На підставі розділів Декларації про державний суверенітет України змодельовано положення багатьох законів України [324, с. 33], значна частина яких має пряме чи опосередковане відношення до законодавчих основ становлення кримінально-виконавчої системи нашої держави.

Аналіз нормативно-правової бази протягом досліджуваного нами періоду дав підстави констатувати прийняття щодо функціонування КВС в цей період: близько 90 Законів України, більше 15 Постанов Верховної Ради України, близько 40 Указів Президента України та більше 90 Постанов Кабінету Міністрів України [271, с. 32].

В кожному із підрозділів при розгляді еволюції законодавчих основ становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України (1990–2005 рр.) ми аналізуватимемо не тільки закони України, але й окремі підзаконні акти (переважно укази Президента України, постанови Верховної Ради та Кабінету Міністрів України, що мають нормативний характер). Ці підзаконні НПА в окремих випадках конкретизували норми чинних законів стосовно функціонування КВС або заповнювали прогалини в законах з питань, які її стосувались, але на законодавчому рівні не були чітко сформульовані [101, с. 215]. Ці підзаконні акти, на думку

О. Г. Колба, мали значний вплив на процес реформування та функціонування кримінально-виконавчої системи нашої держави [150].

Водночас у загальнотеоретичній юридичній науці законодавство переважно розглядається як у двоаспектному, так і в триаспектному значеннях. Відповідно до першого підходу законодавство (система законодавства) визначається у широкому (сукупність усіх законів та підзаконних нормативно-правових актів) та вузькому розумінням (сукупність лише законів) [557, с. 397; 309, с. 165]. Інша група авторів, зокрема О. В. Петришин, О. Ф. Скакун, Ю. С. Шемшученко та інші, виділяють ще й серединне розуміння законодавства, до якого відносяться: закони, чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана парламентом, а також постанови Верховної Ради України, укази Президента України, а також декрети і постанови Кабінету Міністрів України [98, с. 267; 525, с. 312; 599, с. 499]. Саме у такому розумінні розтлумачив законодавство Конституційний Суд України у своєму рішенні від 9 липня 1998 р. №12-рп/98 [506].

Стосовно ж теорії кримінально-виконавчого права, то доцільно звернути увагу на позицію О. О. Шкути, який на підставі аналізу Кримінально-виконавчого кодексу України [185], Закону України «Про міжнародні договори України» [421], а також Указу Президента України від 13 грудня 1996 р. №1207/96 «Про опублікування актів законодавства України в інформаційному бюлетені «Офіційний вісник України» [430] робить висновок про прийнятність саме широкого розуміння кримінально-виконавчого законодавства [602, с. 41].

Вбачається, що доволі цікавою є і позиція О. М. Джужи та інших авторів, які звертають увагу на те, що за наявності прогалин у кримінально-виконавчому законодавстві України значні сфери суспільних відносин, що реально мають місце під час виконання відбування покарань, не охоплюються законодавчим регулюванням у чистому вигляді, а отже існує проблема і потреба щодо заповнення цих прогалин в законі (у тому числі в разі неможливості законодавчо зарегламентувати специфічні варіанти поведінки суб'єктів) підзаконними нормативно-правовими актами, які за змістом і сутністю не суперечать букві і духу

Конституції та інших законів України і на виконання яких видаються підзаконні акти для регламентування порядку виконання цих законів [182, с. 162].

Враховуючи вищезазначене, а також обсяг нормативно-правового матеріалу стосовно становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи у 1990–2005 рр., терміни «законодавство», а також «законодавчі основи» ми вживатимемо у серединному розумінні, із зверненням, в окремих випадках, й до нормативно-правових актів міністерств та інших центральних органів виконавчої влади.

Виходячи із вищезазначеного підходу, у цьому підрозділі роботи буде проаналізовано законодавство молодої Української держави, на підставі якого протягом 1990–1991 рр. формувалася нова стратегія реформування кримінально-виконавчої системи України, яка є складовою правової системи нашої держави.

Для успішного реформування кримінально-виконавчої системи нашої держави та її функціонування виключно в правовому полі необхідно було переглянути законодавчі основи її функціонування в радянський період та створити надійне законодавче поле для її подальшого якісного і ефективного розвитку.

Якщо загальнотеоретичні питання становлення та розвитку громадянського суспільства в Україні досить детально досліджені в юридичній літературі, то проблеми впливу його інститутів на кримінально-виконавчу (пенітенціарну) систему не особливо приваблювали дослідників протягом першого десятиліття існування української державності [276, с. 23]. Водночас досить наполегливо і послідовно невелика група вітчизняних вчених намагалась розглянути з різних позицій проблему виконання покарань та вносила пропозиції для їх розв’язання. Серед таких вчених варто виділити праці О. В. Беци, І. Г. Богатирьова, Т. А. Денисової, В. О. Корчинського, Г. О. Радова, О. В. Романенка, В. М. Синьова, А. Х. Степанюка, С. Я. Фаренюка та деяких інших.

Необхідно зазначити, що процес формування громадянського суспільства і його інститутів взагалі та інститутів, які можуть безпосередньо позитивно впливати на функціонування та розвиток кримінально-виконавчої системи, зокрема, в Україні, відбувався вкрай повільно. Однією із причин цього була тривала відсутність належної нормативної регламентації цього питання стосовно кримінально-

виконавчої системи, оскільки дана система в Україні, як і в більшості сучасних країн світу, була досить закритою [276, с. 23].

У науковій літературі, присвяченій дослідженню проблем реформування суспільства і держави, поширена думка, що будь-які соціальні перетворення, що відбуваються в умовах трансформації суспільства і держави, проходять через етап «трансформаційної кризи», яка являє собою специфічне становище суспільства і держави, при якому з величезними труднощами для держави та її населення реалізуються соціальні модифікації (зміни), що відбуваються в умовах соціальних суперечностей і конфліктів різноманітних інтересів. Ці зміни відбуваються за загальної тенденції міжнародної соціалізації (глобалізації) та залучення до міжнародних стандартів у всіх сферах життєдіяльності [578, с. 328], включаючи сферу виконання кримінальних покарань. На нашу думку, етап «трансформаційної кризи» в українському суспільстві особливо гостро відобразився на реформації КВС, оскільки ця система зазнала найбільших утисків в СРСР, як в недемократичній тоталітарній державі.

Процес демократизації, який відбувався в період становлення української державності, дозволив змінити уявлення про поняття «свобода» та «покарання», а отже, й впровадження їх у життя на нових концептуальних засадах. До таких засад можна віднести і нові підходи до юридичної відповідальності та покарання [297, с. 80–81]. При аналізі відповідальності як внутрішньої якості людини постало завдання сформувати відповідальну людину і громадянина в нашій державі [306, с. 97]. Якщо людина дотримується морального та соціального обов’язку (фактично визнає вимоги суспільства та моралі й дотримується їх), то вона є відповідальною, а якщо ні – безвідповідальною [279, с. 24]. У випадку, коли людина діє безвідповідально, вчиняє правопорушення, її має бути покарано. В період демократизації українського суспільства активно стала обґрунтовуватись думка щодо раціонального зважування міри покарання і тому держава не має права перевищувати при визначенні виду і міри покарання міру розумності та доцільності [288, с. 157]. Зазначене, в свою чергу, ставить надзвичайно складні та відповідальні

завдання перед органами кримінальної юстиції, включаючи й кримінально-виконавчу систему.

Відповідно, як вважає М. М. Яцишин, загальні принципи теоретико-концептуального забезпечення, функціонування та реформування КВС потребували глибокого переосмислення з урахуванням соціально-політичної та економічної ситуацій в державі, змін у практиці винесення вироків судами, світового досвіду виконання кримінальних покарань, засад міжнародного права та європейської етики, позапартійності, політичної незаангажованості, відкритості для взаємодії з національними і міжнародними громадськими організаціями та інституціями, що у підсумку потребує суттєвого перегляду державної політики у сфері виконання кримінальних покарань [618, с. 288].

Саме на підставі такого переосмислення було розпочато формування нової стратегії реформування кримінально-виконавчої системи, яка поступово розпочала втілюватись у життя в 1990–1991 роках. Водночас кризові явища в українському суспільстві досліджуваного періоду, проблеми в діяльності державних органів та організацій чинили негативний вплив і на ефективність функціонування правоохоронних органів, зокрема органів і установ виконання покарань [269, с. 81].

Характеризуючи стан КВС на початку реформування, тодішній начальник ГУВП МВС України І. В. Штанько звернув увагу на найбільш складні проблеми у цьому напрямі державної діяльності. Зокрема він зазначав, що серед органів і установ виконання покарань найбільш суттєво кризові явища проявлялися в місцях позбавлення волі, де спостерігалось загострення оперативної обстановки, яке супроводжувалося зростанням злочинності, захопленнями заручників, актами групової непокори засуджених адміністрації. Все це свідчило про те, що у сфері виконання кримінальних покарань необхідні докорінні зміни. Старі, традиційні методи управління місцями позбавлення волі, які базувались на підтриманні жорсткого режиму відбування покарань, все менше сприяли процесу утвердження прав і свобод засуджених, їх виправленню, законності та правопорядку в установах виконання покарань [607, с. 35–36].

Проголошений державою курс на гуманізацію відносин у всіх сферах суспільного життя, включаючи установи виконання покарань, наштовхнувся на відсутність належного законодавчого забезпечення процесу удосконалення кримінально-виконавчої діяльності та її гуманізації [607, с. 36].

Вбачається обґрунтованою думка тих дослідників, які зауважують, що сучасний етап історичного розвитку людської цивілізації характеризується певною універсалізацією численних законодавчих тенденцій у різних галузях в багатьох країнах світу [577, с. 57]. У свою чергу, відмінності в національному законодавстві, включаючи кримінально-виконавче, викликані пошуками оптимальних рішень, оскільки кожна держава має право шукати, знаходити й вибирати найбільш доцільні шляхи й форми правового регулювання різних сфер суспільних відносин, включаючи й сферу виконання кримінальних покарань, з урахуванням особливостей економічного розвитку, історичних традицій, менталітету народу та інших специфічних ознак, притаманних кожній державі [616, с. 222–223].

Водночас варто підкреслити, що на зміст законодавства кожної сучасної держави здійснюється вплив міжнародних стандартів за такими основними напрямками, як цільова орієнтація державної політики у кожній сфері суспільних відносин, включаючи й суспільні відносини у сфері кримінальних покарань, імперативне регулювання за допомогою відповідних принципів, рекомендацій, які допускають вибір правових варіантів рішень у процесі національної правотворчості [558, с. 84]. У зв’язку з цим варто підтримати думку про те, що здійснення широкого кола принципів, норм та рекомендацій, які утворюють міжнародні стандарти у сфері виконання кримінальних покарань, відбувається під впливом різних правових систем сучасних країн, їх соціальних, політичних, економічних та географічних умов. Одночасно фактичний рівень, ступінь їх реалізації та дійсне прагнення до цього розцінюється міжнародним співтовариством в якості впливового критерію своєрідної «цивілізованості» правової системи держави [581, с. 90] та рівнем забезпечення нею прав і свобод громадян.

Стосовно забезпечення прав і свобод засуджених та приведення їх у відповідність з нормами міжнародного права та з практикою виконання покарань в

розвинених західноєвропейських країнах, то радянська виправно-трудова (кримінально-виконавча) система зазнавала постійної критики з боку міжнародного співтовариства, оскільки реальні умови відбування кримінальних покарань не в повній мірі відповідали міжнародним стандартам з прав людини [264, с. 559], Європейській конвенції про відшкодування збитків потерпілим від злочинів із застосуванням насильства [260, с. 240], Європейській конвенції про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню і покаранню (1987 р.) [170, с. 241], Конвенції про передачу засуджених осіб [171, с. 398] та Європейській конвенції про нагляд за умовно засудженими або умовно звільненими правопорушниками (1964 р.) [261, с. 244].

Особлива увага зверталась на найбільш відомий та всеохоплюючий міжнародний правовий акт з питань порядку та умов відбування покарань під назвою «Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями» [230]. В цьому міжнародному правовому документі, який має рекомендаційний характер, містяться правила безумовного і фундаментального характеру, формуються основні принципи поводження з ув'язненими, які вимагають свого дотримання завжди і скрізь. Зазначені правила застосовуються на рівні з іншими інструментами ООН з метою захисту і забезпечення прав людини [292, с. 133].

На реформування Кримінально-виконавчого законодавства України суттєво вплинув також VIII Конгрес ООН із запобігання злочинності і поводження з правопорушниками, який проводився у Гавані з 27 серпня по 7 вересня 1990 р. [60, с. 172]. Традиційно гостру полеміку на Конгресі викликало питання щодо виконання тюремного ув'язнення. Особливо гостро велися дискусії про можливості перевиховання злочинця у місцях позбавлення волі: одні стверджували, що покарання саме по собі несе елементи перевиховання, інші – скептично ставилися до цієї ідеї взагалі. Вбачається, що в результаті дискусії із зазначеного питання було знайдено відносний компроміс: якщо є можливість перевиховати злочинця, то для цього слід вжити усіх необхідних заходів. Не менш актуальним з погляду пенітенціарії було питання про застосування заходів, альтернативних позбавленню волі [182, с. 373].

Особливо це стосується осіб, які вчинили злочин невеликої або середньої тяжкості. У зв'язку з цим Конгрес запропонував ширше використовувати систему штрафів і матеріальних компенсацій [571, с. 183]. При цьому варто зазначити, що позбавлення волі як вид кримінального покарання дуже часто застосовувалось в СРСР, включаючи його складову частину – УРСР. Зокрема кількість позбавлених волі з розрахунку на 100 тис. населення загалом по СРСР у 1990 р. становила 438 осіб, а в УРСР – 416 осіб. До позбавлення волі засуджувався майже 41% осіб із числа тих, які притягувались до кримінальної відповідальності [201, с. 435–452]. Цей показник був одним із найвищих у світі. Для порівняння, кількість позбавлених волі з розрахунку на 100 тис. населення у Швейцарії, Франції, ФРН становила близько 90 осіб, а у Скандинавських країнах – від 40 до 60 осіб [214, с. 66–70].

Вбачається, що радянська виправно-трудова система саме за допомогою позбавлення волі та жорстких умов відбування покарань намагалась протидіяти злочинності [292, с. 133–134]. Саме малообґрунтовані обмеження прав засуджених поступово накопичували незадоволення та роздратування у середовищі цієї категорії громадян і призвели до появи в місцях позбавлення волі цілого ряду негативних явищ. Зокрема в зазначений період в кримінально-виконавчих установах різко загострилась оперативна обстановка, збільшилась кількість тяжких злочинів, скоєних засудженими, почастішали випадки протидії та групового непідкорення законним вимогам адміністрації. Відчутно почастішили масові безпорядки, захоплення заручників тощо. Все частіше практичні працівники стикалися з намаганням «авторитетів» кримінального світу реанімувати старі традиції так званої кримінальної романтики [607, с. 35].

В юридичній літературі існують різні точки зору як серед вчених, так і серед практиків з приводу такого стану в кримінально-виконавчій системі. Вбачається, що найбільш узагальненими думками щодо причини цього є наступні:

1) відсутність правової основи функціонування місць позбавлення волі в умовах суттєвих змін політичних структур і соціально-економічного базису держави;

2) нездатність особового складу кримінально-виконавчих установ до якісної зміни своєї діяльності в умовах різкої зміни обстановки в місцях позбавлення волі;

3) відсутність реальної протидії тотальному наступу засобів масової інформації проти порядку і умов виконання-відбування покарання у виді позбавлення волі, включаючи порядок, який був установлений законодавством на той період;

4) відсутність матеріальних ресурсів, які забезпечували б реорганізацію діяльності кримінально-виконавчих установ у відповідності з міжнародними стандартами відбування кримінальних покарань;

5) прояв тенденції до протиставлення інтересів адміністрації кримінально-виконавчих установ і засуджених, з одного боку, утвердження способу життя засуджених, який заснований на насильстві, – з іншого боку;

6) не завжди правильне розуміння і тлумачення адміністрацією кримінально-виконавчих установ і засудженими поняття гуманізації виконання та відбування кримінального покарання, яке сприймалось останніми як вседозволеність, а з боку персоналу кримінально-виконавчих установ – як необхідність послаблення режиму відбування покарання [80, с. 359].

Зазначені негативні явища та проблеми у державі взагалі та в кримінально-виконавчій системі – зокрема відбувалися в умовах подальшого наростання економічної кризи та поступової паралізації товарно-грошових відносин, коли фактично руйнувалися не тільки окремі галузі народного господарства, що формувались протягом десятиріч, але і в цілому весь господарський механізм держави, який було кинуто на самовиживання. Все це в кінцевому підсумку обумовило стрімке зростання злочинності, включаючи і суттєве зростання тяжких злочинів.

Якщо брати за точку відліку 1987 рік, який вважався роком відносної стабільності в державі, включаючи і кримінальну сферу, то варто зазначити, що в зазначений рік було зареєстровано 237,8 тис. злочинів. В 1988 році кількість зареєстрованих злочинів збільшилась на 2,2 %, в 1989 р. – на 35,5, в 1990 р. – на 55,5, а в 1991 р. – на 70,5 % і становила 405,5 тис. злочинів [195, с. 40].

Таким чином процес корінного реформування кримінально-виконавчої системи розпочався в рік суттєвого зростання злочинності та значного спаду економічного розвитку. Вбачається, що державні проблеми розвитку економіки та спроби поступового переходу на ринкові відносини особливо болісно відобразились на кримінально-виконавчій системі.

Адже в умовах раніше діючої соціалістичної системи господарювання з жорстким плануванням та реалізацією виробничих програм, в умовах високого ступеня інтеграційних процесів в економіці країни підприємства виправно-трудової (кримінально-виконавчої) системи досить легко знаходили свою нішу в державній господарській структурі. Динаміка зростання потреб цієї структури нівелювала ті недоліки та прогалини, які формувались та існували в надрах виробничої структури виправно-трудової (кримінально-виконавчої) системи. За постійного дефіциту як робочих рук, так і різного роду ресурсів, підприємства зазначеної системи мали можливість маневрувати та досить успішно знаходити можливість кооперування з господарськими органами інших міністерств, створюючи власне виробництво, продукція якого легко знаходила свого споживача в умовах глобального дефіциту [59, с. 49]. Саме в 1990–1991 рр. відбувається різкий розпад господарських зв’язків, який складався протягом десятиріч, та відбувається поступовий перехід до ринкових відносин. Адже система управління виробництвом, яка склалась в установах виправно-трудової (кримінально-виконавчої) системи, не вписувалась у ринкові відносини [108, с. 568].

Щоб хоча б частково розв’язати перераховані проблеми, тільки протягом першої половини 1991 р. було видано три укази Президії Верховної Ради Української РСР, якими було внесено зміни до чинного законодавства стосовно функціонування виправно-трудової системи, а також постанова Ради Міністрів УРСР № 22, яку ми охарактеризуємо нижче.

З метою подальшої гуманізації процесу відбування покарання в місцях позбавлення волі 28 січня 1991 р. відповідним указом [344] були внесені зміни до ВТК України, які дозволили суттєво пом’якшити відбування покарань в місцях позбавлення волі.

Завдяки змінам, внесеним до ст. 39 ВТК України, кількість короткострокових (до 4-х годин включно) і тривалих (до 3-х діб включно) побачень засуджених до позбавлення волі з родичами чи іншими особами суттєво збільшилась і стала однаковою для всіх видів режимів колоній та становила 12 короткострокових (тобто засуджений отримував право на короткострокові побачення щомісячно) і 4 тривалих (тобто засуджений отримував право на тривалі побачення один раз на три місяці).

Одночасно зазначеним указом було внесено зміни до ст. 41 ВТК України, яка регламентувала засудженим до позбавлення волі кількість посилок або передач. Якщо до січня 1991 р. засуджені отримували право на одержання посилок чи передач після відбуття ними половини строку покарання (що особливо болісно обмежувало статус осіб, яким були винесені тривалі терміни покарання), то завдяки внесеним змінам обмеження терміну були зняті та було збільшено вагу посилок чи передач.

Завдяки змінам до ст. 43 ВТК України засуджені до позбавлення волі отримали право відправляти листи без обмежень.

В цей же день було прийнято указ [359], який суттєво поліпшував правовий статус хронічних алкоголіків в ЛТП. Зокрема було змінено підстави і порядок їх направлення до цих установ, час перебування в них став зараховуватись до загального трудового стажу. Одночасно було змінено строки і деякі умови утримання хронічних алкоголіків у цих установах.

З метою подальшої гуманізації процесу відбування покарань 23 квітня 1991 р. був прийнятий Закон УРСР №987-XII «Про свободу совісті та релігійні організації» [477], який став законодавчою основою для регламентації участі релігійних організацій та окремих священнослужителів у процесі здійснення соціально-виховної роботи серед засуджених у виправних та виховних колоніях.

З метою реалізації розділу VIII Декларації про державний суверенітет України 23 травня 1991 р. був прийнятий Закон УРСР «Про освіту» [433], а зафіксовані в ньому принципи в повному обсязі поширювались і на засуджених, які відбували покарання в місцях позбавлення волі. В чинному на той час ВТК України загальноосвітньому та професійно-технічному навчанню осіб, які позбавлені волі,

було присвячено главу 8 зазначеного кодексу, яка містила 6 статей (ст.ст. 59–64). Практична реалізація зазначених статей дозволила забезпечити в кожній виправній та виховній колонії України наявність загальноосвітньої школи та професійно-технічного училища, в яких навчались чи здобували професію засуджені, які потребували її.

В свою чергу, прийняття Закону «Про освіту» повинно було сприяти подальшому розвитку та вдосконаленню навчального процесу із засудженими.

Два вищезазначених закони входили до числа останніх серед тих, які побічно стосувалися функціонування виправно-трудової системи до прийняття Акта проголошення незалежності України.

Як уже зазначалось, падіння економічних показників в Україні в період з 1990 по 1991 р., поступовий перехід нашої держави до ринкових відносин стали поштовхом для прийняття 5 лютого 1991 р. Постанови Ради Міністрів УРСР №22 «Про першочергові заходи щодо забезпечення життєдіяльності виправно-трудових установ і лікувально-трудових профілакторіїв в умовах переходу до ринкових відносин» [438]. Згідно з п.1 цієї постанови виправно-трудові установи стали утримуватись за рахунок доходів від трудового використання засуджених, прибуткового податку з їх заробітної плати, а також бюджетних асигнувань. Згідно з п. 3 зазначеної постанови, ці установи звільнялися від сплати податку на приріст коштів, що спрямовуються на споживання. Вбачається, що прийняття Постанови Ради Міністрів УРСР № 22 стало першим суттєвим фінансово-економічним кроком на шляху реформування виправно-трудової (кримінально-виконавчої) системи України, з урахуванням економічної кризи в державі, яка вкрай негативно впливала на функціонування КВС.

Криза в економіці спричинила в Україні, як і в інших республіках колишнього СРСР, інфляцію, а також девальвацію національної валюти. У зв’язку з цим засуджені до позбавлення волі виявились у скрутному становищі, оскільки сума грошей, яка дозволялась до витрат засудженим, була фіксованою, тому купівельна спроможність кожного із засуджених стала різко знижуватись. У зв’язку з цим Указом ПВР УРСР від 3 червня 1991 р. №1125-XII [365] були внесені зміни до ст. 38

ВТК України, завдяки яким була вдвічі збільшена щомісячна сума грошей, що дозволялась до витрат засудженим до позбавлення волі для купівлі продуктів харчування і предметів першої необхідності. Наприклад, в колоніях загального режиму така сума збільшилась з 10-ти до 20-ти крб., посиленого – з 9-ти до 18-ти та ін. Водночас ст. 38 ВТК України була доповнена частиною 5, згідно з якою суми грошей, що дозволялись до витрат засудженим до позбавлення волі для купівлі продуктів харчування і предметів першої необхідності, можуть збільшуватися відповідно до індексації цін і доходів МВС УРСР за погодженням з Прокуратурою УРСР.

Важливим політико-правовим документом стосовно подальшої долі значної кількості засуджених в Україні став Указ ПВР УРСР від 11 липня 1991 р. «Про амністію з нагоди річниці прийняття Декларації про державний суверенітет України» [339]. Згідно з п.1 цього документа звільнялись від покарання у вигляді позбавлення волі особи, засуджені за злочини, що не є тяжкими, та окремі пільгові категорії громадян нашої держави. Згідно з п. 4 зазначеного Указу значну кількість засуджених було звільнено з місць позбавлення волі умовно з обов'язковим залученням до праці. На підставі зазначеного НПА було звільнено більш як 13 тисяч засуджених і підслідних в Україні [112, с. 83]. Вбачається, що, крім виховного, політичного та гуманістичного значення, зазначений Указ вирішував також ряд практичних питань, пов'язаних зі значним переповненням кримінально-виконавчих установ.

Позитивно оцінюючи вищеперелічені НПА, які в певній мірі покращили умови перебування громадян в установах КВС, варто зазначити, що вони носили переважно вузько спрямований зміст. Реалії тогочасного життя потребували прийняття стратегічного документа на тривалу перспективу розвитку КВС.

Саме таким документом стала Постанова Кабінету Міністрів України від 11 липня 1991 року № 88 «Про Основні напрями реформи кримінально-виконавчої системи в Українській РСР» [434]. Реформуванням передбачалося охопити основні напрями діяльності кримінально-виконавчої системи, які були викладені в 11-ти розділах зазначеної постанови і передбачали 11 конкретних напрямків діяльності з

подальшого реформування кримінально-виконавчої системи, спрямованої насамперед на соціальну переорієнтацію виконання кримінальних покарань з урахуванням міжнародного досвіду, міжнародно-правових актів з прав і свобод людини, принципів законності, гуманізму, демократизму, справедливості, диференціації та індивідуалізації виховного впливу на засуджених. Реформування передбачало корінні перетворення в системі виконання покарань, які були розраховані на тривалу перспективу, а практична реалізація окремих положень цього документа здійснюється і дотепер [292, с. 136].

Для управління кримінально-виконавчою системою у МВС УРСР замість раніше існуючого Головного управління виправно-трудових установ (ГУВТУ) було створено Головне управління по виконанню покарань (ГУВП), на яке покладено функцію організації виконання покарань на території республіки, в УВС областей – відповідні управління, відділи по виконанню покарань (УВП–ВВП).

Серед заходів, передбачених розділом 11 щодо вдосконалення законодавства про виконання кримінальних покарань, варто виділити питання розробки проєкту КВК УРСР, проєкту Закону УРСР про попереднє взяття під варту, а також внесення пропозицій про зміни і доповнення цивільного, сімейного, трудового законодавства, спрямованих на поліпшення правового захисту засуджених.

Першим кроком щодо реалізації Постанови Кабінету Міністрів УРСР від 11 липня 1991 р. №88 і перш за все реалізації підрозділу 10 зазначеної постанови «Кадри» стало затвердження Указом Президії Верховної Ради Української РСР 29 липня 1991 року «Дисциплінарного Статуту органів внутрішніх справ Української РСР» [372]. В цей же день Кабінетом Міністрів УРСР було прийнято Постанову №114 «Про затвердження Положення про проходження служби рядовим і начальницьким складом органів внутрішніх справ Української РСР» [400].

Не зважаючи на те, що зміст зазначених Статуту і Положення в повному обсязі поширювався на персонал кримінально-виконавчої системи, практика їх реалізації показала, що під час проходження служби діяльність співробітників зазначеної системи характеризується суттєвою специфікою і тому вищезазначені правові документи не в повному обсязі могли регламентувати їх діяльність.

Водночас варто підкреслити, що вищезазначений закон започаткував нові, більш сучасні підходи до визначення сутності службової дисципліни, обов'язків осіб рядового і начальницького складу, що в подальшому відобразилося у творенні статутних вимог посадових осіб органів і установ виконання покарань.

З урахуванням політичної ситуації, яка склалася в колишньому Радянському Союзі в серпні 1991 р., заходи з нормативного регулювання подальшого реформування кримінально-виконавчої системи практично припинились до кінця 1991 року.

24 серпня 1991 року Верховною Радою України було здійснено юридичне закріплення повної самостійності України поза СРСР Актом проголошення незалежності України. З цього моменту на території України мали діяти лише НПА України.

У зв'язку зі створенням незалежної держави необхідно було визначити долю органів держави (включаючи кримінально-виконавчі установи) та законодавчих НПА (включаючи акти з питань виконання кримінальних покарань).

З цією метою 12 вересня 1991 року Верховна Рада прийняла Закон України «Про правонаступництво України» [449], що складається з 9 статей і містить окремі положення, які стосуються діяльності кримінально-виконавчої системи. Зокрема, у вищезгаданому законі зазначалось, що до прийняття нової Конституції України діятиме Конституція УРСР. Органи держави (а отже органи і установи виконання покарань), сформовані на основі Конституції УРСР, діють до створення органів держави на основі нової Конституції України.

Проголошення Української держави зумовило необхідність визначити правовий статус її населення. Верховна Рада України 8 жовтня 1991 р. ухвалила Закон «Про громадянство України» [102]. Згідно зі ст. 7 названого закону громадянство України набували й особи, які перебували за межами України за державним направленням. Саме до цієї категорії громадян України доцільно віднести і засуджених, яких часто направляли за межі УРСР за спеціальними нарядами МВС СРСР.

Чітко усвідомлюючи важливість режиму дотримання законності в діяльності державних органів взагалі, правоохоронних органів зокрема, Верховною Радою України 5 листопада 1991 р. був прийнятий Закон України «Про прокуратуру» [459]. Статтею 5 зазначеного закону були визначені основні функції прокуратури. Згідно з п. 5 ст. 5 Закону України «Про прокуратуру», до основних функцій цього органу було віднесено нагляд за виконанням законів у місцях тримання затриманих, попереднього ув'язнення, при виконанні покарань та застосуванні інших заходів примусового характеру, які призначаються судом.

З метою забезпечення соціальної захищеності пенсіонерів 5 листопада 1991 р. також був прийнятий Закон України «Про пенсійне забезпечення» [437], окремі норми якого позитивно вплинули на правовий статус засуджених, позбавлених волі. Зокрема ст. 89 було визначено, що у разі позбавлення пенсіонера волі виплата призначеної пенсії здійснюється на загальних підставах. До прийняття зазначеного закону засуджений, позбавлений волі, не мав права на отримання пенсії.

Одним із перших кроків молодої Української держави стали досить рішучі заходи з налагодження тісних стосунків з міжнародним співтовариством. Підтвердженням таких дій стало прийняття 10 грудня 1991 р. Верховною Радою України закону «Про дію міжнародних договорів на території України» [373], згідно з яким укладені і належним чином ратифіковані Україною міжнародні договори становлять невід'ємну частину національного законодавства України.

На підставі цього можна зробити висновок, що розвиток правової системи України не може бути повним без урахування її взаємозв'язків і взаємодії з міжнародною правовою системою. На думку деяких учених [329, с. 31], взаємозв'язок цих правових систем можливо провести за трьома основними напрямками. По-перше, міжнародні норми і принципи знаходять своє відображення в національному законодавстві. По-друге, деякі країни, в тому числі і Україна, визнають, що міжнародні договори, укладені й належним чином ратифіковані Україною, становлять невід'ємну частину національного законодаства України. По-третє, складаються міжнародно-правові норми, обов'язкові для виконання в країнах, які є членами певних органів, як, наприклад, Рада Європи. Всі вищеперераховані

проблеми потрібно було вирішити Україні в процесі реформування її правової системи, включаючи її складову частину – кримінально-виконавчу систему.

Не дивлячись на суттєві політичні та соціально-економічні проблеми, в країні здійснювались певні кроки з виконання постанови Кабінету Міністрів України від 11 липня 1991 р. №88. Зокрема 20 грудня 1991 р. були суттєво змінені Правила внутрішнього розпорядку виправно-трудових установ, згідно з якими засудженим було дозволено носіння короткої зачіски, сорочки цивільного зразка, скасовані нагрудні знаки, розширено асортимент дозволених до придбання і збереження продуктів харчування і предметів першої необхідності, у тому числі наручних годинників, спортивних костюмів тощо.

Отже 1990–1991 роки стали доленосними не тільки в історії української державності в цілому, але і кримінально-виконавчої системи зокрема. Саме в цей рік наша країна стала незалежною, дістала визнання у світі, зробила перші кроки на шляху створення власної національної правової системи, було закладено підвалини з подальшого суттєвого реформування кримінально-виконавчої системи.

2.2. Законодавче забезпечення реформування кримінально-виконавчої системи в перші роки існування України як незалежної держави (1992–1993 рр.)

Обрані нами в цьому підрозділі дослідження хронологічні межі (період з 1992 по 1993 рр.) були періодом перших двох років існування України як незалежної держави і відзначалися складністю та суперечливістю становлення правової системи України, її підсистем та окремих державно-правових інституцій.

Однак, не дивлячись на суперечливість зазначеного періоду, в усіх сферах суспільного життя спостерігалась загальна тенденція подальшого розвитку демократичних процесів, гуманізму та забезпечення справедливості.

Вищезазначене в повній мірі відноситься і до функціонування КВС нашої держави, на першій стадії реформування якої особливо гостро постала проблема забезпечення гуманізму та справедливості при відбуванні засудженими кримінальних покарань. При цьому варто підкреслити, що на початковому етапі

реформування всі зміни доцільно було проводити з урахуванням об'єктивних реальностей, зокрема не впадати в крайнощі, в ейфорію ідей гуманізму або протилежну їй – створення більш жорстких караючих заходів [289, с. 157].

Категорично відкидаючи другий напрямок реформування як антигуманний, варто було враховувати економічний стан суспільства і держави. Виділені нами у даному підрозділі хронологічні межі в літературі часто називають епохою політичного романтизму – час, коли закладалися основи державних і демократичних інституцій нової Української держави; продовжився процес створення та розвитку ринкової економіки. Як засвідчує практика постсоціалістичних країн, у процесі суспільної трансформації неминуче виникають кризові явища, масштаби та глибина впливу яких на розвиток демократичного суспільства та формування нових чи модернізацію існуючих державних інституцій в значній мірі залежить від того, наскільки своєчасно виправляються помилки і усуваються диспропорції, що неминуче присутні у такому складному та унікальному процесі, яким є реформування кримінально-виконавчої системи взагалі та окремих її інститутів зокрема.

Для кращого уявлення стану кримінально-виконавчої системи вбачається за доцільне дати її характеристику станом на січень 1992 року.

На початок 1992 року в кримінально-виконавчій системі України функціонувало 229 установ, в яких утримувалось та перебувало на обліку близько 154 тисяч осіб. Зокрема у виправних колоніях утримувалось близько 107 тисяч осіб, із них – в колоніях-поселеннях – 5237, а в 26-ти слідчих ізоляторах і 3-х тюрмах – 31342 особи. У виховно-трудових колоніях утримувалось 2805 неповнолітніх, а в 22-х лікувальних профілакторіях – 5765 чоловік. Мала місце тенденція до скорочення кількості спеціальних комендатур, яких на початок року залишилось 56, на обліку яких перебувало 7256 осіб [113, с. 3].

Наведена нами статистика дає підстави уявити картину масштабних проблем, які виникли перед молодою Українською державою в процесі реформування КВС, зокрема з подальшого створення та розвитку законодавчих її основ.

Крім здійснення окремих організаційно-правових заходів, пов'язаних з реформуванням КВС, в цей період одночасно здійснювалась і активна нормотворча робота. Зокрема, протягом 1992–1993 рр. було прийнято 11 законодавчих актів, які прямо чи опосередковано стосувались КВС, а також 1 Указ Президента України і 7 Постанов Кабінету Міністрів України, які мали безпосереднє відношення до функціонування КВС [271, с. 56].

Одночасно варто ще раз наголосити, що процес нормативного та організаційного реформування КВС розпочався в період глибокої економічної кризи, яка характеризувалась значним спадом виробництва, стрімким зростанням роздрібних цін і тарифів на товари народного споживання та платні послуги населенню, збільшенням кількості безробітних, загостренням криміногенної ситуації, наслідком яких стало різке падіння рівня життя більшості верств населення країни [211, с. 58–67].

У 1992–1993 роках дефіцит бюджету в Україні сягнув 10–17%, спад виробництва за 1993 р. становив 20 %, інфляція на кінець 1993 р. – 90%, а ціни за цей рік зросли більш, ніж у 100 разів – своєрідний світовий рекорд. За даними Світового Банку, рівень інфляції в Україні у другій половині 1993 р. був найвищим у світі. Якщо в 1992 р. її рівень зріс у 21 раз, то за 1993 р. – у 103 рази. Народне господарство було поставлене на межу катастрофи, влада стрімко втрачала довіру народу, якому ставало все важче забезпечувати хоча б мінімальні умови своєї життєдіяльності. У той період економічна ситуація в Україні була чи не найскладнішою серед усіх постсоціалістичних країн, за винятком тих, в яких точилися міжнаціональні конфлікти [209, с. 122]. В зазначений період в Україні спостерігалося подальше значне зростання злочинності. Коефіцієнти інтенсивності злочинів в Україні згідно з опублікованими розрахунками на 100 тис. населення становили: у 1990 р. – 718; у 1991 р. – 834; у 1992 р. – 921; у 1993 р. – 1033 [195, с. 12].

Складна економічна та криміногенна ситуація в країні вкрай негативно впливала на реформування національної правової системи, включаючи її складову частину – кримінально-виконавчу. Але така вкрай складна ситуація в кримінально-

виконавчій системі склалась не тільки в Україні, а і в інших державах колишнього Радянського Союзу і змушувала керівництво кримінально-виконавчих служб пострадянських держав шукати шляхи хоча б часткового розв'язання існуючих проблем шляхом обміну досвідом розв'язання таких проблем, координації спільних дій, надання взаємної допомоги при організації виконання покарань між країнами СНД та іншими пострадянськими державами [228, с. 110–114].

З цією метою в період з 23 по 25 березня 1992 р. в місті Москва відбувалась консультативна зустріч керівників кримінально-виконавчих служб усіх 15-ти пострадянських держав колишнього СРСР. На цій консультативній зустрічі від України були присутні 5 представників. Під час зустрічі обговорювались проблемні питання в діяльності кримінально-виконавчих служб і, перш за все, діяльності місць позбавлення волі, спільні труднощі, які постали перед кримінально-виконавчими системами пострадянських держав у перші роки їхньої незалежності, та передбачались спільні дії з розв'язання проблем, які виникли.

Крім того, з делегаціями Російської Федерації і Республіки Молдова була досягнута домовленість про порядок та умови обміну засудженими, які знаходяться в установах суміжних держав. Аналогічна зустріч з подібних питань відбулась також у березні 1993 р., проте в подальшому подібні зустрічі уже не проводились [127].

Не дивлячись на складну економічну та криміногенну ситуацію в зазначений період, хоча і повільно, але тривав процес продовження становлення в Україні законодавчих основ власної національної правової системи та її складової – кримінально-виконавчої системи.

Парламент України активно здійснював правотворчу діяльність, яка стосувалась усіх сфер суспільного життя. За 1992–1993 рр. Верховна Рада України прийняла близько 300 законодавчих актів, більше 20-ти з яких прямо чи опосередковано відносились до функціонування КВС [259, с. 53].

Процес формування законодавчих основ кримінально-виконавчої системи України протягом 1992–1993 рр. ми розглядатимемо та аналізуватимемо в

хронологічній послідовності з урахуванням дати прийняття та за наступною схемою:

1. Аналіз законодавчих актів, які здійснювали побічний вплив на розвиток кримінально-виконавчої системи України.

2. Аналіз нормативно-правових актів, які мали безпосереднє відношення до розвитку кримінально-виконавчої системи і регламентували порядок виконання покарань та правовий статус засуджених.

3. Аналіз нормативно-правових актів, які впливали на статус персоналу кримінально-виконавчої системи.

4. Аналіз організаційно-правових заходів по реформуванню кримінально-виконавчої системи України.

При розгляді НПА першої групи вважаємо за необхідне виділити наступні Закони України: «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18 лютого 1992 року [427]; «Про Службу безпеки України» від 25 березня 1992 року [479]; «Про Конституційний Суд України» від 3 червня 1992 року [415]; «Про об'єднання громадян» від 16 червня 1992 року [426]; «Про надзвичайний стан» від 26 червня 1992 року [422]; «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19 листопада 1992 року [313]; «Про статус суддів» від 15 грудня 1992 року [481]; «Про адвокатуру» від 19 грудня 1992 року [337].

Коротко охарактеризуємо вищезазначені законодавчі акти і визначимо, в якій мірі вони розповсюджувались та впливали на функціонування кримінально-виконавчої системи.

Важливу роль у процесі розвитку та забезпечення законності в діяльності КВС України відіграв Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність», який регламентував пошук і фіксацію фактичних даних про протиправні діяння окремих засуджених та їх груп, відповідальність за які передбачена чинним законодавством.

Факт прийняття зазначеного закону став підтвердженням того, що наша держава прагне розвиватись правовим шляхом, керуючись принципами законності, дотримання прав і свобод людини, гуманізму, демократизму, справедливості та взаємодії з органами управління і населенням. Адже в радянський період

оперативно-розшукова діяльність в законодавчих актах навіть не згадувалась і регламентувалась виключно підзаконними відомчими нормативно-правовими актами.

Статтею 5 згаданого закону було визначено підрозділи, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, до яких віднесені також і оперативно-режимні підрозділи місць позбавлення волі.

Серед гарантій законності під час здійснення оперативно-розшукової діяльності, передбачених ст. 9 цього закону, доцільно звернути увагу на п. 5, згідно з яким, під час здійснення цієї діяльності не допускається порушення прав і свобод людини (включаючи засуджених) та юридичних осіб (включаючи кримінально-виконавчі установи). Окремі обмеження цих прав і свобод мали винятковий і тимчасовий характер і могли застосовуватись лише з санкції прокурора щодо особи, в діях якої є ознаки злочину.

Закон України «Про Службу безпеки України» від 25 березня 1992 р. дозволив чітко визначити межі втручання цього органу в діяльність органів і установ КВС.

Законність і ефективність функціонування КВС в значній мірі залежить від успішної роботи судової системи. Успішному функціонуванню цієї системи сприяла ухвалена Верховною Радою України 22 квітня 1992 р. Концепція судово-правової реформи [419]. Законом України від 3 червня 1992 р. «Про Конституційний Суд України» були закладені основи конституційної юстиції. Важливий крок у напрямі становлення суду як рівноправної гілки серед органів державної влади був зроблений з прийняттям 15 грудня 1992 р. Закону України «Про статус суддів». Уперше судді були визнані носіями судової влади в Україні, які здійснюють правосуддя незалежно від законодавчої та виконавчої влади. Через чотири дні, тобто 19 грудня 1992 р. був прийнятий Закон України «Про адвокатуру».

Зазначені законодавчі акти хоча і побічно, але впливали на функціонування КВС. Зокрема районні та міські суди, на території діяльності яких знаходились ВТУ, відігравали значну роль в частині зміни об’єму карального впливу на засуджених у процесі виконання вироку. Враховуючи клопотання адміністрації виправно-трудової колонії, спостережних комісій, висновок прокурора, а також відомості про особу

засудженого, вищеназвані суди суттєво змінювали об’єм карального впливу на осіб, позбавлених волі, знижуючи або посилюючи його, чи взагалі звільняючи їх від подальшого реального відбування покарання. У результаті реалізації названої компетенції судових органів створювались реальні можливості належного забезпечення прав засуджених та захисту інтересів суспільства у процесі державної кримінально-виконавчої діяльності [155, с. 52–54].

Реалізація Закону України «Про адвокатуру» дозволила якісно та в більш повному обсязі забезпечити втілення змісту ст. 40 ВТК України, яка регламентувала побачення засуджених з адвокатом. Доктринальний аналіз змісту Закону України «Про адвокатуру» та інших законодавчих актів, зокрема ВТК України, дає підстави зробити висновок, що надання побачень засудженим з адвокатом стало важливою гарантією захисту їхніх прав і законних інтересів, які могли стосуватися різних правових сфер: перегляду кримінальної справи, пом’якшення покарання, помилування, дострокового звільнення, встановлення адміністративного нагляду тощо. Вони можуть бути пов’язані з сімейно-шлюбними, майновими та іншими цивільно-правовими відносинами. Засуджений отримав право звертатися до адвоката з приводу надання юридичної допомоги його родичам, а також доручати йому розпоряджатись його акціями, облігаціями та іншими цінними паперами, продати чи придбати йому майно тощо [41, с. 112–113].

Суттєву роль в подальшій гуманізації процесу виконання та відбування кримінальних покарань, зокрема участі громадськості у виправленні засуджених, відіграв прийнятий 16 червня 1992 р. Закон України «Про об’єднання громадян». Закон закріпив порядок створення і діяльності об’єднань громадян, а також права громадян, що випливають з членства у тих чи інших організаціях.

Незважаючи на те, що КВС нашої держави в цьому законі не згадується, він став законодавчою основою для допуску зареєстрованих на підставі згаданого закону громадських об’єднань до участі в роботі по виправленню засуджених, а також діяльності по здійсненню громадського контролю за органами і установами виконання кримінальних покарань.

Важливий вплив на функціонування КВС України відіграв також Закон від 26 червня 1992 р. «Про надзвичайний стан», який визначив умови й порядок введення та припинення надзвичайного стану, його правовий режим, організаційно-правові засади діяльності в цих умовах державних органів, установ та організацій, включаючи й відповідні структури КВС, яким в умовах надзвичайного стану доводиться працювати досить часто.

Важливу роль в соціальному забезпеченні громадян нашої держави, включаючи й засуджених, відіграв прийнятий 19 листопада 1992 р. Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», в якому було сформульовано основні принципи охорони здоров'я, а також закріплено перелік основних прав у галузі охорони здоров'я. Зафіксовані в законі принципи і права громадян практично в повному обсязі стали поширюватись і на засуджених та в подальшому були конкретизовані рядом законодавчих актів, інструкцій, настанов, міжвідомчих спільних наказів МВС та МОЗ України.

Не дивлячись на те, що Україна як незалежна держава існувала вже більше року, лише 15 грудня 1992 р. Верховною Радою України було прийнято Закон «Про внесення доповнень і змін до деяких законодавчих актів України» [345]. Зокрема розділом III зазначеного закону було внесено 30 змін до Виправно-трудового кодексу, які стосувались переважно атрибутивних назв цього кодексу. З 15 грудня 1992 р. Виправно-трудовий кодекс Української РСР одержав назву Виправно-трудовий кодекс України. Виключені були із тексту ВТК України і «Основи виправно-трудового законодавства Союзу РСР і союзних республік» як основного джерела права ВТК України. Одночасно варто підкреслити, що такі зміни носили переважно лише атрибутивний характер, а досить жорстка сутність ВТК України залишалась без змін.

Охарактеризувавши законодавчі акти, які були прийняті в 1992 році і, на нашу думку, лише побічно впливали на розвиток КВС України, розглянемо НПА, що мали безпосереднє відношення до функціонування зазначеної системи і суттєво вплинули на правовий статус як засуджених, так і інших осіб, які перебувають у сфері впливу

кримінальної юстиції. До таких НПА, які були прийняті протягом 1992–1993 років, ми відносимо:

1. Постанову Кабінету Міністрів України від 22 лютого 1992 року №78 «Про зміни порядку відрахувань із заробітної плати спецконтингенту, що утримується в установах Міністерства внутрішніх справ України» [410].

2. Закон України від 6 березня 1992 року «Про скасування кримінальних покарань у вигляді заслання і вислання» [478].

3. Постанову Верховної Ради України від 16 травня 1992 року «Про зупинення застосування статей 25-1 і 52-2 Кримінального кодексу Української РСР» [413].

4. Постанову Кабінету Міністрів України від 16 червня 1992 р. №336 «Про затвердження норм добового забезпечення продуктами харчування засуджених до позбавлення волі, а також осіб, що перебувають у слідчих ізоляторах, лікувально-трудових профілакторіях та ізоляторах тимчасового утримання Міністерства внутрішніх справ України, норм заміни одних продуктів іншими та порядку застосування вказаних норм» [396].

5. Постанову Кабінету Міністрів України від 5 серпня 1992 року №446 «Про поліпшення діяльності установ кримінально-виконавчої системи» [439].

6. Указ Президента України від 17 серпня 1992 року №395/92 «Про амністію з нагоди річниці проголошення незалежності України» [340].

7. Декрет Кабміну від 26 грудня 1992 р. «Про прибутковий податок з громадян» [450].

8. Закон України від 4 травня 1993 року №3174-XII «Про зміну статті 25 Кримінального кодексу України» [411].

9. Постанову Верховної Ради України від 6 травня 1993 року «Про тимчасові дільниці-поселення при виправно-трудових колоніях» [484].

10. Закон України «Про попереднє ув’язнення» від 30 червня 1993 року [442].

11. Закон України від 30 червня 1993 року «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» [432].

12. Постанову Верховної Ради України від 23 грудня 1993 року «Про поширення на підприємства установ по виконанню покарань і лікувально-трудових

профілакторіїв Міністерства внутрішніх справ України дії Закону України «Про підприємства в Україні» [448].

Охарактеризуємо перераховані нормативно-правові акти більш детально. Передусім варто наголосити, що важливим кроком з гуманізації кримінального та кримінально-виконавчого законодавства нашої держави та наближення його змісту до міжнародних стандартів з прав людини та поводження з ув'язненими став прийнятий 6 березня 1992 р. Закон України «Про скасування покарань у вигляді заслання і вислання», яким були скасовані ст. 27 КК України «Заслання» та ст. 28 КК України «Вислання». Відповідно також скасовані глава 14 ВТК України «Порядок і умови виконання покарання у вигляді вислання» (ст.ст. 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89) та глава 15 цього ж кодексу «Порядок і умови виконання покарання у вигляді заслання» (ст.ст. 90, 91, 92, 93).

Не зважаючи на те, що вислання і особливо заслання застосовувались в якості міри кримінального покарання досить рідко, зміст і сутність цих покарань зазнавали суттєвої критики з боку зарубіжного співтовариства. Практика показувала, що місцями заслання визначались переважно найбільш віддалені райони Півночі, Сибіру та Далекого Сходу. Така практика виконання цього виду покарання суперечила ч. 2 ст. 6 ВТК України, в якій зазначалось, що особи, які проживали до арешту чи були засуджені на території України, відбувають покарання, як правило, в межах УРСР. Як виняток, з метою покращення перевиховання та виправлення засуджених, такі особи направлялись до виправно-трудових установ іншої республіки СРСР. Не дивлячись на таке викладення змісту зазначеної норми, всі прекрасно усвідомлювали, що головною причиною направлення для відбування покарання в іншу союзну республіку була так звана виробнича необхідність. Саме такою необхідністю було визначення місць заслання за межами України, як правило в регіони Російської Федерації. Отже, звідси випливало, що умови виправлення для більшості засуджених до вислання в Україні були гіршими, ніж, скажімо, в Якутії чи у Магаданському краї. Отже, відмінивши заслання і вислання, які були ганьбою та соромом держави, українська правова система зробила суттєвий крок на шляху подальшої гуманізації відбування кримінальних покарань.

Вбачається, що наступним кроком по реформуванню кримінальних покарань та практики їх виконання стало прийняття Верховною Радою України 16 травня 1992 р. Постанови «Про зупинення застосування статей 25-1 і 52-2 Кримінального кодексу Української РСР», згідно з якими було призупинено дію інститутів умовного засудження (ст.25-1) та умовного звільнення (ст.52-2). Якщо скасування вислання і заслання мотивувалось виключно гуманізацією кримінальних покарань, то призупинення дії вищеназваних інститутів пояснювалось перш за все економічними та виробничими проблемами. Зокрема в преамбулі Постанови Верховної Ради від 16 травня 1992 р. прямо викладено: «У зв'язку із зменшенням можливості використання в умовах ринкової економіки праці осіб, умовно засуджених до позбавлення волі з обов'язковим залученням до праці, та осіб, умовно звільнених з місць позбавлення волі з обов'язковим залученням до праці ...». Зупинення застосування статей 25-1 і 52-2 КК УРСР призвело до різкого скорочення протягом 1992 р. спецкомендатур на території України з 94 до 45 і особливо – кількості осіб, які перебували в них на обліку (з 30165 до 6000) [113, с. 5]. Протягом 1993 р. спецкомендатури як установи виконання покарань в Україні припинили своє існування.

Після відміни заслання та вислання, як видів кримінальних покарань, призупинення застосування умовного засудження (ст.25-1) та умовного звільнення (ст.52-2), процес гуманізації і демократизації суспільного життя продовжився з прийняттям ряду законів, за допомогою яких були внесені зміни до кримінального та кримінально-процесуального кодексів України і були пом'якшені санкції за окремі види злочинів [283, с. 34].

Свідченням подальшої гуманізації виконання покарань став Закон України «Про зміну статті 25 Кримінального кодексу України» від 4 травня 1993 р., завдяки якому було розширено перелік злочинів, за які особам, що вперше засуджені до позбавлення волі на термін не більше п'яти років і не є тяжкими, призначається відбування покарання в колоніях-поселеннях для осіб, які скоїли навмисні злочини. Прийняття зазначеного закону в значній мірі змусило керівництво кримінально-

виконавчої системи збільшувати кількість колоній-поселень, які ми охарактеризуємо нижче.

Як справедливо зазначав І. Г. Богатирьов, проблема боротьби із злочинністю посідала особливе місце у становленні правової держави України [24, с. 2]. Враховуючи це, 25 червня 1993 р. Верховною Радою України відповідною постановою було затверджено комплексну Державну програму боротьби із злочинністю [370], яка визначила державну цілісну доктрину боротьби із злочинністю шляхом поєднання системи заходів, зокрема й кримінально-виконавчого характеру.

Саме на підставі зазначеної постанови були прийняті 30 червня 1993 р. Закони України «Про попереднє ув'язнення» та «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю».

Зростання кількості тяжких і особливо тяжких злочинів призвело до суттєвого ускладнення криміногенного складу спецконтингенту, що, в першу чергу, торкнулось СІЗО. Зокрема, на кінець 1993 р. у слідчих ізоляторах України утримувались учасники більш як 270 діючих на волі злочинних угруповань, які нараховували більше тисячі учасників злочинів, із яких майже 400 осіб спеціалізувались на рекеті. Протягом року більше 359 рекетирів і майже 300 організаторів злочинних угруповань були засуджені і відправлені для відбування покарань у виправні колонії [112, с. 3].

У зв'язку зі зростанням рівня злочинності, кількість осіб у виправних колоніях і особливо у слідчих ізоляторах почала різко зростати, вони стали ще більш переповненими і не могли відповідним чином забезпечити належні умови тримання в місцях ізоляції. Зокрема протягом 1993 р. чисельність засуджених у ВТУ збільшилась на 15,3 тис. і становила на кінець року 121809 осіб, в тому числі у ВТУ загального режиму – 19,4 тис. (зростання – 5,0 тис.), посиленого режиму – 30,7 (зростання – 3,8 тис.), суворого режиму – 49,3 тис. (зростання – 5,3 тис.) і колоніях-поселеннях – 8,7 тис. (зростання – 1,4 тис.) [112, с. 1].

Усвідомлюючи суттєві проблеми з реальним забезпеченням прав і свобод громадян та з розміщенням засуджених в ізоляторах тимчасового тримання і

особливо в слідчих ізоляторах 30 червня 1993 р. Верховною Радою був прийнятий Закон України «Про попереднє ув'язнення», який вперше на законодавчому рівні визначав сутність попереднього ув'язнення як запобіжного заходу щодо обвинуваченого, підсудного, підозрюваного у вчиненні злочину, за який може бути призначено покарання у вигляді позбавлення волі, та засудженого, вирок щодо якого не набрав законної сили (ст.1).

Одночасно варто зазначити, що процес притягнення особи, яка вчинила злочин, до юридичної відповідальності є досить непростим, тривалим і складається з певних етапів та стадій [302, с. 80]. У зв'язку з цим було особливо важливим дотримання прав і свобод підозрюваного (обвинуваченого, підсудного) на кожній із стадій юридичної відповідальності.

Законом визначалась мета попереднього ув'язнення (ст. 2), підстави для нього (ст. 3), а також статтею 4 визначались установи для попереднього ув'язнення. Згідно зі ст. 6 зазначеного закону, встановлювалось правове становище осіб, які перебувають в місцях попереднього ув'язнення. В ч.1 цієї статті зазначалось, що особи, які перебувають у місцях попереднього ув'язнення, мають обов'язки і права, встановлені законодавством для громадян України, з обмеженнями, що передбачені цим законом і випливають з режиму тримання під вартою. Законом України «Про попереднє ув'язнення» було визначено режим у місцях попереднього ув'язнення (ст. 7), а також права та обов'язки осіб, взятих під варту (ст.ст. 9–10).

Заслуговує на особливу увагу зміст ст. 9 цього закону, якою регламентуються права осіб, взятих під варту. Обсяг цих прав суттєво розширений порівняно з попередньою їх регламентацією, а їхній зміст у значній мірі відображає вимоги Міжнародних стандартів щодо прав осіб, взятих під варту, та спрямований на подальшу гуманізацію умов перебування у СІЗО.

Серед новацій ст. 9 Закону України «Про попереднє ув'язнення» особливо варто виділити такі прогресивні нововведення, як:

– з письмового дозволу слідчого, органу дізнання або суду, в провадженні яких перебуває справа (як правило, один раз на місяць – статті 12, 13 Закону

України «Про попереднє ув'язнення»), ув'язнені отримали право на побачення, листування з родичами або телефонні розмови з ними;

– користуватися телевізорами, одержаними від родичів або інших осіб, настільними іграми, газетами і книгами з бібліотеки місця попереднього ув'язнення та придбаними через торговельну мережу;

– відправляти в індивідуальному порядку релігійні обряди і користуватися релігійною літературою та властивими їх віруванню предметами релігійного культу, виготовленими з малоцінних матеріалів, якщо при цьому не порушується встановлений у місцях попереднього ув'язнення порядок, а також не обмежуються права інших осіб.

Значну увагу Закон України «Про попереднє ув'язнення» приділив режиму забезпечення законності під час перебування осіб у СІЗО. Зокрема, згідно зі ст. 22 зазначеного закону, нагляд за додержанням законодавства в місцях попереднього ув'язнення здійснюють Генеральний прокурор України і підлеглі йому прокурори відповідно до Закону України «Про прокуратуру».

Важливо зазначити, що в цей же день, тобто 30 червня 1993 року був прийнятий Закон України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» [432], який визначив головні напрями загальнодержавної політики та організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю. До системи державних органів, які здійснюють боротьбу з організованою злочинністю пунктом д) статті 5 зазначеного закону віднесені органи і установи виконання покарань, ефективна профілактична і виховна робота яких із засудженими суттєво може вплинути на боротьбу з організованою злочинністю.

Підкреслюючи важливість вищеперерахованих законодавчих актів, водночас варто наголосити, що протягом 1992–1993 рр. було також прийнято ряд нормативно-правових актів, спрямованих на поліпшення умов відбування покарань, Кабінетом Міністрів України та окремими зацікавленими відомствами.

На ефективність реформування кримінально-виконавчої системи, як зазначалось вище, суттєво впливала висока інфляція, яка спостерігалась в Україні

ще в 1991 році і різко почала зростати з кожним місяцем в 1992 році. У зв'язку з цим, а також з метою подальшої гуманізації умов відбування покарання та підвищення зацікавленості засуджених в оплаті результатів своєї праці відповідно до Основних напрямів реформи кримінально-виконавчої системи Кабінетом Міністрів України 22 лютого 1992 р. було прийнято Постанову №78 «Про зміни порядку відрахувань із заробітної плати спецконтингенту, що утримується в установах Міністерства внутрішніх справ України» [410]. Згідно з цією постановою з 1 січня 1992 р. заробітна плата засудженим, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі, та особам, які утримуються у лікувально-трудових профілакторіях, стала нараховуватись в повному обсязі за чинними у відповідних галузях народного господарства тарифними ставками і посадовими окладами. Із заробітної плати указаних осіб відраховувались лише прибутковий податок, вартість гарантованого харчування, одягу, взуття і спеціальних медикаментів, фактично наданих їм послуг. Інші відрахування із заробітної плати стали проводитись на загальних підставах відповідно до чинного законодавства. Отже, заробітна плата для засуджених перестала відрізнятись від заробітної плати будь-якого робітника чи службовця. При цьому варто нагадати, що до 1954 року засуджені взагалі заробітну плату не отримували, а потім стали отримувати у суттєво зменшеному розмірі.

Радянська виправно-трудова система про відсоток від утримання із сум зароблених коштів засудженими під час відбування покарань офіційно не повідомляла. Ця інформація належала до таємної. Згідно з офіційною інформацією нарахування заробітку засудженим проводилось з урахуванням часткового відшкодування ними витрат на утримання виправно-трудових установ (ч. 1 ст. 52 ВТК УРСР).

Оскільки в Україні коментар до ВТК України не був створений, то звернемося до науково-практичного коментаря Основ виправно-трудового законодавства Союзу РСР і союзних республік. Цей коментар «сором'язливо» замовчував про те, що із заробітної плати більшості засуджених утримувалось 50% їх заробітної плати в державний бюджет, а лише зазначав, що покладення на засуджених до позбавлення волі обов'язку частково відшкодовувати своєю працею витрати щодо

утримання виправно-трудових установ (житлово-побутове обслуговування засуджених, утримання адміністрації управлінського апарату тощо) поряд з економічним має певне попереджувальне та виховне значення. Попереджувальне значення полягає в тому, що нарахування заробітку та відрахування сум по відшкодуванню витрат на утримання виправно-трудових установ відображає в певній мірі каральний характер режиму відбування цього виду покарань [159, с. 109]. Аналогічних поглядів дотримувався і авторський колектив вчених коментаря до Виправно-трудового кодексу РРФСР [158, с. 85–87]. В чому ж полягає виховне значення такого утримання, вищезазначені коментарі не розкривають. На нашу думку, виховного значення таке утримання не мало. Це, в свою чергу, є яскравим прикладом того, наскільки юридична наука радянського періоду підлаштовувалась під радянську політику взагалі та виправно-трудову політику зокрема.

Зазначена практика використання праці засуджених та їх оплата свідчила також і про те, що головним завданням виправно-трудової системи радянського періоду було не виправлення засуджених, а отримання надприбутку від їх праці. При цьому, як вважали окремі дослідники так званого перебудовного періоду розвитку радянської держави, вищезазначене місце підприємств виправно-трудової системи забезпечувалось підневільною, рабською працею засуджених [110, с. 4].

На підставі викладеного можна дійти висновку, що до прийняття 22 лютого 1992 р. Постанови Кабінету Міністрів України №78 засуджений був об’єктом певної експлуатації.

З суттєвим пом’якшенням санкцій окремих статей Кримінального кодексу в Україні поступово конкретизовувалась та удосконалювалась і практика виконання покарання та покращувались умови його відбування. Свідченням цього стало прийняття постанови Кабінету Міністрів України від 16 червня 1992 р. №336 «Про затвердження норм добового забезпечення продуктами харчування засуджених до позбавлення волі, а також осіб, що перебувають у СІЗО, ЛТП та ізоляторах тимчасового утримання МВС України, норм заміни одних продуктів іншими та порядку застосування вказаних норм» [396]. Прийняття цієї постанови забезпечувало чіткий диференційований підхід до різних категорій засуджених і

стало свідченням продовження процесу гуманізації відбування кримінальних покарань.

Важливим кроком у подальшому реформуванні кримінально-виконавчої системи стала Постанова Кабінету Міністрів України від 5 серпня 1992 року №446 «Про поліпшення діяльності установ кримінально-виконавчої системи» [439]. На нашу думку, найбільш важливою нормою цієї постанови став пункт 1, згідно з яким був передбачений порядок і строки повернення громадян, які засуджені судами до позбавлення волі і відбували покарання у ВТУ інших держав, у відповідні установи України.

Відчуваючи суттєві проблеми з розміщенням засуджених та з метою хоча б часткового виконання більшості положень «Основ законодавства України про охорону здоров'я» у кримінально-виконавчих установах та ув'язнених в слідчих ізоляторах, МВС України, зокрема ГУВП, здійснювало заходи, спрямовані на належне медичне обслуговування засуджених та ув'язнених. Нормативно-правовою основою для більш ефективного здійснення таких заходів стало прийняття 14 червня 1993 р. МВС України разом з Міністерством охорони здоров'я спільного наказу №160/140 «Про затвердження Настанови по медико-санітарному забезпеченню осіб, які утримуються в слідчих ізоляторах та установах виконання покарань МВС України» [395], реалізація норм якого в певній мірі поліпшила медико-санітарну ситуацію в кримінально-виконавчих установах.

Трохи пізніше, а саме: 18 лютого 1994 р. зазначені відомства прийняли спільний наказ №77/26 «Про затвердження Інструкції про порядок проведення переогляду засуджених інвалідів» [393]. Цей наказ був спрямований на виконання ст. 89 Закону України «Про пенсійне забезпечення» [437], а також на збереження соціальних гарантій інвалідам під час їх перебування в місцях позбавлення волі та встановлював порядок проведення медико-соціальної експертизи в місцях позбавлення волі цієї категорії засуджених.

Різке зростання в 1992–1993 роках злочинності, а також повернення в Україну засуджених до позбавлення волі з інших, тепер вже пострадянських держав, заходи з подальшої гуманізації процесу відбування покарань вимагали прийняття хоча б

тимчасових рішень щодо поліпшення умов утримання засуджених, а також осіб, які перебували в слідчих ізоляторах. Крім того, на території України знаходилась недостатня кількість колоній-поселень. Це стосувалось в першу чергу осіб, які твердо стали на шлях виправлення і відповідно до ст. 46 ВТК України за рішенням суду переводились до колоній-поселень. У зв'язку з цим більшість засуджених, які здобули право на подальше відбування покарання в колоніях-поселеннях, направлялись для відбування покарання в інші союзні республіки і перш за все на територію Російської Федерації, де значна кількість колоній-поселень знаходилась в лісах Сибіру.

Враховуючи зазначене, Верховна Рада України 6 травня 1993 р. прийняла Постанову «Про тимчасові дільниці-поселення при виправно-трудових колоніях» [484]. Цією постановою було дозволено створювати при ВТУ тимчасові дільниці-поселення для утримання засуджених, які твердо стали на шлях виправлення і відповідно до ст. 46 ВТК України за рішенням суду переводились до колоній-поселень.

Водночас, в цей же день, тобто 6 травня 1993 р. було також прийнято Постанову Верховної Ради України «Про тимчасові слідчі ізолятори на територіях виправно-трудових колоній» [485], оскільки існуючі в Україні слідчі ізолятори, як уже зазначалось, були вкрай переповнені і не могли в належних умовах утримувати всезростаючу кількість осіб, які перебували під слідством.

Протягом 1992–1993 рр. проблемам кримінально-виконавчої системи стала приділятись більша увага з боку представників засобів масової інформації. Не зважаючи на те, що окремі статті носили дещо тенденційний та упереджений характер, а окремі із них переслідували мету лише виклику певних сенсацій, в цілому засоби масової інформації стали досить детально та переважно об'єктивно характеризувати проблеми кримінально-виконавчої системи [259, с. 55].

Однією із найбільш обширних і детальних статей про життя Прилуцької виховно-трудової колонії стала опублікована 6 липня 1993 р. в газеті «Киевские ведомости» стаття під назвою «Одни называют их выродками, другие – подранками» [139, с. 1]. В цій статті досить детально були охарактеризовані як

позитивні, так і проблемні питання функціонування дитячих виховно-трудових колоній взагалі та Прилуцької виховно-трудової колонії зокрема.

Зазначена і подібні статті про установи КВС в значній мірі сприяли зменшенню у широкого загалу населення негативних думок про такі установи, а також виробленню більш чітких та реальних уявлень про установи зазначеної системи та існуючі в ній проблеми. З іншого боку, такі публікації сприяли більш широкому залученню громадських організацій, а також окремих осіб до участі в процесі виправлення засуджених.

Не зважаючи на суттєві фінансові та економічні труднощі, молода Українська держава здійснювала заходи не тільки по гуманізації відбування кримінальних покарань засуджених, але і певним чином турбувалась про персонал установ кримінально-виконавчої системи, створюючи для нього умови для навчання і підвищення кваліфікації, грошового і пенсійного забезпечення. Зокрема 27 січня 1992 року було прийнято Постанову Кабінету Міністрів України №33 «Про створення Української академії внутрішніх справ» [482], у складі якої було створено Київський інститут підготовки кадрів органів виконання покарань, а також військ внутрішньої та конвойної охорони. Фактично інститут пережив нове народження як повноцінний суб'єкт освітньої діяльності персоналу кримінально-виконавчих установ та військ внутрішньої і конвойної охорони. Завдяки цьому в 1992 р. інститут успішно розгорнув навчальний процес на всіх курсах двох факультетів (юридичного та внутрішніх військ), а в 1993 р. уже було здійснено перший випуск спеціалістів-юристів у кількості 48 осіб, а за 8 років свого існування та освітянської діяльності в інституті підготовлено 2781 фахівця з вищою освітою для органів та установ виконання покарань [28, с. 31–32].

У квітні 1992 р. на підставі Постанови Кабінету Міністрів України №197 від 15 квітня 1992 р. на базі Чернігівської школи удосконалення начальницького складу міліції було створено Чернігівське училище внутрішніх справ МВС України [28, с. 33].

В березні 1992 року на базі навчального центру управління виправно-трудових установ УВС Дніпропетровського облвиконкому відповідно до Наказу МВС

України від 16 березня 1992 р. №148 було створено навчальний підрозділ, який дістав назву – Дніпродзержинське училище професійної підготовки установ по виконанню покарань ГУВП МВС України з одночасним наповненням до 360 слухачів. В цьому навчальному закладі здійснювалась початкова підготовка начальників загонів, інженерів з організації праці засуджених, старших майстрів та майстрів, контролерів ВТК, бійців загонів спеціального призначення УВП, а також підвищення кваліфікації окремих категорій зазначеного персоналу [28, с. 29–30].

Важливим заходом, спрямованим на соціальну захищеність персоналу кримінально-виконавчої системи, стала прийнята 17 липня 1992 р. Постанова Кабінету Міністрів України №393 [446], згідно з якою було встановлено новий порядок обчислення вислуги років, призначення та виплати пенсій і грошової допомоги всім атестованим співробітникам кримінально-виконавчої системи та членам їхніх сімей.

На ефективність реалізації вимог чинного законодавства та здійснення організаційних заходів вкрай негативно впливала скрутна економічна ситуація в установах КВС і, перш за все, у виправних колоніях. У 1992 році темпи виробництва продукції в установах, порівнюючи з 1991 роком, знизились майже на 10% і становили 90,8% (в цілому по підприємствах народного господарства України цей показник сягав 91,0%). В установах окремих областей цей показник був ще нижчим: в Київській – 62,3%; в Автономній республіці Крим – 65,4; в Миколаївській – 59,2; в Чернівецькій – 63,3; в Чернігівській – 69,6%.

Кількість засуджених, які не виконували норми виробітку, в порівнянні з 1991 р. виросла з 13,4% (8052 особи) до 17,9% (10717 осіб) у 1992 році. Водночас варто зазначити, що, не зважаючи на значні виробничі труднощі, окремі установи КВС досить успішно вирішували питання трудової зайнятості засуджених. Враховуючи це, керівникам названих та деяких інших управлінь, відділів та установ кримінально-виконавчої системи рекомендовано вивчити та реалізувати в практичній діяльності позитивний досвід організації виробництва кримінально-виконавчих установ №21, №26, №80 УВС Дніпропетровської, №28 – Донецької, №58 – Хмельницької, №40 – Львівської областей, які, не зважаючи на економічну

скруту, досягли високих економічних показників виробництва та трудової зайнятості засуджених [115, с. 3–4]. Остання із перерахованих установ була визнана кращою, а її досвід по переорієнтації виробництва та впровадженню нових виробів з метою забезпечення оплачуваної роботи засуджених наказом МВС України від 14 липня 1993 р. №404 було схвалено і рекомендовано впроваджувати у практичну діяльність інших підприємств установ КВС.

Саме в 1992–1993 роках підприємства КВС особливо гостро відчули тенденції руйнування існуючої системи господарювання і виникнення ринкових механізмів функціонування економіки, а також тенденцій збільшення числа засуджених в установах. В цей період господарські органи, які мали кооперативні зв'язки з установами кримінально-виконавчої системи, в масовому порядку стали відмовлятися від послуг колоній і спецкомендатур, внаслідок чого різко почали розриватись зв'язки, які складалися десятиліттями, підприємств кримінально-виконавчої системи з заводами-кооператорами, а державні замовлення не підкріплювалися матеріальними ресурсами. І все це відбувалось на фоні зростання чисельності засуджених (за рік їхня кількість порівняно з 1991 р. зросла на 12 тисяч осіб) та підвищення вартості їх утримання [114, с. 3–4].

Незважаючи на суттєві соціально-економічні проблеми як в державі загалом, так і в КВС, в Україні продовжувався курс на її входження у світове і європейське співтовариство. Підтвердженням цього курсу стало прийняття Верховною Радою України 22 грудня 1993 р. Закону «Про міжнародні договори України» [420], яким було встановлено порядок укладення, виконання і денонсації міжнародних договорів України з метою належного забезпечення її національних інтересів та здійснення цілей, завдань і принципів зовнішньої політики нашої держави. Зазначений закон визначив три категорії міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких здійснюється від імені: України; Уряду; міністерств та інших центральних органів виконавчої влади. Прийняття зазначеного закону сприяло подальшій інтеграції нашої держави у світове і європейське співтовариство.

На підставі викладеного можна дійти висновку, що перші два роки існування України як незалежної держави були вкрай складними як для держави в цілому, так

і для окремих її органів, підприємств та установ, включаючи й кримінально-виконавчу систему нашої держави. Не зважаючи на це, ця система здійснювала заходи зі свого реформування, нормотворчої, правозастосовної та організаційної діяльності. Всі заходи здійснювалися з метою поліпшення умов утримання засуджених та поступового наближення практики виконання-відбування покарань до Міжнародних стандартів і позитивного досвіду організації цієї діяльності в розвинених зарубіжних країнах. Здійснювані заходи стали передумовою для підготовки нашої держави до вступу до Ради Європи і будуть розглянуті в наступному підрозділі роботи.

2.3. Підготовчі заходи Української держави щодо вступу до Ради Європи та відповідної трансформації законодавчих основ кримінально-виконавчої системи (1994–1995 рр.)

Поштовхом для суттєвого оновлення національного законодавства української держави на початку 90-х років минулого століття стала активна інтеграція нашої держави у світове співтовариство загалом та європейське – зокрема. Стратегічним імперативом сучасної української геополітики став її саме європейський вибір. На думку окремих вчених, на європейському континенті найбільш перспективними та ефективними напрямами такої інтеграції виступають такі міжнародні формування, як Рада Європи та Європейський Союз [213, с. 9].

Формування зазначених європейських організацій відбувалось на підставі європейських ідей, сформульованих переважно у XX ст., особливо після Другої світової війни [128, с. 4]. В узагальненому вигляді під європейською ідеєю розуміється уявлення про Європу як про територіальну і цивілізаційну єдність, об’єднану спільністю історичної долі, та яка потребує інституціонального оформлення [92, с. 8]. Водночас трансформувалось і розуміння поняття «Європа»: спочатку було уявлення про Європу як про християнський світ, яке поступово перетворилося у бачення Європи як взірця забезпечення людських прав та епіцентру глобальної постіндустріальної цивілізації [166, с. 17].

Слід звернути увагу на те, що ідея регіональної системи захисту прав і свобод людини, котра б функціонувала по всій Європі, передувала формуванню Ради Європи у 1949 р., після заснування якої вже на першій сесії її Консультативної Асамблеї (нині – Парламентська Асамблея) було доручено відповідному Комітетові з юридичних і адміністративних питань розглянути питання гарантій прав і свобод людини [61, с. 9–11], які в подальшому постійно перебувають у центрі уваги цієї організації.

Саме тому однією з найбільш перспективних форм політичної інтеграції європейських країн стала саме Рада Європи, нормативна система якої ґрунтується на поєднанні двох видів права: внутрішнього, що складається з рішень нормативного характеру з питань власної організації та порядку роботи, і зовнішнього, що визначається установчими договорами та іншими міжнародно-правовими актами. При вступі будь-якої держави до Ради Європи важливу роль відіграють правові стандарти цієї організації, як вимоги до держав-членів дотримуватись ухвалених у ній норм і принципів [536]. Норми права Ради Європи стали певними стандартами поведінки, які створюються її суб'єктами на основі їх волевиявлення і визнаються ними юридично обов'язковими. У рамках цієї організації були створено наднаціональні органи, які мають право ухвалювати обов'язкові для держав-членів рішення і контролювати їх виконання. До таких наднаціональних органів, на думку Л. Г. Удовики, в першу чергу, необхідно віднести Комітет Міністрів Ради Європи та Європейський суд з прав людини [577, с. 50].

На думку окремих вчених, ще більші можливості для європейської співпраці не лише у політичній сфері, а й у сферах економічній, соціальній, культурній відкривались для України у такому міжнародному інтеграційному об'єднанні як Європейський Союз [86, с. 117]. Проте у перші роки існування України як незалежної держави питання вступу нашої держави до Європейського Союзу навіть апріорі не розглядалось, оскільки політична і, особливо, економічна та соціальна ситуації в країні були надто складними. Водночас варто зазначити, що питання розвитку відносин між ЄС та Україною як перспективний напрям їх подальшої взаємодії став чітко проглядатись у період підписання і ратифікації Угоди про

партнерство та співробітництво у 1991–1998 рр. Підтвердженням цього став підписаний 11 лютого 1992 р. Протокол до Угоди між ЄС та СНД стосовно виконання програми TACIS в Україні. В рамках виконання зазначеної Програми на початку 1993 р. розпочалися офіційні переговори з Україною [654, с. 306]. Ці переговори завершились у червні 1994 р. підписанням Угоди про партнерство та співробітництво з Україною в Люксембурзі. Зазначена Угода заклала сучасну правову основу взаємодії України з ЄС [35, с. 15–16]. Підкреслюючи важливість даної Угоди, варто зазначити, що вона була розрахована на далеку перспективу, а тому першим кроком до євроінтеграції нашої держави стали підготовчі заходи вступу її до Ради Європи.

Однією із умов вступу України до цієї міжнародної організації стали модернізація та реформування пенітенціарної (кримінально-виконавчої) системи, які повинні були здійснюватись на науковій основі, з урахуванням світового та європейського досвіду [123, с. 452]. Заходи нашої держави у зв'язку з підготовкою вступу України до Ради Європи стали додатковим поштовхом до такої гуманізації і в подальшому суттєво вплинули на зміст національного законодавства та практики його застосування у сфері виконання покарань [272, с. 63].

Об'єднана Європа будується на чіткому правовому та політичному фундаменті. Європейську інтеграцію неможливо і навіть згубно форсувати штучно, а потрібно розуміти як гнучкий процес, що залежить від конкретних обставин, у тому числі значною мірою – від підтримки громадян [90, с. 14].

Заяву на вступ до Ради Європи Україна подала 14 липня 1992 р., а 12 вересня 1992 р. Верховній Раді України було надано статус «спеціально запрошеного гостя» у Парламентській Асамблеї Ради Європи [213, с. 311]. Співпраця України з Радою Європи в статусі «спеціально запрошеного гостя» протягом 1992–1995 років здійснювалась як на парламентському, так і на урядовому рівнях. Верховна Рада України як спостерігач майже два роки брала участь у роботі Парламентської асамблеї Ради Європи (далі ПАРЄ). Депутати Верховної Ради України стали постійними учасниками засідань ПАРЄ. Зокрема Українські парламентарі були постійними учасниками засідань основних Комітетів ПАРЄ: з політичних питань, з

правових питань та прав людини, у зв'язках з європейськими країнами, які не є її членами.

Основною формою співпраці на урядовому рівні стала участь представників України в роботі основних та спеціальних Комітетів Ради Європи, зокрема Керівних комітетів з прав людини та з питань соціальної безпеки, з питань засобів масової інформації. Підтвердженням активного співробітництва України і Ради Європи на міжурядовому рівні стала діяльність створеної в Україні в 1993 р. Державної міжвідомчої комісії з питань вступу України до Ради Європи. У відповідності з рішенням зазначеної міжвідомчої комісії група експертів міністерств і відомств України підготувала Програму спільних дій України і Ради Європи в усіх сферах суспільного життя, включаючи і сферу виконання кримінальних покарань [317, с. 1].

Вищезазначеною Програмою спільних дій було передбачено здійснення заходів на урядовому рівні, спрямованих на виведення України на рівень вимог Статуту Ради Європи і Європейської конвенції з прав людини і, таким чином, створення необхідних передумов для прийняття України до Ради Європи.

Серед обов'язкових умов вступу до цієї європейської організації були досить жорсткі умови щодо функціонування КВС, оскільки, на думку Ради Європи, саме при виконанні кримінальних покарань і перш за все при виконанні покарань у вигляді позбавлення волі існують найбільш сприятливі передумови до порушень прав і свобод людини та громадянина [271, с. 88].

Варто зазначити, що в період здійснення підготовчих заходів до вступу до Ради Європи ситуація в органах і установах виконання покарань була вкрай складною, особливо в слідчих ізоляторах та виправних колоніях. Не дивлячись на здійснювані кримінально-виконавчою системою нормотворчі, правозастосовні та організаційні заходи протягом 1992–1993 років, криміногенна та економічна ситуація у виправно-трудових установах продовжувала ускладнюватись. Протягом 1993 року чисельність засуджених у виправних колоніях збільшилась на 15,3 тис. осіб і становила на 1 січня 1994 року 121898 засуджених, в тому числі в колоніях загального режиму – 19,4 тис. осіб (зростання на 5,0 тис.), посиленого режиму – 30,7

тис. (зростання на 3,6 тис.), суворого режиму – 49,3 тис. (зростання на 5,3 тис.) і колоніях-поселення – 8,7 тис. осіб (зростання на 1,4 тис.) [112, с. 1].

У зв'язку зі зростанням кількості злочинів значно ускладнилось становище з розміщенням підозрюваних у слідчих ізоляторах, де чисельність протягом року збільшилась на 7,6 тис. осіб і на 1 січня 1994 р. досягла майже 39 тис. осіб. Такої чисельності спецконтингенту в слідчих ізоляторах не спостерігалось, починаючи з 1955 року. Суттєво не поліпшив ситуацію і факт вивезення 2,3 тис. осіб до тимчасових дільниць слідчих ізоляторів при виправних колоніях. Особливо загострилася ситуація в слідчих ізоляторах УВС Донецької, Запорізької, Луганської та Харківської областей, де понад наявність вільних місць утримувались до 1 тис. осіб в кожному слідчому ізоляторі [112, с. 1–2].

Підкреслюючи переповненість виправних колоній, а також слідчих ізоляторів, водночас варто наголосити, що такі інститути, як виправні роботи та умовне засудження достатньо гуманні і тому були альтернативою реальному позбавленню волі. Проте в умовах ринкової економіки, масового безробіття перспектива цих видів покарання протягом 1991–1995 рр. не була чітко означена. Звертає увагу на себе і той факт, що покарання, які не пов'язані з позбавленням волі, серед інших заходів кримінального впливу щодо осіб, які скоїли злочини, щорічно становили 50 відсотків. Приведення до виконання покарання вказаних судових рішень було покладено на 700 інспекцій виправних робіт міських та районних органів внутрішніх справ України. Аналіз основних показників діяльності інспекцій на той час свідчив про збільшення кількості осіб, засуджених до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі. Так, за 1994 р. їхня кількість становила 28,8 тис. чоловік, в тому числі: засуджених до виправних робіт – 6,2 тис. чоловік, до позбавлення волі з відстрочкою виконання вироку – 4,8 тис. чоловік, умовно з іспитовим строком – 4,2 тис. чоловік; до заборони займати певні посади або займатися певною діяльністю – 9,6 тис. чоловік. Кожний четвертий злочин був скоєний раніше судимими, кожний п'ятий – тяжкий і кожний п'ятий – у стані сп'яніння. Мали місце випадки участі осіб, які перебували на обліку інспекцій виправних робіт у злочинних угрупованнях, у здійсненні ними кількох злочинів.

Інспекції виправних робіт у тому виді, в якому вони знаходились на той час, та зміст їх роботи не відповідали вимогам часу, в зв'язку з чим вони мали бути реорганізовані і приведені у відповідність з реаліями життя і дати позитивні результати. Варто звернути увагу на позицію І. Г. Богатирьова, який звертав увагу на те, що соціальна профілактика і ресоціалізація засуджених, що перебувають на обліку в інспекціях виправних робіт, обходиться суспільству в десять разів дешевше, ніж утримання їх у місцях позбавлення волі [24, с. 2–3].

Не зважаючи на позитивні зміни в окремих колоніях, вкрай складною залишалась фінансово-економічна ситуація в переважній більшості установ кримінально-виконавчої системи, гострим залишалось питання трудової зайнятості засуджених. Обсяг виробництва за 1993 рік в діючих на той час цінах досягав 486,3 млрд. крб., а темпи зростання порівняно з 1992 р. знизились майже на 7%. Понад 2 тис. засуджених не були забезпечені роботою, а значна їх кількість була забезпечена роботою лише частково. При збільшенні середньосписочної кількості засуджених на кінець 1993 р. на 13 тис. осіб протягом року було працевлаштовано лише 12,4 тис. осіб [112, с. 26].

Водночас доцільно звернути увагу на те, що, не зважаючи на складну економічну ситуацію, окремі установи УВС Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Київської областей суттєво покращили діяльність з працевикористання і збільшили влаштування засуджених на оплачувану роботу на 1–2 тис. осіб. На цій підставі ГУВП МВС України було рекомендовано використовувати досвід зазначених областей при вирішенні проблеми працевлаштування засуджених [112, с. 26–27].

Аналіз ситуації, яка склалася в кримінально-виконавчій системі в 1994 р., дозволяє стверджувати, що при всій складності соціальних, правових, організаційних та інших питань щодо функціонування КВС, найбільш складними залишались питання економічного характеру. Саме від стану фінансово-економічної ситуації в державі в цілому та в кримінально-виконавчій системі зокрема в значній мірі залежало розв'язання всіх інших проблем.

Не дивлячись на окремі успішні організаційно-практичні заходи з підвищення ефективності діяльності підприємств КВС, накопичений в окремих із них позитивний досвід, в цілому питання працевикористання засуджених залишалось вкрай складним. Так, в 1993 році в установах кримінально-виконавчої системи УВС Київської області виробництво продукції порівняно з 1992 роком впало на 30 % (а в деяких установах і більше), доведений запланований показник виведення засуджених на роботу не виконувався, наприклад, в липні 1993 р. при плані 83,2 % він становив 78,7 %. Тільки в УВП 95 понад 200 чоловік щоденно не виходили на роботу. Через падіння обсягів роботи кількість засуджених, які не виконували норми виробітку, досягла 20,9 %. Значна кількість засуджених не мала можливостей розрахуватися з державою за своє утримання [597].

У зв'язку з цим за ініціативою МВС України 23 грудня 1993 р. Верховною Радою України було прийнято Постанову «Про поширення на підприємства установ по виконанню покарань і лікувально-трудових профілакторіїв Міністерства внутрішніх справ України дії Закону України «Про підприємства в Україні» [448]. Згідно з п.2 цієї постанови КМУ було надано право визначити особливості застосування Закону України «Про підприємства в Україні» стосовно підприємств КВС. Однак КМУ досить довго зволікав з вирішенням вищезазначеного питання. Лише 4 червня 1994 р. було прийнято Постанову Кабінету Міністрів №352 «Про особливості застосування Закону України «Про підприємства в Україні» до підприємств установ виконання покарань і лікувально-трудових профілакторіїв Міністерства внутрішніх справ» [436]. Пунктом 1 цієї постанови було зазначено, що Закон України «Про підприємства в Україні» застосовується з урахуванням окремих особливостей і до УВП та ЛТП.

Водночас підприємствам УВП та ЛТП МВС України зазначеною постановою було надано ряд пільг, які в узагальненому вигляді зводились до наступного:

1. Підприємствам установ надається пріоритет щодо їх залучення до виконання окремих видів робіт і поставок для державних потреб з метою створення робочих місць для залучення до праці кожного засудженого і забезпечення їх обсягом робіт, достатнім для оплати вартості утримання із зароблених ними коштів.

2. Підприємства УВП мають право встановлювати за рахунок зароблених коштів пільги щодо забезпечення засуджених додатковим харчуванням.

Вкрай складна економічна, соціально-побутова та криміногенна ситуація в досліджуваний період спостерігалась не тільки в установах КВС, але і в цілому по країні.

Разом з тим, не дивлячись на суттєві економічні труднощі, Україна досить активно співпрацювала зі структурними підрозділами Ради Європи та послідовно здійснювала заходи по реформуванню не тільки кримінально-виконавчої системи, але і правової системи нашої держави загалом. Підтвердженням активного співробітництва України і Ради Європи на міжурядовому рівні стала діяльність створеної в Україні в 1993 р. Державної міжвідомчої комісії з питань вступу України до Ради Європи. У відповідності з рішенням зазначеної міжвідомчої комісії групою експертів міністерств і відомств України було підготовлено Програму спільних дій України і Ради Європи в усіх сферах суспільного життя, включаючи і сферу виконання кримінальних покарань. Програмою передбачено здійснення заходів на урядовому рівні, які спрямовані на виведення України на рівень вимог Статуту Ради Європи і Європейської конвенції з прав людини і, таким чином, створення необхідних передумов для прийняття України до Ради Європи [272, с. 65].

З метою конкретизації загальних положень зазначеної Програми в рамках підготовки до вступу до Ради Європи Кабінет Міністрів України 26 січня 1994 р. прийняв Постанову № 31 «Про Програму приведення умов тримання засуджених, які відбувають покарання у місцях позбавлення волі, а також осіб, що тримаються у слідчих ізоляторах і лікувально-трудових профілакторіях, у відповідність з міжнародними стандартами» [458].

Важливо підкреслити, що серед основних заходів, передбачених цією Програмою, приписувалось на основі всебічної оцінки становища розробити в кожній установі КВС комплексні плани поліпшення у 1994–1997 рр. умов тримання засуджених. Для вирішення поставлених завдань передбачалось забезпечення

фінансування та придбання необхідних матеріалів, устаткування, інструментарію та лікарських препаратів [272, с. 65–66].

У рамках реалізації вищеназваної Програми протягом 1994–1995 рр. Верховною Радою України, Президентом України, Кабінетом Міністрів України було прийнято ряд НПА, спрямованих на реформування КВС. Водночас ці документи, не дивлячись на їх важливість, мали лише половинчастий характер, окремі із них мали фрагментарний зміст або лише побічно торкалися виконання покарань і тому лише частково вплинули на подальше реформування КВС нашої держави відповідно до вимог Ради Європи. Прийняття нового кодифікаційного законодавчого акта з питань виконання всіх видів кримінальних покарань – Кримінально-виконавчого кодексу затягувалось на досить невизначений термін.

Вбачається, що головними причинами зазначеного затягування були:

1) відсутність нової Конституції України;

2) відсутність нового Кримінального кодексу, прийняття якого в значній мірі залежало і від прийняття нової Конституції України, а також дискусійності ряду теоретичних питань щодо змісту окремих статей цього кодексу, включаючи питання визначення видів кримінальних покарань;

3) вкрай складна економічна ситуація в державі, внаслідок чого прийняття цілого ряду прогресивних норм, які регулювали б окремі питання виконання покарань, з фінансової точки зору були просто неможливими [273, с. 54–55].

Проте ситуація в місцях позбавлення волі вимагала прийняття термінових заходів з подальшої гуманізації виконання кримінальних покарань та скорочення кількості правових обмежень статусу засуджених.

У зв’язку з цим Верховна Рада України 27 липня 1994 р. прийняла Закон України «Про внесення змін і доповнень до законодавчих актів України щодо врегулювання деяких питань, пов’язаних з умовами відбування покарання засудженими» [360], який, на нашу думку, значно пом’якшив умови відбування покарань та суттєво вплинув на правовий статус засуджених до позбавлення волі, а також в загальних рисах визначив статус персоналу установ виконання цього виду покарань.

Більшість змін і доповнень до зазначених кодексів були викликані не тільки вимогами Ради Європи по удосконаленню пенітенціарної системи, але і нагальними потребами суспільного розвитку нашої держави, вимогами міжнародних стандартів з прав людини, пронизані духом гуманізму і соціальної справедливості.

Серед внесених змін і доповнень заслуговує на особливу увагу новий розділ ВТК України «Персонал установ і органів виконання покарань», який складався з однієї глави, що містила 4 статті. Зокрема, у ст. 127 ВТК України були викладені вимоги до персоналу, в ст. 128 була передбачена відповідальність працівників виправно-трудових установ, у ст. 129 закріплене правове становище персоналу, а в ст. 130 був передбачений їх соціальний захист [304, с. 27].

В процесі здійснення підготовчих заходів та напередодні вступу України до Ради Європи особливе значення для узагальнення світового досвіду кримінальної та пенітенціарної практики західних держав мали наукові праці зарубіжних та вітчизняних вчених і практиків з питань організації та забезпечення виконання кримінальних покарань. На нашу думку, суттєвий вплив на реформування кримінально-виконавчої системи здійснили праці зарубіжних вчених, зокрема такі роботи як «Злочинність і кримінальна політика: роздуми про п’ятдесятирічний досвід» Барбари Вуттон [653], «Кримінальне право» Л. Курзона, Р. Доннеллі, Дж. Гольдштейна, Р. Шварца [630], а також праці Дж. Сміта та Б. Хогана [647] і Р. Кросса, а також А. Ашворта [629] та ряд інших.

В Україні наука кримінально-виконавчого права в перші роки існування України як незалежної держави, на жаль, переважно перебувала в стадії становлення, оскільки наукових праць з питань реформування КВС було відчутно мало.

Значний внесок у вирішення проблем реформування кримінально-виконавчої системи зробили, з урахуванням здійснення підготовчих заходів до вступу до Ради Європи, а потім виконання обов’язків, взятих нашою державою, тодішній начальник Головного управління виконання покарань МВС України І. В. Штанько у працях «Пенітенціарна система України: стан, проблеми реформування, шляхи вдосконалення» [604] та «Нагальні питання підвищення ефективності діяльності

кримінально-виконавчої системи» [606], а також В. А. Льовочкін, заступник начальника згаданого управління, у працях «Шляхи реформування кримінально-виконавчої системи України» [189] та «Концептуальні питання реформування кримінально-виконавчої системи України» [204].

Реалії тодішнього життя вимагали дискусійного обговорення проблем подальшого реформування КВС та напрацювання науково обґрунтованих колегіальних рішень із цих питань. У зв'язку з цим, за ініціативою ГУВП МВС України та відділення кримінально-правових наук академії правових наук України на базі Київського інституту внутрішніх справ 21–22 квітня 1994 р. було вперше за часів незалежності України проведено науково-практичну конференцію на тему «Кримінально-виконавча система України: теорія, практика, законодавство» [180]. На цій конференції обговорювалося широке коло проблем, пов'язаних з удосконаленням кримінально-виконавчої системи України. В роботі науково-практичної конференції взяли участь і виступили окремі керівники МВС та ГУВП МВС, Генеральної прокуратури, Верховного Суду України, а також провідні вчені України та окремих зарубіжних країн. Вперше в роботі науково-практичної конференції з проблем реформування кримінально-виконавчої системи взяв участь і виступив проректор Київської духовної академії протоієрей Іоанн Швець.

Заслухавши та обговоривши доповіді і повідомлення, учасники конференції відзначили, що в теперішній час питання гуманізації кримінального покарання потребує нових, нетрадиційних підходів до дослідження організаційно-управлінських, правових, соціальних, психолого-педагогічних і економічних проблем у сфері виконання кримінального покарання. При цьому обсяг самої гуманізації повинен бути чітко визначений в розумних межах. Учасники конференції констатували необхідність пошуків нових підходів до розробки системи покарань, їх мети, завдань та принципів кримінально-виконавчого законодавства України, більш чіткого встановлення правового статусу засуджених [180, с.120–121].

Саме проблеми підвищення ефективності цієї служби були розглянуті на республіканській науково-практичній конференції «Практична психологія в органах

внутрішніх справ», проведеній 2–3 червня 1994 р. в Київському інституті внутрішніх справ [336]. Особливо актуальними і цікавими були виступи на конференції заступника начальника Управління виховної та соціально-психологічної роботи МВС України С. К. Делікатного [75], провідних вчених пенітенціаристів-психологів Київського інституту внутрішніх справ В. М. Синьова [522], О. В. Беци [19], О. М. Морозова [235], В. І. Кривуші [177], Ю. М. Шиделко [601] та інших.

Не зважаючи на дискусійність ряду питань, що розглядались на конференції, її учасники були єдині у думці, що процес становлення психологічної служби у пенітенціарних установах відбувся. В даний час діяльність цієї служби потрібно розвивати та удосконалювати [273, с. 54]. Водночас варто зазначити, що науково-практичні конференції з питань удосконалення функціонування кримінально-виконавчої системи України в нашій державі було заплановано проводити щорічно [320, с. 2].

В рамках Програми спільних дій України і Ради Європи 24–25 листопада 1994 р. в м. Києві під егідою Ради Європи відбувся міжнародний семінар керівних працівників КВС з повісткою дня «Нова концепція пенітенціарної системи» [246]. В роботі семінару взяли участь 5 представників від Ради Європи на чолі з главою делегації паном Б. Янсоном. Делегатами від Ради Європи була висловлена одностайна думка, що, не дивлячись на тимчасові труднощі, Україна, зважаючи на своє наполегливе бажання, зможе успішно розв’язати всі проблемні питання, пов’язані з функціонуванням кримінально-виконавчої системи, і вже найближчим часом стане повноцінним членом цієї організації.

На нашу думку, саме вищезазначені семінари стали найбільш суттєвим поштовхом для здійснення наукового супроводження подальших реформ у сфері виконання кримінальних покарань. Одночасно варто зазначити, що ці семінари стали також і поштовхом у сфері наукових досліджень з проблем кримінально-виконавчого права, пенітенціарної педагогіки та психології.

Позитивно оцінюючи зазначені семінари, доцільно підкреслити, що ситуація в місцях позбавлення волі протягом 1994 р. залишалась вкрай напруженою. З метою

розгляду найбільш актуальних плинних питань у грудні 1994 року в м. Києві відбулась нарада керівних працівників ГУВП МВС України, начальників УВП–ВВП УМВС в областях, начальників виправних та виховних колоній і слідчих ізоляторів України. В роботі наради брали участь і відповідальні працівники Кабінету Міністрів України, Генеральної прокуратури, а також Управління охорони здоров'я МВС України.

Аналізуючи стан справ у виправно-трудових колоніях та слідчих ізоляторах України, начальник ГУВП МВС України І. В. Штанько пред'явив суттєві претензії керівникам ряду УВП–ВВП республіки і перш за все Донецької (начальник УВП О. Федченко) і Київської (начальник УВП П. Конорчук) областей за недоліки, що мають місце в їх діяльності по дотриманню ст. 44 ВТК України щодо роботи зі скаргами і заявами засуджених у підвідомчих їм установам.

Одночасно начальник ГУВП акцентував увагу на тому, що у зв'язку з виконанням Указу Президента України від 21 липня 1994 р. «Про невідкладні заходи щодо посилення боротьби зі злочинністю» [425] спостерігається збільшення кількості осіб, яких засуджують до позбавлення волі.

У виступі першого заступника начальника ГУВП МВС України О. Б. Пташинського були детально проаналізовані причини ускладнення оперативної ситуації в місцях позбавлення волі. З аналізом роботи підприємств кримінально-виконавчої системи виступив начальник Управління працевикористання і виробництва О. Руденко, який відзначив досить успішну роботу переважної більшості виправно-трудових установ Донецької, Запорізької, Київської, Луганської та деяких інших областей. У виступі начальника Економічного управління ГУВП Ю. Голікова були викладені проблеми щодо оздоровлення фінансового стану виправно-трудових установ та викладені конкретні заходи з поліпшення фінансового стану.

Заступник начальника Управління охорони здоров'я МВС України О. Гунченко охарактеризував проблеми медичного забезпечення засуджених та окреслив конкретні заходи, які сприятимуть поліпшенню роботи у згаданому напрямі.

Підводячи підсумки роботи наради, начальник ГУВП МВС України І. В. Штанько зазначив, що існуючі у виправно-трудових установах та слідчих ізоляторах проблеми є складними, однак окремі із них найближчим часом хоча б в певній мірі при наполегливій роботі можна подолати і кримінально-виконавча система нашої держави за своїми основними показниками значною мірою переважно відповідатиме вимогам, які висуваються до країн-учасниць Ради Європи [605, с. 2].

Як уже зазначалось, стан рецидивної злочинності в Україні як в цілому, так і серед осіб, які раніше були засудженими, залишався високим. З метою профілактики злочинів та інших правопорушень 1 грудня 1994 р. був прийнятий Закон України «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі» [338]. Цей Закон визначив умови і порядок встановлення та здійснення адміністративного нагляду за окремими категоріями раніше судимих осіб та їх обов’язки і, на нашу думку, позитивно вплинув на профілактику злочинів та інших правопорушень [640, с. 152–153].

Раніше зазначалось, що злочинність в Україні продовжувала зростати, включаючи злочинність серед неповнолітніх. Однак чіткості щодо органів і служб нашої держави, їх правового статусу у справах неповнолітніх на законодавчому рівні не було установлено. У зв’язку з цим 24 січня 1995 р. Верховною Радою України було прийнято Закон «Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх» [431], який, базуючись на чинному законодавстві нашої держави та конвенції ООН про права дитини, визначив правові основи діяльності органів і служб у справах неповнолітніх та спеціальних установ для неповнолітніх, на які було покладено здійснення соціального захисту і профілактики правопорушень серед осіб, які не досягли вісімнадцятирічного віку. Згідно зі ст.1 зазначеного закону, до органів і служб у справах неповнолітніх та спеціальних установ, які здійснюють соціальний захист і профілактику правопорушень серед неповнолітніх, віднесені також виховно-трудові колонії МВС України. Статтею 10 цього Закону було передбачено, що організація та діяльність виховно-трудових колоній регламентується виправно-трудовим законодавством. На

підставі викладеного можна стверджувати, що прийняття зазначеного закону передбачало чітке визначення статусу інших органів і служб у справах неповнолітніх, зокрема, притулків для неповнолітніх, служб у справах неповнолітніх, центрів медико-соціальної реабілітації неповнолітніх, закладів охорони здоров'я, приймальників-розподільників для неповнолітніх органів внутрішніх справ тощо.

Важливий вплив на розвиток та функціонування кримінально-виконавчої системи України здійснив IX Конгрес ООН із запобігання злочинності і поводження з правопорушниками, який проходив з 29 квітня по 8 травня 1995 р. у Каїрі (Єгипет). Серед питань, які розглядались на його засіданнях, значну увагу було приділено проблемам діяльності виправних установ, удосконаленню підбору і професійної підготовки їх персоналу, шляхам поліпшення поводження з правопорушниками у виправних колоніях, умовам відбування покарання, проблемам фінансування та матеріально-побутового забезпечення в'язниць.

Традиційним стало питання щодо альтернативних позбавленню волі покарань. Тому на цьому Конгресі, як і на трьох попередніх, тривало подальше обговорення питань застосування покарань, не пов'язаних з ізоляцією від суспільства.

Підсумковим рішенням стала резолюція Конгресу, в якій було передбачено необхідність вивчення державами питання перегляду власних кримінально-виконавчих (пенітенціарних) систем, включаючи ухвалення законодавства, спрямованого на забезпечення її злагодженого функціонування в рамках більш широкої системи кримінального судочинства. З цією метою Конгрес рекомендував здійснювати заходи з удосконалення та координації взаємодії між пенітенціарною системою і системою судочинства, забезпечити активну участь системи кримінального судочинства у створенні законопроєктів у пенітенціарній сфері. Водночас було рекомендовано продовжувати і поширювати обмін інформацією на міжнародному, регіональному та національному рівнях, організувати розробку відповідних навчальних програм, сприяти обміну інформацією між пенітенціарними та науковими установами [73]. Вбачається, що резолюція зазначеного конгресу була особливо важливою для України, оскільки її КВС знаходилась на ранніх стадіях

свого реформування, а прагнення нашої держави стати повноцінним членом Ради Європи вимагало суттєво прискорити цей процес.

Важливим кроком в напрямку наукового забезпечення проблем кримінально-виконавчої системи стало створення сектора проблем кримінально-виконавчого законодавства, який було створено одночасно зі створенням Науково-дослідного Інституту вивчення проблем злочинності 21 червня 1995 року, а також затверджено постановою президії АПрН України за №4/5-н «Про структуру та Статут Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності» [544, с. 48].

В рамках програми щодо підготовки до вступу нашої держави до Ради Європи протягом 1994–1995 рр. Верховна Рада України прийняла чотири законодавчих акти про приєднання України до чотирьох важливих Європейських Конвенцій [471; 451; 452; 453], які безпосередньо стосувались функціонування КВС, а їх прийняття підтвердило прагнення України розвиватися в демократичному напрямку та стати повноцінним членом Європейського співтовариства [273, с. 54–55].

Прийняття 31 жовтня 1995 року Закону України «Про приєднання України до Статуту Ради Європи» завершило законодавче оформлення правової бази для вступу нашої держави до цієї авторитетної Європейської організації. В законі зазначено, що, підтверджуючи відданість України ідеалам та принципам, які є спільним надбанням європейських народів, та враховуючи, що інтереси збереження та подальшого втілення в життя цих ідеалів, а також сприяння економічному та соціальному прогресу потребують більш тісного єднання між усіма європейськими країнами, Верховна Рада України постановила приєднатися від імені України до Статуту Ради Європи [454].

Через чотири дні – 26 вересня 1995 року до французького міста Страсбург прибула українська делегація, очолювана Головою Верховної Ради Олександром Морозом, на засідання сесії Парламентської Асамблеї Ради Європи. На зазначеній сесії була дана рекомендація Комітетові міністрів про вступ України до Ради Європи, яку газета «Голос України» охарактеризувала як організацію вільних держав, де живе дух прав людини, демократична совість континенту. Цей день фактично став днем вступу України до цієї авторитетної Європейської організації, з

чим її вітали численні видатні політичні діячі Європи. Затвердження Комітетом міністрів рекомендації Парламентської Асамблеї про вступ України до Ради Європи відбулось 9 листопада 1995 р. Визнавши пріоритети Ради Європи – верховенство права і дотримання прав людини, вступивши у правове поле Європи, Україна взяла зобов'язання більш послідовно реалізовувати в національному законодавстві та на практиці загальновизнані міжнародні норми, які складають юридичну основу діяльності європейського співтовариства, будувати власну державу відповідно до європейських стандартів, зокрема поліпшення власної демократії, а за реалізацією зобов'язань пильно стежитиме Рада Європи. Серед зобов'язань, взятих Україною при вступі до Ради Європи, значне місце займали зобов'язання, які знаходились у сфері функціонування кримінальної юстиції, зокрема кримінально-виконавчої системи.

Отже, вступ України до Ради Європи засвідчив визнання з боку європейської спільноти суттєвих політико-правових реформ (включаючи й сферу виконання кримінальних покарань), здійснених нашою державою за порівняно короткий термін [213, с. 313–316].

Під час вступу до Ради Європи Україна, як і всі держави – нові члени Ради Європи, взяла до виконання, поряд з положеннями Статуту, низку особливих зобов'язань, наведених у Висновку ПАРЄ № 190 (1995). Комітет з правових питань та прав людини відповідно до Постанови Асамблеї № 508 (1995) з 11 грудня 1995 р. розпочав процедуру моніторингу зобов'язань, взятих Україною. Комітету з політичних питань та Комітету у зв'язках з європейськими країнами не членами було доручено надати окремі висновки до основної доповіді.

З урахуванням мети дослідження ми перераховуємо не всі зобов'язання нашої держави, взяті перед Радою Європи, а лише ті, які прямо чи опосередковано відносились до функціонування КВС.

Підписання і ратифікація низки основоположних міжнародно-правових багатосторонніх договорів Ради Європи (конвенції, протоколи, хартії, угоди). Ця група зобов'язань стосувалась 19 міжнародно-правових документів. Для всіх них (крім Протоколу № 6 до Європейської конвенції з прав людини) встановлювався

однорічний термін підписання та ратифікації з дати офіційного вступу України до Ради Європи. Для Протоколу № 6 щодо скасування смертної кари в мирний час термін ратифікації становив три роки, а підписання – один рік.

У рамках здійснення конституційної та судово-правової реформ в Україні необхідно було прийняти низку законів та здійснити ряд організаційних заходів, частина з яких мала пряме відношення до функціонування КВС: 1) скасування смертної кари; 2) передача Міністерству юстиції до кінця 1998 року відповідальності за управління пенітенціарною системою; 3) прийняття нових Кримінального та Кримінально-виконавчого кодексів України.

Всі вищеназвані зобов'язання – це зобов'язання виняткової ваги для будь-якої держави, їх виконання, а тим паче – у встановлені Висновком ПАРЄ № 190 (1995) надзвичайно стислі терміни, потребувало подальшої великої клопіткої праці, зокрема у сфері виконання кримінальних покарань.

Висновки до розділу 2

Проведений аналіз історико-правових витоків становлення законодавчих основ КВС України 1990–1995 рр. дав підставу дійти таких висновків:

1. У 1990–1991 роках відбулися доленосні події не тільки в історії української державності загалом, але і кримінально-виконавчої системи зокрема. Реформування правової системи України та її підсистем, в тому числі й виправно-трудової, розпочалось з моменту прийняття 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України, яка стала фундаментом та правовою основою сучасної української державності. Зазначена Декларація стала модельним нормативно-правовим актом під час прийняття 24 серпня 1991 р. Акта проголошення незалежності України, а на підставі її розділів було прийнято ряд законів, певна частина яких прямо чи опосередковано мала відношення до створення законодавчих основ становлення кримінально-виконавчої системи нашої держави. Ці закони заклали підвалини для подальшого суттєвого реформування КВС на підставі загальновизнаних принципів і норм міжнародного права.

2. Аналіз нормативно-правових актів та наукової літератури дає підставу дійти висновку, що саме в період 1990–1995 рр. розпочався процес гуманізації практики виконання покарань та поступової трансформації виправно-трудової системи у кримінально-виконавчу. Зокрема, 28 січня 1991 року завдяки внесеним змінам до ВТК України та окремих підзаконних нормативно-правових актів у виправних колоніях були зняті окремі обмеження режимного характеру. Отримали право на відвідування виправних установ представники громадських організацій та релігійних конфесій.

3. Стратегічним документом, розрахованим на тривалу перспективу, стала Постанова Кабінету Міністрів Української РСР від 11 липня 1991 р. №88 «Про Основні напрями реформи кримінально-виконавчої системи в Українській РСР». Реформуванням передбачалося охопити основні напрями функціонування кримінально-виконавчої системи, які були викладені в 11-ти розділах зазначеної постанови. Після прийняття 24 серпня 1991 р. Акта проголошення незалежності України на підставі окремих розділів Декларації про державний суверенітет України змодельовано положення багатьох базових законів України, за допомогою яких були закладені правові основи функціонування правової системи нашої держави, значна частина яких прямо чи опосередковано мала відношення до законодавчих основ становлення КВС нашої держави.

4. Суттєвим кроком з подальшої гуманізації кримінального та кримінально-виконавчого законодавства нашої держави став прийнятий 6 березня 1992 р. Закон України «Про скасування покарань у вигляді заслання і вислання», а також прийнятий у червні 1993 р. Закон України «Про попереднє ув’язнення». Останній значно розширив обсяг прав осіб, взятих під варту.

5. Здійснювані заходи стали передумовою для підготовки нашої держави до вступу до Ради Європи шляхом оптимальної інтеграції права України в Європейський і світовий гуманітарно-правовий простір. Особливо активно та цілеспрямовано така робота почала проводитись протягом 1994–1995 рр., коли було прийнято ряд законів та урядових постанов, спрямованих на успішне розв’язання зазначених питань. Саме в цей період став активно вивчатись зарубіжний

пенітенціарний досвід Європейських держав, налагоджувались контакти з різноманітними громадськими і релігійними організаціями, пресою та іншими засобами масової інформації. З метою наукового забезпечення реформування КВС активно стали проводитись науково-практичні конференції, засідання круглих столів.

6. Послідовно розвиваючи і закріплюючи позитивні засади процесу гуманізації виконання кримінальних покарань, які були здійснені в перші роки незалежності Української держави, протягом 1994–1995 рр. були внесені зміни і доповнення до чинного законодавства, які дозволили суттєво зменшити кількість правообмежень засуджених у місцях позбавлення волі та в певній мірі визначили правовий статус персоналу КВС. Нормотворчі заходи здійснювалися в рамках програми щодо підготовки до вступу нашої держави до Ради Європи, а прийняття 31 жовтня 1995 р. Закону України «Про приєднання України до Статуту Ради Європи» завершило законодавче оформлення правової бази для вступу нашої держави до цієї організації. Після вступу України 9 листопада 1995 р. до Ради Європи розпочався процес з виконання своїх зобов’язань щодо подальшого реформування КВС.

РОЗДІЛ 3.
ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВИМІР РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВЧИХ ОСНОВ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ (1996–2002 рр.)

3.1. Європейська правова традиція функціонування пенітенціарної системи

Процеси глобалізації, що відбуваються в сучасному світі, доводять неможливість ефективного розвитку держави, права, науки виключно в національних межах [553, с. 5]. В контексті аналізу процесів, що відбуваються у світі, зокрема у Європі, у другій половині ХХ ст. широко почало використовуватись поняття «інтеграція», яке здобуло своє особливе місце і в дискурсі правового аналізу як глобалізаційних, так і євроінтеграційних процесів [92, с. 86].

Обравши метою і засобами свого політичного і соціального розвитку світову та європейську інтеграцію, демократичні цінності, на які орієнтовані всі без винятку держави Західної Європи, Україна, тим самим, чітко визначилась відносно основного напряму і загального змісту внутрішньої і зовнішньої політики та демократичних моделей свого майбутнього. Такі моделі тісно пов’язані з зусиллям і успіхами щодо співпраці на засадах партнерства з європейською спільнотою через численні програми, які допомогли б нашій державі стати повноправним та повноцінним членом європейського співтовариства. Процес євроінтеграції розпочався з моменту прийняття Декларації про державний суверенітет, а вже 25 грудня 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла постанову «Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України в сфері зовнішніх зносин » [474], якою Раді Міністрів було доручено спрямувати зусилля на забезпечення безпосередньої участі України в загальноєвропейському процесі та європейських структурах. Проголошений європейський вибір став стратегічним напрямом подальшого державно-правового розвитку України та створив підґрунтя для формування правової політики Української держави [577, с. 86].

Свідченням практичної реалізації цієї політики стало підписання 14 червня 1994 р. «Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими співтовариствами та їх державами-членами» та її ратифікація Верховною Радою України 10 листопада 1994 р. [473], а також вступ України до Ради Європи.

Водночас будь-яка держава, незважаючи на добрі наміри, без власної чіткої правової традиції, а лише дотримуючись фрагментарних рекомендацій світової та європейської спільноти може зіткнутися зі зривами в розвитку повноцінної правової системи та її інститутів [579, с. 133].

Як справедливо зазначає І. В. Кравчук, європейський вибір – це вибір не лише держави, він повинен стати усвідомленим вибором кожного громадянина [172, с. 6]. Європейський вибір та питання про оптимальні шляхи реформування українського суспільства, правової системи та її підсистем, зокрема кримінально-виконавчої, неминуче повертає нас до поглибленого усвідомлення Європейської правової традиції взагалі, а з урахуванням мети дослідження – і Європейської правової традиції функціонування пенітенціарної системи зокрема.

Водночас варто зазначити, що сучасній Україні загалом властива прихильність до західноєвропейських правових цінностей, але помітними є і риси ментальності та культури східних народів [612, с. 123]. Вбачається, що цей фактор доцільно було враховувати при здійсненні євроінтеграційних процесів у нашій державі.

Стосовно західноєвропейських правових цінностей варто наголосити, що за період свого соціально-історичного розвитку в Західній Європі поступово формувались як загальносоціальні, так і правові традиції. Ці традиції тісно пов’язані з переглядом поглядів щодо феномена права, з концептуально-теоретичними пошуками в усіх сферах правового життя. В процесі суспільного розвитку поступово розвивалась та вдосконалювалась європейська правова практика, на підставі якої складались позитивні європейські традиції, які утверджують себе через вдосконалення ідеї особистої та суспільної свободи, як кожного громадянина, так і європейського суспільства в цілому. Саме завдяки європейській традиції була сформована і європейська ідея, завдяки якій у Західній Європі поступово

впроваджувався європейський спосіб правового мислення, який відкидає усі форми насильства та патрональної підпорядкованості.

Поступово, хоча і дещо суперечливо, реалізуючи свій національний суверенітет, Україна прагне, використовуючи європейські традиції, стати повноправним суб'єктом як європейської, так і світової спільноти. Долаючи труднощі і невдачі в перші роки своєї незалежності, вона поступово і наполегливо стала впроваджувати в практику свого державного і суспільного будівництва накопичений європейський правовий досвід та його найкращі правові традиції [271 с. 129].

В сучасній юридичній літературі існують різні підходи до розуміння правової традиції. З урахуванням мети дослідження, для нас найбільш близькими є розуміння правової традиції Ю. М. Оборотова та Ю. П. Лободи. Зокрема перший дослідник вважає, що правова традиція становить зв'язок часів, правове спадкування [248, с. 12, 14]. У розумінні Ю. П. Лободи правова традиція розглядається як закономірності розвитку сфери правового буття суспільства і одночасно принцип, ідея і тенденція розвитку правової складової соціальної організації [197, с. 87].

Поняття «європейська пенітенціарна традиція» до теперішнього часу не використовувалось в юридичній літературі, а тому наше дослідження є першою спробою розкрити та схарактеризувати це поняття, яке сформувалось у процесі еволюційного розвитку пенітенціарних систем більшості держав сучасної Європи.

Європейська пенітенціарна традиція має свою багатовікову історію і її необхідно розглядати як складову європейської правової традиції. За період існування Європейської цивілізації створено багато теорій, які відображали різноманітні погляди на сутність, історію виникнення, зміст і соціальну мету покарання, а також практику його виконання.

В сучасних спробах зрозуміти сутність покарання, а також практики його виконання науковці та практики пенітенціарної справи завжди звертались і надалі звертатимуться до минулого, до історично апробованих положень стосовно практики виконання кримінальних покарань, основних принципів цього

специфічного виду державної діяльності, ідей і цінностей, які були напрацьовані Європейською цивілізацією за період свого існування.

І це не данина минулому, не сліпа віра в прогресивні європейські традиції, а необхідний спосіб людської орієнтації в історичному часі і просторі, природна потреба Європейської цивілізації знайти себе, своє місце і призначення між минулим і майбутнім [121, с. 1]. Вбачається, що по мірі того як залишається позаду все більш значний пласт Європейського минулого і збільшується сукупний обсяг здобутого Європейського досвіду в пенітенціарній справі, зростає також і роль та значення Європейської пенітенціарної традиції.

Досліджуючи теорію та практичний досвід розвитку Європейських пенітенціарних систем, необхідно окрему увагу приділити і етапам становлення Європейських пенітенціарних ідей та практиці їх реалізації.

З урахуванням історичного досвіду формування Європейської цивілізації ми виділяємо 5 основних історичних етапів, хоча кожен із виділених нами періодів відіграв різну за обсягом і впливом роль у формуванні Європейської пенітенціарної традиції. Отже:

1-й – стародавній період (від найдавніших часів до V ст. н.е.), античність становить крайню фазу цього періоду (із VII ст. до н.е. до V ст. н.е.).

2-й – період доби Середньовіччя (від V ст. н.е. до XV ст. н.е.).

3-й – період доби Відродження, Нового часу, Просвітництва, а потім буржуазного лібералізму (від XVI ст. до першої половини XIX ст.).

4-й – період поступового демократичного впровадження прогресивних пенітенціарних ідей та їх практична реалізація (з другої половини XIX ст. до першої половини XX ст.).

5-й – період світової та Європейської інтеграції в усіх сферах суспільного життя, включаючи й пенітенціарні системи (друга половина XX ст. і до теперішнього часу).

Для кожної епохи розвитку людства притаманний свій домінуючий світогляд як цілісна сукупність превалюючих уявлень про світ, роль в ньому людини, а також похідних від них переконань, ідеалів, ціннісних орієнтацій пізнавальної та

практичної діяльності людей в усіх сферах суспільного життя, включаючи і сферу виконання кримінальних покарань.

Як підкреслює А. М. Кучук, досліджуючи проблематику прав людини у сучасному світі та античні часи, слід враховувати те, що на сьогодні публічна влада більшості держав формально закріпила в основних законах як найвищу цінність людину, вільність і рівність людей у своїй гідності та правах. Характеризуючи ж проблематику прав людини античного періоду, необхідно зазначити, що рабство визнавалось цілком нормальним явищем. Так, Ксенофонт, Платон, Арістотель розглядали рабство природним і правомірним. Зокрема Платон, описуючи ідеальну державу, поділяв людей на три стани: філософи, воїни і ремісники. Раби ж не входили до даної класифікації через розуміння їх як знаряддя праці [188, с. 44].

Вбачається, що Європейська правова традиція функціонування пенітенціарної системи передбачає:

1) розкриття понять, які визначають різноманітні форми впливу європейського минулого на сучасний стан і майбутнє кримінально-виконавчої (пенітенціарної) системи нашої держави;

2) різноманітні підходи мислителів різних епох у процесі історичного розвитку європейської цивілізації до розуміння юридичної відповідальності, покарання, його мети, функцій та практики виконання;

3) вивчення різноманітних форм впливу європейської правової традиції на функціонування пенітенціарної системи і використання позитивного досвіду європейських держав у сфері реформування кримінально-виконавчої системи в Україні;

4) аналіз динаміки зв’язків традиційності й новаторства у сфері виконання кримінальних покарань.

Для кращого усвідомлення впливу європейської правової традиції на функціонування кримінально-виконавчої (пенітенціарної) системи вбачається за доцільне коротко схарактеризувати формування пенітенціарних ідей та практику їх реалізації за всі виділені нами 5 періодів розвитку європейської цивілізації.

У зв'язку з цим варто наголосити, що покарання, як і юридична відповідальність, є категоріями історичними, види покарань, які відомі сучасному кримінальному та пенітенціарному (кримінально-виконавчому) праву, їх еволюція прямо пов'язані з особливостями різних етапів розвитку соціальної історії.

При характеристиці першого етапу формування Європейської пенітенціарної традиції, який розпочався від найдавніших часів, варто підкреслити, що поняття «покарання» прийшло до нас із глибини віків, воно стало необхідним елементом правових джерел, на основі яких формувалися перші державні законодавчі акти [80, с. 10].

Історія людства дозволяє зробити передбачення про те, що покарання, як засіб впливу, з'явилось набагато раніше, ще до того, як з'явились які-небудь правові документи. Разом з покаранням з'являються і перші політико-правові ідеї та погляди на нього, які знаходили своє відображення у текстах НПА [271, с. 132–133].

Мета та обсяг цього підрозділу дослідження не дозволяє охарактеризувати погляди на покарання філософів Стародавнього Сходу (Єгипту, Вавилону, Індії та Китаю), які узагальнено розглядали покарання в широкому розумінні, не роблячи розподіл його на кримінальні та менш значущі. На відміну від попередників в античний період, у вченнях мислителів Стародавньої Греції формуються більш конкретні кримінально-політичні ідеї, які розглядаються в тісному взаємозв'язку з такими філософськими категоріями як гуманізм і справедливість.

Ідеї західноєвропейської пенології зародились у грецьких містах-полісах близько 700-го року до н.е. Серед усіх грецьких полісів життя в Афінах найбільш повно задокументовано – від промов ораторів і філософів до трагедій грецьких драматургів. Вже в VI ст. до н.е. в Афінах існувало декілька суспільних інститутів для покарання винуватих. Серед них варто виділити Одинадцять – Раду вибраних на 1 рік суддів. Рада спостерігала за в'язницями, контролювала обов'язковість їх щоденного відкриття для відвідувань, а також оголошувала про день страти для тих, хто її чекав, перебуваючи у в'язниці. Засуджених навіть інколи відпускали на свята. За рішенням Одинадцяти всередині в'язниць затримані вільно пересувались, однак інколи їх заковували в колодки або приковували до стіни [318, с. 71–72].

Одночасно з практикою виконання покарань розвивалась також і ідеологія, що торкалася безпосередньо зазначених проблем. Так, давньогрецький мислитель Піфагор (580–500 до н.е.) заклав основи системи громадянського виховання в Стародавній Греції, а Демокріт розвинув ідею впливу на злочинність за допомогою виховання.

На думку В. Смородинського, історія формування західноєвропейської правничої традиції, включаючи і таку її складову як пенітенціарна традиція [532, с. 274], розпочинається із славнозвісної розмови Сократа (469–399 рр. до н.е.) зі своїм учнем Крітоном, що висвітлена Платоном (427–347 рр. до н.е.) у діалозі «Крітон». На пропозицію здійснити втечу із в'язниці напередодні страти Сократ відповів категоричною відмовою, в обґрунтування якої сформулював чотири принципи:

1) закони порівнюються з батьками: мешканці полісу повинні коритися їм як заради власної користі, так і на підставі природної залежності;

2) відносини Законів із мешканцями полісу засновані на домовленості між ними: «закони забезпечують справедливе регулювання полісного життя, а мешканці відповідають їм законослухняністю»;

3) порушення одного Закону означає загальну непокору до всіх Законів разом;

4) мешкання в полісі, який людина може залишити, але не залишає, означає мовчазну згоду підкорятися його Законам (зокрема, судовим вирокам), навіть несправедливим, оскільки порушення Законів саме по собі є порушенням справедливості [532, с. 274].

Не заперечуючи доцільність покарання та необхідність його відбування, мислителі Стародавньої Греції активно виступали проти суворих мір покарання. Вони розуміли, що жорстокість покарання робить більш грубими звичаї та життєвий устрій не лише тих, кого карають, але і тих, хто карає, розуміли безперспективність боротьби зі злочинністю шляхом застосування лише жорстоких та суворих покарань.

Ідеї гуманізму та заперечення насилля пронизують один із найбільш значущих творів Платона – «Держава» [327]. Виховання громадян за допомогою мистецтва,

науки – основа для блага громадян ідеальної держави Платона, яка виключає насилля. Він вважав, що встановлювати закони та загрожувати покаранням необхідно своєчасно, попереджуючи злочини [274, с. 81–82]. Основний принцип платонівської пенології звучить твердо і однозначно: покарання згідно із законом не має на меті завдати правопорушнику зло, його завдання – робити винного менш зіпсованим, тобто кращим, ніж він був до покарання [295, с. 194].

У своїх працях Платон приділяв значну увагу питанням ув'язнення в тюрму, зокрема в своїй знаменитій праці «Закони» при описі утопічної держави Магнезії. В «Законах» були розглянуті різноманітні проступки і злочини проти благочестя і моралі і пропонувалось три різних типи в'язниць залежно від тяжкості злочину і особи самого злочинця [318, с. 72–73]. Прогресивні ідеї Платона та інших давньогрецьких мислителів були розвинуті у вченнях мислителів Стародавнього Риму. Незважаючи на деяку суперечливість та непослідовність їх поглядів щодо насилля та покарання, а також виправлення злочинців, в цілому вони дотримувались прогресивної думки про те, що покарання не повинно бути жорстоким, оскільки жорстокість принижує людину та вбиває в ній більшість позитивних якостей [271, с. 136].

При характеристиці другого періоду формування Європейської пенітенціарної традиції в часи Середньовіччя варто наголосити, що державно-правові вчення постійно змінювались, а розвиток державно-правової, зокрема і пенітенціарної думки здійснювався відповідно до поетапного розвитку тогочасного суспільства. На той час в суспільстві великий вплив мали Християнство і римо-католицька церква. Зміст правової свідомості визначався світоглядними параметрами. Духовним джерелом таких понять як «справедливість», «право», «закон» була Біблія. Наприклад, всі були переконані, що приписи закону є неспростовними і що він має фундаментальне значення для упорядкування суспільних відносин на землі. Справедливість же зобов'язує застосовувати до обвинувачених два крайніх заходи: жорстоку кару в повному обсязі або помилування [312, с. 50]. Водночас з поширенням християнства виникла ідея спокутування злочину, гріха засобом

покарання провини, яку вперше було сформульовано в канонічному праві [318, с. 75].

На відміну від попереднього, третій – період доби Відродження, Нового часу, Просвітництва, а потім – буржуазного лібералізму (від XVI ст. до першої половини XIX ст.) став особливою віхою в процесі становлення Європейської пенітенціарної традиції. Крім низки прогресивних пенітенціарних ідей, робились спроби їх практичної реалізації. Зокрема, були створені перші міські в'язниці в найбільш економічно розвинених містах Європи – Лондоні (1556 р.), Амстердамі (1596 р.), Копенгагені (1605 р.), Бремені (1608 р.), Ліоні та Мадриді (1622 р.), Стокгольмі (1624 р.) [252, с. 248–249; 318, с. 79].

В Західній Європі, а потім і в США на прогресивних ідеях мислителів античного світу стали формуватись передові ідеї про людину, її права і свободи спочатку в епоху Відродження, а потім – Просвітництва. Оцінюючи підходи до людини, до її прав і свобод, німецький мислитель XVIII ст. В.Гумбольдт зазначав, що давні законодавці – часто, а давні філософи – завжди турбувались перш за все про людину, а оскільки вищим вони вважали в людині її моральну цінність, то, наприклад, «Держава» Платона є скоріше трактатом про виховання, ніж про державу [64, с. 34]. Саме людина та її інтереси були в центрі уваги видатних просвітителів XVIII ст. – Вольтера, Дідро, Руссо та деяких інших прогресивних мислителів, а проблеми злочинності, покарання та практики його виконання формувались у дещо розпорошеному вигляді і розглядалися в комплексі проблем прав і свобод людини і громадянина взагалі.

Починаючи з кінця XVII ст. і протягом XVIII ст. в період становлення та розвитку політико-правової течії, яка отримала назву Західно-Європейського Просвітництва, відбувався процес формування поглядів на злочини і покарання, права і свободи засуджених у працях Ч. Беккаріа, Ш. Л. Монтеск'є Д. Говарда та І. Бентама.

Зокрема, Ч. Беккаріа у праці «Про злочини і покарання» [15] сформулював принцип рівноваги злочину і покарання, при цьому наголошував не на жорстокості покарання, а на його неминучості. Мета покарання, за Ч. Беккаріа, полягає

передусім у недопущенні повторного злочину, заподіяння шкоди суспільству, в утриманні інших від скоєння подібного. Він вважав , що краще запобігти злочинові, ніж карати особу, яка його скоїла. Однією з важливих умов зміцнення правового порядку в суспільстві він вважав «якість і простоту законів та вдосконалення виховання». Позитивна програма істотних перетворень в галузі правосуддя та виконання покарань, яку він пропонував, повинна базуватися на двох основних засадах – гуманізмі та законності [610, с. 134–135]. Ч. Беккаріа протестував проти застосування доволі поширених в епоху феодалізму катувань, мученицьких покарань та закликав обмежити застосування смертної кари. При цьому мислитель підкреслював, що впевненість в неминучості хоча б і помірного покарання завжди справляє значно більше враження, ніж страх перед іншим, більш жорстоким, тому що супроводжується надією на безкарність [14, с. 309].

Ідеї Ч. Беккаріа про злочини і покарання перекликаються з ідеями іншого просвітителя – Ш.Л. Монтеск'є (1689–1755 рр.), викладені ним в його знаменитій праці «Про дух законів» [233], в якій питання влади розглядаються в сукупності з проблемою покарання. Право суверенно карати за злочин базується на необхідності захищати цінності загального блага від посягань окремих осіб [312, с. 79–81].

Відомий англійський гуманіст Джон Говард (1728–1790 рр.) особисто відчув на собі всі негаразди тюремного ув'язнення і після звільнення з французької в'язниці все своє життя присвятив вивченню умов утримання ув'язнених у тюрмах Англії та інших країн світу. На його пропозицію парламент Англії в 1774 р. прийняв білль про поліпшення умов перебування засуджених у тюрмах. Дж. Говард вичав стан в'язниць у Франції, Австрії, Нідерландах, Німеччині, Італії та Росії, одночасно займаючись лікуванням хворих засуджених [501, с. 601]. Обґрунтував думку про те, що мета покарання найкраще може бути досягнута за умови широкого визнання прав та інтересів в'язнів шляхом залучення їх до праці, суворої дисципліни та морального і релігійного навчання. Його ідеї суттєво вплинули на гуманізацію виконання покарань в усьому світі [529].

Значний прогресивний вклад у розвиток пенітенціарних ідей вніс і англійський мислитель Ієремія Бентам (1748–1832 рр.), який, розвиваючи передові

ідеї попередників, розробив принципи призначення покарання, метод моральної арифметики, що містив всеохоплюючу таблицю задоволень і страждань, розкрив умови, які впливають на психіку людини та моральність особистості [16].

Значну увагу проблемам покарання приділяв у своїх працях Іммануїл Кант (1724–1804 рр.), який послідовно відстоював гідність і права злочинця як розумної істоти, вільної моральної особистості, яка не потребує моральної опіки держави, а за свої дії відповідає за правовою справедливістю. З цим пов'язане і негативне відношення І. Канта до покарання як виховного засобу, хоча він і не заперечує побічного значення розсудливості у питаннях покарання, що має прагматичний характер та базується на досвіді відносно того, які саме засоби для запобігання злочинності найбільш дієві [111, с. 135].

Ідеї відповідальності досліджував в своїх працях Г. Гегель, який розумів відповідальність як розумне усвідомлення особою необхідності певної лінії поведінки, при цьому відповідальність держави більшою мірою здійснюється через виконавчу владу, що реалізується чиновниками, які керують державою за законом. У вченні про мораль Г. Гегель вирішує проблему провини як підстави для відповідальності індивіда [49, с. 178].

Підводячи підсумки третього періоду розвитку пенітенціарних традицій, варто підкреслити, що саме в цей відрізок часу в працях західноєвропейських філософів і юристів найбільш активно формувалась державно-правова думка та пенітенціарні ідеї і робились перші кроки зі створення прогресивних систем виконання кримінальних покарань.

Четвертий період поступового демократичного впровадження прогресивних пенітенціарних ідей і характеризується активізацією в Західній Європі міжнародного співробітництва в пенітенціарній справі, спробами створення міжнародних стандартів поводження з ув'язненими та окремими конкретними кроками, спрямованими на поліпшення умов утримання ув'язнених.

Практика виконання покарань в Європейських країнах вимагала вирішення пенітенціарних проблем на міжнародному рівні та прийняття відповідних рішень, які мали б юридичну (хоча б рекомендаційну) силу. Саме таким документом, на

думку найбільш авторитетних міжнародних експертів пенітенціарної справи, повинні були стати міжнародні стандарти поводження з ув'язненими. З цією метою було скликано офіційний І Міжнародний тюремний конгрес (до цього подібні конгреси, починаючи з 1846 р., організовувались приватними особами і носили лише ознайомлювальний характер), який відбувся в 1872 р. в Лондоні. Понад 300 його учасників представляли 22 держави [547, с. 9]. Найбільш важливими підсумковими документами Лондонського конгресу стали:

1) проєкт Правил поводження із засудженими, який складався із 41 розділу: «Злочинність», «Ціль покарання», «Сенс покарання», «Класифікація злочинців», «Самосвідомість і самодіяльність злочинців», «Виховання», «Здійснення покарання», «Робота у в'язницях» та ряд інших. Незважаючи на те, що цей проєкт не був прийнятий, делегатами Лондонського конгресу визнавались і активно впроваджувались його ідеї у роботі всіх наступних одинадцяти конгресів, які проходили в період з 1878 р. по 1950 р.;

2) проєкт під назвою «Принципи пенітенціарної науки», в якому зверталась увага на доцільність прийняття науково обґрунтованих рішень з урахуванням прогресивного досвіду Європейської пенітенціарної практики.

Закладені в цих проєктах ідеї розвивались в подальшому на одинадцяти засіданнях подібних конгресів [205, с. 23] у: Стокгольмі (1878 р.), Римі (1885 р.), Санкт-Петербурзі (1890 р.), Парижі (1895 р.), Брюсселі (1900 р.), Будапешті (1905 р.), Вашингтоні (1910 р.), Лондоні (1925 р.), Празі (1930 р.), Берліні (1936 р.), Гаазі (1950 р.).

Саме з роботи першого Лондонського конгресу 1872 р. починається історія створення міжнародних стандартів поводження із засудженими і, по суті, саме на цьому конгресі відбулась перша спроба створення міжнародного інституту захисту прав і свобод ув'язнених.

З урахуванням рекомендацій Лондонського конгресу 1872 р. в окремих країнах стали проводитися різноманітні експерименти з метою напрацювання найбільш ефективної системи ув'язнення, у результаті яких з'явилися нові системи тюремного ув'язнення – англійська, ірландська та бельгійська, що пізніше були

визнані прогресивними системами відбування покарання. Сутність цих систем, на відміну від філадельфійської та оборнської пенітенціарних систем, які були запроваджені у США на початку XIX ст. і переважно зводились до одиночного ув'язнення, полягала у стимулюванні зміни поведінки засуджених на кращу шляхом реального надання їм додаткових пільг за сумлінне виконання встановлених вимог та їх негайну відміну у разі протилежних результатів [205, с. 24–25]. Переваги ірландської прогресивної системи перед англійською полягали в значно вищому ступені соціальної адаптації засуджених при переході від тюремного життя до життя на волі. Розвиваючи цю позитивну ідею, бельгійська прогресивна система відбування покарання передбачала також і скорочення строку відбування покарання у виді позбавлення волі залежно від поведінки засуджених.

Зазначені вище прогресивні системи відбування покарання стали поступово, з різними варіаціями, впроваджуватись у пенітенціарну практику більшості західноєвропейських країн. Саме таким шляхом і пішла сучасна Українська держава, яка однією із перших серед пострадянських країн впровадила в практику, з урахуванням менталітету українського народу, особливостей національного характеру та позитивних європейських традицій, з 2004 р. (після набуття чинності КВК України) загальновизнану європейською спільнотою прогресивну систему відбування покарання [270, с. 47].

В основу функціонування цієї системи покладено принципи гуманізму, верховенства права, диференціації та індивідуалізації кожного виду кримінальних покарань, рівності засуджених перед законом, взаємної відповідальності держави і засудженого, раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правомірної поведінки, участь громадськості у діяльності установ кримінально-виконавчої системи.

Позитивно оцінюючи сутність та різноманітні варіанти прогресивних систем відбування покарання, європейська та міжнародна спільноти постійно наголошували на доцільності створення єдиного спеціалізованого міжнародного стандарту поводження з в'язнями, оскільки, на думку європейських фахівців пенітенціарної справи, саме цей міжнародно-правовий документ повинен був сприяти

вдосконаленню практики виконання покарань більшістю країн сучасного світу, незалежно від соціально-економічного стану кожної держави.

За період проведення вищезазначених конгресів накопичилась значна кількість рекомендацій, практична реалізація яких суттєво ускладнювалась, оскільки вони мали розрізнений характер, що вимагало створення єдиного спеціалізованого міжнародного стандарту поводження з в'язнями [550, с. 20]. Вбачається, що найбільш суттєву роль у створенні міжнародних стандартів поводження з в'язнями відіграв Міжнародний конгрес у Лондоні, що відбувся у 1925 році. Питання поводження із засудженими та вдосконалення діяльності в'язничних установ розглядалися на секції з пенітенціарних питань. Саме ця секція формулювала рекомендації, які потім приймались як резолюції конгресу.

У 1926 році в швейцарському місті Берні на черговому засіданні Міжнародної кримінальної та пенітенціарної комісії було внесено пропозицію про створення єдиного міжнародного документа, в якому було б визначено «мінімум прав осіб, позбавлених волі за рішенням судової влади».

Міжнародна кримінальна та пенітенціарна комісія підтримала цю пропозицію і затвердила спеціальну підкомісію по створенню проєкту таких правил. Робота над проєктом здійснювалась протягом трьох років і лише у 1929 р. було створено попередній варіант цього документа, який складався із 55-ти правил поводження з ув'язненими. У 1930 р. проєкт правил було подано на чергове засідання Міжнародної кримінальної та пенітенціарної комісії, яка в цілому його схвалила і рекомендувала доопрацювати з урахуванням окремих зауважень. Кінцевий варіант першого міжнародного проєкту Мінімальних правил поводження з в'язнями, який складався з п'ятдесяти п'яти статей (окремих правил), було підготовлено в 1933 р. і схвалено Лігою Націй в 1934 р. [8, с. 124].

Ці правила стосувались класифікації ув'язнених, фізичних умов їх розміщення, в'язничних режимів, персоналу в'язничних установ, а також сприяння адаптації звільнених після відбування кримінального покарання. Однак політична ситуація в Західній Європі на той час, а потім і Друга Світова війна не дозволили в

повному обсязі впровадити зазначені мінімальні стандартні правила у практику виконання покарань Європейських держав.

Подальший розвиток суспільства об'єктивно вимагав зближення країн при вирішенні різноманітних економічних та соціальних питань, включаючи й питання протидії злочинності. При розв'язанні останнього в Європі сформувалась думка про те, що важливу роль у протидії злочинності мають відігравати пенітенціарні установи, які повинні ефективно впливати на злочинців.

Протягом більш як ста років вчені і практики пенології та кримінології намагалися досягти мети щодо одержання позитивних результатів у сфері виконання кримінальних покарань. У працях більшості прогресивних мислителів поступово запанувала ідея виправлення засуджених, а це вимагало від пенітенціарних установ суттєвого удосконалення своєї діяльності.

Ідея виправлення засуджених, як і проблема визначення мети і завдань покарання, вважаються одними із найбільш дискусійних питань у системі юридичних наук кримінологічного спрямування. Зазначене в повній мірі можна віднести і до теорії сучасного кримінально-виконавчого права. При формуванні цієї галузі права привертає увагу і неоднозначність підходів до мети та завдань покарання, які визначались і визначаються не тільки в нормах законодавства, але ще більше навколо цих питань існує суперечок, дискусій, пропозицій, які висловлюються у філософській, юридичній, педагогічній, соціологічній, а також публіцистичній літературі. Вчення про мету покарання – одне з найбільш дискусійних як в історії, так і в сучасних правових теоріях; меті покарання присвячено велику кількість різноманітної літератури. Як зазначає В. І. Зубкова, законодавство змінює свої підходи, по-новому визначає мету, завдання покарання, однак полеміка з цих питань в літературі не вщухає [109, с. 54].

На нашу думку, при застосуванні та виконанні будь-якого виду покарання не можна абстрагуватися від того, які його не тільки найближчі, але і більш чи менш віддалені наслідки в різних сферах соціального життя. При цьому важливе значення має діяльність органів саме по ефективному виконанню кримінальних покарань. Ми повністю підтримуємо думку про те, що навіть значні успіхи у розвитку

кримінального та кримінально-процесуального законодавства будуть зведені нанівець, якщо не забезпечуватиметься ефективне виконання кримінального покарання.

Забезпечити ефективність кримінального покарання можна лише за умови чіткого розуміння соціального механізму його реалізації, пошуків точок перетину його з іншими суспільними явищами та процесами, усвідомлення взаємних зв'язків цілей, завдань та функцій кримінального покарання. Піднімаючи проблему ефективності виконання кримінального покарання, необхідно чітко визначити його мету. Найбільш поширеною думкою в юридичній науці визнано визначення мети покарання як того кінцевого результату, якого прагне досягти громадянське суспільство і держава, засуджуючи винуватого за вчинення злочину до тієї чи іншої міри покарання та застосовуючи цю міру [592, с. 9].

Одним із ключових моментів теорії покарання є якість його виконання. Тому одним із напрямів діяльності ООН у сфері захисту прав і свобод людини та громадянина є розробка правил і стандартів поводження з в'язнями. Міжнародне співробітництво у сфері виконання кримінальних покарань дозволяє державам-членам ООН використовувати національний досвід з метою відпрацювання найбільш ефективних форм і методів роботи з в'язнями, вимагаючи дотримання на практиці прав людини стосовно осіб, які утримуються в пенітенціарних установах [300, с. 18].

Ці питання особливо активно стали обговорюватись протягом 5-го періоду – світової та Європейської інтеграції в усіх сферах суспільного життя, включаючи й пенітенціарні системи (друга половина XX ст. і до теперішнього часу), який розпочався після Другої Світової війни та створення ООН, а потім і Ради Європи.

Вбачається, що найбільш важливим етапом міжнародної діяльності у сфері прав людини, включаючи і засуджених, стало створення в 1945 р. Організації Об'єднаних Націй та затвердження її Статуту, в якому закладено правові основи співробітництва держав у сфері прав людини [580].

Згідно зі Статутом ООН, одним із її завдань є здійснення багатостороннього співробітництва у вирішенні міжнародних проблем економічного, соціального,

культурного та гуманітарного характеру, в заохоченні та розвитку поваги до прав людини. Одним із напрямів діяльності ООН у сфері захисту прав і свобод людини і громадянина є розробка правил та стандартів поводження з в'язнями.

Після прийняття статуту ООН протягом десятиріч відбувалося накопичення норм міжнародного права, що регулюють міжнародне співробітництво у сфері прав людини, включаючи і засуджених під час відбування ними кримінальних покарань. Першим кроком на шляху інтенсивного накопичення відповідного нормативного матеріалу стала Загальна декларація прав людини [97], в якій уперше в історії розкривалося загальне поняття і викладався основний перелік прав і свобод людини, що підлягають дотриманню в усьому світі, та визначено легальні випадки допустимих їх обмежень. У подальшому основні ідеї і принципи забезпечення та захисту прав людини, закладені в Статуті ООН та Загальній декларації прав людини, знайшли свій розвиток та конкретизацію в багатьох міжнародних правових документах, включаючи й ті з них, які стосувались функціонування пенітенціарної системи.

Загальна декларація прав людини була прийнята у формі резолюції Генеральної Асамблеї ООН і тому мала на той час рекомендаційний характер. Завдяки міжнародному визнанню норм цієї Декларації в конституціях більше як 120 держав, відповідні положення Декларації стали обов'язковими міжнародними стандартами прав людини.

Водночас варто зазначити, що і до теперішнього часу серед науковців існують дві протилежні думки щодо придатності застосування міжнародних стандартів прав людини в усіх без винятку країнах сучасного світу. Зокрема, представники універсалістського напряму відповідають на таке питання ствердно [645, с. 14], представники ж релятивістського підходу заперечують можливість існування стандартів прав і свобод людини, прийнятних для різних держав сучасного світу [637, с. 350].

Ми, як і більшість українських учених, підтримуємо позицію представників універсалістського напряму і вважаємо, що міжнародне співробітництво у сфері виконання кримінальних покарань дозволяє державам-членам ООН

використовувати національний досвід з метою відпрацювання найбільш ефективних форм і методів роботи з в'язнями, вимагаючи дотримання на практиці прав людини стосовно осіб, які утримуються в пенітенціарних установах. Орієнтиром для такої діяльності і повинні стати міжнародні стандарти поводження з в'язнями.

З метою охорони та захисту прав і свобод людини під егідою ООН створено науково-дослідний інститут соціального захисту, який займається проведенням досліджень з прав людини та наданням допомоги в їх проведенні іншим країнам світу.

Крім ООН, проблемами захисту прав засуджених займаються різноманітні міжнародні організації і співтовариства, зусиллями яких було розроблено і прийнято Конгресом ООН ряд міжнародних правових стандартів поводження з ув'язненими, включаючи й забезпечення їх прав і свобод, що містять в собі норми гуманістичного, прогресивного характеру [280, с. 24–25].

Саме на початку п'ятого періоду розвитку пенітенціарних традицій розпочалась активна робота з підготовки нового більш ліберального і прогресивного (порівняно з попередніми проєктами) сучасного варіанту зазначених стандартів. Формування цих стандартів здійснювалось під впливом Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 р. [407]. В преамбулі цієї Конвенції зазначається, що європейські країни мають спільну спадщину в політичних традиціях, ідеалах, свободі і верховенстві права. Це, в свою чергу, означає, що саме Європа відіграла ключову роль у формуванні міжнародних стандартів поводження з ув'язненими.

У 1951 р. такий варіант міжнародних стандартів був підготовлений, переданий в ООН та прийнятий у Женеві в 1955 р. на першому Конгресі ООН з попередження злочинності та поводження з правопорушниками. Цей документ отримав офіційну назву «Мінімальні стандартні правила поводження з ув'язненими» [231] та був схвалений Економічною і соціальною Радою ООН у 1957 році [50].

Не дивлячись на те, що дані Правила не є обов'язковими для держав-членів ООН, вони набули широкого визнання в світі як авторитетні практичні рекомендації із забезпечення діяльності місць позбавлення волі та містять 95 розгорнутих статей.

Водночас в п. 2 цих правил зазначено, що, беручи до уваги різноманітність юридичних, соціальних, економічних і географічних умов, ясно, що не всі ці правила можна застосовувати повсюдно і одночасно. Однак вони повинні сприяти подоланню практичних труднощів, які постають на шляху до їх здійснення, оскільки загалом відображають ті мінімальні умови, які ООН вважає прийнятними.

За час функціонування МСП поводження із засудженими вони здійснили і продовжують здійснювати значний вплив на пенітенціарну політику і практику виконання покарань в країнах, які погодилися з їх основними вимогами. Разом з тим, в Західній Європі, як у колисці світової цивілізації, одночасно з реалізацією МСП під впливом західноєвропейської пенітенціарної науки та практики виконання покарань здійснювались заходи з конкретизації їх вимог та розширення сфери впливу міжнародних стандартів на практику виконання покарань, альтернативних позбавленню волі. Саме з цією метою 1 лютого 1962 р. була прийнята Резолюція Комітету Міністрів Ради Європи відносно виборчих, цивільних і соціальних прав ув'язнених, а 13 листопада 1964 р. – Європейська Конвенція про нагляд за умовно засудженими або умовно звільненими правопорушниками [91]. Враховуючи недостатню ефективність практики виконання покарань у виді позбавлення волі 9 березня 1976 р., Комітет Міністрів Ради Європи прийняв резолюцію «Про деякі заходи покарання, які є альтернативними позбавленню волі».

Водночас з пошуками заходів покарання, які є альтернативними позбавленню волі, тривала інтенсивна робота з підвищення авторитету МСП, підняття їх статусу в управлінні місцями позбавлення волі, удосконалення практики їх застосування з урахуванням сучасних умов.

Така робота здійснювалася в двох основних напрямах.

По-перше, це сучасна інтерпретація тих положень МСП, які, порівняно з 1955 р., дещо застаріли або стали недостатньо ефективними. Ця робота здійснювалась без зміни тексту МСП із залученням до їх коментування керівників найбільш успішних пенітенціарних систем Західної Європи, а також учених-пенітенціаристів, представників правозахисних організацій та широкого кола світової громадськості.

По-друге – перегляд та вдосконалення окремих положень МСП на регіональному рівні [568, с. 651–652].

Саме в результаті роботи у двох вищезазначених напрямах виникла потреба та з'явилась можливість створення Європейських пенітенціарних (в'язничних) правил (ЄПП), розробка яких розпочалась на початку 70-х років минулого століття під егідою Ради Європи, а кінцевий їх варіант було прийнято 12 лютого 1987 р. [93]. Ці Правила були покликані максимально відповідати тогочасним і можливим у майбутньому стандартам саме європейських пенітенціарних систем. Зокрема, в Резолюції Комітету Міністрів Ради Європи від 12 лютого 1987 р. зазначалося, що важливі соціальні зміни стосовно в'язничних відносин і принципів управління викликали необхідність оновлення МСП на регіональному рівні. Одночасно Комітет зазначив, що, незважаючи на значні успіхи в розробці покарань, альтернативних позбавленню волі, саме останній вид покарань залишається досить вагомим засобом в національних системах кримінальної юстиції. Враховуючи важливість встановлення загальних принципів кримінальних покарань в державах-членах Ради Європи, Комітет Міністрів Ради Європи рекомендував урядам держав-членів цієї організації керуватись у внутрішньому законодавстві та практиці принципами, які викладені у ЄПП. Одночасно підкреслювалось, що текст ЄПП отримав підтримку та набув поширення в державах-членах Ради Європи.

Компаративістський аналіз змісту Європейських пенітенціарних правил дає підстави дійти висновку про те, що вони стали переглянутим і доповненим варіантом МСП, а в преамбулі цих правил чітко визначено їх завдання:

– встановлення мінімальних стандартів управління в'язницями і гуманного поводження з ув'язненими – стимулювання в'язничної адміністрації до розробки прогресивних принципів і стилю управління;

– розвиток у в'язничного персоналу такого ставлення до своєї діяльності, яке сприяло б максимальному професійному задоволенню;

– визначення критеріїв, за якими органи управління, а також інстанції, які інспектують в'язничні установи, могли б судити про ступінь просування держав-членів Ради Європи до більш високих стандартів поводження з ув'язненими.

На підставі аналізу змісту ЄПП та сформульованих в преамбулі завдань можна дійти висновку, що в них значна увага приділена персоналу та управлінню пенітенціарними установами, підвищення ефективності якого було важливим фактором підтримання і підвищення якості діяльності їх адміністрацій. Характеризуючи оновлені ЄПП, українські вчені-пенітенціаристи А. Х. Степанюк та І. С. Яковець також наголошують саме на управлінській їх спрямованості (чого немає, приміром, у МСП). Адже найбільш важливі питання виконання позбавлення волі розглядаються у них крізь призму ефективного управління місцями позбавлення волі. Тобто ці Правила звернені передусім до адміністрації установ виконання покарань та роблять акцент відповідальності в'язничної адміністрації, а не на безпосередньому захисті прав окремих засуджених [543, с. 55]. Одночасно у Правилах підкреслюється, що при досягненні ефективного в'язничного управління захист прав і законних інтересів в'язнів не повинен послаблюватись. В Пояснювальній доповіді до ЄПП відзначалося, що в сучасних в'язничних системах важливість роботи персоналу всіх ступенів, які спеціалізуються як в управлінні, так і у виправленні, стає загальновизнаним. Більш того, при ліберальних режимах в сучасних в'язничних системах, які дають можливість засудженим мати більше контактів за межами камер, робота персоналу пенітенціарних установ стає ще більш напруженою.

Незважаючи на те, що за структурою і змістом ЄПП 1987 р. були схожими з МСП, вони містять і ряд переважно прогресивних особливостей. В цих правилах набули подальшого розвитку основоположні принципи поводження з ув'язненими, які являють собою базові гуманістичні цінності всієї філософії поводження з цією категорією громадян і які були створені, як уже зазначалося, протягом тривалого часу та поступово трансформувалися в Європейську пенітенціарну традицію. Відповідно до цієї традиції наполегливо впроваджується думка про те, що позбавлення волі повинно виконуватись в таких умовах його відбування і в такій моральній атмосфері, які забезпечують повагу людської гідності. Мета виправного впливу на ув'язнених полягає у збереженні їх здоров'я та гідності, формуванні у них

почуття відповідальності та навиків, які б сприяли інтеграції цих громадян у суспільство після їх звільнення.

Європейські пенітенціарні правила більш детально регулюють питання спілкування ув'язнених із зовнішнім світом, а також режим тримання в місцях позбавлення волі. Зокрема, зазначено, що такі режими повинні забезпечувати умови життя засуджених, які є сумісними з людською гідністю, і нормами, які прийняті в суспільстві, а також зведення до мінімуму негативних наслідків ув'язнення. З цією метою у ЄПП передбачені норми, які спрямовані на підтримку і зміцнення зв'язків засуджених з родичами та громадськістю [611, с. 212–213].

Для сприяння спілкуванню осіб, позбавлених волі, з навколишнім світом ЄПП передбачають право засуджених для відпусток, включаючи причини медичного, загальноосвітнього, професійного, сімейного та іншого соціального характеру (МСП відпусток із місць позбавлення волі не передбачають). Вбачається, що надання засудженим відпусток суттєво полегшує процес їх ресоціалізації та сприяє більш ефективній їх соціальній адаптації в суспільстві після звільнення.

Праця засуджених традиційно була і залишається важливим елементом всієї системи заходів поводження з ув'язненими. Однак, на відміну від МСП, якими передбачено норму, згідно з якою всі засуджені зобов'язані працювати у відповідності з їх фізичними і психічними здібностями, які підтверджені лікарем, ЄПП передбачено більш демократичну норму. В цій нормі зафіксовано, що засуджених можна зобов'язати працювати, якщо за висновками лікаря їх фізичне і психічне здоров'я дозволяє це.

Такий підхід можна пояснити тим, що в місцях позбавлення волі більшості сучасних Європейських країн відсутня гарантована можливість забезпечити всіх засуджених працею. Водночас доцільно зазначити, що праця ув'язнених розглядається ЄПП в якості позитивного елемента виправного впливу, професійної підготовки та адміністративного управління. В цих правилах працевикористання засуджених може бути здійснено на промисловому виробництві (в середині виправного закладу чи за його межами), сільському господарстві, сервісному обслуговуванні, а також на роботах з обслуговування пенітенціарного закладу.

Отже, Європейські пенітенціарні Правила стали основою з подальшого розвитку європейської правової традиції функціонування пенітенціарної системи. Водночас варто зазначити, що паралельно з розробкою ЄПП, європейським співтовариством напрацьовувалися й інші міжнародно-правові документи стосовно тримання та поводження з ув'язненими. Серед таких документів важливими є:

– Резолюція Комітету міністрів Ради Європи про працю ув'язнених від 18 вересня 1975 р.;

– Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи відносно системи ув'язнення і поводження з небезпечними злочинцями від 24 вересня 1982 р.;

– Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи відносно надання короткострокових відпусток ув'язненим від 24 вересня 1982 р.;

– Європейська конвенція про запобігання катуванням, нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню 1987 р.;

– Резолюція Комітету міністрів Ради Європи про освіту у в'язницях від 13 жовтня 1989 р.

Названі та деякі інші міжнародно-правові документи створили в сукупності приблизну модель організації виконання покарання у виді позбавлення волі, реалізація якої дозволяє ефективно вдосконалювати національні пенітенціарні системи держав-членів Ради Європи і надалі розвивати та вдосконалювати Європейську правову традицію стосовно функціонування пенітенціарних установ європейських держав [271, с. 154].

Підтвердженням цього став факт прийняття (з урахуванням змін, які відбулися в пенітенціарній політиці, практиці виконання вироків та управління пенітенціарними закладами в Європі загалом) 11 січня 2006 р. оновленого, більш сучасного варіанта ЄПП [94], зміст яких, як вбачається, стане предметом подальших досліджень.

Після прийняття ЄПП у відповідності зі Статутом ООН координація діяльності та надання консультації міжнародними недержавними організаціями і співтовариствами до 1991 р. здійснювались комітетом по попередженню злочинності та боротьбі з нею. Один раз на п'ять років цей комітет готував і

проводив міжнародні Конгреси ООН по попередженню злочинності та поводженню з правопорушниками і приймав відповідні резолюції. В кожній із них значну увагу було приділено пенітенціарній системі. Зокрема, рішення, що були прийняті на VIII і IX Конгресах ООН по попередженню злочинності та поводженню з правопорушниками, нами були розглянуті в попередньому розділі роботи. Резолюції двох наступних Конгресів – X та XI – будуть розглянуті далі.

На підставі викладеного можна зробити висновок, що подальша розробка національного законодавства України, що регулюватиме права і свободи громадян, які відбувають кримінальне покарання у виді позбавлення волі, з урахуванням європейської пенітенціарної традиції повинна базуватись на міжнародних стандартах із зазначених питань; і перед нашою державою стоїть завдання зробити відповідні норми міжнародного права максимально ефективними шляхом їх імплементації та подальшої реалізації в національному кримінально-виконавчому праві та у практиці діяльності кримінально-виконавчих установ.

Розглядаючи кримінально-виконавчу систему нашої держави як складову частину національної правової системи, значну увагу слід приділити проблемі приведення змісту прав та свобод засуджених у відповідність з міжнародними стандартами. Ці питання неодноразово були предметом розгляду на засіданнях різних міжнародних організацій, зокрема в Раді Європи [165, с. 39].

На підставі викладеного можна зробити висновок, що подальший розвиток КВС України відбувався і відбувається з урахуванням напрацьованих протягом століть Європейської пенітенціарної традиції та міжнародних стандартів. Перед нашою державою стояло завдання зробити відповідні норми міжнародного права максимально ефективними шляхом їх реалізації в національному кримінально-виконавчому праві та у практиці діяльності органів і установ виконання покарань, а для того, щоб це відбулось, нашій державі була конче потрібна нова Конституція України та сучасний прогресивний Кримінально-виконавчий кодекс.

3.2. Теоретико-правові питання впливу Конституції України на формування законодавчих основ кримінально-виконавчої системи

Починаючи з моменту прийняття Декларації про державний суверенітет, протягом шести років в Україні відбувався процес створення та реформування національної правової системи, однією із складових частин якої стала КВС, яка повинна була відповідати сучасним вимогам як світової, так і Європейської спільноти.

1996 рік став першим роком у відліку історії української державності, коли наша держава стала повноправним членом Ради Європи та взяла на себе низку важливих зобов'язань у сфері реформування законодавства на основі норм та стандартів цієї організації. Одними з основних зобов'язань при вступі до цієї організації були прийняття нової Конституції України, зміна ролі та функцій Генеральної прокуратури відповідно до стандартів Ради Європи, заснування професійної асоціації адвокатів, здійснення судової реформи, осучаснення та виведення кримінально-виконавчої системи із підпорядкування МВС та ряд інших важливих заходів організаційно-правового характеру.

Завданням цього підрозділу є розгляд теоретико-правових питань впливу Конституції України на подальше формування законодавчих основ кримінально-виконавчої системи в контексті міжнародних і європейських правових принципів та норм.

Прийняття Верховною Радою України на її п'ятій сесії 28 червня 1996 р. Конституції України стало знаменною віхою в реформуванні та розвитку всієї правової системи України, включаючи її складову частину – кримінально-виконавчу систему [274, с. 65].

Як зазначає В. Ф. Опришко, Конституція України як Основний Закон нашої держави визначила та закріпила підвалини всього суспільного життя, статус людини й громадянина, основи організації та принципи діяльності державного апарату України [256, с. 14]. Саме Конституція повинна була стати основою правової реформи в нашій державі, яка мала охоплювати абсолютну більшість правових явищ [151, с. 64].

На думку О. В. Петришина та О. А. Колодія, Конституція України, як і конституції більшості країн, є зразком при утворенні та оцінці всіх інших правових актів [324, с. 34], юридичною базою для прийняття іншого законодавства нашої держави. Вона регулює суспільні відносини, які визначають організацію державної влади, а також взаємовідносини держави та її органів (включаючи органи і установи виконання покарань) із суспільством, людиною і громадянином.

З прийняттям нової Конституції України здійснення в нашій державі великомасштабної державно-правової реформи набуло нового поштовху і водночас виникла потреба додаткового осмислення необхідності удосконалення правової системи взагалі та системи права зокрема, включаючи її окремі галузі, зокрема, галузь виправно-трудового (кримінально-виконавчого) права [281, с. 128].

Підкреслюючи важливість прийняття Конституції України як основного закону нашої держави, з урахуванням мети дослідження, необхідно наголосити, що саме цей документ став основним джерелом для подальшого розвитку не тільки правової системи України в цілому, а і законодавчих основ розвитку кримінально-виконавчої системи.

Щоб дослідити місце і роль Конституції України в процесі подальшого формування законодавчих основ кримінально-виконавчої системи, необхідно проаналізувати: а) поняття конституціоналізму; б) тогочасний стан конституційного регулювання [254, с. 191].

Вбачається, що з огляду на об’єкт нашого дослідження, більш близькою для нас є думка тих дослідників, які вважають, що конституціоналізм може охоплювати: а) всі явища, ідеї, дії, режим, документи, процеси, які так чи інакше пов’язані з розробкою, прийняттям та функціонуванням конституції держави в аспекті закріплення і регулювання правових інститутів, зокрема інститутів виконання кримінальних покарань, прав і свобод людини і громадянина, включаючи й засуджених; б) науковий напрям, в межах якого досліджуються конституційні проблеми щодо основних прав і свобод людини, в тому числі й засуджених; в) поняття конституційності, тобто міри відповідності існуючих суспільних відносин,

актів та дій державних структур (в тому числі й органів та установ кримінально-виконавчої системи) вимогам основного закону держави [593, с. 29–35].

Одночасно варто підкреслити, що аналіз конституціоналізму, як явища та процесу, пов’язаний з розробкою, прийняттям, функціонуванням конституції держави в аспекті закріплення і регулювання прав і свобод людини, законодавчого визначення правового статусу органів і установ виконання покарань, передбачає дослідження місця і ролі конституції в державі і суспільстві. Конституціоналізм як явище охоплює всі суспільні відносини, які закріплюються, регулюються чи охороняються конституційним правом чи незалежним конституційним судом [598, с. 134–135]. Стосовно КВС свідченням цього є зміст п. 14 ст. 92 та ч. 3 ст. 63 Конституції України.

При дослідженні теоретико-правових питань впливу Конституції України на формування законодавчих основ кримінально-виконавчої системи важливо мати на увазі, що структура та система Конституції України зумовлені та тісно пов’язані зі своїми функціями. Внутрішня побудова Основного Закону є оптимальною юридичною моделлю для ефективного цілеспрямованого впливу Конституції України на різні види суспільних відносин [228, с. 121], включаючи такий їх специфічний різновид, яким є кримінально-виконавчі правовідносини.

Не дивлячись на різноманітні підходи вчених щодо функцій конституції, варто зазначити, що всі її функції є життєво необхідними для суспільства загалом, що підтверджує понад двохсотлітня історія існування конституцій у світі. У цьому сенсі слід погодитись із О. В. Скрипнюком, що висвітлення функцій Основного Закону стосується не лише Конституції України, а й її призначення в суспільстві та державі й функціонування права у суспільстві загалом [527, с. 67].

При цьому варто мати на увазі, що найвища юридична сила Конституції України у системі актів законодавства зумовлена тим, що вона за своєю суттю та правовою природою є установчим нормативно-правовим актом держави і саме з цього випливають такі її властивості, як: первинність, «першопочатковість», пріоритетність у встановленні засад суспільного та державного ладу, правового становища (правосуб’єктності) людини у суспільстві та державі; універсальність (її

норми стосуються всіх основних сфер суспільного та державного життя, включаючи таку його специфічну сферу як виконання та відбування кримінальних покарань); винятковість; унікальність у регулюванні основних засад суспільства, держави, її органів, включаючи й органи та установи виконання кримінальних покарань [221, с. 63].

Вбачається, що при характеристиці нормативного компонента КВС роль законодавства полягає у створенні та забезпеченні правових механізмів реалізації та втілення положень Конституції України у життя. Насамперед це стосується фундаментальних положень Основного Закону України, які визначають сутність та ціннісні орієнтири розвитку суспільства та держави (ст.ст. 1–20), систему прав і свобод особи, її обов'язки (ст.ст. 21–68).

Враховуючи мету дослідження, ми більш детально проаналізуємо зміст першого та другого розділів Конституції України, а також окремі статті інших розділів Основного Закону, які, на нашу думку, в найбільш повному обсязі впливали на законодавчі основи становлення та подальшого розвитку КВС України.

Перший розділ Конституції України – «Загальні засади» складається з двадцяти статей, закріплює основні принципи конституційного ладу в Україні, а тому є провідним у структурі Конституції і має особливе значення як для самої Конституції, так і для всієї системи законодавства нашої держави, включаючи законодавчі основи подальшого розвитку КВС.

Саме основні принципи конституційного ладу в Україні є вихідною точкою конституційного регулювання найважливіших суспільних відносин у всіх сферах суспільного життя, включаючи й сферу правових відносин при виконанні кримінальних покарань. Тому положення цього розділу дозволяє глибоко усвідомити розуміння не тільки всіх інших конституційних приписів, але і дозволяє, з урахуванням мети дослідження, краще усвідомити процес формування законодавчих основ подальшого розвитку КВС.

Стаття 1 Конституції України визначила її як суверенну й незалежну, демократичну, соціальну, правову державу. Суверенітет надає можливість здійснювати через відповідні державні структури функції стосовно формування і

реалізації як внутрішньої, так і зовнішньої політики України [157, с. 28] в усіх напрямах державного і суспільного життя, включаючи й функціонування органів і установ держави у межах законодавчо встановленої компетенції. Якість функціонування органів і установ КВС України також є проявом як внутрішньої, так і зовнішньої політики нашої держави.

Таким чином, суверенітет і незалежність забезпечують державі можливість завжди діяти тільки відповідно до своїх потреб та інтересів, самостійно вирішувати всі свої внутрішні та міжнародні справи в усіх сферах суспільного життя, включаючи і сферу виконання кримінальних покарань. Демократизм української держави полягає в тому, що вона має на меті дбати про найсприятливіші умови для широкої й реальної участі її громадян в управлінні справами держави та суспільства, сприяти та надавати підтримку громадським організаціям та іншим об'єднанням громадян. Остання теза є особливо актуальною для органів і установ виконання покарань, оскільки громадські та релігійні організації в значній мірі можуть сприяти підвищенню ефективності функціонування КВС.

Стосовно таких характеристик нашої держави як соціальної та правової варто зазначити, що на момент прийняття Конституції і до теперішнього часу, як стверджував С. Л. Лисенков, визначення нашої держави як соціальної і правової неадекватно відображає досягнутий рівень її розвитку. Адже під соціальною розуміється така держава, яка реально спроможна здійснювати ефективну соціальну політику, тобто реально і на відповідному рівні забезпечувати права і свободи людини (включаючи і засуджених), створювати доступні та ефективні системи охорони здоров'я та соціального забезпечення, підтримувати малозабезпечені прошарки населення, ефективно боротися зі злочинністю (включаючи ефективне виконання кримінальних покарань), не допускати виникнення соціальних конфліктів. Серед найважливіших ознак правової держави слід відзначити: а) верховенство і панування права в усіх сферах суспільних відносин (включаючи і сферу виконання кримінальних покарань); б) взаємну відповідальність держави і громадянина, що є особливо актуальним по відношенню до функціонування КВС. Зважаючи на викладене, вчений дійшов висновку, що при всьому бажанні нашу

державу неможливо назвати ні соціальною, ні правовою. Тому відповідні положення ст. 1 Конституції України слід розглядати не як фіксацію досягнутого рівня розвитку держави і суспільства, а як програмні положення, на досягнення яких зорієнтовано їх подальший розвиток [194, с. 72–73]. Стосовно засуджених варто також розглядати й інші норми Конституції лише як програмні положення, які потребували конкретизації в більшості галузей права сучасної України і в першу чергу – в кримінально-виконавчому праві.

Прагнення України стати соціальною та правовою державою повинно позитивно вплинути на функціонування її КВС, яка в більш повному обсязі зможе забезпечити взаємну відповідальність не тільки засуджених перед державою, але і відповідальність органів і установ цієї системи, інших державних органів перед засудженими. Однією із ознак правової держави є верховенство права [152, с. 12–13] що, в свою чергу, передбачає також і верховенство правового закону. Зміст цієї конституційної новели означає, що закони, які регулюють функціонування органів і установ виконання покарань, а також визначають правовий статус засуджених, повинні бути виключно правовими [526, с. 84].

По мірі становлення України як соціальної держави повинна здобути свого подальшого розвитку соціальна спрямованість її економіки (ст. 3, ст. 11, ст. 13, ст. 17, ст. 43, ст. 45, ст. 52 та інші). На момент прийняття Конституції України економічна ситуація як у нашій державі загалом, так і в місцях відбування засудженими покарання, була вкрай складною. Зокрема, із 171,2 тис. засуджених, які знаходились в місцях позбавлення волі, 42 тис. (24,5%) не були забезпечені роботою, а 21,3 тис. (12,4%) були забезпечені роботою лише частково [124, с. 4–6]. Це, в свою чергу, означало, що значна кількість засуджених не мала зовсім або частково заробітку, а тому знаходилась на бюджетному утриманні держави, яке було на той час вкрай мізерним. Крім того, зазначена частина засуджених не мала можливості купувати під час відбування покарання продукти харчування в колонійських магазинах. Одночасно варто зазначити, що засуджені, які були забезпечені в повному обсязі роботою, не тільки мали таку можливість, але окремі із

них здійснювали навіть матеріальну допомогу рідним і близьким шляхом перерахування на їх адресу певних грошових сум [271, с. 163].

Серед статей розділу І Конституції варто виділити ст. 3 та ст. 4 Основного Закону, в яких були закріплені основні принципи державної політики щодо особи, людини, громадянина. Згідно з ч. 1 ст. 3 Конституції України, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою цінністю в суспільстві. А тому права та свободи людини, їх гарантії є тим, що становить зміст і спрямованість діяльності держави в усіх сферах соціального життя, включаючи й сферу виконання кримінальних покарань. Саме ця специфічна сфера суспільного життя характеризується найбільш суттєвим обмеженням прав і свобод громадян, а тому повинна бути найбільш захищеною та гарантованою. Такий підхід випливає також із положень міжнародних стандартів прав і свобод людини і громадянина і повинен був знайти чітке закріплення на підставі Конституції в галузевому національному законодавстві.

Стаття 6 Конституції закріплює здійснення державної влади в Україні на основі принципу поділу її на законодавчу, виконавчу та судову. Реалізація цього принципу покликана запобігти концентрації всієї державної влади в руках однієї особи або одного органу, що, як показує історичний досвід, призводить до свавілля в керівництві державою та суспільством.

Слід підкреслити, що неодмінною передумовою ефективного впровадження цього принципу в практику організації та діяльності державного апарату є створення системи взаємних стримувань та противаг між органами, які належать до різних гілок влади. Органи і установи виконання кримінальних покарань віднесені законодавством до виконавчої влади, а тому вкрай важливо було забезпечити належний контроль за їх діяльністю з боку інших гілок влади нашої держави.

Важливо підкреслити, що ст.ст. 8, 9, 19 Конституції України закріплюють основні засади побудови й функціонування національної правової системи, однією із складових частин якої є КВС.

Згідно зі ст. 8 Конституції, в Україні визнається та діє принцип верховенства права. Цей принцип разом з демократією та повагою до прав і свобод людини –

ключові, основоположні ціннісні орієнтири європейської доктрини праворозуміння [176, с. 12], реалізація яких сприятиме інтеграції нашої держави в європейське та прогресивне світове співтовариство. По відношенню до засуджених цей принцип модифікується в процесі відбування кримінальних покарань, забезпечення безпеки як засуджених, так і персоналу органів і установ виконання покарань, нормотворчій, правозастосовній та правоохоронній діяльності.

В частині 2 ст. 8 Конституції України закріплено принцип найвищої її юридичної сили, який полягає в тому, що всі закони та інші нормативно-правові акти в усіх сферах суспільного життя, включаючи й сферу виконання кримінальних покарань, належить приймати на основі й у відповідності з Конституцією, на момент прийняття якої не всі норми у сфері виконання та відбування покарань в повному обсязі їй відповідали.

В умовах активного входження України у світове та європейське співтовариство важливу роль відіграла ст. 9 Конституції, згідно з якою чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Положення зазначеної статті мали надзвичайно важливе не тільки зовнішньополітичне, але і правове значення. Визнання міжнародних договорів, після їх ратифікації, частиною національного законодавства України означає забезпечення реалізації положень таких міжнародних угод відповідними правовими, організаційними та іншими засобами нарівні з приписами законів, прийнятих Верховною Радою України.

Протягом 1995 р. Україна підписала значну кількість міжнародних конвенцій стосовно прав і свобод засуджених, умов відбування ними кримінальних покарань. Однак ця низка конвенцій до прийняття Конституції України не була ратифікована. Вбачалось, що зміст ст. 9 Конституції буде поштовхом до їх ратифікації протягом наступних років і вони стануть частиною національного законодавства України і будуть обов'язковими для виконання державною кримінально-виконавчою службою нашої країни.

В попередніх підрозділах дослідження ми зазначали, що чинний на момент прийняття Конституції України ВТК України, навіть при всьому бажанні, ні в якому

разі не можна назвати правовим законом. Не випадково в зазначений кодекс у період існування України як незалежної держави було внесено ряд суттєвих змін і доповнень, спрямованих на гуманізацію виконання та відбування покарань, про що нами вже зазначалось.

Охарактеризувавши розділ І Конституції України та визначивши його вплив на формування законодавчих основ кримінально-виконавчої системи нашої держави, варто також підкреслити, що не менш важливим з урахуванням мети дослідження є розділ ІІ Основного Закону «Права, свободи та обов'язки людини й громадянина», який присвячений урегулюванню питань, пов'язаних з основами правового статусу людини й громадянина.

Конституційні права і свободи, їх зміст і реальність виражають не тільки фактичне і юридичне становище особи в суспільстві, а й сутність діючих в ньому демократії, способу життя, ті соціальні можливості, які закладені в самому суспільному устрої. Вони – показники зрілості суспільства, його досягнень, свого роду «візитна картка» [216, с. 71].

Саме стан справ у сфері забезпечення прав і свобод особи, їх практичної реалізації є тим критерієм, за яким оцінюється рівень демократичного розвитку будь-якої держави і суспільства в цілому [314, с. 38], тому ці питання в сучасний період є найважливішою проблемою внутрішньої та зовнішньої політики усіх держав світового співтовариства.

Як уже зазначалося, правам, свободам та обов'язкам людини і громадянина присвячений розділ ІІ Конституції України (ст.ст. 21–68) та окремі статті інших розділів, які гарантують громадянину України можливість дійсно людського життя, ставлять його попереду будь-яких інших чинників життя [234, с. 2]. У статтях 21–24 Конституції України закріплено основні принципи правового статусу особи в Україні, під якими треба розуміти ті основні ідеї, що покладені в основу змісту й умов реалізації прав та обов'язків людини в нашій державі. Таких принципів закріплено в Конституції декілька і тому їх варто розглянути детальніше, оскільки вони в повному обсязі поширюються і на засуджених.

Рівність конституційних прав і свобод громадян України та їхня рівність перед законом означає, що надання будь-яких привілеїв або запровадження якихось обмежень для громадян України за ознаками раси, кольору шкіри, політичних та інших переконань, соціального походження, майнового стану, за мовними або іншими ознаками належить розглядати як порушення Конституції й законів України, а винних у цьому притягувати до відповідальності.

Невідчужуваність та непорушність прав і свобод людини. У відповідності з цим принципом не допускається не тільки позбавлення прав і свобод, якими людина володіє, але й їх порушення, тобто обмеження змісту, створення перешкод для їх реалізації тощо. Разом із цим треба мати на увазі, що в передбачених Конституцією України випадках певні права та свободи людини й громадянина можуть бути обмежені. До таких випадків ч. 3 ст. 63 Конституції відносить окремі конституційні права засуджених, які ми розглянемо далі.

Невичерпність, гарантованість і нескасовність конституційних прав і свобод означає, що закріплені в Конституції України права та свободи:

а) можуть доповнюватися й розширюватися в майбутньому;

б) мають бути забезпечені відповідними засобами, які б сприяли їх реалізації у повсякденному житті;

в) за будь-яких умов не можуть бути оголошені неіснуючими.

Кожен із названих та охарактеризованих принципів є особливо актуальним по відношенню до засуджених, оскільки практика виконання покарань як радянського періоду, так і в перші роки незалежності нашої держави свідчила про певні незаконні обмеження прав і свобод засуджених, які здійснювались не тільки на підставі неправового підзаконного регулювання, але і завдяки неправомірним діям персоналу ДКВС України.

Тому, приступаючи до характеристики прав і свобод громадян, сформульованих в роз. ІІ Конституції України, варто підкреслити, що вони є основними, базовими для всієї системи права і свобод, які закріплені в різних галузях законодавства України. Внаслідок цього Конституція України, на нашу

думку, обмежується як правило, формулюванням загального поняття того чи іншого права [282, с. 124].

Для реалізації Конституційних прав і свобод необхідна їх деталізація, розкриття конкретних повноважень, за допомогою яких можлива реалізація основних прав і свобод, а також повинна бути чітко визначена роль конкретного органу держави (включаючи органи і установи виконання покарань) у забезпеченні цих правомочностей. Згідно з п. 14 ст. 92 Конституції України виключно законами нашої держави визначається діяльність органів і установ виконання покарань. Отже, діяльність цих органів і установ повинна регулюватись виключно законами України, однак на момент прийняття Конституції такого закону (чи групи законів) в Україні не було, що вкрай негативно впливало на діяльність Державної кримінально-виконавчої служби України.

Приступаючи до аналізу конституційних прав і свобод засуджених, варто ще раз наголосити, що, згідно з ч. 3 ст. 63 Конституції України, засуджений користується всіма правами людини і громадянина за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду.

Аналізуючи вплив Конституції України на формування законодавчих основ кримінально-виконавчої системи нашої держави, на нашу думку, відправними є конституційні статті, в яких містяться норми, що тісно пов’язані з досліджуваною проблематикою. Такими статтями є ст.ст. 29, 62, 63, 92 та ст. 124 Конституції України.

Зокрема, згідно з ч. 2 ст. 29 Конституції України, ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом. Згідно з ч. 1 ст. 62 особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Одночасно варто наголосити, що в ч. 5 ст. 124 Конституції України зазначено, що судові рішення ухвалюються судами іменем України і є обов’язковими до виконання на всій території України.

На підставі аналізу змісту зазначеної статті Конституції України можна дійти висновку, що реалізація судових рішень державного примусу в його найбільш гострій формі, яким є кримінальне покарання, визначається виключно прерогативою (функцією) держави, для здійснення якої створюються спеціалізовані державні органи і установи виконання покарань.

Зі змісту названих статей випливає, що особа може бути визнана винуватою та зазнати правообмежень тільки на підставі обвинувального вироку суду. Звідси випливає висновок, що тільки вирок суду дає підстави застосовувати до особи правообмеження, які передбачені певним видом покарання.

Одночасно варто зазначити, що ч. 3 ст. 63 Конституції України в узагальненому вигляді окреслила контури правового статусу засуджених, згідно з яким засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду. Тому завданням кримінально-виконавчого законодавства та КВС є встановлення і забезпечення таких обмежень, які б найбільш ефективно впливали на особистість засудженого та створювали необхідні умови для його виправлення і ресоціалізації, а також запобігали вчиненню нових злочинів як засудженими, так й іншими особами [262, с. 89]. Водночас порівняно із законослухняними громадянами кримінально-виконавчим правом покладається на засуджених ряд додаткових юридичних обов’язків [281, с. 130].

Підкреслюючи обмеженість правового статусу засуджених, зафіксованого в ч. 3 ст. 63 Конституції України, необхідно зазначити, що не всі обмеження конституційних прав і свобод засуджених були чітко зафіксовані у чинному на той час ВТК та окремих інших законах. У зв’язку з цим такі обмеження необхідно було конструювати та виводити на підставі інших юридичних норм, що не виключало їх довільного тлумачення та порушення законності при їх реалізації, а отже у майбутньому КВК необхідно було у відповідності з Конституцією ці правові обмеження чітко сформулювати [267, с. 178].

В прийнятій Конституції України не подається класифікація прав і свобод громадян. В науковій та навчальній літературі існують різні підходи до їх

класифікації. Однак це питання не є предметом нашого дослідження. З урахуванням власної точки зору ми підтримуємо думку тих учених [328, с. 211–212], які вважають, що комплекс прав і свобод громадян являє собою певну систему, складовими якої є особисті, громадянські, політичні, соціальні, економічні та культурні права. Система цих конституційних норм визначає правовий статус людини і громадянина в Україні. Саме виходячи із цієї класифікації, ми виділимо з кожного різновиду перерахованих прав і свобод саме ті із них, які, на нашу думку, є найбільш проблемними в плані реалізації їх засудженими [281].

Разом з тим, виходячи із загальних принципів права [58, с. 182–183], необхідно зазначити, що користування правами поєднане з відповідальністю людини, з можливими обмеженнями, які визначаються мірою свободи, що встановлена правом. Цей постулат сформульований в ч. 2 ст. 29 Загальної декларації прав людини, згідно з якою кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві [97].

По відношенню до засуджених в системі особистих конституційних прав і свобод громадян, на нашу думку, найбільш проблемними для їх практичної реалізації були наступні:

– право на життя (ч. 1 ст. 27);

– право на повагу людської гідності (ч. 1 ст. 28);

– право на свободу світогляду і віросповідання (ч. 1 ст. 35).

Вбачається, що зазначені права засуджених потребували не тільки більш повної правової регламентації, але вимагали від ДКВС України здійснення найбільш дієвих організаційно-правових заходів для їх реалізації.

Право на життя, що передбачене ч. 1 ст. 27 Конституції України, є першим з невід'ємних прав людини, що виникло із самої її природи. Без дотримання цього права всі інші права не мають цінності і корисності, тому воно має охоронятись законом [157, с. 80]. Як зазначалось у попередньому розділі дослідження, в 1995 р. Україна підписала протокол №6 Європейської конвенції про захист прав і основних

свобод людини, який встановлює повне скасування смертної кари. Це, в свою чергу, означає, що після ратифікації зазначеного протоколу смертна кара повинна бути скасованою. Відповідно перед КВС України постане питання правової регламентації виконання нового виду кримінальних покарань – довічного позбавлення волі.

Згідно з ч. 1 ст. 28 Конституції України, кожен має право на повагу до його гідності. Як зазначають П. М. Рабінович та М. І. Хавронюк, гідність є моральною властивістю людини, яка відображає її унікальну неперевершену цінність [500, с. 107]. Своєрідність честі і гідності як об'єктів конституційної охорони полягає в тому, що ці цінні особисті блага захищаються не тільки за допомогою основного права на честь і гідність, але і всією системою особистих конституційних прав. Порушення будь-якого з них, як правило, розглядається і як посягання на честь і гідність громадянина [238, с. 34–36]. На перший погляд, стосовно засуджених – то це їх конституційне право було захищене статтею 1 чинного на той час ВТК України, якою передбачалось, що виконання покарання не має на меті заподіяння фізичних страждань або приниження людської гідності засудженого. Разом з тим, як зазначалось в юридичній літературі, в УВП створювались такі матеріально-побутові умови тримання, які не сприяли усвідомленню особою власної гідності та не орієнтували її на повагу до себе й до оточуючих: переповнення деяких установ, убогі і брудні приміщення та інтер'єри виправних колоній, недостатнє матеріальне, побутове та медичне обслуговування, форма одягу, – усе це – неповний перелік тих рис, які притаманні умовам відбування покарання у виді позбавлення волі [490, с. 9].

Вбачається, що право на охорону гідності кожного засудженого повинно бути обов'язком персоналу ДКВС України поважати гідність засудженого, тобто:

– ніщо не може бути підставою для його приниження;

– будь-які заходи впливу на поведінку засудженого не повинні спрямовуватися на приниження його гідності;

– потрібно уважно, безкорисливо ставитися до задоволення прав і інтересів кожного засудженого;

– необхідно неухильно дотримуватися етичних норм у поводженні з засудженими.

Одночасно на законодавчому рівні необхідно було забезпечити у повному обсязі поширення на засуджених конституційних гарантій на заборону піддання їх катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує їх гідність, поводженню чи покаранню (ч. 2 ст. 28 Конституції України).

В комплексі основних особистих прав і свобод особливе місце займає право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність (ч. 1 ст. 35).

Однією із найбільш важливих гарантій свободи совісті в Україні є відокремлення церкви і релігійних організацій від держави. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова (ч. 3 ст. 35).

Для громадян України дія ст. 35 Конституції забезпечувалась Законом «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. [477]. Позитивним у цьому законі було й те, що ст. 21 визначено, що богослужіння та релігійні обряди в місцях попереднього ув'язнення і відбування покарання проводяться на прохання громадян, які перебувають в них, або за ініціативою релігійних організацій. Адміністрація установ сприяє цьому, бере участь у визначенні часу та інших умов проведення богослужіння, обряду та церемонії.

Розглядаючи зміст зазначеної статті в якості законодавчої основи діяльності релігійних організацій в органах і установах КВС, варто зазначити, що зміст цього закону не здобув подальшого розвитку в кримінально-виконавчому законодавстві, зокрема у ВТК України. Таким чином, доходимо висновку, що з метою реалізації ст. 35 Конституції України право на свободу совісті засудженим мало бути чітко зафіксоване в майбутньому КВК України, а потім конкретизовано в відповідних підзаконних актах.

В системі політичних прав і свобод варто виділити ч. 1 ст. 38 Конституції України, яка передбачає право громадян брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Це конституційне право громадян України на момент прийняття Конституції регламентувалось Законами України «Про вибори народних депутатів України» від 18 листопада 1993 року [342], «Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР «Про вибори Президента Української РСР» від 24 лютого 1994 року [361], «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» від 3 липня 1991 року [366], «Про вибори депутатів і голів в сільських, селищних, районних, міських, районних у містах, обласних Рад» від 24 лютого 1994 року [341].

В частині 4 статті 2 Закону України «Про вибори народних депутатів України» від 18 листопада 1993 р. було зазначено, що здійснення виборчого права зупиняється на відповідний період для осіб, які за вироком суду перебувають в місцях позбавлення волі. Тож робимо однозначний висновок, що брати участь у виборах народних депутатів засуджені не мали права. Однак з прийняттям нової Конституції України виникло питання про законність обмежень виборчого права стосовно засуджених, яке згодом стало предметом розгляду Конституційного Суду нашої держави.

Серед економічних і соціальних конституційних прав і свобод ми виділяємо ті із них, які були найбільш проблемними в контексті реалізації стосовно засуджених. Зокрема, до таких прав і свобод ми відносимо:

– право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку громадянин вільно обирає або на яку вільно погоджується (ч. 1 ст. 43);

– право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом (ч. 4 ст. 43);

– право для кожного, хто працює, на відпочинок (ч. 1 ст. 45);

– право на соціальний захист (ч. 1 ст. 46);

– право на охорону здоров’я, медичну допомогу та медичне страхування (ч. 1 ст. 49).

Коротко охарактеризуємо перераховані конституційні права громадян України та визначимо проблемні питання їх реалізації стосовно засуджених.

Чотири перших виділених нами конституційних прав громадян є взаємопов'язаними і тому їх зміст та проблеми реалізації стосовно засуджених ми розглядатимемо у комплексі.

Розглядаючи економічні права громадян, варто виділити право на працю, яке, на відміну від обов'язку засудженого працювати (ст. 49 ВТК України), прямо не було передбачено у законодавстві. Тому, керуючись ч. 1 ст. 43, це конституційне право засуджених мало бути зафіксованим у майбутньому КВК України.

Право на працю органічно взаємопов'язано з правом на відпочинок (ч. 1 ст. 45 Конституції України), так як, крім трудової діяльності, людина повинна використовувати певний час на задоволення потреб людського організму – сон, харчування тощо.

Конституційне право на відпочинок деталізується і розвивається у трудовому законодавстві України (ст.ст. 66–71, 73–77, 83, 84, 202, 208–211 КЗпП).

Аналізуючи систему економічних прав засуджених, ми дійшли висновку, що серед цих прав право на відпочинок зазнало найбільших обмежень, порівнюючи з правом законослухняного громадянина. Зокрема, обмеження, які були передбачені ст. 50 ВТК України, полягали в тому, що при восьмигодинному робочому дні засудженому надається для відпочинку тільки один день на тиждень, тобто у засуджених робочий тиждень дорівнював 48 годинам, а у законослухняних громадян – 40 годинам. Це перше обмеження. Другим суттєвим обмеженням права засуджених на відпочинок було передбачене ч. 5 ст. 50 ВТК позбавлення засуджених права на відпустку.

Перераховані обмеження, на нашу думку, також суперечили п. 75 МСП, де передбачено, що максимальна тривалість робочого дня або тижня встановлюється законом або на підставі адміністративних постанов з урахуванням місцевих правил та звичаїв у сфері умов праці вільних робітників. Тобто тривалість робочого тижня засуджених не повинна була перевищувати тривалості робочого тижня інших громадян. Саме такий шлях обрала більшість країн Західної Європи.

Важливою умовою всебічного розвитку громадян України є їх право на охорону здоров'я та медичну допомогу, передбачене ч. 1 ст. 49 Конституції України.

Зазначене право поширюється і на засуджених до різних видів кримінальних покарань. Так, ст. 76 ВТК України безпосередньо передбачила, що лікувально-профілактична і протиепідемічна робота у місцях позбавлення волі організовується і проводиться відповідно до законодавства про охорону здоров'я. Порядок надання особам, позбавленим волі, медичної допомоги, використання лікувальних закладів органів охорони здоров'я і залучення до цієї справи їх медичного персоналу визначалось Міністерством внутрішніх справ і Міністерством охорони здоров'я України на підставі Основ законодавства України про охорону здоров'я, прийнятими Верховною Радою України 19 листопада 1992 р. та міжвідомчих НПА, які були охарактеризовані в попередньому розділі дослідження.

Протягом п'яти років незалежності нашої держави стан справ з медичним обслуговуванням засуджених до позбавлення волі суттєво не поліпшився, а тому з метою більш ефективної реалізації ст. 49 Конституції України необхідно було здійснити цілий ряд організаційних, соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних заходів, спрямованих на суттєве поліпшення якості медичного обслуговування ув'язнених.

В системі прав і свобод громадян важливе місце займає їх право на житло, що передбачено ст. 47 Конституції України. Це право, на нашу думку, є одним із аспектів розширення правового статусу громадянина і елементом його цивільної правосуб'єктності. Оскільки засуджені в межах закону залишаються суб'єктами цивільного права, названа конституційна норма повинна була сприяти поліпшенню гарантій житлових прав осіб, які не проживають на своїй житловій площі внаслідок арешту та відбування покарання. Загальною підставою для позбавлення громадянина права користування житловим приміщенням державного фонду була його відсутність без поважних причин в приміщенні, яке він займає, більше шести місяців. Аналіз ст. 71 Житлового кодексу України показує, що законодавець не відносив до поважних причин перебування особи більше шести місяців під вартою чи в місцях позбавлення волі.

З метою реалізації ст. 47 Конституції України потрібно було внести зміни у житлове, цивільне та кримінально-виконавче законодавство, які передбачали б

систему юридичних гарантій для засуджених по збереженню житла після їх звільнення. Відсутність таких гарантій значно ускладнювала адаптацію засуджених після звільнення, що в значній мірі негативно впливало на рецидивну злочинність.

В системі культурних конституційних прав і свобод особливе місце займає право на освіту, яке регламентоване ст. 53 Конституції України. Вбачається, що освіту можна вважати ядром культурних прав громадян. Ця думка базується на тому, що в сучасному світі освіта стає однією з найбільш важливих умов всебічного розвитку особи і передумовою здійснення багатьох конституційних прав та свобод.

Конституційне право засуджених на освіту до липня 1994 р. в Україні досить детально регламентувалось ст.ст. 59–64 ВТК України. Однак після зазначеного терміну законом від 27 липня 1994 р. [360], ст.ст. 63–64 ВТК України були скасовані, а ст.ст. 59–61 – викладені в значно скороченому вигляді, що суттєво обмежило конституційне право засуджених до позбавлення волі на освіту. Тому з метою реалізації ст. 53 Конституції України право засуджених на освіту повинно було бути відновлене у законодавстві в більш повному обсязі. Такий категоричний висновок випливає не тільки з вимог зазначеної статті Конституції, але і міжнародних стандартів прав і свобод громадян та стандартів поведінки з ув'язненими. Про це, зокрема, наголошено у статті 26 Загальної декларації прав людини та в п. 77 МСП, де зазначається, що навчання в'язнів необхідно по можливості погоджувати з діючою в країні системою освіти з таким розрахунком, щоб особи, які звільняються, могли навчатись і далі без ускладнень.

Незважаючи на високі конституційні стандарти прав і свобод людини і громадянина, демократичності державного управління, захисту громадян тощо, які були зафіксовані в Конституції 1996 року, далеко не всі з них не лише не реалізуються на практиці в сучасній Україні, а й стають предметом цинічного нехтування. І в даний час актуальною залишається думка видатного вітчизняного юриста, першого Голови Конституційного Суду України, професора Л. П. Юзькова, який наголошував, що завданням сучасної держави є своєрідне переплавлення формальної Конституції на реальну. Тобто затверджені та зафіксовані на найвищому правовому рівні положення повинні одночасно виступати

не лише відбитком певного типу суспільних відносин, а й спрямовувати розвиток, сприяти утвердженню проголошених ідей, положень і принципів [528].

Вищезазначене в повній мірі відноситься і до проблеми ефективного правового регулювання та практичної реалізації норм Конституції України по відношенню до засуджених.

На підставі викладеного можна дійти висновку, що з метою реалізації норм нової Конституції нашій державі протягом наступних років необхідно було здійснити низку правотворчих заходів у сфері функціонування КВС з таких напрямків: 1) скасування смертної кари; 2) конкретизація права засуджених на свободу совісті; 3) забезпечення реалізації засудженими свого активного виборчого права; 4) приведення у відповідність з Конституцією та чинним трудовим законодавством забезпечення права засуджених на працю та відпочинок; 5) скасування в житловому законодавстві обмеження права засуджених та арештованих на житло; 6) забезпечення засудженим права на освіту в повному обсязі.

3.3. Заходи Української держави з виконання своїх зобов'язань щодо реформування кримінально-виконавчої системи після вступу до Ради Європи (1996–1999 рр.)

Для кращого усвідомлення процесу подальшого реформування КВС після прийняття Конституції та виконання взятих на себе зобов'язань при вступі до Ради Європи вбачається доцільним дати загальну характеристику КВС та її стан у виділений нами період.

Станом на 30 грудня 1996 р. кримінально-виконавча система МВС України об'єднувала 184 установи, зокрема: 126 виправно-трудових колоній, 11 виховно-трудових колоній, 32 слідчих ізолятори та 15 лікувально-трудових профілакторіїв, в яких утримувалось 221,1 тис. осіб, у тому числі – 171,2 тис. засуджених та 45,1 ув'язнених. Загальна кількість осіб, які утримувались в установах кримінально-виконавчої системи, збільшилась за 1996 рік на 11,7 тис. осіб, у тому числі в

колоніях посиленого режиму – на 6,3 тис., суворого – на 4 тис. осіб. Протягом п’яти років (1992–1996 рр.) чисельність засуджених та ув’язнених зросла на 90,9 тис. осіб. У 1996 році до установ виконання покарань надійшло 77,7 тис. засуджених. Значно зросла і чисельність засуджених жінок, яка досягла майже 10 тисяч [124, с. 2].

Погіршився криміногенний склад спецконтингенту. У колоніях і слідчих ізоляторах концентрувалися лідери і учасники організованих злочинних формувань, які відзначалися жорстокістю, агресивністю, активним протистоянням адміністрації.

Кожен десятий в’язень відбував покарання за вбивство, майже кожний п’ятий – за розбій, грабіж та тяжкі тілесні ушкодження, 4,7 % – за зґвалтування. Станом на 1 січня 1997р. в установах кримінально-виконавчої системи утримувалося 6162 засуджених і ув’язнених, які вчинили злочини у складі організованих злочинних формувань, у т.ч. 3342 – за рекет, 1243 – за злочини у сфері економіки, 283 – у банківській сфері, 347 – за бандитизм. Функціонування КВС ускладнювалось ще і тим, що виправні колонії і слідчі ізолятори були вкрай переповнені. Особливо критична ситуація з розміщенням контингенту склалася у слідчих ізоляторах, де при наявності за нормою 31856 місць утримувалась 45101 особа, взята під варту, що на 13,2 тис. більше від встановленого ліміту місць [124, с. 3].

У зв’язку з вищеперерахованими факторами в 1996 р. установи та органи виконання покарань продовжували напружено працювати, зі значним перевантаженням, що, перш за все, було викликано інтенсивним надходженням, у тому числі дуже складного у криміногенному відношенні спецконтингенту. Це суттєво загострило й без того складні проблеми його розміщення, трудової зайнятості та комунально-побутового забезпечення.

У зв’язку з цим основні зусилля апарату ГУВП, УВП, практичних працівників на місцях були спрямовані на стабілізацію обстановки в місцях позбавлення волі, зміцнення режиму відбування покарання засудженими, створення належних умов тримання спецконтингенту та забезпечення його працею, покращення фінансового стану установ, а також вдосконалення правового регулювання діяльності кримінально-виконавчої системи.

Підприємства КВС продовжували перебувати у суттєвій фінансово-економічній скруті і фактично були на «межі виживання». Дещо сприяв поліпшенню фінансово-економічного стану цих підприємств Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств» [351]. Відповідно до внесених змін (п. 2.4 ст. 2) установи пенітенціарної системи та їх підприємства, які використовували працю спецконтингенту, мали спрямовувати доходи, отримані від діяльності, визначеної МВС України, на фінансування основної діяльності таких установ та підприємств з включенням сум таких доходів до відповідних кошторисів їх фінансування, затверджених МВС України. Вбачається, що такі заходи хоча і не радикально, але в певній мірі поступово стали поліпшувати фінансово-економічний стан підприємств КВС.

Викладене свідчило про те, що КВС нашої держави потрібно було прикладати максимум зусиль, щоб виконати зобов'язання, взяті державою після вступу до Ради Європи. Одночасно варто зазначити, що ця міжнародна організація не тільки поставила ряд зобов'язань перед кримінально-виконавчою системою після вступу України до Ради Європи, але і прагнула надати методичну допомогу нашій державі у розв'язанні існуючих проблем. Саме з цією метою за узгодженням з урядом України було прийнято рішення про підготовку Програми співробітництва з метою надання консультативних послуг та забезпечення керівних принципів у справі приведення в'язничної системи нашої держави у більшу відповідність до західноєвропейських стандартів та Європейських в'язничних правил.

В основу Програми співробітництва було покладено необхідність:

– підготувати опис системи управління Української в'язничної адміністрації, включаючи заклади для підготовки персоналу та окремі пенітенціарні установи;

– зробити оцінку можливостей запровадження необхідних перетворень у світлі ЄПП;

– підготувати конкретні пропозиції щодо запровадження змін як у короткостроковій, так і в довгостроковій перспективі.

Для виконання цього завдання Рада Європи призначила чотирьох експертів, які представляли Англію, Данію, ФРН та Швецію [317, с. 4].

Цими експертами в період з 5 по 24 червня та з 12 по 30 серпня 1996 р. після прийняття України до Ради Європи на виконання Спільної програми Комісії Європейських Співтовариств і Ради Європи експертами Ради Європи, фахівцями пенітенціарної справи було проведено у супроводі одного із керівників ГУВП МВС України вивчення чинного законодавства, інших НПА, що регламентували виконання покарань, практику їх застосування в 22 установах КВС восьми областей України. Внаслідок такого вивчення у січні 1997 р. Радою Європи було оприлюднено доповідь «Оцінка в'язничної системи України» з конкретними рекомендаціями щодо подальшого реформування системи виконання покарань [317, с. 4–95].

Практика виконання кримінальних покарань, зобов'язання, взяті Україною перед Радою Європи, а також рекомендації вищезазначених експертів від цієї організації вимагали від КВС здійснення не тільки практичних дій по їх реалізації, але й науково-методичного забезпечення. З метою реалізації останнього ми виділяємо декілька заходів, які, з нашої точки зору, відіграли найбільш важливу роль у процесі науково-методичного забезпечення функціонування КВС.

Серед цих заходів важливою подією у науково-методичному забезпеченні функціонування КВС України став випуск у грудні 1996 р. науково-публіцистичного бюлетеня «Проблеми пенітенціарної теорії і практики». Його засновником став Київський інститут внутрішніх справ, як базовий на той час навчальний заклад з підготовки фахівців для КВС. Бюлетень зареєстрований у Міністерстві України у справах преси та інформації (свідоцтво, серія КВ №1814 від 19.02.1996 року). В подальшому цей бюлетень було включено до переліку фахових видань ВАК України з юридичних, психологічних та педагогічних наук (Бюлетень ВАК України, 1999 р., № 4).

У вступному слові до першого випуску зазначеного бюлетеня заступник міністра внутрішніх справ України О. В. Терещук підкреслив, що, не дивлячись на фінансові, організаційно-штатні та інші труднощі, колектив Київського інституту внутрішніх справ знайшов можливість і за власний рахунок налагодив видання першого в незалежній Україні науково-публіцистичного бюлетеня. Видання

бюлетеня мало зрушити з місця проблему «інформаційного голоду», надати можливість обмінюватись досвідом, теоретичними ідеями, своєчасно доводити нові рекомендації до працівників органів виконання покарань, курсантів та слухачів, навчальних закладів, які готували спеціалістів для роботи в КВС [559, с. 5].

У відповідності з рекомендаціями IX Конгресу ООН із запобігання злочинності (1995 р.), який ми вже згадували раніше, а також враховуючи вимоги Ради Європи та рекомендації її експертів, паралельно з дискусіями про доцільність смертної кари та довічного ув'язнення в Україні, як і в інших європейських країнах, тривала активна дискусія щодо пошуків шляхів, альтернативних тюремному покаранню. Зокрема, в Києві в січні 1997 р. було проведено міжнародний симпозіум «У пошуках альтернатив тюремному покаранню», організований представниками «Дому свободи» в Україні спільно з Українсько-американським бюро захисту прав людини і Міжнародним реабілітаційним центром жертв війни і тоталітарних режимів. Під час проведення цього заходу представники вищезазначених організацій ознайомили учасників симпозіуму зі своїм досвідом застосування нетюремних санкцій. У своїх виступах учасники симпозіуму поділились досвідом реформування пенітенціарних систем, коли тюремні покарання активно замінюють монетарними санкціями, пробаціями («випробуваннями»), громадськими роботами, спеціальною опікою, наглядом [38].

Отримана інформація щодо позитивного досвіду надалі почала широко використовуватись у процесі реформування КВС України, включаючи проблемні обов'язки, які взяла на себе наша держава при вступі до Ради Європи.

Не дивлячись на вкрай складну криміногенну ситуацію у виправних установах та слідчих ізоляторах, значне перезавантаження їх контингентом, залишалось актуальним питання подальшого вдосконалення нормативно-правового регулювання діяльності КВС як на законодавчому, так і на підзаконному рівнях, а базовим документом такого регулювання стала нова Конституція України. Зокрема, в процесі відомчої нормотворчої діяльності було приведено у відповідність до Конституції України всю нормативну базу, якою регламентувалася діяльність системи виконання покарань, видано більше 50 наказів МВС України [124, с. 1].

З метою реалізації норм нової Конституції України 1 жовтня 1996 р. було прийнято Закон України «Про застосування амністії в Україні» [378]. У зазначеному законі в ст. 1 сформульовано визначення амністії, під якою розуміється повне або часткове звільнення від кримінальної відповідальності і покарання певної категорії осіб, винних у вчиненні злочинів. Амністія оголошується законом про амністію, який приймається відповідно до положень Конституції України, Кримінального кодексу України та Закону України «Про застосування амністії в Україні».

Важливо зазначити, що згідно з Законом «Про застосування амністії в Україні», Верховна Рада України може приймати закони про амністію не частіше одного разу протягом календарного року (за винятком законів про умовну амністію). При цьому варто зазначити, що амністія стала фактично щорічно оголошуватись в Україні з 1991 р. і, як правило, приурочувалась до тих чи інших знаменних чи ювілейних дат в житті нашої держави. Однак в зазначений період оголошення амністій носило переважно безсистемний характер без чітко визначеної процедури її виконання. Починаючи із серпня 1992 р., амністії стали оголошуватись Указом Президента України.

З прийняттям Конституції України та Закону України «Про застосування амністії в Україні» амністія стала оголошуватись виключно законом нашої держави один раз на рік, як правило не приурочуючи її до якоїсь конкретної дати, а керуючись виключно принципом гуманізму. Саме з цієї фрази розпочинав викладатись текст кожного закону про амністію.

Послідовно підтримуючи курс по забезпеченню прав і свобод людини і громадянина 23 грудня 1997 р. в Україні був прийнятий Закон «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» [487], згідно з яким, парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист прав кожного на території України і в межах її юрисдикції на постійній основі здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.

На підставі аналізу змісту зазначеного Закону можна дійти висновку, що діяльність Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини в значній мірі стосується життєдіяльності людини в сфері правосуддя взагалі та кримінального –

зокрема, а також має безпосереднє відношення до належного функціонування КВС (п.п. 8–12 ст. 13 Закону).

Практична реалізація Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини своїх функцій сприяла в подальшому забезпеченню законності та дотриманню прав і свобод осіб, які перебували у полі зору кримінальної юстиції. Водночас, спираючись на закріплену Конституцією України соціально-правову та економічну політику держави, основним стратегічним її завданням було визначено подальше вдосконалення практичної діяльності відповідних органів у зміцненні правопорядку і законності, повсюдне налагодження системи профілактики правопорушень та широкий наступ на злочинність, належне забезпечення конституційного ладу, прав і свобод людини, економічної безпеки держави [414].

Саме на розв'язання зазначених завдань був спрямований Указ Президента України від 17 вересня 1996 р. «Про Комплексну цільову програму боротьби зі злочинністю на 1996–2000 роки» [414]. В цій Програмі зазначалося, що сучасний стан криміногенної ситуації в державі характеризується зростанням кількості тяжких злочинів проти життя і здоров'я людей, майнових інтересів громадян і держави, а також значним загостренням обстановки в окремих регіонах.

Зазначена Програма передбачала ряд конкретних заходів, частина з яких мала пряме чи побічне відношення до діяльності кримінально-виконавчої системи. Зокрема в п. 5 зазначалося, що з метою подальшого вдосконалення правової бази боротьби зі злочинністю та діяльності відповідних органів розробити чи доопрацювати протягом 1996 р. проєкти ряду кодексів, включаючи Кримінальний, Кримінально-процесуальний та Кримінально-виконавчий. Пунктом 26 цієї цільової Програми передбачалось протягом 1996–1997 рр. розширити мережу будинків-інтернатів для осіб похилого віку та інвалідів, звільнених з місць позбавлення волі, які втратили зв'язки із сім'ями і не мають постійного місця проживання.

Окремий розділ зазначеної цільової програми – розділ 8 (п.п. 61–65) передбачав заходи щодо вдосконалення кримінально-виконавчої системи. Розглядаючи розділ 8 зазначеної цільової програми з критичної точки зору, необхідно зазначити, що всі його пункти мали дещо узагальнений та абстрактний

характер («проаналізувати», «розглянути», «перевірити», «підготувати») і тому, як і ряд інших попередніх програм з питань реформування правоохоронних органів, зокрема органів і установ виконання покарань, недостатньо ефективно впливали як на профілактику злочинності взагалі, так і на функціонування кримінально-виконавчої системи зокрема.

В рамках заходів з виконання зазначеної Програми 4 жовтня 1996 р. було видано Указ Президента України №926/96 «Про умови грошового забезпечення осіб рядового і начальницького складу та оплати праці працівників органів внутрішніх справ» [486], згідно з яким були підвищені та затверджені схеми посадових окладів, окладів за спеціальними званнями осіб рядового і начальницького складу ОВС, одним із структурних підрозділів яких були на той час органи і установи виконання покарань. Реалізація положень зазначеного Указу в певній мірі сприяла підвищенню якості підбору на службу співробітників ОВС, що, в свою чергу, позитивно вплинуло на ефективність і якість їх роботи.

Вдосконаленню діяльності КВС сприяли не тільки Укази Президента України, але і Постанови Кабінету Міністрів нашої держави. Зокрема, ще до прийняття Конституції України було прийнято Постанову Кабінету Міністрів України від 29 лютого 1996 р. № 266 «Про Порядок формування та розміщення державних замовлень на поставку продукції для державних потреб і контролю за їх виконанням» [447]. Згідно з даною Постановою державні замовники, виходячи із затверджених обсягів державного замовлення та виділених на їх виконання коштів, отримали право самостійно розміщувати замовлення на поставку продукції для державних потреб серед виконавців на конкурсних засадах у порядку, визначеному законодавством. До підприємств, які користуються пільгами щодо одержання державних замовлень, були віднесені також і підприємства установ кримінально-виконавчої системи.

Практична реалізація зазначеної Постанови дозволила підприємствам КВС більш гнучко та ефективно здійснювати свою виробничо-господарську діяльність та забезпечити працею більшу кількість засуджених.

Після вступу в дію Конституції України протягом другого півріччя ГУВП МВС України було розроблено і погоджено в Кабінеті Міністрів України «Програму заходів, спрямованих на подальше вдосконалення кримінально-виконавчої системи». Однак реалізація значної кількості заходів, передбачених цією програмою, суттєво ускладнювалася неможливістю залучення до праці значної кількості засуджених, оскільки середній показник з виводу на оплачувані роботи по ГУВП за 1996 р. становив лише 67,8% [124, с. 4], що свідчило про суттєві резерви в цьому напрямку виробничої діяльності. У зв'язку з цим було прийнято Постанову Кабінету Міністрів України №1454 від 2 грудня 1996 р. «Про невідкладні заходи щодо залучення до праці осіб, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі» [424].

Практична реалізація зазначених Постанов Кабінету Міністрів України, введення у вересні 1996 р. стабільної національної валюти (гривні) дозволила протягом 1997–1998 рр. в певній мірі поліпшити окремі фінансово-економічні показники як загалом по КВС, так і по окремих підрозділах. Зокрема, установами кримінально-виконавчої системи випущено продукції на суму 221,7 млн.грн., обсяги її виробництва порівняно з 1997 роком збільшено на 6,2%. Протягом 1998 р. в установах системи налагоджено виробництво 920 нових найменувань виробів і додатково залучено до праці близько 7 тис. засуджених.

З метою економії бюджетних коштів та більш повного завантаження працею засуджених установи КВС повністю перейшли на забезпечення своїх співробітників форменим одягом, що виготовлявся підприємствами системи. У 1998 р. в установах виконання покарань додатково налагоджено виробництво 17 найменувань речового майна та інвентарю для спецконтингенту і потреб особового складу. Це дозволило заощадити 455 тис. грн. бюджетних коштів та працевлаштувати 250 засуджених.

Для наведення жорсткого порядку у витрачанні та економії бюджетних коштів, враховуючи, що ціни на продукти харчування, речове майно, паливо і таке інше, необхідні для нормального функціонування установ, у регіонах України різні, Держдепартамент перейшов на централізоване забезпечення установ деякими

видами продуктів та речового майна, а відносно інших товарів – області щомісяця орієнтувалися на доведені граничні закупівельні ціни.

Протягом 1998 р. у 115 установах виконання покарань стали функціонувати мініпекарні, які забезпечили потребу хліба для засуджених 155 установ, завдяки чому у 1998 р. заощаджено 8,2 млн.грн. бюджетних коштів [125, с. 5].

Позитивно оцінюючи здійснені протягом 1997–1998 рр. організаційні заходи, здійснені КВС України, одночасно варто зазначити, що її фінансовий стан залишався складним. Так, у 1998 р. вона була профінансована на 90,6%, з бюджету недоотримано 18,8 млн.грн. [125, с. 8].

Не дивлячись на складні фінансово-економічні проблеми, які мали місце протягом 1996–1998 рр. не тільки в діяльності КВС, але і в інших структурних підрозділах національної правової системи, наша держава продовжувала наполегливо працювати над виконанням своїх зобов'язань, взятих після вступу до Ради Європи.

В рамках зазначених зобов'язань важливим етапом у реформуванні кримінально-виконавчої системи стало створення спеціального департаменту, який організовував би і координував діяльність усіх органів і установ цієї системи.

Рішення про створення Державного департаменту України з питань виконання покарань було прийнято на підставі Указу Президента України №344/98 від 22 квітня 1998р. [488], а 31 липня 1998 р. Указом Президента України № 827/98 [440] було затверджено Положення про нього. Згідно з останнім, Державний департамент України з питань виконання покарань спочатку визначався як центральний орган виконавчої влади, який тимчасово підпорядковується Міністерству внутрішніх справ України та безпосередньо реалізує єдину державну політику у сфері виконання кримінальних покарань.

При прийнятті цього рішення основною причиною такої реорганізації було прагнення уникнути надмірної воєнізації виправної справи та спокійної її організації в рамках самостійного відомства, яке жодним чином не причетне до арешту та засудження правопорушника. При цьому, базуючись на вимогах міжнародних стандартів, вважалось, що в самостійному незалежному відомстві процес виконання

покарань у виді позбавлення волі буде організовуватись на більш гуманних засадах і з меншою кількістю порушень законності, що дасть змогу поступово наблизити права і свободи засуджених до вимог, закріплених у міжнародних стандартах, та практики виконання покарань у провідних країнах світу.

Крім перерахованих факторів, створення Департаменту дало можливість створити належний соціально-правовий механізм функціонування кримінально-виконавчої системи. Важливою характеристикою цього соціально-правового механізму є проблема визначення ефективності його дії, що носить універсальний характер. Ця проблема торкається всіх граней ефективності його діяльності:

– по-перше, ефективності матеріальних та процесуальних норм національного законодавства (перш за все кримінально-виконавчого та деяких інших норм окремих галузей права);

– по-друге, ефективності матеріальних та процесуальних міжнародних норм і принципів, а також нормативно-правових актів, міжнародних угод та договорів;

– по-третє, ефективності діяльності різноманітних соціальних інститутів громадянського суспільства, перш за все держави та її інститутів (включаючи Департамент та його структурні підрозділи), міжнародних урядових та неурядових, а також внутрішньодержавних неурядових правозахисних організацій;

– по-четверте, ефективності процедурно-політично-правових інститутів механізму охорони та захисту прав і свобод засуджених;

– по-п’яте, ефективності міжнародних та внутрішньодержавних механізмів контролю (урядових та неурядових) за забезпеченням реалізації прав і свобод засуджених.

На підставі викладеного можна зробити висновок, що Департамент та його структурні підрозділи мали посісти чільне місце у соціально-юридичному механізмі забезпечення прав і свобод засуджених.

Державний департамент України з питань виконання покарань був створений на базі колишнього Головного управління виконання покарань (ГУВП) і Указом Президента України від 12 березня 1999 р. «Про виведення Державного департаменту України з питань виконання покарань з підпорядкування Міністерству

внутрішніх справ України» [343] був виведений із підпорядкування Міністерства внутрішніх справ, а 12 червня 2000 р. його було на нормативному рівні визначено як центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом (Указ Президента України «Про внесення змін до Положення про Державний департамент України з питань виконання покарань» № 786/2000 від 12 червня 2000 р. [354]).

За період перебування України в складі Російської імперії, а потім Радянського Союзу кримінально-виконавчу систему неодноразово передавали з одного відомства до іншого. Важливо також підкреслити, що перебування цієї системи у складі інших відомств, як правило, тривало недовго, а в основному вона перебувала у складі Міністерства внутрішніх справ [493, с. 222]. Аналіз змісту законодавства європейських країн щодо управління пенітенціарною системою, а також наукової літератури з цього питання [495; 142] дає підставу для висновку, що Україна стала однією з декількох країн у Європі, в якій управління кримінально-виконавчою системою почало здійснюватись самостійним структурним органом виконавчої влади. В більшості країн Європи пенітенціарні системи знаходились у підпорядкуванні Міністерства юстиції. Винятком із цього правила є Швейцарська конфедерація, в якій пенітенціарна система підпорядкована Федеральному департаменту юстиції та поліції. Водночас уряди Великої Британії та Іспанії не прислухались до рекомендацій Ради Європи і залишили пенітенціарну систему у складі Міністерства внутрішніх справ. Серед країн пострадянського простору лишилась лише одна держава – Республіка Білорусь, в якій кримінально-виконавча система також підпорядкована Міністерству внутрішніх справ. Однак ця держава і до теперішнього часу не прийнята до Ради Європи.

Для адекватного бачення проблем організації діяльності ДДУПВП істотне значення мало чітке визначення цього органу в структурі КВС України, який мав виконувати в системі відповідних органів і установ виконання покарань роль керуючого центру. Як зазначав В. Б. Авер’янов, найкращі результати діяльності ієрархічно організаційної соціальної системи зазвичай забезпечуються за умови її моноцентричної, а не поліцентричної структурної побудови, тобто за умови, коли всі структурні ланки системи підлягають керуючому впливу з одного, а не з кількох

владних центрів [1, с. 31]. Саме таким моноцентричним суб'єктом і став ДДУПВП як центральний орган виконавчої влади з питань виконання покарань, який здійснював керівництво підлеглими йому територіальними органами управління, а також органами і установами на місцях.

Створення нового центрального органу виконавчої влади зумовило внесення змін до 12-ти законів нашої держави, а також до ряду Постанов Кабінету Міністрів України [271, с. 197]. Правовою основою яких став Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з утворенням Державного департаменту України з питань виконання покарань», прийнятий 11 грудня 1998 р. [347].

Послідовно виконуючи свої обов'язки, взяті перед Радою Європи, враховуючи рекомендації міжнародних експертів, було видано наказ МВС України від 14.11.98 № 836 «Про передачу функції охорони виправно-трудових установ від внутрішніх військ до Державного департаменту України з питань виконання покарань». Таке рішення в повній мірі відповідало і рекомендаційній нормі ЄПП (п. 53).

Створення Департаменту викликало потребу прийняття ряду відомчих нормативно-правових актів, які будуть охарактеризовані нами в наступних підрозділах роботи.

Одночасно варто зазначити, що організація роботи Департаменту вимагала створення відповідної його структурної побудови. З цією метою 1 березня 1999 р. було прийнято Постанову Кабінету Міністрів України №286 «Про затвердження граничної чисельності працівників центрального апарату Державного департаменту з питань виконання покарань» [381]. Згідно з п. 1 зазначеної постанови було затверджено структуру та граничну чисельність працівників центрального апарату Департаменту у кількості 320 одиниць, у тому числі 254 одиниці осіб рядового і начальницького складу.

Зокрема в рамках взятих Україною перед Радою Європи зобов'язань, парламент нашої держави продовжував здійснювати заходи щодо ратифікації важливих Європейських конвенцій, підписаних Україною в другій половині 1996 р.

Зокрема 24 січня 1997 р. було прийнято закон «Про ратифікацію Європейської конвенції про запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню» [469]. З метою вивчення стану та перевірки практичної реалізації цієї конвенції періодично протягом 1998–2000 рр. в нашій державі здійснювали роботу експерти Європейського комітету з питань запобігання катуванням та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню. Як зазначено в доповідях Уряду України про наслідки візиту до нашої держави представників зазначеного комітету протягом двох останніх років, в нашій державі було здійснено ряд позитивних змін під час організації практики виконання покарань в місцях позбавлення волі. Одночасно було визначено коло проблемних питань, які необхідно було вирішити в процесі подальшого реформування КВС [88, с. 26].

Більш реалістичною для практичного виконання стала Європейська конвенція про видачу правопорушників від 1957 року. Не дивлячись на те, що Додатковий протокол 1975 р. та Другий додатковий протокол 1978 року до Конвенції були підписані від імені України 29 травня 1997 р. в м. Страсбурзі, їх ратифікацію було здійснено більш як за півроку, а саме – 16 січня 1998 р.

Не дивлячись на це, ще до її ратифікації в рамках прийнятих на себе зобов’язань 21 листопада 1997 р. були прийняті Закони України №669/97-ВР і №670/97-ВР «Про ратифікацію Договору між Україною та Азербайджанською Республікою про передачу осіб, засуджених до позбавлення волі, для подальшого відбування покарання» [464] і «Про ратифікацію Договору між Україною і Грузією про передачу осіб, засуджених до позбавлення волі, для подальшого відбування покарання» [461].

Зазначені ратифікації стали першим кроком по здійсненню більш широкої акції, пов’язаної з ратифікацією Європейської конвенції про видачу правопорушників (1957 рік), Додаткового протоколу 1975 року та Другого додаткового протоколу 1978 року до Конвенції. Закон з цього питання був прийнятий Верховною Радою України 16 січня 1998 року (№43/98-ВР) [468].

Після ратифікації зазначеної Конвенції були прийняті спеціальні закони про ратифікацію Договору між Україною та Республікою Узбекистан [466], Республікою Казахстан [465], Республікою Вірменія [463], Китайською Народною Республікою [462].

Обмежена кількість держав, з якими були ратифіковані договори про передачу осіб, засуджених до позбавлення волі, для подальшого відбування покарань пояснюється тим, що окремі держави не дали згоду на ратифікацію аналогічних договорів.

Важливу роль у процесі налагодження міжнародного співробітництва у боротьбі зі злочинністю відіграв прийнятий 16 січня 1998 р. Закон України «Про ратифікацію Європейської конвенції про взаємну допомогу у кримінальних справах, 1959 рік, та Додаткового протоколу 1978 року до Конвенції» [467].

Одним із найбільш складних і дискусійних стало питання скасування смертної кари та заміни її довічним позбавленням волі. При розгляді цього питання варто зазначити, що протягом другої половини XIX–XX ст. в усьому цивілізованому світі, і перш за все в Західній Європі, велась активна дискусія навколо цього питання. Актуальним воно залишилось і в кінці XX ст.

Більшість сучасних демократичних країн скасували смертну кару в другій половині XX ст.: Італія – у 1947 р.; ФРН – 1949 р.; Англія – 1969 р.; Франція – 1981 р. [513, с. 89].

Викликає значний інтерес рівень закріплення скасування смертної кари перш за все в західноєвропейських державах. На нашу думку, рішення про незастосування смертної кари повинно було бути закріплене в Конституції нашої держави. Саме таким шляхом пішли найбільш авторитетні і впливові держави європейського континенту. Зокрема, на скасування смертної кари вказувалось у ст. 27 Конституції Італії [626], ст. 102 Конституції ФРН [315, с. 108], ст. 15 Конституції Іспанії [513, с. 90], ст. 66-1 Конституції Франції. Як зазначалось вище, смертна кара у Франції була скасована в 1981 р. на рівні поточного закону. Але, усвідомлюючи важливість цього кроку, 23 лютого 2007 р. у Франції був прийнятий конституційний закон

№2007-239, яким Конституція цієї держави доповнювалася ст. 66-1, в якій було зафіксовано, що ніхто не може бути засуджений до смертної кари [164, с. 60].

У країнах, які відносяться до англо-американської правової сім'ї і, перш за все, у Великій Британії, Канаді, Австралії та Новій Зеландії також скасовано смертну кару, але на рівні поточного законодавства, оскільки в зазначених країнах немає чіткого поділу між конституційними і поточними актами.

Немає смертної кари і в багатьох державах Центральної та Південної Америки, Африки й Азії. Однак це покарання залишається у США (у більш як половині штатів), Китаї, Японії, мусульманських державах Сходу [513, с. 90].

У США смертна кара була передбачена у законодавствах 37 штатів і в ряді федеральних законів. Верховний Суд США 2 липня 1976 р. виніс рішення, що смертна кара у принципі не суперечить Конституції країни. Особливістю застосування смертної кари у США є те, що вироки з цих справ обов'язково стають предметом розгляду апеляційних інстанцій не тільки на штатному, але й на федеральному рівні. Це призводить до того, що у в'язницях США тисячі людей роками чекають вирішення своєї долі. Так, за станом на травень 1988 р. «черга смертників» у США складалась із 2048 чоловік [513, с. 90].

Серед прихильників застосування смертної кари існує думка, що загроза смерті повинна утримувати деяких людей від вчинення злочину. Але проблема полягає в тому, що як українські, так і зарубіжні дослідники до цього часу не змогли установити з достовірним ступенем упевненості, яких людей вона утримує від вчинення злочину і при яких обставинах. Оскільки смертна кара до теперішнього часу не скасована у більш як 30-ти штатах США, то окремі американські вчені [631; 636] докази стримуючої ролі смертної кари намагались довести теоретично, однак методологія їх досліджень викликала критичні зауваження. На противагу прихильникам смертної кари, група американських вчених [622; 642] досить аргументовано обґрунтувала протилежну точку зору.

Слід звернути увагу й на інформацію про те, що численні соціологічні дослідження, проведені незалежними дослідниками в багатьох країнах світу, свідчать про «символічний» характер ставлення громадськості до смертної кари.

Так, американський науковець В. Бауерс зазначав, що підтримка смертної кари громадською думкою США є абстрактною, ідеологізованою, ірраціональною, не заснованою на практичному досвіді, ця підтримка різко зменшується або зникає, коли йдеться про конкретні злочини й конкретних підсудних, про відповідальність за застосування смертної кари [648, с. 22].

Серед українських учених особливо активно відстоював ідею щодо скасування смертної кари відомий вчений-пенітенціарист О. В. Беца. На його думку, пережиті соціально-економічні труднощі, зубожіння більшості населення і збагачення його меншої частини, зростання злочинності, перш за все організованої, насильницької, нахабної, рекет – все це турбувало громадян. А тривога часто йде пліч-о-пліч з агресивністю, озлобленням. Почуття небезпеки, бажання захистити себе змушувало людей вимагати «сильних» і жорстоких заходів у боротьбі зі злочинністю. Тому смертну кару багато хто сприймав як швидкий і надійний спосіб встановлення порядку.

Глибоко укорінена в суспільній свідомості ілюзія, що смертна кара є нібито справедлива відплата за скоєний злочин, – по суті, була пережитком стародавніх уявлень про кровну помсту, потуранням первісним інстинктам. Смертна кара не може втілити ідею справедливості, тим більше що безліч мінливих і суб'єктивних факторів, які впливають на правосуддя, перетворює засудженого до смерті в досить випадкову жертву задоволення помилок суспільства. Особливо трагічні при цьому судові помилки [17].

Серед українських учених-юристів активно досліджував питання застосування чи скасування смертної кари О. Я. Свєтлов, який в узагальнив дві протилежні точки зору з цього питання, хоча власну позицію не сформулював [513, с. 91].

Враховуючи існуючі в українському суспільстві дві протилежні точки зору з цього питання, протягом усього періоду незалежної України як серед політиків та вчених, так і серед пересічних громадян тривали нескінченні дискусії щодо доцільності відміни смертної кари як такої, що суперечить ідеям гуманізму та міжнародним зобов'язанням нашої держави. Прихильники збереження смертної кари аргументували свою думку наступним: «скасовувати смертну кару поки ще

рано», «народ цього не зрозуміє», «суспільство поки що не готове до такого кроку» [63, с. 21]. У ході досліджень, проведених в 1996 р. Інститутом соціології Національної академії наук України, Центром «Демократичні ініціативи» та службою Соціс-Геллап, було зафіксовано: негайно скасувати смертну кару вимагали лише 6% респондентів, поступово йти до її скасування – 12%, 40% респондентів вважали, що смертну кару потрібно залишити в існуючих рамках, 23% – розширити її застосування, не змогли дати відповіді – 18% [163, с. 79].

Одночасно варто зазначити, що в період з 1997 по 1999 рр. питання скасування смертної кари активно обговорювалось на сторінках української преси. Особливо велику увагу цьому питанню приділила одна із найбільш авторитетних газет в Україні – «Дзеркало тижня», на шпальтах якої тільки протягом 1997 р. питанням функціонування КВС України було присвячено більше 10-ти публікацій, включаючи й питання смертної кари.

Одночасно з активною дискусією щодо скасування смертної кари проводилася дискусія про доцільність введення в практику виконання кримінальних покарань довічного позбавлення волі як альтернативи смертній карі. Серед головних аргументів противників недоцільності довічного позбавлення волі були перш за все економічні аргументи, які зводились до того, що стан сучасної економіки в Україні не дозволяє таку розкіш як довічне позбавлення волі. Ця думка активно підтримувалась не тільки широким колом громадськості, але і юристами як теоретиками, так і практиками.

Враховуючи протилежні думки щодо питань скасування смертної кари і заміни її довічним позбавленням волі та суспільний резонанс, який виник в Україні в кінці 90-х років минулого століття, питанню скасування смертної кари ми приділимо більш ретельну увагу, розглянувши етапи її скасування у хронологічному порядку. При цьому варто зазначити, що ще при вступі України до Ради Європи у листопаді 1995 р. наша країна взяла на себе зобов’язання дотримуватись Конвенції про захист прав людини та основних свобод і підписати Протокол № 6 цієї Конвенції (м. Страсбург, 1983) про скасування смертної кари. У статті 1 цього Протоколу міститься положення, згідно з яким смертна кара має бути скасована, а

жодна людина в державах – членах Ради Європи не може бути засуджена до такого покарання або страчена [492].

Однак зобов'язання щодо мораторію смертних вироків протягом 1996 р. не було виконано, а отже виконання смертних вироків продовжувалось (всього після прийняття України до членів Ради Європи було страчено 180 осіб), що викликало значну стурбованість у європейському співтоваристві. Тому в січні 1997 р. постійна делегація України у Раді Європи була піддана гострій критиці на черговому засіданні Парламентської Асамблеї Ради Європи. Головною причиною такої гострої критики, як зазначалось вище, стало продовження виконання смертних вироків в Україні.

У зв'язку з цим Парламентська Асамблея Ради Європи в Резолюції № 11/12 від 29 січня 1997 р. комітету з правових питань і прав людини висловила Україні досить жорстке попередження за порушення взятих на себе зобов'язань і поставила категоричну вимогу щодо негайного припинення виконання смертних вироків, які ще залишалися невиконаними. Україні, власне, було поставлено ультиматум: до наступної сесії (січень 1998 р.) розв'язати питання щодо смертної кари, інакше нашу делегацію буде відсторонено від роботи в ПАРЄ.

З цього приводу висловили свою думку ряд народних депутатів-членів парламентської делегації України. Зокрема, В. Костицький, Б. Олійник та А. Раханський вважали, що для українських парламентарів це стало б політичним самогубством [215]. У зв'язку з цим Б. Олійник запропонував впровадити мораторій на виконання вироків Указом Президента України.

Саме під тиском Ради Європи в Україні було введено мораторій на виконання вироків до смертної кари і вони перестали виконуватись в нашій країні з 17 березня 1997 р. Але, оскільки законодавчого оформлення скасування смертної кари не було, то суди і далі виносили смертні вироки, які не виконувались. При цьому варто наголосити, що криміногенна ситуація в державі, попри побоювання значної кількості урядовців, керівників правоохоронних органів, значної кількості пересічних громадян, не погіршилась. Якщо в 1998 р. до виняткової міри покарання

було засуджено 142 людини, то за 1999 р. – 104, а в 2000 році – 94 людини були засуджені до довічного позбавлення волі [190, с. 76].

Введення мораторію на виконання смертних вироків було лише половинчастим рішенням щодо скасування смертної кари. Рада Європи вимагала ратифікувати Конвенцію про захист прав і основних свобод людини 1950 р., більшість протоколів до якої були підписані Україною ще протягом 1995–1997 рр.

Як зазначала народний депутат України ІІ скликання Н. І. Карпачова (в подальшому – Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (1998–2012 рр.), протягом 1996–1997 рр. в Україні на той час робилися спроби деякими політичними силами сформувати у владних структурах і серед громадян негативне ставлення до окремих положень згаданої Конвенції і, перш за все, щодо заборони застосування смертної кари. Тому й ратифікація Конвенції, на її думку, тривалий час штучно гальмувалася. Варто зазначити, що Н. І. Карпачова стала координатором та співдоповідачем з питань щодо ратифікації згаданої Конвенції. На її думку, це був драматичний процес, якому чинили активний спротив представники виконавчої влади, правоохоронних органів і доволі велика частина депутатського корпусу. Попри все, були здолані останні перешкоди і 17 липня 1997 р. питання ратифікації Конвенції було винесено на пленарне засідання Верховної Ради України. Після бурхливої дискусії щодо необхідності ратифікації документа голосування було здійснено в три етапи [134, с. 35–36]. На першому етапі ратифікацію підтримали лише 176 народних обранців; на другому етапі – 218. І тільки після додаткового обговорення 248 народних депутатів проголосували за ратифікацію Конвенції [470], що стало важливим кроком до європейського вибору України та приєднання її до європейського правового поля.

З урахуванням мети дослідження варто підкреслити, що тільки після ратифікації зазначеної Конвенції 17 липня 1997 р. до Європейського Суду з прав людини вперше в практиці виконання покарань в Україні звернулося з заявами протягом 5-ти місяців 1997 р. близько 10-ти ув’язнених СІЗО. 6 заяв були прийняті до розгляду і по кожній із них було ухвалене відповідне рішення [190, с. 77].

В цілому позитивно оцінюючи рішення парламенту нашої держави щодо ратифікації зазначеної Конвенції, варто зазначити, що Додатковий протокол №6 від 28 квітня 1983 р., яким була заборонена смертна кари в мирний час (ст. 1), але не виключалась можливість її збереження під час війни або невідворотної загрози війни (ст. 2). не був ратифікованим, а, отже, свої зобов'язання перед Радою Європи з цього питання Україна виконала не в повному обсязі.

Втім слід констатувати: європейський вибір України та приєднання її до європейського правового поля зумовили необхідність реформування законодавства України згідно з міжнародними документами про права людини та взятими на себе правовими зобов'язаннями безумовного дотримання ратифікованих Верховною Радою найважливіших європейських правових актів.

Вбачається, що причинами нератифікації протоколу №6 до Конвенції прав і свобод людини були наступні:

1. Вкрай складна криміногенна ситуація, яка склалась на той час в Україні.

2. Більшість верств українського суспільства, включаючи і значну частину депутатського корпусу, були ще психологічно не готові до скасування смертної кари.

Для розуміння тогочасної атмосфери можна навести дані з доповіді Голови Верховного Суду України В. Бойка «Стан здійснення в Україні правосуддя в 1998 році та завдання з удосконалення організації роботи судів», де, зокрема, зазначалось, що в 1998 р. до смертної кари в Україні було засуджено 146 осіб (що на 17 осіб більше, ніж в 1997 р.), які позбавили життя 27 дітей, 88 жінок та 170 чоловіків. Ними ж було вчинено замах на убивство ще 75 осіб, яким заподіяні тяжкі тілесні ушкодження [29, с. 2]. Згідно зі статистикою, оприлюдненою в засобах масової інформації, щоденно в 1996 р. від рук убивць гинуло 13–15 чоловік, а, порівняно з 1986 р., кількість навмисних вбивств (із замахом) в абсолютних цифрах зросла з 1757 до 4874, тобто більш ніж на 3000. Причому, якщо в 1986–1991 рр. їх приріст в окремі роки не перевищував 60– 65%, то в 1992 р. він становив 109,4%, в 1993 р. – 128,1, в 1994р. – 160, в 1995 р. – 172, в 1996р. – 177,4% [100, с. 5] .

Разом з тим, не дивлячись на несприйняття скасування смертної кари значною частиною нашого суспільства, вкрай складну криміногенну ситуацію в країні, прогресивно налаштовані депутати парламенту добре усвідомлювали, що зобов'язання нашої держави перед Радою Європи необхідно виконувати.

Саме зазначена проблема, а також правова колізія, яка виникла між ст. 3 та ст. 27 Конституції України, в яких право на життя визнано невід'ємним, а також положеннями ст. 24, ст. 58, ст. 59, ст. 60, ст. 93, ст. 191-1 чинного на той час КК України стали причиною звернення 51-го народного депутата України до Конституційного Суду України щодо відповідності вищезазначених норм Конституції та КК України [134, с. 37]. 29 грудня 1999 р. КСУ вирішив, що положення вищезазначених статей КК України, які передбачали смертну кару як вид покарання, визнаються такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними) і втрачають чинність. У зв'язку з цим необхідно було внести відповідні зміни до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудового кодексів України [134, с. 37].

Отже, протягом 1996–1999 рр. в Україні здійснювалась активна робота з подальшого реформування КВС нашої держави та виконання своїх зобов'язань щодо вступу до Ради Європи.

3.4. Розвиток кримінально-виконавчої системи після ратифікації Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та прийняття Кримінального кодексу України (2000–2002 рр.)

Обраний нами трирічний термін з 2000 по 2002 рр. відіграв значну роль у подальшому реформуванні кримінально-виконавчої системи нашої держави у зв'язку з наступними факторами.

По-перше, завершилась повна ратифікація Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, що викликала потребу внесення змін до кримінального, кримінально-процесуального та виправно-трудового законодавства України.

По-друге, в практику виконання покарань було введено новий вид покарань – довічне позбавлення волі, що потребувало значних організаційно-правових та практичних заходів по забезпеченню цього нового для України виду покарання.

По-третє, в період з 10 по 17 квітня 2000 р. у м. Відень (Австрія) відбувся X конгрес ООН з профілактики злочинності і поводження з в'язнями, рішення якого також вплинули на подальше реформування КВС.

По-четверте, 5 квітня 2001 р. було прийнято новий Кримінальний кодекс України, реалізація трьох розділів якого вимагала внесення значних змін до чинного на той час ВТК України та здійснення з боку КВС України значних організаційно-правових заходів.

По-п'яте, 2001 р. став роком п'ятиріччя з часу прийняття Конституції України та десятиріччя прийняття Постанови Кабінету Міністрів України «Про основні напрями реформи кримінально-виконавчої системи в Українській РСР», яка стала базовим документом для початку та подальшого розвитку реформування КВС нашої держави загалом.

Виділивши найбільш важливі події зазначеного періоду, охарактеризуємо більш детально деякі з них. Зокрема, після рішення Конституційного Суду України від 29 грудня 1999 р., згідно з яким були визнані неконституційними положення санкцій статей КК України, які передбачали як покарання смертну кару, 22 лютого 2000 р. було прийнято Закон України «Про ратифікацію Протоколу №6 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який стосується скасування смертної кари» [472].

В цей же день, тобто 22 лютого 2000 р., був прийнятий Закон України «Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудового кодексів України», який законодавчо закріпив скасування смертної кари. Одночасно в КК України було введено новий вид покарання – довічне позбавлення волі, яке встановлювалося за вчинення особливо тяжкого злочину у випадках, якщо суд не вважає за можливе застосувати позбавлення волі на певний строк. Довічне позбавлення волі не застосовувалось до осіб, які вчинили злочини у віці до 18 років,

до осіб у віці понад 65 років, а також до жінок, що були в стані вагітності під час вчинення злочину або на момент винесення вироку (ст. 25-2 КК України).

Варто погодитися з думкою вчених, що довічне позбавлення волі як еквівалент смертній карі за ступенем суворості покарання має ряд безперечних переваг, а саме:

1) не усуває засуджену особу остаточно і не суперечить принципу відновлення покарання;

2) довічне ув'язнення не викликає незворотність покарання і дає можливість у будь-який час виправити судову помилку (можна згадати, наприклад, випадки: справу серійного вбивці Чикатила, коли було страчено двох ні в чому не винних громадян, або дані американських авторів Х. Бедау і М. Рейдлста про те, що у США за їхню не таку вже й велику історію було винесено 349 помилкових вироків про засудження осіб до смертної кари) [609, с. 144];

3) за засудженим зберігається право жити – природне право, яке дає шанс спокутувати вину;

4) держава, застосовуючи до злочинця довічне ув'язнення, здійснює підхід до правосуддя як до інституту, що дає перспективну можливість колись, можливо, повернути засудженого до життя в суспільстві. Без такої перспективи, без надії на майбутнє тривале очікування смертного вироку та відчуття власної нікчемності призводить до стану «смерті особистості», до глибокої депресії, апатії, втрати почуття реальності, до фізичної та розумової деградації [182, с. 700–703].

Після того, як Верховний Суд України переглянув справи 419 чоловік, які на момент розгляду були засуджені до смертної кари, а вирок стосовно яких так і не був виконаний, Державний департамент України з питань виконання покарань був поставлений перед необхідністю організації тримання нової, специфічної категорії осіб, засуджених до довічного позбавлення волі.

У зв'язку зі скасуванням виняткової міри покарання наказ ДДУПВП «Про затвердження Тимчасового положення про порядок тримання у слідчих ізоляторах Державного департаменту України з питань виконання покарань осіб, засуджених до виняткової міри покарання» від 25 червня 1999 р. № 72 [405] був скасований, а

замість нього, на жаль, з великим запізненням, лише 14 квітня 2001 р. був прийнятий наказ № 65 «Про затвердження Положення про організацію виконання покарання у вигляді довічного позбавлення волі в установах кримінально-виконавчої системи» [399]. Це положення стало регламентувати і конкретизувати тримання в установах кримінально-виконавчої системи осіб, які відбували покарання у вигляді довічного позбавлення волі. Положення складалось із 10-ти розділів, кожен з яких передбачав окремий напрямок діяльності з виконання цього особливого виду кримінальних покарань. На нашу думку, це Положення, не дивлячись на відомчий характер цього НПА, досить детально врегулювало питання виконання і відбування покарань у виді довічного позбавлення волі, хоча цілком зрозуміло, що процедура виконання покарання у виді довічного позбавлення волі потребувала законодавчого врегулювання.

Послідовно продовжуючи курс на гуманізацію всіх сфер суспільного життя, 2 березня 2000 р. було прийнято Закон України «Про внесення змін до статті 71 Житлового кодексу Української РСР» [355]. Внесені зміни до зазначеної статті кодексу стосувались і прав осіб, які були взяті під варту або були засуджені. Раніше, у випадку засудження особи на термін більше 6 місяців, якщо на її житловій площі не залишилися проживати інші члени сім'ї наймача, договір найму житлового приміщення вважався розірваним і засуджена особа втрачала право на житлову площу, яку вона займала до засудження і вступу вироку в законну силу. Внесеними змінами, відповідно до п. 7 ч. 3 ст. 71 вищезазначеного закону, особа після звільнення з-під варти або після відбуття нею покарання отримувала право на повернення їй житлової площі, яка під час її тимчасової відсутності могла бути здана лише в оренду.

Зазначене законодавче рішення суттєво спростило реалізацію проблеми трудового і побутового влаштування та соціальної адаптації досить-таки значної кількості засуджених після їх звільнення від кримінального покарання.

В цей же день, тобто 2 березня 2000 р. було прийнято Закон України «Про загальну структуру і чисельність кримінально-виконавчої системи України» [377], який в подальшому став підґрунтям та правовою основою для прийняття у 2005 р.

закону «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», до розгляду якого ми ще повернемось.

Згідно зі ст.1 Закону України «Про загальну структуру і чисельність кримінально-виконавчої системи України», до структурних підрозділів кримінально-виконавчої системи віднесені: 1) органи управління; 2) виправно-трудові установи; 3) слідчі ізолятори; 4) лікувально-трудові профілакторії; 5) інспекції виправних робіт; 6) навчальні заклади; 7) підприємства та організації забезпечення. Згідно з ст. 2 зазначеного закону загальна чисельність персоналу установ кримінально-виконавчої системи, перерахованих в п.п. 1–4, визначається в розмірі 33% кількості осіб, які в них утримуються. Чисельність персоналу інспекцій виправних робіт визначається в розмірі 1% кількості осіб, які перебувають на обліку в цих інспекціях. В цілому позитивно оцінюючи зміст зазначеного закону, А. Х. Степанюк та І. С. Яковець зазначали, що включення до структури КВС лікувально-трудових профілакторіїв було не зовсім логічним. Адже ЛТП забезпечували функцію не виконання кримінальних покарань, а функцію примусового лікування алкоголіків [543, с. 10–11].

Разом з тим, не дивлячись на здійснення ряду організаційно-правових заходів, процес подальшого реформування кримінально-виконавчої системи відбувався вкрай повільно. Якщо економічна ситуація загалом по Україні останнім часом стала поступово поліпшуватись, то КВС нашої держави продовжувала, як і раніше, перебувати у кризі. Як і раніше, в установах КВС приблизно на 10 тис. осіб трималось більше, ніж було місць в них. Найбільш переповненими були слідчі ізолятори, виправні колонії посиленого режиму та лікарні для засуджених. Важким залишався і фінансовий стан кримінально-виконавчої системи. Протягом 1999 р. кредиторська заборгованість по бюджету зросла на 49 % і станом на 1 січня 2000 р. досягла 119 млн. грн., з яких: заборгованість з виплати заробітної плати становила 4,2 млн. грн., заборгованість за несплату енергоносів – 28,7 млн. грн., за воду – 8,4 млн. грн., за продукти харчування – 39,1 млн. грн., за медикаменти – 1,7 млн. грн., за речове майно – 4,2 млн. грн., інша заборгованість – 20,9 млн. грн. [126, с. 3–5]. У зв’язку з цим Кабінет Міністрів України 20 червня 2000 р. видав постанову №986

«Про заходи щодо зміцнення матеріальної бази органів та установ кримінально-виконавчої системи на 2000–2004 роки» [409]. Цією постановою було затверджено Програму зміцнення матеріальної бази органів та установ кримінально-виконавчої системи на 2000–2004 роки. Зазначеною Програмою передбачалося поліпшення умов відбування покарання шляхом перепрофілювання окремих ЛТП та колоній-поселень і будівництва нових гуртожитків у ВТУ, утворення спеціалізованих установ для утримання засуджених до довічного позбавлення волі, а також поліпшення матеріально-технічного забезпечення навчальних закладів Департаменту.

Програмою передбачалося також проведення капітального ремонту будівель і споруд житлових зон виправно-трудових установ та режимних корпусів слідчих ізоляторів, заміни засобів спеціального автотранспорту, оснащення лікувальних закладів, в яких надається медична допомога хворим на туберкульоз [409]. Як зазначалося в Програмі, такі заходи не здійснювалися протягом тривалого часу через щорічне недостатнє фінансування (20–25 % потреби), а також через неможливість отримання КВС додаткових коштів від використання праці засуджених унаслідок відсутності роботи для майже 70 %. Це, в свою чергу, означало, що суспільно-корисна праця, як один із основних засобів виправлення засуджених, застосовувалась лише до 30 % осіб, які відбували покарання в місцях позбавлення волі.

Для виконання зазначеної Програми Кабінет Міністрів України у п. 2 Постанови №986 зобов’язав Міністерство фінансів і Міністерство економіки щороку передбачати у проєктах Державного бюджету України і Державної програми економічного і соціального розвитку видатки на реалізацію зазначеної програми в межах асигнувань, визначених для Департаменту.

У зв’язку з прийняттям 22 лютого 2000 р. Закону України «Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудового кодексів України», яким замість смертної кари призначалося довічне позбавлення волі, гостро постало питання про необхідність створення спеціалізованих установ з максимальним рівнем безпеки для утримання засуджених до смертної кари і

засуджених до довічного позбавлення волі (на 1 травня таких осіб відповідно налічувалося 424 і 11).

Варто зазначити, що питання реформування КВС постійно знаходило підтримку не тільки з боку Кабінету Міністрів, але і Президента України, який протягом квітня – травня 2000 р. підписав три укази, спрямовані на поліпшення функціонування КВС.

Як уже зазначалось, відповідно до п. 27 ст. 106 Конституції України саме Президент України здійснює помилування. Однак, не дивлячись на те, що після прийняття Конституції минуло майже 4 роки, процес здійснення помилування був досить поверхово врегульованим в перші місяці існування України, як незалежної держави, ще 31 грудня 1991 р. Указом Президента України №22 [445], тобто в період дії ще попередньої Конституції, а тому потребував перегляду його змісту.

У зв'язку з цим 12 квітня 2000 р. був підписаний Указ Президента України №588/2000 «Про Положення про порядок здійснення помилування» [441], який чітко визначив: види помилування (п. 2); коло суб'єктів, які можуть звертатися з клопотанням про помилування (п. 3); порядок подання клопотання (п. 7); порядок підготовки матеріалів для розгляду (п.п. 5–6) та коло суб'єктів, яким направляється Указ Президента України про помилування засуджених для виконання (п.п. 18–19).

Контроль за виконанням Указів Президента про помилування було покладено на Управління з питань помилування (п. 20).

Не зважаючи на заходи, що здійснювались державою, включаючи й ДДУПВП по профілактиці туберкульозу серед засуджених, це захворювання продовжувало зростати як в цілому по країні, так і в місцях позбавлення волі. У зв'язку з цим 11 травня 2000 р. Президент України видав Указ «№ 679/2000 «Про невідкладні заходи щодо боротьби з туберкульозом» [423]. Зокрема, пунктом 3 зазначеного Указу МВС України, ДДУПВП разом з Міністерством охорони здоров'я України та Міністерством фінансів України передбачалося забезпечити:

1) проведення профілактичних оглядів на туберкульоз громадян, які поступають у приймальники-розподільники, утримуються у слідчих ізоляторах та виправно-трудових установах, осіб, яких звільнено з місць позбавлення волі при їх

реєстрації за місцем проживання, а також іноземців і членів їх сімей, що звертаються з клопотаннями про надання дозволу на тимчасове проживання та про набуття громадянства України;

2) лікування хворих на туберкульоз, які утримуються в установах кримінально-виконавчої системи, та своєчасне фінансування цих заходів.

З метою виконання вищезазначеного указу Президента України, оперативного розгляду питань та пропозицій, пов'язаних з проведенням заходів щодо захисту населення від туберкульозу, Кабінет Міністрів України 28 вересня 2000 р. видав Постанову № 1480 «Про утворення Міжвідомчої комісії по боротьбі з туберкульозом» та затвердив Положення про неї [489].

Дбаючи про життя і здоров'я різних категорій громадян нашої держави, їх належний соціальний захист, 24 травня 2000 р. Президент України видав Указ № 717/2000 «Про Основні напрями соціальної політики на період до 2004 року» [435]. Серед заходів щодо соціальної підтримки різних категорій громадян передбачалась також і соціальна підтримка громадян, звільнених у запас або у відставку з військової служби, служби в органах внутрішніх справ, установ кримінально-виконавчої системи, а також членів їхніх сімей. Така підтримка зазначеної категорії громадян проявлялась у розгортанні і розвитку мережі центрів перекваліфікації та професійної підготовки, створення умов для працевлаштування, вжиття заходів по забезпеченню житлом, формування системи комплексної психологічної і медичної реабілітації.

З метою виконання зазначеного Указу Президента України та конкретизації заходів по його забезпеченню 31 серпня 2000 р. було видано Постанову Кабінету Міністрів України № 1370 «Про затвердження заходів, спрямованих на реалізацію у 2001 році Основних напрямів соціальної політики на період до 2004 року» [385]. Серед запланованих заходів були окремі питання стосовно діяльності органів і установ кримінально-виконавчої системи. Зокрема, передбачалось прийняття заходів щодо організації загальноосвітнього та професійно-технічного навчання осіб, які утримуються в установах КВС, та поступове відновлення мережі і забезпечення функціонування професійно-технічних закладів у 90 установах

кримінально-виконавчої системи (роз. 5 п.п.2–3 Постанови), а також створення та комплексне функціонування в обласних центрах та великих містах щонайменше 25 центрів і будинків соціальної реабілітації та адаптації осіб, звільнених з місць позбавлення волі, та тих, що втратили соціально корисні зв'язки (роз. 6 п. 4 Постанови).

Важливу роль для подальшого розвитку профілактичної роботи з правопорушниками відіграла «Комплексна програма профілактики злочинності на 2000 – 2005 роки», яка була затверджена Указом Президента України від 25 грудня 2000 р. № 1376/2000. Метою цієї програми стало забезпечення активної наступальної протидії злочинності та досягнення уповільнення темпів її зростання.

Серед численних заходів, які були передбачені Комплексною програмою, частина з них мала пряме (п.п. 84– 90), а ряд інших – побічне відношення до діяльності ДДУПВП та його структурних підрозділів. Зокрема, п. 5 Програми з метою вдосконалення правової бази з питань профілактики злочинності та діяльності відповідних державних органів було передбачено розробити Державну програму соціальної адаптації осіб, які звільняються з місць позбавлення волі. Пунктом 84 Комплексної програми передбачалась участь ДДУПВП та його структур у здійсненні комплексних перевірок стану виконання Закону України «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі» та здійснення заходів щодо усунення виявлених недоліків у цій справі.

Пунктом 87 зазначеного документа передбачалась розробка і забезпечення реалізації механізму взаємодії органів і установ виконання покарань з територіальними органами внутрішніх справ, місцевими органами виконавчої влади з питань побутового влаштування осіб, звільнених з місць позбавлення волі. Варто зазначити, що такий механізм на момент прийняття Комплексної програми був відпрацьований на підставі спільного наказу трьох відомств від 29 червня 2000 року № 139/405/150 «Про порядок взаємодії органів та установ кримінально-виконавчої системи з територіальним органами внутрішніх справ і центрами зайнятості населення з питань підготовки засуджених до звільнення та про надання допомоги в трудовому і побутовому влаштуванні особам, які звільнилися з місць позбавлення

волі» [444]. Крім того, після прийняття зазначеної Комплексної програми було здійснено ряд додаткових заходів для налагодження більш чіткої взаємодії трьох вищезазначених відомств. Так, пунктами 88 та 90 передбачались заходи по контролю та вивченню осіб, які раніше були вже засуджені і на даний момент утримувались у місцях позбавлення волі після повторного засудження. Пунктом 89 цього документа передбачались заходи щодо реалізації права кожного на освіту шляхом забезпечення функціонування в установах виконання покарань загальноосвітніх навчальних закладів. Заходи, передбачені Комплексною програмою в цьому напрямку, були в повному обсязі реалізовані після прийняття 1 березня 2002 р. спільного наказу Міністерства освіти і науки України і ДДУПВП № 154/55 «Про затвердження Положення про умови навчання та отримання базової та повної загальної середньої освіти особами, засудженими до позбавлення волі у загальноосвітніх навчальних закладах при установах кримінально-виконавчої системи» [401].

Заходи Української держави з реалізації Комплексної програми профілактики злочинності на 2000–2005 рр. продовжували послідовно здійснюватись і в 2001 р. Одночасно здійснювались заходи з подальшої демократизації та гуманізації функціонування КВС. Свідченням цього став Закон України від 11 січня 2001 р. «Про внесення змін до Виправно-трудового кодексу України» [346]. Цей закон значно поліпшив умови тримання засуджених на суворому режимі тюремного ув’язнення.

Розглядаючи загальноосвітнє навчання як дієвий засіб виправлення засуджених та з метою реалізації конституційного права засуджених на освіту, а також виконання п. 88 Комплексної програми профілактики злочинності на 2001–2005 рр., вищезазначеним законом також внесені доповнення до статті 59 ВТК України. В доповненнях було передбачено у виправних колоніях поновлення діяльності загальноосвітніх навчальних закладів для засуджених, які не мали повної загальної середньої освіти. Ця норма стала відображенням гарантованого Конституцією України права кожного громадянина на доступність та безоплатність повної загальної середньої освіти. Як було зазначено раніше, у зв’язку з вкрай

складною проблемою фінансування КВС у 1994 р. школи при виправних колоніях були закриті.

2001 рік став для органів кримінальної юстиції особливим роком, оскільки було прийнято перший в історії незалежної України новий Кримінальний кодекс, який суттєво вплинув на формування законодавчих основ КВС. Як зазначав В. В. Сташис, новий Кодекс побудовано на підвалинах тих досягнень, якими була збагачена кримінально-правова наука за останні 40 років, що минули з часу прийняття КК України 1960 р., а особливо – за роки незалежності України; враховано судову та слідчо-прокурорську практику застосування кримінального законодавства України, практику Конституційного Суду України, досвід реформування кримінального законодавства у пострадянських та інших зарубіжних країнах [537, с. 6].

Дали позитивну оцінку Кримінальному кодексу і політичні та державні діячі нашої держави [44, с. 11–12]. Загальновідомо, що злочин є посяганням особи на встановлений порядок суспільних відносин, тобто, у кінцевому рахунку, на суспільство в цілому. Відновлення порушеного стану, переслідування правопорушника і попередження подібних зазіхань у майбутньому є загальносуспільною справою. Таку вищезазначену соціальну функцію виконує офіційний представник суспільства – держава [298, с. 88], яка, згідно зі ст. 1 Конституції України, є правовою. Функції покарання в своїй сукупності складають механізм її досягнення. Адже в соціальних функціях покарання проявляються основні напрямки здійснення кримінальної, кримінально-виконавчої та пенітенціарної політики нашої держави, в кожній із яких, у свою чергу, реалізуються окремі його цілі. Відповідно мета покарання відіграє підлеглу роль по відношенню до його соціальних функцій. При цьому, виділяючи функції кримінального покарання і розглядаючи їх в загальній формі, ми можемо говорити про шляхи досягнення поставленої мети. Конкретизація шляхів досягнення поставленої мети можлива лише при розгляді кожного кримінально-правового засобу окремо чи в їх групах, що дозволить виявити механізм їх прояву, їхню

ефективність та ті напрями, за якими доцільно здійснювати удосконалення правових засобів цієї діяльності [305, с. 191].

Значною перевагою нового КК України є і те, що в ньому відчутно змінено коло діянь, що визнаються злочинами. Це здійснено перш за все шляхом декриміналізації багатьох діянь, які в сучасних умовах не є суспільно небезпечними і не можуть заподіяти шкоди охоронюваним законом суспільним відносинам. Зокрема, повністю декриміналізовано понад 30 діянь, багато злочинів декриміналізовано частково [537, с. 6]. Зазначені фактори в подальшому відіграли позитивну роль у скороченні кількості осіб, які засуджувались до позбавлення волі. Зокрема, відповідно до Прикінцевих і перехідних положень Кримінального кодексу, вироки стосовно осіб, засуджених за діяння, які декриміналізовано, підлягали перегляду. Всього в установах кримінально-виконавчої системи таких осіб трималося більше 22 тис. Адміністрацією установ проведено значну роботу щодо перегляду особових справ даної категорії засуджених та підготовки подань до судів для перегляду кримінальних справ. У зв’язку з цим протягом першого півріччя 2002 р. звільнено від покарання більше 3 тис. чоловік, іншим невідбуту частину покарання значно скорочено [204, с. 9].

На думку Л. М. Герасіної, Кримінальний кодекс став значним стимулом соціального прогресу, одним з необхідних засобів ефективного управління державою та суспільством – саме це визначає його роль як вагомого важеля правової політики Української держави [52, с. 30]. Розвиваючи цю думку, Ю. А. Кармазін та Є. Л. Стрельцов стверджують, що новий КК України сконцентрував у собі підсумки нового соціально-економічного устрою і повинен був сприяти становленню нового суспільства, утвердженню в ньому національних та загальнолюдських ідей [133, с. 7].

З урахуванням мети дослідження особливу увагу варто звернути на систему і види кримінальних покарань у тексті нового Кримінального кодексу при розробці яких, на нашу думку, були максимально враховані рекомендації Конгресів ООН з профілактики злочинності і поводження з в’язнями.

Доцільно погодитися з думкою тих дослідників, які вважають, що при характеристиці нової системи покарань необхідно виділяти наступні моменти:

1. Новий Кодекс відмовився ще від двох видів покарань, які були передбачені у Кримінальному кодексі 1960 р., а саме: від громадської догани та позбавлення батьківських прав, які застосовувались відповідно, як основне і додаткове покарання за КК 1960 р. В науці кримінального права досить обґрунтованою є думка про те, що перше із них за своїм характером не є кримінально-правовим і не відповідає природі злочину, а друге за своєю сутністю є мірою цивільно-правової, а не кримінальної відповідальності [587, с. 287–288].

2. Система покарань у новому Кримінальному кодексі доповнена чотирма новими видами покарань, а саме: 1) громадськими роботами; 2) арештом; 3) обмеженням волі; 4) довічним позбавленням волі. Перші три види покарань є альтернативними позбавленню волі. Якщо для забезпечення виконання першого із них не потрібно здійснювати особливих організаційно-правових заходів, то для двох наступних потрібно було терміново створити спеціальні приміщення для виконання покарань у виді арешту та виправні центри для тримання осіб, засуджених до обмеження волі. Введення трьох нових видів кримінальних покарань, на думку як науковців, так і практиків, повинно було сприяти попередженню криміналізації особистості, насамперед тих, хто притягується до кримінальної відповідальності вперше, та за злочини невеликої тяжкості [204, с. 9].

3. Кримінальний кодекс повністю відмовився від смертної кари як виду покарання, замінивши його вперше в історії вітчизняного кримінального та виправно-трудового (кримінально-виконавчого) законодавства довічним позбавленням волі.

Застосування смертної кари було визнано Конституційним судом таким, що не відповідає Конституції України, міжнародним стандартам з прав людини, зокрема Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року, а також вимогам Ради Європи з цього питання.

4. Новий Кримінальний кодекс не встановив обов’язку суду визначати вид кримінально-виконавчої установи, в якій повинні відбувати покарання особи,

засуджені до позбавлення волі. Ці питання стали предметом регулювання кримінально-виконавчого законодавства. Такий підхід в повній мірі відповідав рекомендаціям експертів Ради Європи [317] та практиці виконання покарань в окремих зарубіжних країнах і, в першу чергу, в країнах, які відносяться до англо-американської правової сім'ї, зокрема – Канади та США. В зазначених країнах роль органів і установ пенітенціарної системи при виконанні покарань є значно вагомішою, ніж в країнах романо-германської правової сім'ї, зокрема в Україні.

Вищезазначене в певній мірі можна пояснити тим, що в Канаді застосовується система невизначених вироків щодо такої категорії, як «особливо небезпечні злочинці» (засуджених переважно за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи). Як зазначає Б. Г. Нієльсен, з метою забезпечення законності та справедливості відповідно до канадського законодавства, справи про засудження до позбавлення волі на невизначений термін обов'язково знову перевіряються та обговорюються не пізніше, ніж через три роки після винесення вироку, а потім – кожен другий рік. Така нормативна установка покликана служити гарантією захисту прав засуджених, а саме – гарантією того, що засуджений не виявиться забутим, покинутим напризволяще, загубленим у пенітенціарній системі [638, с. 206–207].

В порівнянні з Канадою у США ще частіше застосовується практика винесення невизначених вироків [220, с. 48–49], а це, в свою чергу, свідчить про надважливу роль адміністрації пенітенціарних установ при звільненні засуджених.

5. Новий Кодекс передбачив також єдиний інститут звільнення від відбування покарання з випробуванням (замість умовного засудження та відстрочки виконання вироку).

6. Законодавець відмовився від категорії «особливо небезпечний рецидивіст», що було фактично «тавром» для людини і покарання призначалося не за злочин, а за особу. Судами тільки протягом четвертого кварталу 2001 р. та першого кварталу 2002 р. було переглянуто справи відносно більш, ніж 6,7 тис. засуджених, які раніше були визнані особливо небезпечними рецидивістами. Строки їх покарання приведені

у відповідність з положеннями нового законодавства, у зв'язку з чим значна частина цих осіб, які були засуджені за злочини невеликої тяжкості, звільнена від покарання.

У відповідності з новим Кримінальним кодексом також було звільнено від покарання осіб, засуджених вперше за злочини невеликої тяжкості, вчинені у віці до 18 років [204, с. 9].

7. Якщо КК України 1960 р. встановлював досить жорсткі обмеження щодо можливості застосування до засуджених умовно-дострокового звільнення, то гуманістична спрямованість ст. 81 КК України дозволила закріпити це право для всіх категорій засуджених до позбавлення волі, крім тих із них, які засуджені до довічного позбавлення волі. Разом з тим, ст. 87 КК України передбачає, що для останньої категорії засуджених актом про помилування може бути здійснена заміна довічним позбавленням волі на строк не менше 25 років. Звернутися з таким клопотанням до Президента України засуджений має право після відбуття ним не менш як 20 років ув'язнення.

8. Система покарань, яка закріплена в ст.51 КК України, містить у собі такі види покарань: штраф, позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадські роботи, виправні роботи, службові обмеження для військовослужбовців, конфіскацію, арешт, обмеження волі, утримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, позбавлення волі на певний строк, довічне позбавлення волі. Кримінальний кодекс України 2001 р. встановив дві системи покарань: перша система (повна) включає 12 видів покарань для повнолітніх злочинців (ст. 51 КК України); друга (більш м'яка) – складається із 5 видів покарань для неповнолітніх (ст. 98 КК України).

Аналіз законодавства більшості зарубіжних країн передбачає значно меншу кількість видів кримінальних покарань, ніж в Україні. На нашу думку, більш розмаїта система покарань є ефективнішою, оскільки з використанням розмаїття різних видів покарань можна в більш повному обсязі забезпечити реалізацію принципів індивідуалізації та диференціації кримінальної відповідальності. Стосовно кількості видів покарань в зарубіжних країнах варто зазначити, що

законодавством Італії передбачено по 5 видів як основних, так і додаткових покарань [220, с. 83]. Кримінальним законодавством Франції передбачено також 5 видів покарань, але всі вони застосовуються лише як основні [220, с. 71]. Законодавство Іспанії передбачає 7 видів кримінальних покарань, із них лише 3 (позбавлення волі, громадські роботи, а також штраф) застосовуються як основні [220, с. 90–91]. Законодавство ФРН визначає лише 4 види кримінальних покарань: позбавлення волі і штраф є основними видами покарань, а додатковими є заборона керувати транспортними засобами, а також конфіскація вигоди, яка отримана злочинним шляхом [220, с. 59].

Зміст нового КК України, включаючи і нову систему покарань, позитивно оцінили не тільки українські політики, вчені та міжнародні експерти, але і більшість пересічних громадян. Водночас найбільш дискусійним тривалий час залишалось питання остаточної відміни смертної кари та заміни її довічним позбавленням волі, яке не схвалювалось не тільки окремими групами громадян України, але і деякими вченими.

Типовою та найбільш узагальненою з цього приводу стала думка відомого в Україні юриста, доктора юридичних наук, професора П. П. Михайленка, професора кафедри кримінального права Національної академії внутрішніх справ України, який не змінив своєї позиції щодо цього питання не тільки після відміни смертної кари в Кримінальному кодексі 1960 року, але і в Кримінальному кодексі України 2001 року. Цей відомий вчений-юрист вважав, що довічне позбавлення волі в Україні – це передусім політичний, а не юридичний акт.

На думку П. П. Михайленка, відміна смертної кари є злочинним безумством: таке рішення в бідній країні з перехідним періодом тільки посилює безкарність бандитів. Як зазначав науковець, подібний «гуманізм» може підірвати віру правоохоронних органів в успіх своєї оперативно-розшукової діяльності [223, с. 21–22].

Не зважаючи на окремі виключно суб’єктивні критичні зауваження щодо змісту нового КК України, варто підтримати думку більшості, зокрема вищезазначених як українських, так і зарубіжних вчених, що цей кодекс містив

переважно прогресивні, позитивні нововведення, ефективна реалізація яких в значній мірі залежить від якості кримінально-виконавчого законодавства.

Не дивлячись на те, що кримінальне та виправно-трудове (кримінально-виконавче) право розглядаються наукою і юридичною практикою як дві самостійні галузі права [557, с. 395–397], варто зазначити, що норми ВТК України були тісно пов'язані з нормами попереднього КК України. Адже всі галузі системи права України взаємозумовлені та взаємопов'язані між собою. Кожна галузь права має притаманні лише їй функції, які вона виконує в рамках правової дійсності. У такому разі відносини між галузями складаються у багатофункціональні зв'язки, при наявності яких зміни в одній галузі права можуть викликати певні зміни в іншій [30, с. 241]. Зазначене теоретичне викладення в повній мірі є характерним і для норм КК та ВТК України.

У зазначеній сфері правового регулювання досить чітко можна виділити пріоритети кримінального права по відношенню до кримінально-виконавчого. Саме кримінальне право визначає поняття, цілі, види, підстави застосування покарання та звільнення від нього, тобто формулює ключові юридичні категорії для обох галузей, залишаючи для кримінально-виконавчого права достатньо вузьку сферу – регулювання суспільних відносин, які виникають при виконанні та відбуванні покарання [207, с. 126]. Як уже зазначалось, в новому КК України суттєво змінено підхід до окремих видів покарань, введено нові види покарань, наведено цілий ряд інших правових новел. Деякі з них не узгоджувалися з чинним на той момент Виправно-трудовим кодексом України. З цієї причини в Україні могла скластися ситуація, при якій виконання покарань, передбачених новим Кримінальним кодексом, стало б неможливим.

З метою обговорення шляхів розв'язання зазначених проблем 25 квітня 2001 р. в Департаменті відбулось засідання круглого столу, на якому було визначено низку проблем, які постануть перед кримінально-виконавчою системою у зв'язку з набранням чинності з 1 вересня 2001 р. новим КК України.

Після активної дискусії учасників круглого столу всі існуючі проблеми та завдання кримінально-виконавчої системи у зв'язку з прийняттям нового КК України були розділені на дві групи.

До першої групи були віднесені питання, пов'язані зі змістом юридичних норм нового Кримінально-виконавчого кодексу; до другої групи – питання, які пов'язані з організаційним, фінансовим та кадровим забезпеченням функціонування кримінально-виконавчої системи.

Для вирішення першої групи питань, на думку учасників круглого столу, необхідно було:

1. В терміновому порядку розробити проєкт Закону України «Про внесення змін до Виправно-трудового кодексу України» у зв'язку з прийняттям нового КК України.

2. При доопрацюванні проєкту Кримінально-виконавчого кодексу обрати таку його теоретичну модель, яка б сприяла забезпеченню системного підходу до вирішення проблем, пов'язаних з розробкою законодавства, яке регулює боротьбу зі злочинністю.

3. При доопрацюванні Кримінально-виконавчого кодексу необхідно найбільш повно врахувати досвід нормотворчої діяльності України минулих років, практику формування кримінального законодавства пострадянських та інших зарубіжних держав, сучасне економічне та соціальне становище України, а також зміст міжнародно-правових актів, які визначають права людини, та міжнародних стандартів поводження з ув'язненими.

4. У Кримінально-виконавчому кодексі необхідно чітко визначитися з основними принципами цієї галузі права, метою і завданнями кримінально-виконавчого законодавства, основними засобами виправлення та ресоціалізації засуджених, а також критеріями оцінки ефективності діяльності в зазначеному напрямку.

5. У відповідності з пунктами 11, 12, 13, 67 і 68 Європейських пенітенціарних правил у Кримінально-виконавчому кодексі слід передбачити ефективну систему класифікації та розміщення засуджених, систему правових обмежень, стимулів,

пільг і заохочень, які б у найбільшій мірі сприяли досягненню мети та завдань кримінально-виконавчого законодавства.

6. У Кримінально-виконавчому кодексі слід викласти систему юридичних норм, які б передбачали основу для створення відповідної нормативно-правової бази по визначенню правового статусу персоналу органів і установ виконання покарань, громадських об'єднань, окремих громадян-меценатів, які ставлять собі за мету сприяти вдосконаленню діяльності кримінально-виконавчої системи, наданню їй допомоги та підтримки.

7. На основі Кримінально-виконавчого кодексу слід розробити систему нормативно-правових актів, які б конкретизували зміст та більш широко розкривали положення зазначеного Кодексу [207, с. 126–127].

При розгляді другої групи питань, учасники круглого столу дійшли висновку про необхідність здійснення ряду заходів:

1. При забезпеченні таких видів покарань, як обмеження волі (ст. 61 нового Кримінального кодексу) та арешт (ст. 60 нового Кримінального кодексу), потрібно здійснити ряд організаційно-практичних, будівельно-реконструктивних заходів, які потребують певного часу та додаткового фінансування.

2. Активно здійснювати роботу по створенню належних умов в установах щодо розміщення засуджених за їх класифікацією згідно з вимогами, прийнятими Кримінально-виконавчим кодексом, включаючи їх переміщення в межах однієї установи по структурних відділеннях залежно від соціально-правової поведінки засуджених.

3. Здійснити заходи по відбору високопрофесійних кадрів, здатних забезпечити ефективне виконання покарань, організувати їх навчання та перепідготовку.

4. Розгорнути в засобах масової інформації широкомасштабне висвітлення основних напрямків кримінальної та кримінально-виконавчої політики нашої держави, висвітлення проблем та об'єктивної ролі кримінально-виконавчої системи в житті суспільства і держави як такої, що забезпечує громадську безпеку та моральне відродження суспільства.

Вищеперераховані заходи, на думку учасників круглого столу, повинні стати лише першоосновою тих складних та важливих завдань, які стоять перед кримінально-виконавчою системою України по вирішенню проблем виконання всіх видів кримінальних покарань, загальнодержавних проблем боротьби зі злочинністю та забезпеченні в державі як правового, так і суспільного порядку.

В узагальненому вигляді двома учасниками круглого столу було підготовлено спеціальну статтю «Проблеми реалізації нового кримінального законодавства кримінально-виконавчою системою України», опубліковану в журналі «Право України» [207].

З метою реалізації зазначених пропозицій, щоб не допустити правового вакууму і нормативно забезпечити чітку роботу правоохоронних органів та суду, необхідно було внести відповідні зміни і до чинного на той час Виправно-трудового кодексу. Для цього було створено робочу групу, до складу якої ввійшли народні депутати України, науковці та практичні працівники кримінально-виконавчої системи. Група розробила проєкт Закону України «Про внесення змін до Виправно-трудового кодексу України», котрий був терміново направлений до парламенту нашої держави і 11 липня 2001 р. був прийнятий Верховною Радою України та зареєстрований за №2636-III.

Внесені зміни були спрямовані перш за все на наведення порядку і створення умов для виконання та відбування кримінальних покарань у відповідності з положеннями чинного Кримінального кодексу і на подальший розвиток процесу гуманізації відбування покарання.

У зв’язку із введенням нових видів кримінального покарання, таких як громадські роботи, арешт та обмеження волі, Виправно-трудовий кодекс було доповнено розділами III-Б, VI-А і VI-Б та главою 20-А, в яких визначалися порядок і умови виконання та відбування засудженими нових видів кримінальних покарань.

З метою конкретизації та для більш ефективної реалізації норм нового Кримінального кодексу та останньої редакції Виправно-трудового кодексу в період з 30 серпня по 4 вересня 2001 р. було прийнято три відомчих накази ДДУПВП, зміст

яких було погоджено з Генеральною Прокуратурою України. Розгляд цих відомчих НПА буде здійснено в наступному розділі дослідження.

Робоча група, яка здійснювала розробку проєкту Закону «Про внесення змін до виправно-трудового кодексу України», паралельно продовжувала роботу по доопрацюванню проєкту КВК України та приведенню його у відповідність з новим КК України. Такий проєкт був протягом травня 2001 р. доопрацьований і в кінці зазначеного місяця направлений до Верховної Ради України. Протягом червня цей проєкт розглядався в Головному науково-експертному управлінні Верховної Ради України, а вже 5 липня 2001 р. був підготовлений висновок цього управління щодо проєкту КВК, який був зареєстрований за № 16/3–743. Висновок був підписаний керівником Головного науково-експертного управління А. Р. Мацюком, а в підготовці висновку взяли участь провідні фахівці цього управління, зокрема М. І. Хавронюк, С. С. Трофімов та В. І. Лисак. В цілому розглянутий проєкт КВК України було оцінено позитивно. Крім того, були висловлені певні зауваження і пропозиції різного характеру. Загалом розглянутий законопроєкт було схвалено і прийнято у першому читанні з урахуванням висловлених зауважень і пропозицій.

Послідовно здійснюючи реформування кримінально-виконавчої системи з метою конкретизації змісту нової редакції ст. 59 ВТК України, 1 березня 2002 р. був підписаний спільний наказ Міністерства освіти і науки України і ДДУПВП № 154/55 «Про затвердження Положення про умови навчання та отримання базової та повної загальної середньої освіти особами, засудженими до позбавлення волі у загальноосвітніх навчальних закладах при установах кримінально-виконавчої системи» [401]. Цей наказ був прийнятий відповідно до Положення про загальноосвітній навчальний заклад, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 964 від 14 червня 2000 року [398].

Як зазначив у 2002 р. В. А. Льовочкін, рішення про поновлення функціонування у виправних установах загальноосвітніх середніх шкіл стало особливо актуальним у зв’язку з тим, що з’явилась нова генерація засуджених, які не вміють ні читати, ні писати, не мають професії. До засудження не працювали і не навчались 86,7 тис. осіб, не мають повної загальної середньої освіти 19,3 тис.

засуджених. У дитячих колоніях перебуває 195 круглих сиріт. В результаті реалізації нової редакції ст. 59 ВТК України та п. 89 Комплексної програми профілактики злочинності у 2002 р. в 78 виправних колоніях України стало навчатись понад 5,7 тис. засуджених [204, с. 10–11].

Підсумковим документом виділеного нами історичного періоду розвитку законодавчих основ КВС стала Постанова Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2002 р. №167 «Про затвердження Програми подальшого реформування та державної підтримки кримінально-виконавчої системи на 2002–2005 роки» [404], якою було передбачено подальше вдосконалення законодавчої бази КВС та здійснення організаційних заходів з поліпшення умов відбування покарань, медичного забезпечення засуджених, сприяння діяльності підприємств КВС і удосконалення роботи з кадрами.

Таким чином, базуючись на Конституції України, протягом 2000–2002 рр. було здійснено значну кількість нормотворчих та організаційно-правових заходів з подальшого розвитку та вдосконалення законодавчих основ КВС нашої держави та наближення їх змісту у відповідність до міжнародних стандартів виконання та відбування покарань. Протягом 2003–2005 рр. перед КВС України стояло важливе завдання з подальшої реалізації Програми її реформування шляхом подальшого розвитку її законодавчих основ та реалізації їх змісту в організаційно-правовій діяльності.

Висновки до розділу 3

Дослідивши історико-теоретичні питання європейського виміру розвитку законодавчих основ кримінально-виконавчої системи України протягом 1996–2002 рр., можна сформулювати висновки.

1. Історичний проміжок часу з 1996 по 2002 рр., на нашу думку, став періодом вдосконалення та подальшого розвитку законодавчих основ КВС України, який розпочався з прийняття Конституції України, а завершальним його етапом стало прийняття Кримінального кодексу України та здійснення організаційно-правових

заходів з його практичної реалізації. В цей період продовжувала здійснюватись активна інтеграція нашої держави в Європейське та міжнародне співтовариство, для успішного здійснення якої у сфері виконання покарань було вивчено і проаналізовано європейську правову традицію функціонування пенітенціарних систем. Її аналіз дозволив виділити 5 основних історичних етапів, кожен з яких відіграв певну роль у формуванні пенітенціарних систем країн Західної Європи, досвід яких було враховано під час реформування КВС України.

2. Після вступу в листопаді 1995 р. України до Ради Європи перед нашою державою постало завдання з виконання низки зобов'язань, в тому числі й у напрямі подальшого реформування національної правової системи, включаючи її складову – кримінально-виконавчу систему, та приведення національного законодавства у відповідність з міжнародними стандартами з прав людини та вимогами цієї авторитетної організації. Першим і найбільш важливим кроком у цьому напрямку стало прийняття 28 червня 1996 р. нової Конституції нашої держави, яка заклала правові основи реформування національної правової системи, включаючи її складову частину – кримінально-виконавчу систему.

Досліджуючи вплив Конституції України на формування законодавчих основ кримінально-виконавчої системи нашої держави, на нашу думку, відправними є конституційні статті, в яких містяться норми, що тісно пов'язані зі сферою кримінальної юстиції. Такими статтями стали ст. 29, ст. 62, ст. 63, ст. 92 та ст. 124 Конституції України. Особливо важливу роль відіграла ч. 3 ст. 63, яка окреслила контури правового статусу засуджених і, виходячи із змісту якої, завданням кримінально-виконавчого законодавства та КВС є встановлення і забезпечення таких обмежень, які б найбільш ефективно впливали на особистість засудженого та створювали необхідні умови для його виправлення і ресоціалізації. Водночас потребували приведення у відповідність з нормами Конституції забезпечення права засудженим на життя, права на освіту, житло, працю та відпочинок, а також активне їх виборче право.

3. Протягом 1996–1997 рр. з метою конкретизації норм нової Конституції нашої держави, Концепції розвитку законодавства України на 1997–2005 рр. та з

урахуванням зобов'язань, взятих нашою державою при вступі до Ради Європи, було прийнято ряд важливих законів та інших НПА, спрямованих на подальше правове забезпечення функціонування КВС, поліпшення умов тримання засуджених і підвищення якості та ефективності їх працевикористання.

Прагнучи розвиватись демократичним шляхом, а також враховуючи зобов'язання нашої держави після її вступу до Ради Європи, 22 квітня 1998 р. Указом Президента України №344/98 було розпочато виведення кримінально-виконавчої системи зі складу Міністерства внутрішніх справ шляхом створення Державного департаменту України з питань виконання покарань. Логічним продовженням вищезазначеного рішення став Закон України від 2 березня 2000 р. «Про загальну структуру і чисельність кримінально-виконавчої системи України».

4. З метою подальшої гуманізації КВС України, конкретизації норм Конституції та деяких інших законодавчих актів, реального забезпечення міжнародних стандартів у сфері виконання покарань тривала робота з удосконалення практики виконання покарань та подальшого розвитку і зміцнення законодавчих основ цієї системи.

Підкреслюючи важливість міжнародних Конвенцій з прав людини, варто особливо виділити прийнятий 22 лютого 2000 р. Закон України «Про ратифікацію Протоколу №6 до Конвенції про захист прав і основних свобод людини, який стосується скасування смертної кари, 1983 року». В цей же день, тобто 22 лютого 2000 р. було прийнято Закон «Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудового кодексів України». Згідно з зазначеним законом КК України було доповнено ст. 25-2 «Довічне позбавлення волі», яка потягла за собою зміни до трьох статей Кримінально-процесуального кодексу та чотирьох статей ВТК України, в яких було передбачено процедуру заміни смертної кари довічним позбавленням волі, а також процедуру виконання КВС нового виду покарань.

5. Після прийняття 5 квітня 2001 р. нового Кримінального кодексу України постало завдання забезпечити виконання нових видів кримінальних покарань, передбачених цим кодексом. З метою реалізації новел нового КК України та

недопущення правового вакууму було прийнято закон, який вніс відповідні зміни до чинного на той час ВТК України, передбачив правову процедуру виконання нових видів кримінальних покарань та визначив правовий статус осіб, які їх відбувають. Цей закон набрав чинності з 1 вересня 2001 р. одночасно з набранням чинності КК України. Водночас було прийнято три відомчих накази ДДУПВП, в яких конкретизовано та більш детально регламентовано процедуру виконання нових видів покарань.

Таким чином, базуючись на Конституції України, протягом 1996–2002 рр. було здійснено значну кількість нормотворчих та організаційних заходів з подальшого розвитку та вдосконалення законодавчих основ КВС нашої держави та приведення його змісту у відповідність з міжнародними стандартами виконання та відбування покарань.

РОЗДІЛ 4.
ДОКТРИНАЛЬНІ ЗАСАДИ ТА КОМПАРАТИВІСТСЬКИЙ АНАЛІЗ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ (2003 р.)

4.1. Кримінально-виконавча доктрина та Кримінально-виконавчий кодекс України як основи розвитку вітчизняної кримінально-виконавчої системи

За період розвитку людства погляди на громадянське суспільство, його структуру та роль у ньому окремих інститутів, включаючи й інститути у сфері кримінальної юстиції, суттєво змінювались. Одночасно змінювалась і система поглядів щодо взаємодії окремих інститутів громадянського суспільства з різноманітними державними органами та організаціями в усіх сферах суспільного життя, включаючи й сферу виконання кримінальних покарань [301, с. 82].

Будь-яка держава, що перебуває на перехідному етапі свого розвитку, здійснює пошук шляхів самовдосконалення в усіх сферах суспільного життя і, в першу чергу, політичної, економічної, соціальної та культурної сфер свого розвитку. Традиційним для держав, які знаходяться на перехідному етапі свого розвитку, є здійснення процесу реформування законодавства: його зміна, внесення доповнень, уточнень, розробка нових концепцій та моделей тощо [78, с. 51].

В процесі удосконалення національного законодавства важливе місце посідає реформування у сфері кримінальної юстиції, одним із напрямків якого є реформування кримінально-виконавчої системи. Як зазначають вчені, однією з основних передумов оптимізації процесу виконання кримінальних покарань, чинником, що безпосередньо впливає на цей процес, є належний стан (рівень) кримінально-виконавчого законодавства, в структурі законодавчих основ якого особливе місце посідає Кримінально-виконавчий кодекс [616, с. 197–198].

Інтенсивна розробка варіантів нового Кримінально-виконавчого кодексу України супроводжувалась глибокими теоретичними дослідженнями, які мали форму різноманітних концепцій. Ці концепції стосувались не тільки створення

нового Кримінально-виконавчого кодексу України, але й інших законодавчих та підзаконних нормативно-правових актів, самої кримінально-виконавчої системи України, а також її ресурсного забезпечення. Ці концепції розроблялися спочатку МВС, а потім ДДУПВП, групами науковців, окремими громадськими організаціями, а також окремими авторами.

При розробці проєкту були поставлені конкретні завдання. Зокрема:

1. Пропонувалося змінити назву цієї галузі законодавства, визначивши її як кримінально-виконавчу. Це необхідно було зробити для того, щоб при визначенні основних завдань органів, які виконують покарання, змістити акцент із виправлення засуджених працею в бік їх соціальної реабілітації.

2. Передбачалось також виключити політико-ідеологічне забарвлення, яке було притаманне діючому на той час Виправно-трудовому кодексу України.

3. Приписувалось максимально урахувати вимоги міжнародних стандартів поводження із засудженими.

4. Особливо наголошувалось на тому, що права засудженого як людини і громадянина не повинні обмежуватись інакше як на рівні закону.

5. Необхідно було передбачити засоби соціального захисту засуджених, можливість більш поглибленої диференціації заходів впливу на їх поведінку, а також врахувати ряд інших вимог.

До роботи над проєктом кодексу, крім відомих учених-пенітенціаристів, були залучені практичні працівники ОВС, і перш за все кримінально-виконавчої системи, представники правозахисних громадських організацій, суду, прокуратури та Міністерства оборони. Реалізуючи основні правові та педагогічно-психологічні ідеї, авторський колектив виходив із принципового положення про те, що цей Кодекс повинен бути розрахований на перехідний період і мав відображати всі особливості багатоманітної палітри економічного, політичного, державно-правового, національного та суспільного життя.

Цю обставину необхідно підкреслити у зв’язку з тим, що під час розробки кодексу на науково-практичних конференціях, засіданнях круглого столу, в окремих наукових статтях, у пресі, виступах політиків та правозахисників, окремих

пересічних громадян наполегливо впроваджувалась думка про необхідність якнайбільшої гуманізації, демократизації, а також максимального впровадження найбільш прогресивних міжнародних стандартів поводження з в'язнями. Однак автори проєкту кодексу при його розробці виходили із реальної соціальної та економіко-фінансової ситуації в нашій державі. З урахуванням такої ситуації, на момент розробки та прийняття кодексу наша держава ще не була здатна забезпечити реорганізацію кримінально-виконавчої системи у повній відповідності з міжнародними стандартами. Особливо це стосувалось практики виконання покарань у виді позбавлення волі.

Як уже зазначалось, процес активного доопрацювання проєкту КВК України розпочався в другій половині 2001 р., після прийняття нового КК України. Однак цей процес суттєво ускладнювався через недостатню розробку у нашій країні кримінально-виконавчої (пенітенціарної) доктрини, як основи розвитку вітчизняної КВС. Процес розвитку права загалом та окремих його галузей потребує ряду необхідних для цього умов. Серед них однією із найбільш важливих є формування «доктрини права», яка б найбільш відповідала політико-правовій системі держави на конкретному етапі її розвитку [595, с. 20].

Така доктрина повинна була містити загальну характеристику сучасного стану кримінально-виконавчого законодавства, сукупність концепцій, теорій, ідей, уявлень та науково обґрунтованої системи поглядів на виконання покарань, які могли б бути покладені в основу організаційних заходів та законодавчих актів, спрямованих на підвищення ефективності функціонування КВС в конкретних історичних умовах розвитку Української держави.

Розглядаючи правові концепції в якості важливого засобу розвитку юридичної науки та науково обґрунтованих ідей державно-правового будівництва, варто наголосити, що за період незалежності Українською державою було прийнято ряд правових концепцій, зокрема, судово-правової реформи (1992 р.), Конституції України (1992 р. та 1994 р.), адміністративної реформи (1998 р.) тощо. Варто констатувати, що кримінально-виконавчої доктрини, концепції розвитку

кримінально-виконавчого законодавства, чи хоча б концепції розробки КВК в Україні не було створено [130, с. 6].

Правова доктрина у вузькому розумінні розглядається як сукупність наукових праць вчених у сфері виконання покарань, кількість яких за 10 років незалежності України була незначною. Це стосувалось не тільки невеликої кількості дисертацій, але і наукових статей. Зокрема, аналіз публікацій провідного і найбільш популярного щомісячного журналу «Право України» за 1991–2001 рр. показав, що в ньому щорічно публікувалось не більше 1–2 наукових статей з проблем кримінально-виконавчого права, тоді як їх загальна середня кількість за рік в цьому журналі нараховувала близько 600 публікацій.

Лише частково вирішував проблеми наукових публікацій з питань КВП і створений у 1996 р. спеціалізований щорічний бюлетень КІВС «Проблеми пенітенціарної теорії і практики». Зокрема, на початку 2002 р., коли здійснювалась найбільш активна робота з доопрацювання КВК України, 27 березня 2002 р. Вченою Радою КІВС (протокол №4) було рекомендовано до видання черговий збірник, який містив близько 80 наукових статей загальним обсягом 467 сторінок (найбільший обсяг за всю історію видання), в якому проблемам КВП було присвячено лише 9 наукових статей. Вбачається, що нагальна потреба досліджень хоча б на рівні наукових статей в цей період була вкрай необхідною, враховуючи прийняття 11 липня 2001 р. Закону України «Про внесення змін до Виправно-трудового кодексу України» [346], який був викликаний введенням КК України окремих нових видів кримінальних покарань: громадські роботи, арешт, обмеження волі та довічне позбавлення волі. Виконання цих покарань потребувало правової регламентації у чинному на той час ВТК України. Правову процедуру виконання цих покарань необхідно було зафіксувати і в проєкті КВК. Враховуючи, що практика зазначених покарань тривала незначний період, то саме виконання цих видів покарань потребувало рекомендацій з боку науковців, оскільки новаторство як мета науки є наслідком її провідної пояснювальної функції [616, с. 10].

Варто погодитися з думкою вчених про те, що будь-яка наукова теорія (доктрина) виростає з практики, узагальнює її та обґрунтовується нею, а практика осмислюється, організовується і спрямовується саме теорією [237].

Про тісний зв'язок юридичної науки і практики та недостатню кількість наукових розробок наголошували й керівники спочатку ГУВП МВС України, а потім і ДДУПВП – І. В. Штанько [606, с. 10] та В. А. Льовочкін [189, с. 12].

Як зазначає І. Г. Богатирьов, державні замовлення на наукові дослідження у сфері КВС були відсутні протягом тривалого часу. Тому дисертації пишуться, дослідження проводяться, а результати їх практичного впровадження в діяльність органів та установ виконання покарань залишаються на низькому рівні, оскільки вони несуть у собі недостатньо системний і прикладний характер [27, с. 12].

Незважаючи на суттєві проблеми, пов'язані з розвитком науки кримінально-виконавчого права, протягом усього періоду незалежного розвитку Української держави ця наука хоча і не достатньо ефективно та послідовно, але все ж таки розвивалась, що дозволило А. Х. Степанюку під час аналізу її стану дійти висновку про те, що в Україні були створені дві основні парадигми процесу виконання кримінальних покарань: 1) виправна – базується на концепції поєднання покарання з виправним впливом та ставить за мету виправлення і ресоціалізацію засуджених; 2) кримінально-виконавча – має в основі концепцію, за якою виконання покарання полягає у здійсненні по відношенню до засуджених правообмежень, а сутністю діяльності по виконанню покарань виступає реалізація кари [540].

Подібні підходи до процесу виконання кримінальних покарань притаманні для більшості країн як Західної Європи, так і Північної Америки. Аналіз таких підходів буде здійснено в наступному підрозділі роботи.

З урахуванням мети цього підрозділу варто зазначити, що при доопрацюванні остаточного варіанту проєкту КВК робочою групою були враховані обидві вищезазначені парадигми, однак в тексті кодексу була віддана перевага все ж таки першій із них. Саме перша парадигма, на думку авторів проєкту, у більш повній мірі відповідає рекомендаціям міжнародних стандартів поводження з ув'язненими та є

найбільш поширеною в більшості зарубіжних країн. Про це заявили під час бесіди члени робочої групи з доопрацювання проєкту – А. М. Палій та С. Я. Фаренюк [1].

З метою досягнення компромісу між двома основними вищезазначеними парадигмами процесу виконання кримінальних покарань були відкинуті найбільш крайні із них. Зокрема, при розгляді першої парадигми були відкинуті пропозиції Г. О. Радова, який у другій половині 90-х років минулого століття наполегливо пропонував змінити вектор кримінально-виконавчої діяльності з формально-юридичного виконання покарань, зміст якого полягає в утриманні засудженого протягом строку, встановленого вироком суду, в умовах значних правообмежень, на забезпечення каяття засуджених під час відбування ними покарання [502, с. 7]. Одночасно було відкинуто крайню ідею другої парадигми про те, що забезпечити процес виправлення засуджених під час відбування ними кримінальних покарань у місцях позбавлення волі є нереальним завданням [540, с. 83].

Кожна галузь права та законодавства, включаючи кримінально-виконавче, повинна закріплювати в своїх інститутах і нормах цілі, принципи, стратегію, напрямки, основні засоби і методи політики держави в тій чи іншій соціальній сфері. Вперше на рівні закону мали бути визначені загальноправові та галузеві специфічні принципи кримінально-виконавчого законодавства [293, с. 71], які створили б концептуальну основу для проведення подальшого реформування КВС.

З прийняттям 11 липня 2003 року Верховною Радою України Кримінально-виконавчого кодексу України [185], який набрав чинності 1 січня 2004 р., завершився один із важливих етапів реформування галузі законодавства, що регулює виконання кримінальних покарань, та відбулась повна трансформація виправно-трудового права України у кримінально-виконавче. Прийняття КВК України дозволило не тільки розширити предмет правового регулювання, але і кодифікувати раніше діючі різнорідні правові акти, які регулювали виконання різних видів покарань. Одночасно варто зазначити, що за період існування України як незалежної держави робочою групою було підготовлено три варіанти проєктів

[1] В офіційних джерелах, на жаль, не були висвітлені дискусії з приводу остаточного тексту проєкту КВК, тому доводилось проводити бесіди з авторами проєкту, а отриману інформацію використовувати в процесі дослідження.

КВК України, кожен з яких в певній мірі відрізнявся один від одного. Разом тим, в основу всіх трьох проєктів, включаючи остаточний варіант, було взято пріоритет загальних прав і свобод людини, встановлення системи соціальних і правових гарантій, що забезпечують правовий статус засуджених, приведення порядку та умов відбування покарання у відповідність із загальновизнаними міжнародними стандартами при збереженні тих досягнень системи виконання покарань в Україні, які зарекомендували себе позитивно [275, с. 23].

Кримінально-виконавчий кодекс України як спеціальний профільний законодавчий акт, акумулює в собі основний масив норм, які регулюють кримінально-виконавчу сферу правовідносин. Хоча цей законодавчий акт формально має однакову юридичну силу з іншими законами (крім Конституції України), водночас Кримінально-виконавчий кодекс України є основою однойменної галузі законодавства і посідає центральне місце в системі законів, що регулюють суспільні відносини у сфері виконання та відбування покарань. Інші закони і підзаконні нормативно-правові акти цієї галузі групуються навколо нього і не можуть суперечити нормам цього законодавчого акта [182, с. 178].

Новий КВК України, який набрав чинності з 1 січня 2004 року, став регулювати виконання всіх видів покарань, передбачених КК України 2001 року.

При характеристиці структури та змісту вказаного документа слід зазначити, що Кримінально-виконавчий кодекс України містив 166 статей. Він складається із Загальної і Особливої частин та має досить розвинуту структуру із загальною нумерацією розділів і глав, що в повній мірі відповідає теоретичним вимогам до цього виду кодифікаційних актів.

Загальна частина кодексу містила один розділ, який поділявся на чотири глави, до яких належало 25 статей, а Особлива частина – чотири розділи і 22 глави, що містили 141 статтю.

Одним із завдань цього підрозділу дослідження є розкриття новацій КВК України, які обумовили підвищений інтерес до КВК не тільки в країні, але і за кордоном, оскільки стратегічним курсом нашої держави після проголошення незалежності стала світова та європейська інтеграція, яка передбачає приведення

національного законодавства у відповідність до міжнародних стандартів у всіх сферах суспільного життя, включаючи і сферу виконання кримінальних покарань. Принципово важливе значення у кодексі має норма, яка присвячена співвідношенню кримінально-виконавчого законодавства України і міжнародно-правових актів (ст. 2 КВК). Вона відображає конституційне положення, згідно з яким чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України (ст. 9 Конституції України).

Характерною особливістю Кримінально-виконавчого кодексу є і те, що під час його розробки автори намагались якомога детальніше регламентувати порядок регулювання кожного виду кримінальних покарань залежно від складності процесу їх практичної реалізації. Тому найбільш детально і широко регулюються питання виконання покарань у виді позбавлення волі (64 статті), оскільки цей вид покарання містить у собі найсуттєвіші обмеження прав та свобод громадян і потребує детальної правової регламентації на законодавчому рівні [293, с. 72].

На підставі аналізу наукової літератури ми дійшли висновку, що новаціям КВК України було приділено вкрай недостатню увагу, що, з нашої точки зору, можна пояснити тим, що більшість дослідників зосередились на прикладних проблемах ефективної реалізації норм цього кодексу. Варто також зазначити, що новації КВК України розглядались переважно у навчальній літературі.

Один із небагатьох учених, який зробив спробу розкрити новизну структури та змісту КВК України, став М. М. Яцишин, який у 2010 р. підготував монографічне дослідження, присвячене історико-правовим засадам кримінальної-виконавчої політики України. Характеризуючи зміст кодексу, цей вчений, з урахуванням предмета дослідження, виділив 15 основних новацій цього кодифікаційного акта [618, с. 146–152].

Загалом погоджуючись з думкою вищезазначеного вченого, необхідно зауважити, що М. М. Яцишин акцентує увагу не на всіх новаціях нового КВК України, а ті, які згадані, не отримали розгорнутої характеристики. Крім перерахованих, КВК України містить чимало інших новел, спрямованих на удосконалення практики виконання-відбування покарань та гуманізацію процесу її

здійснення. У зв'язку з цим усі новації КВК України ми поділяємо на дві групи і зробимо спробу більш широко і повно розкрити їх зміст.

До першої групи новацій ми відносимо ті новели, які розкривають загальну характеристику та спрямованість КВК України.

До другої групи новацій ми відносимо особливості правового регулювання покарань у виді позбавлення волі, які викладені в семи главах розділу ІІІ КВК України. Саме в змісті зазначеного розділу міститься найбільша кількість прогресивних новацій, які введені в практику виконання покарань з урахуванням рекомендацій Ради Європи, міжнародних стандартів відбування покарань та прогресивної практики виконання покарань у західних державах.

Характеризуючи першу групу новацій, слід підкреслити, що в найбільш узагальненому вигляді принципово новими серед них у цьому законодавчому акті стали:

1. У підготовці й прийнятті КВК України враховувалися специфічні ознаки правових норм (загальний характер, неперсоніфікованість, зверненість у майбутнє з урахуванням стимулюючого характеру змісту окремих норм тощо) з урахуванням особливостей суспільних відносин, які виникають при виконання та відбуванні покарань [639, с. 77–78].

Норми КВК України, як і більшість норм національного законодавства нашої держави, базуються на моністичній концепції функціонування національного права, згідно з якою забезпечується єдність міжнародного і національного права [99, с. 345]. Свідченням цього є зміст ст. 2 даного кодексу, згідно з якою кримінально-виконавче законодавство України складається з КВК, інших актів законодавства, а також чинних міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Такий підхід у повній мірі відповідає ст. 9 Конституції нашої держави, міжнародним стандартам з питань поводження з засудженими та міжнародно-правовим зобов'язанням, які взяла на себе наша держава, вступаючи до Ради Європи та ратифікувавши ряд міжнародних Конвенцій з питань забезпечення прав і свобод людини і громадянина, а також було враховано прогресивну практику виконання-відбування кримінальних покарань за кордоном.

Вплив міжнародного права, зокрема міжнародно-правових актів з прав людини та поводження із засудженими, на зміст норм КВК України здійснюється як у прямій, так і в непрямій формах. Згідно з теорією права, непрямий вплив міжнародного права на національне чиниться тоді, коли відбувається закріплення тих чи інших прогресивних принципів, норм чи положень [21, с. 96]. Зокрема, такі загальновизнані принципи міжнародного права як гуманізм, демократизм, принципи рівності засуджених перед законом, взаємної відповідальності держави і засудженого та ряд інших, закріплені у ст. 5 КВК.

Прямий вплив міжнародного права на КВК України відбувається тоді, коли ратифікуються конвенції та інші договори і визнаються частиною кримінально-виконавчого законодавства.

2. Важливо підкреслити, що у ст. 3 Конституції України зафіксовано, що найвищою соціальною цінністю в державі є людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека, а права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави.

Відповідно до цієї базової статті Конституції, у ч. 1 ст. 1 КВК України визначається мета цієї галузі законодавства, що позитивно характеризує даний кодекс. Адже чітке визначення мети КВК повинно привести до стійкого результату, якщо вона оптимально співвіднесена з тими засобами й можливостями, які має суспільство на конкретному етапі свого розвитку [278, с. 96–97]. Важливо наголосити, що у ВТК УРСР 1970 р. мета не була сформульована, однак більшість учених на підставі доктринального аналізу дійшли висновку, що метою цієї галузі законодавства було спеціальне (індивідуальне) попередження правопорушень, виправлення та перевиховання засуджених. На відміну від попереднього кодексу, у ч. 1 ст. 1 КВК України мета сформульована досить чітко і зводиться до захисту інтересів особи, суспільства і держави шляхом створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так й іншими особами, а також запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими. Із змісту цієї статті випливає, що кримінально-виконавче законодавство нашої держави, як і більшість її галузей,

виступають засобами досягнення мети захисту інтересів особи, суспільства і держави. Чітке формулювання мети повинно сприяти підвищенню ефективності виконання кримінальних покарань та в значній мірі дозволяє впливати на удосконалення такої практики не тільки з боку державних органів та організацій, але і всього громадянського суспільства [277, с. 19].

3. Для досягнення мети відбування покарань в ст. 1 КВК України чітко сформульовані його завдання. Варто погодитися з думкою А. Х. Степанюка та І. С. Яковець, які розподіляють завдання, зафіксовані в ч. 2 ст. 1 КВК України, на дві групи: загальні та індивідуальні.

До загальних завдань можна віднести:

1) визначення принципів виконання кримінальних покарань, правового статусу засуджених, гарантій захисту їхніх прав, законних інтересів та обов'язків;

2) визначення порядку застосування до них заходів впливу з метою виправлення і профілактики асоціальної поведінки;

3) визначення системи органів і установ виконання покарань, їх функцій та порядку діяльності;

4) визначення нагляду і контролю за виконанням кримінальних покарань, участі громадськості в цьому процесі;

5) регламентацію порядку і умов виконання та відбування кримінальних покарань;

6) звільнення від відбування покарання, допомога особам, звільненим від покарання, контроль і нагляд за ними [184, с. 9].

До індивідуальних завдань, які сформульовані в низці статей і норм КВК, можна віднести ті із них, які регулюють виконання окремих видів покарань, передбачених розділом 2 КВК, окремих правових інститутів, передбачених розділом 3 цього кодексу: а) інститут режиму виконання і відбування покарання (глава 16 ст.ст. 102–106); б) інститут праці засуджених до позбавлення волі (глава 18 ст.ст. 118–122); в) інститут виховного впливу на засуджених (глава 19 ст.ст. 123–137); г) інститут відбування покарань у виді позбавлення волі засудженими жінками

і неповнолітніми (глава 21 ст.ст. 141–149); д) інститут відбування покарань у виді довічного позбавлення волі (глава 22 ст.ст. 150–151).

Важливо підкреслити, що виконання завдань КВК України сприяє досягненню його мети. Так, мета виправлення і ресоціалізації засуджених досягається забезпеченням таких завдань як визначення порядку застосування до них заходів впливу з метою виправлення і профілактики асоціальної поведінки.

Аналіз змісту мети і завдань кримінально-виконавчого законодавства свідчить про те, що вони базуються, як зазначалось вище, на моністичній концепції функціонування національного права, згідно з якою забезпечується єдність міжнародного і національного права. Зокрема, норми міжнародного права передбачають гуманне ставлення до засуджених при виконанні та відбуванні покарань, яке прямо випливає зі ст. 10 «Міжнародного пакту про громадянські і політичні права» [229], згідно з якою всі особи, які позбавлені волі, мають право на гуманне ставлення і повагу гідності, яка є притаманною людській особистості; пенітенціарною системою передбачається такий режим для ув’язнених, суттєвою метою якого є їх виправлення.

4. КВК України, порівняно з попереднім ВТК України, термін «виправлення і перевиховання засуджених» замінив терміном «виправлення і ресоціалізація засуджених». Це було обумовлено тим, що, на думку більшості вчених та практиків, засудженому в період відбування покарання повинні прививатись елементарні навички соціально-корисної поведінки та соціальної адаптації після звільнення [244]. В процесі довготривалих дискусій вчених і практиків було зроблено висновок про те, що ставити перед органами і установами виконання покарань завдання перевиховання засуджених, тобто наново їх виховувати та виховати в них нові погляди, уявлення, звички (особливо в умовах ізоляції від суспільства) є нереальним [308, с. 60]. Одночасно законодавець також відмовився від терміна «виправно-трудовий вплив», замінивши його терміном «виправний вплив», підкреслюючи цим, що закон не виділяє працю засуджених в якості головного засобу виправлення.

Прагнучи втілити вимогу ст. 10 «Міжнародного пакту про громадянські і політичні права», в тексті КВК України закріплено визначення і співвідношення

понять «виправлення» і «ресоціалізація» засуджених. Згідно з ч. 1 ст. 6 КВК України, виправлення засудженого – це процес позитивних змін, які відбуваються в його особистості та створюють у нього готовність до самокерованої правослухняної поведінки. Згідно з ч. 2 ст. 6 КВК України, ресоціалізація – це свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства; повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві. Необхідною умовою ресоціалізації відповідно до зазначеної норми є виправлення засудженого. Отже, ресоціалізація засуджених – складний комплекс правових педагогічних, виховних, соціально-психологічних, а також організаційно-управлінських заходів, які здійснюються у виправних та виховних колоніях і спрямовані на відновлення та розвиток соціально-корисних зв'язків і відносин засуджених.

У зв'язку з цим окремі дослідники виділяють три етапи ресоціалізації: 1) ресоціалізацію в місцях позбавлення волі; 2) ресоціалізацію під час підготовки засудженого до звільнення; 3) ресоціалізацію після звільнення з кримінально-виконавчих установ [244, с. 16–17].

На підставі викладеного робимо висновок, що процес ресоціалізації передбачає поновлення та налагодження соціально корисних зв'язків засуджених, постійне ознайомлення їх з соціально-економічними і політичними проблемами громадянського суспільства та держави, формування у них позитивних установок, залучення засуджених до соціально корисної та суспільно значущої діяльності. Результатом ресоціалізації повинна бути така зміна особистісних якостей засудженого, яка б дозволяла розраховувати на його саморегульовану стабільну соціально-нормативну поведінку після звільнення [295, с. 212].

5. На відміну від попереднього ВТК України, КВК України став єдиним законодавчим актом, який регламентує виконання усіх видів кримінальних покарань, передбачених ст. 51 КК України. Варто наголосити, що Виправно-трудові кодекси 1925 і 1970 рр. регулювали порядок і умови виконання тільки окремих видів покарань, в основному у виді позбавлення волі і виправних робіт, виконання інших видів покарань регулювалось підзаконними актами. Лише частково було збільшено

обсяг регулювання виконання окремих видів кримінальних покарань у ВТК УРСР 1970 р. після внесення змін і доповнень у 1977 р. [356], у 1983 р. [357] та в 1985 р. [358].

6. Якість кодифікованого законодавчого акта в більшості галузей законодавства в значній мірі залежить від чіткості сформульованих в ньому норм як матеріального, так і процесуального права. Матеріальні норми визначають певну модель поведінки, регулюють змістовну сторону конкретних суспільних відносин та служать мірою обсягу прав і обов'язків їхніх учасників. Процесуальні норми регулюють юрисдикційну процедуру (порядок) діяльності компетентних органів держави по впровадженню та захисту норм матеріального права, прав і законних інтересів учасників суспільних відносин [268, с. 163].

Варто погодитися з думкою Є. Г. Лук'янової про те, що питання про місце процесуальних норм в структурі права продовжує залишатись дискусійним. Однак беззаперечним є і те, що системна спільність процесуальних норм в їх соціально-правовому призначенні по відношенню до норм матеріальних в значній мірі сприяє покращенню якості як законодавства в цілому, так і окремих його галузей та інститутів [200, с. 115].

Незважаючи на те, що кримінально-виконавче законодавство переважно вважається галуззю матеріального права і регулює змістовну сторону суспільних відносин, які виникають при виконанні та відбуванні кримінальних покарань та служать мірою обсягу прав і обов'язків їхніх учасників (в більшій мірі – засуджених та в певній мірі – персоналу), у КВК закріплена досить значна кількість і процесуальних норм. На необхідність значного збільшення кількості процесуальних норм у майбутньому КВК звертав увагу І. С. Сергеєв [520].

Адже з точки зору своєї сутності – регулювання виконання покарань як наслідок вчинення злочину – носить матеріальний характер. Разом з тим, включаючи в себе норми, які регулюють процедуру виконання покарань, воно носить процесуальний характер [548, с. 135].

Отже процесуальні норми регулюють процедуру (порядок) діяльності органів і установ з виконання покарань по втіленню та захисту норм матеріального права, які

визначають права і обов'язки засуджених. На відміну від раніше чинного ВТК, Кримінально-виконавчий кодекс в значно більшій мірі наповнений процедурними нормами, які створюють належні умови для реалізації матеріальних норм. Саме цим КВК вигідно відрізняється від раніше чинного ВТК. Зокрема, глава 2 КВК визначає правовий статус засуджених і містить виключно сукупність матеріальних норм, процедурний порядок реалізації яких міститься у статтях особливої частини цього кодексу. До процесуальних норм можна віднести і ряд інших норм особливої частини кодексу. Зокрема, процедурні норми містяться у ст.ст. 26, 28, 29, 30, 36, 41, 47, 48, 51 та ряді інших. Норми зазначених та деяких інших статей регулюють процедуру виконання всіх видів покарань, передбачених ст. 51 КК України. Процесуальними є також норми, що містяться у статтях 131 та 134 кодексу, які досить детально регулюють порядок застосування відповідно заходів заохочення та стягнення до осіб, позбавлених волі.

7. КВК України вперше закріпив дію кримінально-виконавчого законодавства у просторі й часі (ст. 3). Згідно ч. 1 ст. 3, до засуджених, які відбувають покарання на території України, застосовується кримінально-виконавче законодавство України. Одночасно, згідно з ч. 2 ст. 3, порядок і умови виконання та відбування покарань визначаються та забезпечуються відповідно до законодавства, яке діє на час виконання та відбування кримінального покарання. Доктринальний аналіз змісту цієї норми дає підстави дійти висновку, що КВК України не має зворотної сили стосовно засуджених до позбавлення волі, які злісно порушують режим відбування покарання. Такі особи могли бути переведені на більш жорсткі умови тримання за порушення встановленого порядку відбування покарання, які здійснені тільки після введення в дію цього КВК, тобто після 1 січня 2004 року.

В той же час Кодекс має зворотну дію відносно засуджених, які знаходились на полегшених умовах тримання: на них після введення в дію КВК України стало поширюватись положення щодо засуджених, які знаходились на полегшених умовах відбування покарання.

8. Аналіз змісту КВК України дає підставу дійти висновку про реалізацію ним загальновизнаних концептуальних положень про демократизацію, гуманізацію,

диференціацію та індивідуалізацію виконання усіх видів кримінальних покарань з урахуванням міжнародного досвіду, сучасних досягнень юриспруденції, психології та педагогіки [293, с. 71]. Цей кодекс розроблявся з урахуванням міжнародних стандартів поводження із засудженими, міжнародних Конвенцій та інших угод про захист прав і свобод людини. Значний вплив на зміст норм КВК України здійснила концепція реформи кримінально-виконавчої системи в Україні, яка була схвалена постановою Кабінету Міністрів України від 11 липня 1991 р. № 88 [434], нового Кримінального кодексу України [179], змінами до чинного на той час Кримінально-процесуального кодексу України, поточного законодавства, інших нормативно-правових актів, практики виконання покарань, результатів наукових досліджень, законодавства і практики інших країн. Збережено також ті норми виправно-трудового законодавства, що діяли до КВК України, які були прийняті в останні роки і виправдали себе на практиці [182, с. 180].

9. Підкреслюючи гуманістичну спрямованість норм нового КВК України, варто наголосити, що, на відміну від раніше діючого ВТК України, де було зафіксовано лише загальне положення правового статусу, в новому кодексі цьому питанню присвячено окрему главу КВК (глава 2, ст.ст. 7–10). На нашу думку, це є важливим здобутком, оскільки основні права і обов’язки засуджених тепер прописані в законі. У зазначеній главі закріплюються загальні принципи визначення правового статусу засуджених, їх основні права та обов’язки.

Доктринальний аналіз змісту глави 2 КВК дає підставу дійти висновку, що в ній підкреслюються як особливості правового статусу засуджених, так і те, що є спільним для всіх осіб, які відбувають покарання, незалежно від його виду. Перераховані в ст. 8 КВК права засуджених названі основними перш за все через те, що нормативно закріплюють найбільш важливі для людини і громадянина суб’єктивні права і виступають в якості гарантії дотримання принципу законності в процесі виконання покарань.

10. Важливо підкреслити, що права і свободи людини і громадянина висуваються КВК України на перше місце на відміну від раніше чинного ВТК України та прийнятих в більшості пострадянських держав (Білорусі, Російської

Федерації, Казахстану) національних кримінально-виконавчих кодексів. Такий підхід повністю відповідає структурній побудові міжнародних стандартів з прав людини та розділу 2 Конституції України «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина».

11. З метою конкретизації змісту ст. 3 Конституції нашої держави, КВК України, на відміну від раніше діючого ВТК України, закріпив у ст. 10 суб'єктивне право засудженого на особисту безпеку, яке гарантується йому незалежно від того, від кого виходить загроза його безпеці (від інших засуджених, персоналу та ін.). Це право засуджених має специфіку, яка в першу чергу визначається їх спеціальним правовим статусом, що обумовлено як специфікою КВС, так і особливістю форм забезпечення цього права засуджених [294, с. 141]. Різноманіття цих форм закріплено практично в усіх основних інститутах і нормах КВК.

Згадана стаття не тільки проголошує, а й детально регламентує право засуджених на особисту безпеку. Зазначене право стосується всіх засуджених, але в першу чергу тих із них, які відбувають покарання у виді арешту, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців або позбавлення волі. Засуджені, які відбувають зазначені види покарань, потребують особливих гарантій прав на особисту безпеку, оскільки вони повністю або частково ізольовані від суспільства і перебувають під охороною чи наглядом персоналу кримінально-виконавчої служби. Ці особи або не мають можливості самостійно забезпечити свою особисту безпеку, або такі можливості суттєво звужені (наприклад, при обмеженні волі).

12. При визначенні правового статусу засуджених конкретизовані права і свободи людини і громадянина, відображені положення Загальної декларації прав людини, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, МСП, ЄПП тощо.

13. Раніше діючий ВТК України не містив статей, що визначали принципи законодавства, виконання і відбування покарань. Водночас принципи права конкретизуються у площині практичної діяльності [68, с. 166], якою є і кримінально-виконавча діяльність. Таким чином КВК України статтею 5 уперше на рівні закону закріпив принципи кримінально-виконавчого законодавства, особливість яких, як і

принципів інших галузей законодавства, полягає в тому, що вони не припускають будь-яких винятків із них. Якщо будь-яке фундаментальне положення передбачає винятки з нього, то воно перестає бути принципом і зводиться до ролі простого правила, з якого можна і потрібно робити висновки [258, с. 42].

До таких принципів КВК України відніс: принципи законності, справедливості, гуманізму, демократизму, невідворотності покарань, рівності засуджених перед законом, взаємної відповідальності держави і засудженої особи, індивідуалізації та диференціації виконання покарань, стимулювання правомірної поведінки, раціонального застосування примусових заходів і поєднання покарання з виправним впливом, залучення громадськості до діяльності органів і установ кримінально-виконавчої системи. Перелічені принципи містять у собі ідеальні уявлення про реальну мету кримінально-виконавчої діяльності, а також кінцевий її результат. Вони є виразом головного, основного в даному акті та відображають стратегічну тенденцію та орієнтир його розвитку. Ці принципи створюють концептуальну основу для проведення перетворень у механізмі функціонування органів і установ виконання покарань, які, як вбачається, посилюють демократичну спрямованість цього механізму та сприяють подальшій раціоналізації внутрішньої організації системи цих органів та установ.

Одночасно перераховані в ст. 5 КВК України принципи є орієнтирами для органів і установ виконання покарань як суб’єктів кримінально-виконавчої діяльності, завдяки яким забезпечується одноманітний підхід до діяльності, спрямованої на досягнення мети покарання [184, с. 21]. Як слушно зазначає А. Х. Степанюк, ці принципи надають можливість зрозуміти, що системність у діяльності органів та установ виконання покарань об’єктивно передбачає таке її відбиття за допомогою правових засобів, яке в найбільшій мірі відповідає сутності здійснюваних процесів виконання-відбування покарання в практичній діяльності персоналу кримінально-виконавчої системи [542, с. 16].

Закріплення принципів у КВК України стало результатом розвитку кримінально-виконавчої політики нашої держави, в якій відображені досягнення вітчизняної науки і практики, а також зарубіжний досвід у сфері правового

регулювання виконання покарань. Водночас під час спілкування з окремими авторами проєкту КВК встановлено, що авторським колективом з підготовки проєкту кодексу робилася спроба розкрити зміст закріплених у кодексі принципів. Однак під час дискусій не було знайдено єдиного підходу до їх розкриття і тому їхній зміст у сучасний період, на жаль, розкривається лише в науковій та навчальній літературі.

14. Заслуговує позитивної оцінки нововведення щодо ст. 4 КВК України відносно розширеного переліку підстав для виконання і відбування покарання. Такими підставами є вирок суду, який набрав законної сили, інші рішення суду, а також закон України про амністію та акт помилування. Ця стаття базується та відображає зміст ст. 62 Конституції України та ст. 2 КК України, за якими особа вважається невинуватою у вчиненні злочину та не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено у законному порядку та встановлено обвинувальним вироком суду.

15. КВК України не тільки дав нормативне визначення понять виправлення і ресоціалізації засуджених, але й чітко визначає основні засоби їх досягнення. Зокрема, згідно з ч. 3 ст. 6 КВК України, основними засобами виправлення і ресоціалізації засуджених є: встановлений порядок виконання та відбування покарання (режим), суспільно корисна праця, соціально-виховна робота, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання, громадський вплив. Перелічені засоби, згідно з ч. 4 ст. 6 КВК України, застосовуються з урахуванням виду покарання, особистості засудженого, характеру, ступеня суспільної небезпеки і мотивів вчиненого злочину та поведінки засудженого під час відбування покарання.

16. На перший погляд зміст ч. 3 ст. 6 КВК України щодо визначення основних засобів виправлення і ресоціалізації близький за суттю (хоча і більш розширений і більш конкретизований) до ст. 7 раніше чинного ВТК України. Оскільки юридична наука і практика до теперішнього часу не напрацювала нових, більш ефективних засобів виправлення, законодавець аналогічно з раніше чинним ВТК до таких засобів відніс режим виконання та відбування покарань, суспільно корисну працю, загальноосвітнє і професійне навчання засуджених. Разом з тим законодавець

відмовився від терміна «політико-виховна», а потім «виховна» робота, замінивши його терміном «соціально-виховна робота». Цей термін, порівняно з попередніми, є набагато складнішим, оскільки тривале перебування у в'язницях щороку сотень тисяч людей призвело до значних негативних соціальних, моральних, економічних наслідків для суспільства. Це зумовлено деструктивним впливом середовища та умов перебування у в'язницях, які спричиняють десоціалізацію особистості, розрив соціальних зв'язків з родиною та найближчим оточенням, декваліфікацію, руйнування психіки, розумову та моральну деградацію [18, с. 19]. Згідно зі ст. 123 КВК, соціально-виховна робота – це цілеспрямована діяльність персоналу органів і установ виконання покарань та інших інститутів громадянського суспільства для досягнення мети виправлення і ресоціалізації засуджених. Саме соціально-виховна робота, на думку законодавця, повинна сприяти формуванню та закріпленню у засуджених прагнення до заняття суспільно-корисною діяльністю, сумлінного ставлення до праці, дотримання вимог законів та інших прийнятих у громадянському суспільстві правил поведінки, підвищення їх загальноосвітнього і культурного рівня.

17. Одночасно до засобів виправлення і ресоціалізації засуджених законодавець відніс також і громадський вплив, оскільки упродовж багатьох років КВС України була повністю закритою для державного і громадського контролю, що не давало ні владним структурам, ні суспільству уявлення про характер її діяльності та серйозні порушення прав наших співгромадян, які з різних причин відбували покарання в закритих установах [18, с. 19]. Ми поділяємо точку зору Т. А. Денисової, що громадський вплив передбачає участь інституцій громадянського суспільства, трудових колективів, недержавних, релігійних та благодійницьких організацій, родичів засуджених, окремих громадян у здійсненні процесу ресоціалізації засуджених осіб та їх адаптації до нових умов життя після звільнення [76, с. 89–90]. Як зазначав О. В. Беца, особливо активно така робота почала здійснюватись ще в 1999 р. [18, с. 20], тобто за декілька років до прийняття КВК України, однак її правова регламентація була недосконалою. Глава 23 чинного на той час ВТК України (ст.ст. 122–126) нормативно закріпила лише участь

спостережних комісій (ст. 122), комісій у справах неповнолітніх (ст. 123) та шефство трудових колективів (ст.ст. 124–125).

На відміну від попереднього кодексу, який вкрай звужено регламентував питання громадського впливу, до новел КВК України доцільно віднести:

– по-перше, участь громадськості у виправленні і ресоціалізації засуджених згідно зі ст. 5 КВК України є одним з принципів виконання і відбування покарань. Виходячи з доктринального аналізу змісту термінів виправлення і ресоціалізації засуджених, така участь громадськості є не тільки бажаною, але й вкрай необхідною. Адже йдеться про мету, досягти якої лише зусиллями відповідних державних органів фактично неможливо, – про повернення засудженого до його самостійного загальноприйнятого соціально–нормативного життя в суспільстві (ст. 6 КВК). Участь громадськості у цьому процесі не підміняє собою здійснення соціально-виховної функції, яку має здійснювати персонал органів та установ виконання покарань, а спрямована на її посилення;

– по-друге, загальною частиною КВК передбачена глава 4 «Нагляд і контроль за виконанням кримінальних покарань. Участь громадськості у виправленні і ресоціалізації засуджених», яка стала базовою нормативною основою для подальшого розвитку інститутів громадянського суспільства, з метою ефективного їх впливу на функціонування кримінально-виконавчої системи;

– по-третє, ст. 25 КВК чітко визначає коло суб’єктів такої участі: 1) об’єднання громадян; 2) релігійні організації; 3) благодійні організації; 4) окремі особи;

– по-четверте, в окремих статтях КВК України конкретизовані питання участі у цьому процесі релігійних організацій (ст. 128 КВК) та закріплені основні форми участі громадськості у виправленні і ресоціалізації неповнолітніх засуджених (ст. 149 КВК) [276, с. 24–25; 299, с. 128].

18. З урахуванням мети дослідження особливо важливо підкреслити нову класифікацію органів і установ виконання покарань, які є структурними елементами КВС нашої держави.

Відповідно до ст. 11 КВК України, органами виконання покарань є ДДУПВП, його територіальні органи управління, кримінально-виконавча інспекція, а до установ виконання покарань кодекс відніс арештні доми, кримінально-виконавчі установи, спеціальні виховні установи. Кримінально-виконавчі установи у свою чергу розподілені на кримінально-виконавчі установи відкритого типу (виправні центри) і кримінально-виконавчі установи закритого типу (виправні колонії). Кримінально-виконавчим кодексом України передбачена нова, більш сучасна, з урахуванням світового та європейського досвіду класифікація установ виконання покарань, оскільки в КВК України передбачено диференціацію установ за рівнями безпеки: мінімального, середнього та максимального, а для засуджених до обмеження волі – кримінально-виконавчі установи відкритого типу [293, с. 72]. В свою чергу виправні колонії мінімального рівня безпеки поділяються на колонії мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання і колонії мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання (ч. 2 ст. 18 КВК України). У межах, визначених КВК та законами України, виконання кримінальних покарань також здійснюють Державна виконавча служба, військові частини, гауптвахти і дисциплінарний батальйон (ч. 6 ст. 11 КВК України).

19. Значну увагу КВК України приділив контролю за діяльністю кримінально-виконавчих установ та органів, які виконують покарання. Цьому питанню КВК України приділив окрему главу 4, якою передбачив прокурорський нагляд та відомчий контроль. Виходячи із змісту глави 4 Кодексу, контроль за діяльністю органів і установ кримінально-виконавчої системи є не самоціллю, а необхідним засобом контролю за законністю виконання покарань, а також важливим засобом підвищення ефективності процесу виконання покарання і застосування виправного впливу. В процесі контролю стає можливим виявити і усунути недоліки в діяльності персоналу органів і установ виконання покарань.

20. Принципово відмінною рисою системи кримінальних покарань, закріплених в ст. 51 КК України, є широкий набір покарань, не пов’язаних з позбавленням волі, оскільки в особливій частині багатьох статей КК України передбачені альтернативні санкції.

Кримінально-виконавчий кодекс України у Розділі ІІ регулює виконання і відбування всіх видів покарань, передбачених ст. 51 КК України. Кожному виду покарань присвячена окрема глава КВК України, зокрема: штраф (гл. 5); позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу (гл. 6); позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (гл. 7); громадські роботи (гл. 8); виправні роботи (гл. 9); службові обмеження для військовослужбовців (гл. 10); конфіскація майна (гл. 11); арешт (гл. 12); обмеження волі (гл. 13); тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців (гл. 14). Важливо підкреслити, що послідовність викладення правового матеріалу в КВК України збігається з послідовністю перерахування покарань в ст. 51 КК України – від менш до більш тяжкого покарання.

Характерні особливості умов виконання-відбування покарань, не пов’язаних з позбавленням волі, визначаються залежно від їх виду. Разом з тим, правове регулювання виконання покарань, не пов’язаних з позбавленням волі, має і загальні риси. Так, виконання кримінальних покарань у виді громадських робіт, виправних робіт та обмеження волі пов’язано з обов’язковим залученням засудженого до праці, яка може бути організована на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форми власності. Оскільки в цих покараннях залучення до праці і супутні йому каральні обмеження становлять, як правило, основний зміст, то законодавець прямо пов’язав обчислення строку покарання з працею засуджених. Згідно зі ст. 38 КВК України, строк покарання у виді громадських робіт обчислюється в годинах, протягом яких засуджений працював за визначеним місцем роботи; строк відбування виправних робіт – роками, місяцями і днями, коли він працював і з його заробітку здійснювались утримання (ст. 43).

При характеристиці нововведень КВК України важливо наголосити, що цим кодексом найдетальніше врегульовано виконання позбавлення волі, оскільки засуджені до цього виду покарань підлягають найбільшим правообмеженням і тому будь-які неправомірні дії з боку адміністрацій виправних колоній найбільш суттєво впливають на забезпечення прав і свобод цієї категорії засуджених.

Саме тому нововведення стосовно позбавлення волі доцільно виділити в окрему (другу) групу. Детальна регламентація виконання покарання у виді позбавлення волі зумовлена необхідністю забезпечення максимального дотримання прав і свобод засуджених та створення належних умов для ефективного досягнення цілей покарання.

При розгляді цієї групи нововведень, в першу чергу, варто виділити закріплення у розділі 3 КВК значної кількості елементів прогресивної системи виконання та відбування покарань. Вбачається, що саме це нововведення є найбільш вагомим серед усіх інших виділених нами новел КВК України [270, с. 47]. Закріплення прогресивної системи виконання покарань у Кримінально-виконавчому кодексі України (ст.ст. 94–101) було здійснено з урахуванням європейського досвіду та рекомендацій міжнародних стандартів з питань поводження з ув'язненими. Таким чином, було здійснено законодавче закріплення порядку реалізації принципів диференціації та індивідуалізації виконання покарань, раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених, поєднання покарання з виправним впливом [270, с. 46].

Однією із найбільш вдалих новацій КВК України стало законодавче закріплення значної кількості положень прогресивної системи виконання покарань у виді позбавлення волі, запровадження якої було спрямовано на стимулювання правослухняної поведінки засуджених в місцях позбавлення волі [307, с. 99] та дозволило більш ефективно використовувати засоби виправлення і ресоціалізації та сприяло створенню умов для повернення засуджених після звільнення до самостійного соціального правомірного життя [294, с. 141].

Водночас варто зазначити, що погляди на сутність і зміст цієї прогресивної системи у філософії покарань суттєво змінюються, починаючи з XVIII ст. і до теперішнього часу. Слід погодитися з думкою М. С. Пузирьова, що започаткування основ інституту прогресивної системи виконання покарань, пов'язаних із позбавленням волі, було здійснено у 1764 р. після виходу у світ відомого трактату Ч. Беккаріа «Про злочини і покарання», в якому ідеї виправлення засуджених розглядались як мета застосування покарання [495, с. 84]. Перша спроба

застосування прогресивної системи відбулася в Англії, досвід якої поступово став поширюватися не тільки по всій території метрополії, але також в Італії, Угорщині, Швейцарії та деяких інших західноєвропейських країнах [617, с. 30]. В теперішній час прогресивна система в різних варіаціях існує у законодавстві та практиці виконання покарань більшості західноєвропейських країн.

Враховуючи історико-правовий характер дослідження, варто зазначити, що в Україні, як і в інших республіках колишнього СРСР, прогресивна система виконання покарань по відношенню до засуджених, позбавлених волі, не застосовувалась, хоча відношення до цього правового інституту серед радянських вчених і практиків було неоднозначним. На підставі аналізу юридичної літератури радянського періоду з цих питань можна виділити три підходи до законодавчого закріплення прогресивної системи виконання покарань.

Перший підхід базувався на запереченні позитивних та прогресивних факторів цієї системи, а тому вважалось, що вона не сприятиме зміцненню колективу засуджених та підвищенню його ролі в питаннях виправлення конкретної особи. Особливо активно відстоював таку думку один із провідних радянських вчених-пенітенціаристів – О. Є. Наташев. На його думку, побудована переважно на заохоченнях і пільгах та їх позбавленні (залежно від поведінки засуджених), прогресивна система має обмежене виховне значення, оскільки викликає у засуджених небезкорисне, споживче відношення до своєї поведінки [240, с. 249–250].

Прихильники другого підходу вважали, що наявність можливості зміни (залежно від поведінки) умов тримання осіб, засуджених до позбавлення волі (переведення після відбуття половини строку покарання на поліпшені умови тримання, в колонію-поселення чи умовно-дострокове звільнення), свідчить про те що радянським законодавством передбачена прогресивна система виконання покарань.

Враховуючи сучасні підходи до виконання покарань у виді позбавлення волі на певний строк, два перші підходи не витримують елементарної критики. Як не дивно, другий підхід активно підтримував провідний радянський вчений-

пенітенціарист, який вважався класиком радянського виправно-трудового права – М. О. Стручков [549, с. 132]. Вбачається, що цей вчений добре усвідомлював, що радянську виправно-трудову систему, навіть при великому бажанні, не можна було вважати прогресивною, але, на його погляд, як і на погляд ряду інших вчених, здійснювала вплив існуюча на той час радянська виправно-трудова політика та ідеологія.

Третя група дослідників (А. В. Курєєв та М. П. Прокопов) виходила з того, що з метою підвищення ефективності виконання покарань у виді позбавлення волі, в радянській державі конче потрібно запроваджувати прогресивну систему виконання покарань. Вбачається, що такий підхід наштовхнувся на супротив радянської ідеології, оскільки на той час наполегливо нав'язувалась думка, що радянська виправно-трудова система є найбільш прогресивною, гуманною та справедливою, а тому недоцільно вивчати та впроваджувати досвід «загниваючого заходу».

У зв'язку з цим, як свідчать практики виправно-трудової системи 80-х років минулого століття, протягом 1980–1982 рр. відбувались відповідні дискусії, які, однак, не мали відкритого характеру. Думки розділились приблизно навпіл. Однак якого-небудь конкретного нормативного рішення з цієї проблематики (хоча б в порядку правового експерименту) в наступні роки так і не було прийнято [270, с. 47].

Прогресивна система у різних варіаціях існує у законодавстві та практиці виконання покарань більшості західноєвропейських країн. В кожній із них на законодавчому рівні закріплені різні підходи до впровадження прогресивної системи у практику виконання покарань. Різняться і погляди вчених-пенітенціаристів, а також громадських активістів з цього питання.

На підставі аналізу існуючих поглядів на сутність та завдання прогресивної системи виконання покарань, доцільно сформулювати власну точку зору з цього питання, з урахуванням її розуміння законодавцем України та законодавчого закріплення цієї системи у ст.ст. 94–101 КВК України, відповідно до яких вищезгадана система:

1) дозволила створити необхідні стимули для розвитку та закріплення позитивних якостей особистості засудженого;

2) передбачила посилення заходів карального впливу на порушників режиму відбування покарання, які не бажають ставати на шлях виправлення;

3) отримала характер прямої поступальної дії для засуджених, які прагнуть до виправлення;

4) отримала характер оберненої низхідної дії для засуджених, які не бажають ставати на шлях виправлення;

5) при реалізації прямої поступальної дії для засуджених, які прагнуть до виправлення, було охоплено весь комплекс заохочувальних заходів аж до умовно-дострокового звільнення;

6) при реалізації оберненої низхідної дії для засуджених, які не бажають ставати на шлях виправлення, засуджений, як правило, позбавляється раніше отриманих ним пільг, без погіршення його початкового правового статусу;

7) при реалізації прямої поступальної дії для засуджених, які прагнуть до виправлення, прогресивна система поступово готує їх до правослухняного життя після звільнення.

Вбачається, що зміст ст. 94 КВК України «Структурні дільниці виправних і виховних колоній» став одним із суттєвих факторів впровадження прогресивної системи виконання та відбування кримінальних покарань, яка дозволила більш ефективно використовувати засоби виправлення і ресоціалізації та сприяла створенню умов для повернення засуджених після звільнення до самостійного соціального правомірного життя [294, с. 141]. Цією статтею були передбачені структурні дільниці виправних і виховних колоній.

Вони були створені з метою реалізації ряду принципів, передбачених ст. 5 КВК: а) диференціації та індивідуалізації виконання покарань; б) раціонального застосування примусових заходів; в) стимулювання правослухняної поведінки; г) поєднання покарання з виправним впливом.

У виправних і виховних колоніях були передбачені структурні дільниці, які створюють необхідні передумови для досягнення мети та завдань кримінально-виконавчого законодавства, передбачених у ст.1 КВК України.

Диференціація виконання покарання забезпечилась існуючими видами виправних та виховних колоній, а в їх межах – видами дільниць. Розподіл засуджених в межах видів дільниць виправних та виховних колоній, крім диференціації виконання покарання, забезпечив також і диференціацію виправного та виховного впливу в межах конкретної виправної чи виховної колонії з урахуванням типологічних особливостей різних категорій засуджених, ступеня соціально-педагогічної занедбаності чи навпаки, ступеня виправлення [270, с. 48].

Доцільно звернути увагу на те, що співвідношення каральних і виховних елементів у виправних і виховних колоніях різне, оскільки вік неповнолітніх є найбільш складним з усіх вікових періодів людини [140, с. 284], а тому правовий статус неповнолітніх засуджених характеризується більшою різноманітністю форм виховного впливу на них та значно меншою кількістю правообмежень.

Створення вищезазначених структурних дільниць виправних і виховних колоній стало практичною реалізацією норм п. 67 МСП [231] та п. 12 ЄПП (1987 р.) [93], якими рекомендовано тримати засуджених, які характеризуються позитивно, окремо від злісних порушників встановленого порядку відбування покарання.

Розвиваючи прогресивні ідеї МСП та ЄПП, у виправних колоніях мінімального і середнього рівня безпеки виділяються дільниці ресоціалізації та соціальної реабілітації, а у виховних колоніях – відділення соціальної адаптації. Рішення про переведення засудженого з однієї дільниці до іншої має форму правозастосовного акта, на підставі якого в одному випадку розширюють обсяг прав та свобод засуджених, а в інших випадках – звужують цей обсяг та обтяжують умови відбування покарання [285, с. 35].

Такий підхід законодавця, на нашу думку, повинен був сприяти процесу більш ефективного виправлення засуджених та повернення їх у суспільство законослухняними громадянами [270, с. 48].

Як уже зазначалося, прогресивна система у різних варіаціях існує у законодавстві та практиці виконання покарань більшості західноєвропейських країн. В кожній із них на законодавчому рівні закріплені різні підходи до впровадження в практику виконання покарань цієї прогресивної системи.

На думку українських вчених І. Г. Богатирьова та О. І. Богатирьової, створення в нашій державі прогресивної системи виконання покарань та забезпечення якісного її функціонування в подальшому сприятиме не тільки зменшенню тюремної популяції та рецидивної злочинності, але й реально вплине на її прояви [28, с. 18].

Згідно зі ст. 86 КВК України вид колонії, в якій засуджені до позбавлення волі відбувають покарання, став визначатись ДДУПВП. Розглядаючи зміст зазначеної статті як суттєве нововведення, варто підкреслити, що в період дії Кримінального кодексу 1960 р. вид виправно-трудової установи з відповідним режимом, в якій засуджені відбувають покарання, визначався судом на підставі ст. 25 чинного на той час Кримінального кодексу Української РСР 1960 р. Існуючий раніше підхід не в повній мірі відповідав позитивній практиці виконання та відбування покарань в західноєвропейських державах. На думку експертів Ради Європи, такий підхід не враховував ні організаційних, ні індивідуальних потреб засуджених, ні окремого засудженого як особистості. На думку вищезгаданих експертів, ситуація, коли суд бере на себе функції розміщення в'язнів по режимах, не сприяє ефективному процесу виконання покарань. Тому, вважають експерти, такі рішення повинні прийматися тими, хто знає динаміку пенітенціарних установ і відповідає за ефективність виконання та відбування покарань. В свою чергу, як зазначають експерти, у випадках, коли важливі рішення по відношенню до засуджених приймаються співробітниками пенітенціарної системи, це стає стимулом належної поведінки засуджених, а також сприяє підтриманню належного рівня безпеки і контролю [317, с. 32–35].

Визначення виду установи виконання покарань, де повинен відбувати покарання засуджений до позбавлення волі, стало здійснюватись Регіональними комісіями, які були створені при кожному територіальному управлінні

Департаменту. Такий підхід ґрунтується на класифікації цих осіб, під якою розуміють розподіл їх на відносно однорідні категорії за певними ознаками для створення найбільш ефективних умов у досягненні цілей покарань. Подібні Регіональні комісії стали українською новацією, оскільки у жодній країні на пострадянському просторі схожого порядку не існувало [184, с. 265].

Певною новацією став зміст ст. 93 КВК України, згідно з якою засуджений до позбавлення волі відбуває весь строк покарання в одній виправній чи виховній колонії, як правило, у межах адміністративно-територіальної одиниці відповідно до його постійного місця проживання, що стало новацією, порівнюючи зі ст. 22 раніше діючого ВТК України, оскільки у зазначеній статті про місце постійного проживання засудженого навіть не згадувалось.

Введення такої новації:

а) створює умови для більш поглибленого вивчення поведінки особи до засудженння, а з урахуванням цього, більш ефективної організації виконання покарання, застосування до засуджених основних засобів виправлення і ресоціалізації;

б) сприяє і полегшує підтримання позитивних відносин з родичами, знайомими чи з колишніми колегами по роботі засудженого та в повній мірі відповідає рекомендаційним нормам МСП та ЄПП, в яких зазначено, що на прохання особи, яка знаходиться в ув'язненні, якщо це можливо, в місці затримання чи ув'язнення тримають її на розумній відстані від звичайного місця проживання.

Охарактеризувавши елементи прогресивної системи відбування покарань стосовно зміни умов тримання засуджених в межах однієї виправної чи виховної колонії, певним нововведенням стала розширена більш диференційована порівняно з ВТК України практика переведення засуджених до позбавлення волі до колонії іншого виду, що відповідно зафіксовано у ст.ст. 100–101 КВК України.

На нашу думку, зміст зазначених статей стосовно переведення засуджених до позбавлення волі до колонії іншого виду спрямований на реалізацію одночасно трьох важливих принципів кримінально-виконавчого законодавства, передбачених ст. 5 КВК України: а) принципу диференціації та індивідуалізації виконання

покарань; б) принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки; в) принципу поєднання покарання з виправним впливом.

Названі вище принципи розглядаються в якості засобів заохочення та покарання і вимагають зміни умов тримання як в межах однієї виправної колонії, так і шляхом переведення засудженого до колонії іншого рівня безпеки, з метою пом'якшення чи створення більш жорстких умов відбування покарання.

Зміна умов тримання суттєво впливає на правовий статус засуджених шляхом зменшення обсягу обмежень їх прав і свобод чи, навпаки, збільшення обсягу правообмежень для засуджених.

Підставою для зміни умов тримання є: а) поведінка засудженого; б) ставлення до праці; в) ставлення до навчання; г) відбування засудженим встановленого законом строку відбування покарання.

Згідно з ч. 3 ст. 100 КВК України, зміна умов тримання засудженого шляхом переведення його до виправної колонії іншого рівня безпеки повинна була здійснюватися ДДУПВП за поданням адміністрації виправної колонії, погодженим з начальником управління (відділу) ДДУПВП в Автономній Республіці Крим, області, місті Києві та Київській області, а також спостережною комісією.

Підстави для зміни тримання засуджених до позбавлення волі розкриті в статті 101 КВК України, яка розглядається в якості конкретизуючої та деталізуючої статті 100 цього кодексу, в якій визначаються конкретні строки відбування покарання та інші обставини, які є юридичною підставою для зміни умов тримання засуджених до позбавлення волі.

Частина перша цієї статті визначає терміни, після настання яких, засуджені, які стають на шлях виправлення, можуть бути переведені в порядку заохочення для подальшого відбування покарання у виправній колонії чи на дільниці з більш пом'якшеними умовами тримання та з більш низьким ступенем правообмежень. Підставою для переведення засудженого на більш пом'якшені умови тримання є:

а) встановлення того, що засуджений стає на шлях виправлення;

б) встановлення, що засуджений відбув передбачену законом частину строку покарання.

До новацій КВК України слід віднести нормативне визначення режиму відбування покарання, сформульоване в ч. 1 ст. 102 КВК України. Як зазначається в юридичній літературі, законодавче визначення режиму, закріплене у ч. 1 ст. 102 КВК України, узагальнило здобутки вітчизняної пенітенціарної науки щодо поширення сфери впливу режиму на суб'єктів виконання покарань – адміністрацію установ виконання покарань та суб'єктів відбування покарань – засуджених до позбавлення волі [493, с. 115–116]. Згідно з ч. 1 ст. 102 КВК України режим у виправних і виховних колоніях – це встановлений законом та іншими нормативно-правовими актами порядок виконання і відбування покарання, який забезпечує ізоляцію засуджених; постійний нагляд за ними; виконання покладених на них обов'язків; реалізацію їхніх прав і законних інтересів; безпеку засуджених і персоналу; роздільне тримання різних категорій засуджених; різні умови тримання засуджених залежно від виду колонії; зміну умов тримання засуджених.

Таке визначення режиму є, на нашу думку, не зовсім вдалим, тому ми підтримуємо позицію А. Х. Степанюка та І. С. Яковець, які зазначають, що при такому розумінні режиму він визначає лише послідовність процесу відбування покарання чи правила, за якими здійснюється цей процес [184, с. 334]. Водночас слід зазначити, що, не дивлячись на суттєві проблеми даного доктринального визначення, це стало суттєвим кроком до вдосконалення кримінально-виконавчого законодавства.

В раніше чинному ВТК України було відсутнє нормативне визначення «злісний порушник встановленого порядку відбування покарання» і тому його значення досить довільно тлумачилось адміністрацією виправної колонії. У зв'язку з цим прогресивним нововведенням у змісті КВК України стало нормативне визначення злісного порушника встановленого порядку відбування покарання. Злісне порушення установленого порядку відбування покарання дестабілізує правопорядок у виправних колоніях, суттєво ускладнює процес виправлення та

ресоціалізації засуджених, які прагнуть вести себе правомірно в місцях позбавлення волі та після звільнення з них.

Не зважаючи на те, що КВК України у ст. 133 фактично відтворив зміст визначення, яке було внесено в якості доповнення до ВТК України в 1994 р., нормативне закріплення цього поняття відіграє суттєву роль в реалізації ряду статей КВК, включаючи і процедури притягнення засуджених до дисциплінарної відповідальності та зміни умов тримання цієї категорії громадян як в межах однієї колонії, так і при переведенні до колонії іншого виду.

Кримінально-виконавчий кодекс статтею 104 закріпив на законодавчому рівні здійснення в колоніях оперативно-розшукової діяльності. Необхідно підкреслити, що така діяльність в установах виконання покарань здійснювалась постійно протягом усього періоду існування таких установ. Однак цей специфічний вид діяльності в раніше чинному ВТК України навіть не згадувався і тільки після прийняття 18 лютого 1992 р. Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» поступово став здобувати нормативне закріплення і знайшов відображення в окремій статті КВК України.

На відміну від ВТК України, новий кодекс (ст. 105) суттєво розширив підстави, за наявності яких може бути введено режим особливих умов у колоніях. Якщо раніше такими підставами були лише масові безпорядки, які створювали загрозу суспільній безпеці, життю і здоров'ю засуджених і персоналу, то тепер, крім вищезазначених підстав, у ст. 105 КВК України були визначені і такі: стихійні лиха, епідемії, аварії важливі для життєзабезпечення систем, введення надзвичайного чи воєнного стану в районі розташування колоній тощо.

Суттєвою перевагою нового кодексу стало і те, що він більш детально в ст. 106 ч.ч. 1–6 (ст. 81 ВТК України, яка регламентувала це питання, складалася лише з однієї частини) регламентував підстави застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї, якому має передувати попередження про намір використання названих заходів і засобів, якщо дозволяють обставини.

В частині 4 ст. 106 наголошено, що застосування заходів фізичного впливу здійснюється у виняткових випадках і вони не повинні перевищувати міру,

необхідну для виконання покладених на адміністрацію обов'язків, і мають зводитися до завдання найменшої шкоди здоров'ю правопорушника.

Подальший суттєвий розвиток у КВК України одержали положення щодо поліпшення матеріально-побутового (ст. 115) та медико-санітарного (ст. 116) забезпечення засуджених до позбавлення волі. Зокрема, відповідно до ч. 1 ст. 115 КВК України норма житлової площі на одного засудженого у виправних колоніях не може бути меншою від 3 м^2 (було 2 м^2); для неповнолітніх і жінок – 4 м^2 (було 2,5 м^2); для засуджених, які знаходяться у лікувальних закладах, – 5 м^2 (було 4 м^2).

Не дивлячись на незначне збільшення норм житлової площі на окремі категорії засуджених, можна констатувати, що таке законодавче закріплення стало першим кроком на шляху поетапного поліпшення умов відбування покарання засудженими до позбавлення волі. Юридично закріплено вимоги, спрямовані на поліпшення житлово-побутових умов і встановлення підвищених норм харчування вагітним і матерям-годувальницям (ч. 3 ст. 115). Нововведенням стало також законодавче закріплення права засуджених до позбавлення волі звертатись за консультацією і лікуванням до установ, що надають платні медичні послуги (ч. 5 ст. 116).

У певній мірі КВК України вніс зміни у правову регламентацію праці засуджених. Якщо раніше в ч. 1 ст. 49 ВТК України було прямо закріплено положення про те, що кожен засуджений зобов'язаний працювати, а адміністрація колоній зобов'язана забезпечити залучення засуджених до праці, то в новому Кодексі законодавцем було зафіксовано більш гнучке формулювання про те, що засуджені до позбавлення волі повинні працювати в місцях і на роботах, які визначаються адміністрацією колонії. Вбачається, що такий підхід пояснюється тим, що в тогочасний період в умовах економічної кризи та безробіття не всі засуджені могли бути забезпечені роботою чи забезпечені нею лише частково. Закріплення ж в кодексі обов'язку засуджених працювати могло призвести до негативних наслідків, оскільки кожному засудженому адміністрація була б зобов'язана надати можливість реалізувати зазначений обов'язок. А в тих умовах забезпечити засуджених працею було не завжди можливо.

Разом з тим, як зазначалось вище, ст. 6 КВК України визначила працю серед основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених. Водночас зазначеним кодексом приведені у відповідність із чинним на той момент законодавством про працю, нормами та правилами охорони і безпеки праці та її оплати. Зокрема, для осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, робочий тиждень не може перевищувати норму тривалості робочого часу, встановленого законодавством про працю. Вони звільняються від роботи у вихідні, святкові та неробочі дні, визначені законодавством про працю (ст. 119).

В порівнянні з ВТК України, новий кодекс суттєво лібералізував деякі положення не тільки щодо умов праці засуджених, але і їх соціального захисту, включаючи пенсійне забезпечення засуджених до позбавлення волі. Зокрема, у ст. 122 КВК України одержало розвиток положення, відповідно до якого особи, яким до відбування покарання було призначено пенсію, підлягають державному пенсійному забезпеченню на загальних підставах. Призначена пенсія перераховується органами Пенсійного фонду України за місцем відбування покарання пенсіонера і з неї відшкодовуються витрати на його утримання [182, с. 185].

Заслуговує позитивної оцінки і зміст ч. 3 ст. 122 КВК, якою уперше встановлено, що час роботи засуджених у період відбування ними покарання у виді позбавлення волі зараховується у стаж роботи для призначення трудової пенсії після звільнення за умови сплати ними страхових внесків до Пенсійного фонду України в порядку і розмірах, передбачених законодавством. Однак при цьому засуджені втрачають пільги, пов’язані з безперервним трудовим стажем. Разом з тим у них зберігається суб’єктивне право на зарахування часу праці під час відбування покарання в колоніях до загального трудового стажу, який має важливе значення для одержання пенсії. Це правило стало прогресивним, оскільки відповідало положенню про те, що праця в установах виконання покарань не є каральним елементом [184, с. 410].

В новому кодексі суттєво розширено зміст організації виховного впливу на засуджених шляхом конкретизації основних напрямів, форм і методів здійснення

соціально-виховної роботи із засудженими. Сформульовано законодавче визначення соціально-виховної роботи як цілеспрямованої діяльності органів і установ виконання покарань та інших соціальних інституцій для досягнення мети виправлення і ресоціалізації засуджених (ст. 123).

Принципово по-новому, порівняно зі ст. 56 ВТК України, сформульовано в ст. 124 КВК України основні напрями, форми і методи соціально-виховної роботи із засудженими.

Зміст статті 128 КВК України чітко регламентував здійснення богослужіння і релігійних обрядів в колоніях та порядок взаємодії з релігійними організаціями. Вперше на рівні закону закріплено свободу сповідувати у колоніях будь-яку релігію або виражати переконання, пов'язані зі ставленням до релігії (за винятком обмежень, необхідних для забезпечення ізоляції, громадської безпеки і встановлених цим Кодексом).

Розглядаючи загальноосвітнє і професійно-технічне навчання в якості важливого засобу виправлення і ресоціалізації засуджених, законодавець ввів ст. 126 КВК «Організація загальноосвітнього і професійно-технічного навчання засуджених до позбавлення волі», яку було сформульовано відповідно до Законів України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про професійно-технічну освіту» в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України. Таким чином, до мінімуму зводиться різниця між набуттям середньої і професійно-технічної освіти у місцях виконання покарань і на волі [618, с. 146–147].

З метою гуманізації процесу відбування покарань КВК України певною мірою скоротив кількість стягнень, які стали застосовуватись до засуджених. Зокрема, скорочено строк переведення засуджених у приміщення камерного типу з 6 до 3 місяців, скасовано стягнення у виді позбавлення права на одержання чергової посилки або передачі і заборона на строк до одного місяця купувати продукти харчування.

Одночасно КВК України передбачив нові види стягнень, які можуть застосовуватись до засуджених: сувора догана; дисциплінарний штраф у сумі до двох мінімальних розмірів зарплати. Введення двох нових видів стягнень дає

можливість розширити діапазон диференціації та індивідуалізації стягнень, що, в свою чергу, може сприяти ефективності дисциплінарної практики по відношенню до засуджених.

Варто зазначити, що ряд прогресивних ідей у сфері виконання покарань не здобув свого відображення у змісті КВК України. Це можна пояснити тим, що на момент прийняття цього кодексу економіка нашої держави не дозволяла фінансування КВС у необхідних для прогресивного реформування обсягах. З іншого боку, необхідно мати на увазі, що різкі та стрімкі зміни у функціонуванні КВС є практично неможливими, оскільки «в'язнична справа» у більшості сучасних держав є виключно консервативною і вона сильно тяжіє до традицій і звичок, що існували раніше (дуже часто – далеко не зажди позитивного характеру). Практика реформування КВС більшості країн, включаючи й Україну, показує, що всі позитивні зміни приживаються в державах поступово і поетапно з урахуванням фінансово-економічного стану держав, національних традицій, менталітету та правової культури населення, а також існуючих в суспільстві і державах ряду інших як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів.

Підкреслюючи прогресивні новації КВК України, водночас слід зазначити, що окремі правові положення кодексу не в повній мірі відповідали правилам юридичної техніки побудови НПА; окремі статті містили певні протиріччя, не зовсім вдалі юридичні терміни, мали місце також і прогалини при регулюванні окремих видів покарань та деякі інші недоліки. На це зверталась увага в юридичній літературі [182, с. 188–189; 493, с. 182–196; 616, с. 23–35]. З урахуванням того, що окремі критичні зауваження вчених мали дискусійний характер, а в подальшому – окремі норми КВК були змінені, конкретизовані чи доповнені, на конкретних недоліках КВК України ми зупинятись не будемо.

Водночас важливо зазначити, що опитані нами ветерани КВС загалом позитивно оцінили зміст КВК України і також розглядають його в якості важливого базового НПА, який спрямований на подальше удосконалення практики виконання всіх видів кримінальних покарань.

Водночас важливо зазначити, що 77,1% опитаних нами ветеранів КВС, які працювали в системі в період з 1990 по 2005 рр., загалом позитивно оцінили зміст КВК України і також розглядають його в якості важливого базового НПА, який спрямований на подальше вдосконалення практики виконання всіх видів кримінальних покарань; переважно позитивно оцінили зміст КВК України ще 8,6% опитаних, а негативно – лише 2,9%. Водночас результати опитування дозволили зробити висновок про найбільш вдалі нововведення, передбачені КВК України. Серед опитаних – 85,7% вважають, що найбільш вдалою новацією є впровадження прогресивної системи виконання покарань, близько 6% – що це – законодавче закріплення принципів кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарань. Приблизно така сама кількість опитаних виділила в якості важливої новації визначення засудженому до позбавлення волі виду колонії, що стало здійснюватись органами КВС (ст. 86 КВК).

Таким чином, прийняття КВК України стало важливим кроком щодо удосконалення законодавчих основ функціонування КВС нашої держави та подальшої гуманізації виконання та відбування покарань.

4.2. Компаративістський аналіз змісту Кримінально-виконавчого кодексу України

Сучасні процеси світового правового розвитку характеризуються здебільшого не поглибленням самобутності національних правових систем та їх компонентів і притаманних їм форм організації та здійснення юридичної діяльності, а навпаки: конвергенцією, взаємопроникненням, особливо в тих сферах, де правові інституції інших країн є більш ефективними і такими, що відповідають правовому прогресу. Прийняття 5 квітня 2001 р. нового Кримінального кодексу України та 11 липня 2003 р. – Кримінально-виконавчого кодексу України, за оцінкою науковців, практиків, громадськості, а також міжнародних експертів, є свідченням прогресивного розвитку законодавства України та проявом демократизму і гуманізму по відношенню до кожної людини, зокрема засуджених [296, с. 49].

Після розкриття новацій КВК України вбачається за доцільне здійснити порівняльний аналіз його змісту з кримінально-виконавчим законодавством окремих зарубіжних країн, оскільки пошуки та аналіз шляхів зближення національних законодавств набувають з кожним роком все більш важливого значення. Розкриваючи значення порівняльного права, Рене Давид виділяє три основні позиції: а) порівняльне право корисне для вивчення історії права та його філософського осмислення; б) воно корисне для вдосконалення національного права з урахуванням міжнародного досвіду; в) воно позитивно впливає на створення кращих правових форм відносин, які складаються під час міжнародного спілкування [70, с. 9].

Як зазначає М. Ансель, процес порівняння національних правових систем, які належать до різних правових сімей, відкриває перед юристами багато нових можливостей для кращого розуміння права своєї країни, оскільки його специфічні риси найбільш чітко окреслюються порівняно з іншими правовими системами. Саме порівняння дає можливість озброїти юриста новими ідеями, які неможливо отримати, навіть дуже добре знаючи і розуміючи вітчизняне право та законодавство [5, с. 38].

Доцільність та важливість порівняльно-правових досліджень для сучасної України український дослідник О. Д. Тихомиров пов’язує з наступними факторами:

– актуалізацією і підвищенням значення результатів порівняльно-правових досліджень для визначення і реалізації державних і правових реформ в Україні;

– зростанням обсягів міждисциплінарних досліджень права, набуттям дедалі більшого значення проблемної організації та здійснення порівняльно-правових досліджень, а також упорядкування (побудови) їх результатів [565, с. 4].

Порівняльно-правові дослідження, проникаючи в усі форми суспільних відносин (включаючи й сферу кримінальних покарань), трансформуються, модифікуються стосовно їхніх особливостей. В сучасну епоху постмодернізму, який включає багатомірне, плюралістичне, поліфонічне осмислення проблем нелінійної наступності розвитку людства XX–XXI ст., призначене «не стільки пояснити наступність між минулим і майбутнім, скільки допомогти зробити майбутнє

відмінним від минулого» [563, с. 139 – 140]. Це в повній мірі стосується і функціонування КВС, оскільки її реформи спрямовані на майбутнє, а одним із засобів успішного майбутнього є подальша євроінтеграція.

З урахуванням правових реформ, які здійснюються в сучасній Україні в усіх сферах суспільного життя, заслуговує на увагу і думка А. В. Савченка, який вважає, що для здійснення процесу адаптації законодавства України до європейських і світових стандартів необхідно використовувати всі позитивні надбання порівняльного (компаративного) права, а відтак і порівняльного права у сфері кримінальної юстиції, головна місія якого – пояснювати юристам роль і значення права, використовуючи для цього досвід усіх народів, сприяти розвиткові міжнародних відносин, удосконалювати національне право [511, с. 13].

До прийняття у 2003 р. КВК України порівняльні дослідження у сфері виконання кримінальних покарань не привертали особливої уваги з боку вчених-пенітенціаристів нашої держави. Цей факт, на нашу думку, відіграв певну негативну роль при формуванні змісту зазначеного кодексу. І лише через більше як 5 років після прийняття КВК України в нашій державі розпочались досить активні порівняльні дослідження у сфері виконання кримінальних покарань. Саме цим питанням останнім часом присвятили ряд своїх праць І. Богатирьов, О. Богатирьова, Т. Денисова, Д. Казначеєва, І. Копотун, А. Морозов, Н. Панасюк, А. Степанюк, О. Шкута, Д. Ягунов, І. Яковець та інші. Особливо активно ці питання досліджує М. Пузирьов, який, починаючи з 2012 р., з компаративістських питань КВС опублікував більш як 40 наукових праць.

Як не дивно, зазначеними та деякими іншими авторами порівняльно-правові дослідження у сфері виконання покарань здійснювались переважно по відношенню до західних держав, залишаючи поза увагою зміст кримінально-виконавчого законодавства пострадянських держав, що, на нашу думку, є не зовсім правильним, оскільки саме вони є найбільш близькими до України не тільки правовими витоками, але й історичними та національними традиціями, менталітетом тощо.

У зв’язку з цим ми спочатку здійснимо порівняльний аналіз кримінально-виконавчого законодавства окремих сусідніх пострадянських держав (Республіка

Білорусь, Республіка Молдова, Російська Федерація), сусідньої постсоціалістичної Польщі, а потім – окремих провідних західноєвропейських (Великої Британії, Італії, Франції, ФРН), північноамериканських (Канади, США) країн, а також Японії, як однієї із провідних держав Азії.

Останні із перелічених держав характеризуються не тільки високим рівнем соціально-економічного розвитку, але і позитивним та досить прогресивним функціонуванням пенітенціарних систем, включаючи не тільки ефективне правове регулювання, але і практику виконання (відбування) кримінальних покарань [569, с. 363–365]. Одночасно варто зазначити, що Італія, ФРН та Франція належать до романо-германської правової сім'ї, Велика Британія, США та Канада – до англо-американської, а Японія – до змішаного типу правових систем.

При характеристиці Кримінально-виконавчих кодексів сусідніх пострадянських держав варто підкреслити, що, перебуваючи у складі СРСР, виправно-трудові, а потім – кримінально-виконавчі законодавства окремих союзних республік, зокрема кримінально-виконавчі кодекси (в той час виправно-трудові), за своєю структурою і змістом мало чим розрізнялись між собою [265, с. 13; 266, с. 73; 286, с. 391]. Вони в значній мірі втілили у собі певну кількість досягнень вітчизняних і зарубіжних наук і практики виконання кримінальних покарань та стали надійною основою для подальшого розвитку і вдосконалення функціонування вищезгаданих національних кримінально-виконавчих систем.

У всіх досліджуваних пострадянських державах ще до прийняття КВК в місцях позбавлення волі було відмінено багато правообмежень карального характеру та здійснювався процес розширення прав органів влади та органів місцевого самоврядування, активізувалась робота представників різноманітних громадських та релігійних організацій, а також засобів масової інформації.

Водночас варто зазначити, що пострадянське минуле та його традиції постійно здійснювали і дотепер здійснюють вплив на зміст та структуру всіх галузей національного законодавства пострадянських держав. Не є винятком і зміст та структура Кримінально-виконавчих кодексів більшості пострадянських держав.

Зокрема Кримінально-виконавчі кодекси України, Республіки Білорусь [572] та Російської Федерації [573] за своєю структурою є близькими до раніше чинних виправно-трудових кодексів цих союзних республік, тобто структура кодексів фактично є ідентичною, хоча їх зміст досить суттєво відрізняється один від одного [266, с. 73; 286, с. 391].

Стосовно кримінально-виконавчого законодавства Республіки Молдова варто зазначити, що не тільки структура відповідного кодексу Республіки Молдова, а навіть і назва відрізняється. Так, якщо кодекси України, Республіки Білорусь та Російської Федерації носять назву «Кримінально-виконавчий кодекс», то в Республіці Молдова – «Виконавчий кодекс» [624]. Цей кодекс був прийнятий у грудні 2004 р., набрав чинності він у липні 2005 р. На відміну від КВК України та кодексів двох інших пострадянських держав, виконавчий кодекс Республіки Молдова регулює виконання не тільки кримінальних покарань (книга друга), але й виконання рішень цивільного характеру (книга перша). Враховуючи мету дослідження, нас передусім цікавить зміст та структура другої книги.

У тексті виконавчого кодексу Республіки Молдова вживається термін «пенітенціарні установи», тоді як в Україні та двох інших пострадянських державах вжито термін «органи і установи виконання покарань» [265, с. 14]. В процесі практичного застосування в кожен із перерахованих кодексів періодично вносились зміни і доповнення. З урахуванням обраного нами проміжку часу характеризуватимемо їх зміст, виходячи із текстів станом на момент набуття ними чинності.

При характеристиці будь-якого законодавчого, тим більше кодифікованого, акта важливо визначити його цілі та завдання. Такі цілі і завдання закріплені в ст. 1 КВК України, у ст. 1 КВК Російської Федерації, а також у ст. 2 КВК Республіки Білорусь, хоча їх зміст досить суттєво відрізняється один від одного [266, с. 75]. Вбачається, що найбільш повно та вдало цілі і завдання сформульовані у КВК України.

Позитивним моментом у тексті кодексів всіх чотирьох пострадянських держав є те, що в них закріплені принципи кримінально-виконавчого законодавства, яким

присвячена у кожному із кодексів окрема стаття. Перелік та зміст зазначених принципів у кожному із кодексів у значній мірі збігаються, хоча водночас і мають свої особливості.

Важливо зазначити, що у змісті КВК України та інших досліджуваних нами пострадянських країн є те, що, ставлячи однією із цілей та завдань кримінально-виконавчого законодавства «виправлення» засуджених, разом з тим, законодавці кожної із них по-різному формулюють (у Виконавчому кодексі Республіки Молдова це розуміння випливає із його тексту) дефінітивне визначення даного поняття [266, с. 75].

Зокрема, за ч. 2 ст. 7 КВК Республіки Білорусь виправлення засуджених – це формування у них готовності вести правослухняний спосіб життя. Згідно з ч. 1 ст. 9 КВК Російської Федерації, виправлення засуджених – це формування у них поважливого ставлення до людини, суспільства, праці, норм, правил і традицій людського співжиття і стимулювання правослухняної поведінки. Зміст терміну «виправлення» згідно з ч. 1 ст. 6 КВК України нами було розкрито раніше. У Виконавчому кодексі Республіки Молдова суть терміна «виправлення» не розкривається.

Лише в КВК України закріплений термін «ресоціалізація засуджених», а також закріплено його нормативне визначення, тоді як в кодексі Республіки Молдова цей термін вживається лише епізодично, а в кодексах Білорусі та Росії – зовсім не використовується.

Закріпивши законодавчо в кодексах виправлення засуджених, законодавці всіх чотирьох пострадянських держав окремою статтею визначили основні засоби його досягнення, які за своїм змістом практично збігаються.

Позитивним у змісті всіх чотирьох досліджуваних кодексів пострадянських держав є і те, що в них досить чітко закріплено основи правового статусу засуджених. Цьому питанню в кожному із кодексів присвячено окрему главу.

У КВК Білорусі і Росії обов’язки засуджених у текстах відповідних глав поставлені на перше місце [266, с. 76]. Зазначені факти свідчать про те, що КВК Білорусі і Росії за своїм змістом і структурою є більш близькими між собою і

формувалися під впливом радянських правових традицій, коли обов'язки громадянина висувались на перше місце, тоді як їх права часто розглядались лише в другу чергу.

На зміст і структуру КВК України та аналогічного кодексу Республіки Молдова значно більший вплив здійснила європейська правова традиція функціонування пенітенціарних систем, а тому в текстах обох кодексів, як і в більшості західноєвропейських держав, права засуджених поставлені на перше місце, а вже потім регламентовані їх обов'язки.

Під впливом радянської виправно-трудової традиції в кодексах Білорусі і Росії закріплені ті самі види установ виконання покарань, які існували в Радянському Союзі. До них віднесені: виправні та виховні колонії, тюрми, лікувальні виправні установи. В кодексах України та Молдови тюрми як вид установ виконання покарань не називають, а виховні колонії не відносять до виправних установ та визначають самостійним видом установ виконання покарань.

У свою чергу, виправні колонії в Білорусі поділяються на колонії-поселення, виправні колонії загального режиму, виправні колонії посиленого режиму, виправні колонії суворого режиму, а також виправні колонії особливого режиму (ст. 64 КВК Республіки Білорусь). Практично такі самі види виправних колоній (крім виправних колоній посиленого режиму) передбачені ст. 74 КВК Російської Федерації. Таким чином, КВК Білорусі та Росії практично зберегли структуру, назву та функції виправно-трудових установ радянського періоду розвитку союзної федеративної держави, замінивши лише назву: замість виправно-трудових установ ці установи отримали назву виправних.

В Україні та Молдові кримінально-виконавчі установи отримали більш сучасну назву, яка в повній мірі відповідає як європейській, так і світовій традиціям пенітенціарних систем. В обох країнах особливий статус мають виховні колонії для неповнолітніх.

У законодавстві України та Молдови, на відміну від двох інших досліджуваних республік, виправні установи з назвою «колонії-поселення» не передбачені, а з урахуванням територіальної специфіки обох держав і більш

сучасних підходів до назв і завдань кримінально-виконавчих установ, введені установи відкритого типу, що в Україні були названі як виправні центри (ст. 16), а в Молдові – пенітенціарні установи відкритого типу (ч. 1 ст. 216). Їх правовий статус за своїм змістом та умовами відбування покарань є близьким до статусу колоній-поселень, однак вони розташовані, як правило, поруч з невеликими населеними пунктами зазначених держав. На відміну від Білорусі та Росії кодексами України та Молдови тюрми, як різновид кримінально-виконавчих установ, не передбачено.

Кримінально-виконавчими кодексами трьох пострадянських держав (крім Білорусі) в певній мірі закріплено прогресивну систему виконання та відбування покарань, а її зміст в значній мірі відповідав п. 12 ЄПП.

Водночас ступінь провадження прогресивної системи у кожній із держав є різним. Найбільш обмеженим стало впровадження прогресивної системи у КВК Росії.

Вбачається, що найбільш повно, гнучко і вдало прогресивна система виконання та відбування покарань закріплена у КВК України, яку ми охарактеризували в попередньому підрозділі дослідження.

Принциповою відмінністю між КВК України та аналогічними кодексами інших пострадянських держав є факт визначення виду виправної установи. Якщо у відповідності із законодавством інших досліджуваних пострадянських держав вид виправної колонії для відбування покарання, а також зміна виду виправної установи визначається судами, то відповідно до ст. 86 КВК України вид колонії, в якій засуджені до позбавлення волі відбуватимуть покарання, в досліджуваний нами період визначався ДДУПВП. Цим же органом, відповідно до ч. 3 ст. 100 КВК України, здійснювалась зміна умов тримання засуджених шляхом переведення їх у виправну колонію іншого рівня безпеки.

Розглядаючи законодавче регулювання та практику виконання всіх видів кримінальних покарань з позиції гуманізму, варто зазначити, що їх сутність у всіх чотирьох пострадянських державах практично не відрізняється між собою. Винятком із цих правил є законодавче регулювання виконання покарань у виді позбавлення волі. Вбачається, що одним із найбільш важливих критеріїв є

застосування до осіб, позбавлених волі, дисциплінарних стягнень. Не зважаючи на те, що принцип гуманізму закріплений у кодексах всіх досліджуваних пострадянських держав, у Білорусі та Росії продовжує мати місце досить жорстка каральна політика по відношенню до засуджених. Зокрема, серед заходів стягнення, які застосовуються до засуджених до позбавлення волі, згідно зі ст. 112 КВК Білорусі, мають місце і такі:

– позбавлення права на отримання чергової посилки чи передачі та заборона на термін до одного місяця купувати продукти харчування;

– позбавлення чергового тривалого чи короткострокового побачення;

– переведення засуджених, які злісно порушують встановлений порядок відбування покарання у виправних колоніях усіх видів режиму (крім особливого), в приміщення камерного типу на термін до 6 місяців;

– переведення засуджених, які злісно порушують встановлений порядок відбування покарання у виправних колоніях особливого режиму, в приміщення камерного типу, в одиночні камери на термін до одного року.

Два перших стягнення застосовуються також і по відношенню до неповнолітніх засуджених, які тримаються у виховних колоніях і з точки зору педагогіки є не тільки негуманним, а й абсолютно недоцільним.

Не набагато гуманнішим з цих питань є і законодавство Росії. Якщо два перших стягнення законодавством Росії не передбачено, то два наступних є практично ідентичними, за винятком того, що останнє стягнення застосовується на термін не до одного року, а до 6 місяців. По відношенню до засуджених жінок, на відміну від Білорусі, законодавством Росії передбачено також переведення їх в приміщення камерного типу терміном до 3 місяців.

Значно гуманнішим з точки зору застосування стягнень, що застосовуються до осіб, позбавлених волі, є законодавство України і, особливо, Молдови. Зокрема, згідно зі ст. 132 КВК України, переведення засуджених, які тримаються у виправних колоніях, до приміщення камерного типу (одиночної камери) здійснюється на строк до 3 місяців, тобто цей термін у 2–4 рази є меншим, ніж передбачений у законодавстві вищезазначених держав. Згідно зі ст. 265 Виконавчого кодексу

Республіки Молдова, максимальний термін перебування в карцері становить 15 діб – для засуджених пенітенціарних установ відкритого та напіввідкритого типу та 20 діб – для засуджених пенітенціарних установ закритого типу. Приміщення камерного типу для засуджених законодавством Республіки Молдова не передбачено.

При характеристиці кримінально-виконавчого законодавства Республіки Польща варто зазначити, що реформування власної національної правової системи, включаючи й її складову – кримінально-виконавчу (пенітенціарну), ця держава розпочала раніше за Україну, а тому її досвід активно використовувався Україною не тільки як нашого західного сусіда, що найбільш ментально пов'язаний з нашою державою, але і у зв'язку з тим фактором, що ця країна розглядається європейським співтовариством як регіональний лідер серед держав Східної Європи, який досяг значних успіхів у реформуванні всіх сфер суспільного життя [271, с. 289].

Враховуючи історико-правовий характер змісту роботи, варто зазначити, що в Республіці Польща прогресивні європейські традиції кримінального та кримінально-виконавчого законодавства були закладені ще в КК Польщі 1932 р., який діяв до прийняття у 1969 р. нового КК Польщі і ґрунтувався на положеннях класичної й соціологічної шкіл кримінального права, включаючи принцип рівності усіх перед законом, гуманізму, індивідуалізації кримінальної відповідальності та покарання тощо [620, с. 152].

Процес подальшого і найбільш суттєвого реформування власної національної правової системи, включаючи й її складову – пенітенціарну систему, Республіка Польща розпочала, отримавши можливість у 1989 р. суверенно і демократично вирішувати свою долю.

Готуючись стати повноправним членом спочатку Ради Європи, а потім і Європейського Союзу, Польща пішла шляхом подальшої модернізації свого кримінального та кримінально-виконавчого законодавства на засадах кращих світових стандартів, а ставши членом ЄС, цілковито сприйняла європейські норми кримінально-виконавчого права [618, с. 300]. Республіка Польща стала членом Ради Європи раніше та на момент вступу України до цієї організації вже готувалася до

вступу у Європейський Союз. Як і для більшості сучасних держав, за основу правового регулювання діяльності органів і установ виконання кримінальних покарань (пенітенціарних установ) взята Конституція Республіки Польща [633]. Також у цій країні у 1997 р. було завершено кодифікацію кримінального законодавства, яка тривала протягом десяти років. Метою діяльності кодифікаційної комісії були не часткові зміни, а підготовка принципово нових кодексів у сфері кримінальної юстиції, зокрема створення кримінального законодавства, яке б відповідало принципам світових та Європейських стандартів. Саме такими стали прийняті 6 червня 1997 р. Кримінальний, Кримінально-процесуальний та Кримінально-виконавчий кодекси Республіки Польща [651].

Внаслідок здійснення нової кодифікації Кримінального, Кримінально-процесуального та Кримінально-виконавчого кодексів Республіки Польща втратив чинність попередній КК Польщі – соціалістичний за змістом і формою, який передбачав значно ширше коло діянь, що визнавалися злочинами, а передбачені в ньому санкції були надмірно жорстокими та не відповідали принципам гуманізму, справедливості, які були закріплені не тільки в Конституції Республіки Польща, але і в міжнародно-правових актах з прав людини [632].

Аналізуючи зміст чинних КК та КВК Польщі, О. Г. Колб дійшов висновку, що у цих галузях законодавства, як в Польщі, так і в Україні, є багато спільних підходів та шляхів вирішення поточних проблем протидії злочинності, а особливо – пенітенціарному рецидиву [147, с. 66].

У відповідність із міжнародними стандартами приведена і структура виправних установ Республіки Польща. Зокрема, покарання у виді позбавлення волі виконується у цій державі у ряді установ, до яких належать: 1) виправні установи для неповнолітніх; 2) виправні установи для відбування покарання вперше; 3) виправні установи для рецидивістів; 4) виправні установи для відбування військового арешту. Перелічені установи у свою чергу поділяються на: 1) виправні установи закритого типу; 2) виправні установи напіввідкритого типу; 3) виправні установи відкритого типу. Водночас, незважаючи на подібність структури

зазначених установ, варто підкреслити, що структура виправних колоній в Україні, порівняно з Республікою Польща, як вбачається, є більш гнучкою.

Зокрема, у ст. 94 КВК України передбачені структурні дільниці виправних і виховних колоній, які були створені з метою реалізації ряду принципів, передбачених ст. 5 КВК: а) диференціації та індивідуалізації виконання покарань; б) раціонального застосування примусових заходів; в) стимулювання правослухняної поведінки; г) поєднання покарання з виправним впливом.

Реалізація принципу диференціації виконання покарання забезпечується існуючими видами виправних та виховних колоній, а в їх межах – видами дільниць. Розподіл засуджених в межах видів дільниць виправних та виховних колоній, які передбачені ст.ст. 94–99 КВК України, крім диференціації виконання покарання, забезпечує також і диференціацію виправного та виховного впливу в межах конкретної виправної чи виховної колонії з урахуванням типологічних особливостей різних категорій засуджених, ступеня соціально-педагогічної занедбаності чи навпаки, ступеня виправлення.

Водночас варто зазначити, що сутність та зміст виконання такого виду покарань як обмеження волі у КВК Польщі відрізняється від аналогічного виду покарання в Україні. Якщо згідно зі ст. 56 КВК України особи, засуджені до обмеження волі, відбувають покарання у виправних центрах (установах відкритого типу), то, відповідно до ст. 54 КВК Польщі, обмеження волі виконується за місцем проживання або місцем праці засудженого. Отже у Польщі виконання покарань у виді обмеження волі за своєю сутністю є близьким до виконання покарання у виді виправних робіт в Україні, передбаченого ст.ст. 41–46 КВК України.

Заслуговує позитивної оцінки і зміст ст. 43 КВК Республіки Польща, в якій закріплено положення про фонд постпенітенціарної допомоги, куди відраховуються кошти в розмірі 10% плати за роботу або з прибутку від виробничої діяльності засуджених в пенітенціарних установах. Ці кошти виділяються як допомога для осіб, які звільняються від подальшого відбування покарань. Вбачається за доцільне подібний фонд передбачити і кримінально-виконавчим законодавством нашої держави [287, с. 127].

Для виконання альтернативних видів покарання, а також для контролю за особами, звільненими умовно-достроково від відбування покарання, у Польщі було створено спеціалізований орган – державну службу пробації, яка є структурним підрозділом Міністерства юстиції, діє при відповідних судах і в межах їх юрисдикції [523, с. 116], а порядок її утворення, вимоги до професійного рівня працівників, умови проходження ними служби визначається відповідним законом від 27 липня 2001 року [650].

Порівняно зі ст. 25 КВК України, якою досить розпливчасто регламентовано порядок участі громадськості у виправленні і ресоціалізації засуджених, заслуговує позитивної оцінки зміст розділу VII КВК Польщі «Участь громадськості у виконанні рішень та допомога в суспільній реадаптації засуджених». Відповідно до §1 ст. 40 КВК Голова Ради Міністрів скликає Головну Раду зі справ суспільної реадаптації та допомоги засудженим. Відповідно до §2 цієї статті до складу Головної Ради входять представники різних державних органів, громадських та релігійних організацій, окремі приватні особи. Такий підхід, як вбачається, дозволяє в значній мірі підвищити ефективність реадаптації засуджених у Польщі.

У порівнянні з КВК України, яким не зовсім чітко регламентовано порядок вивчення особи засудженого, у КВК Республіки Польща цьому питанню присвячено окремий розділ III, який так і називається – «Засуджений». У цьому розділі чітко сформульовані не тільки основи правового статусу засудженого, його основні права та обов’язки, але й положення про те, що він визнається суб’єктом кримінально-виконавчих відносин (ст. 5), чим законодавець Польщі в значній мірі конкретизував правовий статус цієї категорії громадян.

Заслуговує на увагу й зміст § 2 ст. 11 КВК Польщі у частині, де йдеться про те, що суд зобов’язаний подати в орган виконання покарань, крім вироку, всю відому йому інформацію щодо засудженого. Це, в свою чергу, означає, що засудженого направляють у виправну установу з максимально прозорою справою. Однак, як показує практика виконання кримінальних покарань, в особових справах засуджених не завжди міститься в повному обсязі інформація про конкретну особу. У зв’язку з цим важливе значення для кримінологічного вивчення особистості

злочинця і розробки заходів загальної та індивідуальної профілактики злочинності у місцях позбавлення волі відіграє ст. 14 КВК Польщі. У ній закріплено положення про те, що органи виконання покарань мають право дати розпорядження будь-якому органу про збір інформації про засудженого за місцем його попереднього проживання чи діяльності [618, с. 301].

В Республіці Польща, як і в більшості сучасних країн, існує проблема з працевлаштуванням засуджених. У зв'язку з цим законодавець прийняв компромісне рішення з даного питання. Так, згідно зі ст. 121 КВК Польщі, працевлаштування засудженого здійснюється за його згодою, але при наявності в установах такої можливості. Оплата праці засудженого здійснюється на підставі укладеного договору між директором в'язниці та засудженим (ст. 123).

З метою стимулювання правослухняної поведінки у КВК Польщі, як і у КВК України, створено інститут заохочень засуджених, які передбачають широкий діапазон правових стимулів до кращої їх поведінки. Однак перелік заходів заохочення у КВК Польщі є значно ширшим. Вбачається за доцільне звернути увагу на ті заохочення, які є відсутніми у КВК України, зокрема: дозвіл на короткострокове побачення без присутності представника адміністрації; дозвіл на побачення в окремому приміщенні; дозвіл на проведення тривалого побачення за межами установ виконання покарань на період до 30 годин; виїзд за межі виправного закладу на строк до 5 днів; дозвіл на передачу подарунка особі, яку назвав засуджений; дозвіл на телефонну розмову за рахунок установи виконання покарань (ст. 137 та ст. 138 КВК Польщі) [154, с. 197].

Значний як теоретичний, так і практичний інтерес викликає система управління пенітенціарними установами. Варто наголосити, що після передачі у травні 2016 р. кримінально-виконавчої (пенітенціарної) служби до Міністерства юстиції України схожою стала схема управління цими службами як в нашій державі, так і в Республіці Польща. Зокрема, у Польщі в'язнична служба підпорядкована Міністру юстиції та має свою власну організаційну структуру. Нормативно-правовими актами, які регулюють питання щодо організації та забезпечення виконання судових рішень виправними установами Польщі, є Кримінально-

виконавчий кодекс, а також Закон «Про Тюремну службу» [652], який за своїм змістом і структурою є близьким до Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України».

Підкреслюючи прогресивність та більш конкретний характер окремих норм КВК Польщі у порівнянні з КВК України, варто звернути увагу, що окремі норми останнього мають деяку перевагу. Це стосується ст.ст. 138–140 та ст. 143 КВК України, якими передбачена більш прогресивна система відбування покарань, а також можливість навчання та здобуття повної загальної середньої освіти у загальноосвітніх навчальних закладах колоній (ст. 125 КВК України). На відміну від України, у пенітенціарних установах Польщі для засуджених передбачено обов'язкове навчання лише у межах початкової школи (ст. 130). Однак, відповідно до ст. 131 КВК Польщі, директор пенітенціарної установи має право у разі належної поведінки засудженого дозволити йому навчатись, отримувати консультації та здавати іспити у школі, яка розташована за межами в'язниці. Недоліком цієї статті є те, що законодавець Польщі фактично трансформував суб'єктивне право засудженого на здобуття повної середньої освіти у суб'єктивне право директора пенітенціарної установи, від рішення якого залежить можливість надання чи не надання такого права засудженому.

На підставі викладеного доходимо висновку, що, незважаючи на суттєві розбіжності у змісті кримінально-виконавчого законодавства пострадянських країн, а також Республіки Польща, спільним для цих держав є те, що їх правові системи протягом тривалого часу розвивались під впливом комуністичної ідеології, яка здійснила, а в деяких випадках і до теперішнього часу продовжує здійснювати вплив на формування як національного законодавства загалом, так і окремих його галузей.

Вбачається, що передбачений цим підрозділом дослідження компаративістський аналіз змісту КВК України порівняно з аналогічним законодавством передових західноєвропейських, північноамериканських країн, а також Японії є завданням ще більш складним, оскільки пенітенціарні системи цих країн формувались у різні історичні епохи, на підставі особливостей національних

традицій, менталітету народів, а також територіального устрою держав та належності конкретних країн до тієї чи іншої правової сім'ї.

Предмет та обсяг цього підрозділу дослідження не дозволяє повно і всебічно здійснити компаративістський аналіз змісту КВК України, який останнім часом, як уже зазначалося, досить активно здійснюється фахівцями кримінально-виконавчого права. Тому ми здійснимо порівняння лише з трьох позицій, які, на нашу думку, є ключовими. До них належать: а) порівняльний аналіз мети і завдань законодавства у сфері покарань; б) практика застосування умовно-дострокового та інших пільгових звільнень від відбування покарань; в) нормативне регулювання праці засуджених.

При розгляді першого напрямку дослідження варто підкреслити, що питання визначення мети та завдань законодавства у сфері як призначення, так і виконання покарань, починаючи з XIX ст. і до теперішнього часу, є особливо дискусійним як в зарубіжних пенітенціарних доктринах, так і в доктрині виконання покарань сучасної України. Як зазначає О. О. Малиновський, правове і соціально-політичне значення визначених в кримінальному та кримінально-виконавчому законодавстві цілей покарання відіграє важливу роль у процесі його застосування. Зокрема, цілі, які визначені в законодавстві, дають можливість суду більш точно і чітко, з урахуванням скоєного, визначити не тільки вид, але і обсяг покарання, щоб засуджені отримували при відбуванні покарання позитивний вплив і тим самим створювалась основа сприятливої соціальної адаптації до звичайних умов життя після звільнення; одночасно зазначені фактори дозволяють вирішувати питання про умовно-дострокове звільнення від покарання чи заміни його на більш м'яке [208, с. 152].

Аналіз змісту мети та завдань кримінального та кримінально-виконавчого законодавства України дає підставу стверджувати, що найбільш близьким за своєю сутністю та змістом є кримінальне та кримінально-виконавче законодавство Канади, яке визначає такі цілі покарання: 1) осуд злочинного діяння; 2) спеціальну та загальну превенцію; 3) за необхідності – ізоляцію злочинців від суспільства; 4) виправлення засуджених; 5) створення умов для відшкодування шкоди, завданої злочином як конкретній особі, так і суспільству в цілому; 6) формування у

засуджених почуття відповідальності та усвідомлення шкоди, завданої як конкретному потерпілому, так і суспільству [644, с. 121–122].

У статті 1 КВК України закріплено, що основною метою кримінально-виконавчого законодавства є виправлення і ресоціалізація засуджених. В ст. 6 цього кодексу дається нормативне визначення цих понять, яке близьке за змістом до ч. 1 ст. 6 КВК України. Згідно з цією статтею виправлення засудженого – це процес позитивних змін, які відбуваються в його особистості та створюють у нього готовність до самокерованої правослухняної поведінки.

Мету виправлення ставить перед пенітенціарними установами законодавство багатьох зарубіжних країн, зокрема, Італії, ФРН, Франції, в певній мірі США та ін. Зокрема, розглядаючи законодавство Італії, не можна залишити поза увагою, що в цій державі протягом тривалого часу мета пенітенціарного законодавства була невизначеною, а в юридичній науці протягом тривалого часу вона залишалась дискусійною. І тільки після прийняття у 1947 р. Конституції Італійської Республіки питання виправлення отримало правову регламентацію на конституційному рівні. Зокрема, в ч. 3 ст. 27 Конституції цієї держави зазначено, що покарання за своєю природою не може суперечити сенсу гуманності і має спрямовуватися на перевиховання засудженого [626]. Отже, в Конституції Італійської республіки поставлено завдання не тільки виправлення засуджених, але і їх перевиховання. Мета перевиховання засуджених отримала свою конкретизацію під час реформи пенітенціарного законодавства цієї держави і, в першу чергу, на підставі закону №354 від 26 липня 1975 р., тобто майже через 30 років після прийняття Конституції Італії [567, с. 549]; зокрема законом №354 від 26 липня 1975 р. було закріплено принцип перевиховання засуджених та поглиблене вивчення особи засудженого.

Одночасно варто зазначити, що мета перевиховання засуджених серед окремих італійських вчених розглядається в якості їх ресоціалізації і тому окремі із них мету ресоціалізації розглядають в якості засобу, який нівелює різницю між покаранням та мірою безпеки [641, с. 95–96].

Мета виправлення засуджених поставлена також законом ФРН, прийнятим 16.03.1976 р. [621]. Водночас не всі науковці цієї держави підтримують визначену в

законі мету [635, с. 126], а серед прихильників концепції виправлення, на нашу думку, найбільш аргументовано відстоюють цю позицію німецькі дослідники Дж. Бургейм та В. Остгеймер [623, с. 207].

Виправлення засуджених під час відбування покарань передбачено також кримінальним (ст. 132 КК) та кримінально-процесуальним (ст. 720-4 КПК) законодавством Франції. У Франції, як і в двох вищезазначених країнах, мета виправлення засуджених залишається особливо дискусійною в науковій літературі, оскільки серед науковців існує дві основні концепції покарання. Першою з них є сучасний неокласицизм (представники цієї концепції наполягають на необхідності реалізації відплати і залякування як цілей покарання) та соціального захисту, які вважають однією із основних цілей покарання засуджених – їх виправлення під час відбування встановленого законом терміну покарання. Друга концепція підтримується більшістю сучасних науковців Франції. Саме тому мета виправлення і була закріплена, як уже зазначалось, в кримінальному та кримінально-виконавчому законодавствах цієї держави.

Незважаючи на те, що США за формою територіального устрою є федеративною державою і правове регулювання виконання покарань в ній здійснюється на рівні як федеральних законів, так і законів окремих штатів, мета виправлення під час відбування покарання ставиться як окремими федеральними законами, так і законами більшості штатів цієї держави [646, с. 16–17]. Згідно з загальнофедеральним зводом законів США (титул 18 §3553), покарання повинно сприяти виправленню і соціальному відновленню злочинця. Останній термін за своїм змістом є близьким до терміна «ресоціалізація», який ми розглянемо далі.

Відсутні терміни «виправлення» і «ресоціалізація» засуджених і в законодавстві Японії, згідно з яким головною метою покарання є спеціальна та загальна превенція. На думку окремих японських вчених, заходи зі здійснення спеціальної превенції спонукають засудженого до розкаяння, яке сприяє його виправленню [567, с. 486].

Як визначив КВК України, метою кримінально-виконавчого законодавства нашої держави є не тільки виправлення, а і ресоціалізація засуджених. Зазначений

термін або близький до нього за змістом закріплений в пенітенціарному законодавстві багатьох зарубіжних країн. Як нами уже зазначалося, пряме закріплення цього терміна в законодавстві Італії не передбачено, але науковці, здійснюючи доктринальне тлумачення перевиховання, вважають, що ресоціалізація є його складовою частиною [641, с. 95–96].

Термін «ресоціалізація» одночасно з терміном «виправлення» міститься також в законі Англії та Уельсу «Про кримінальну юстицію» (2003 р.), який серед цілей як призначення, так і виконання покарань у ч. 1 ст. 142 закріплює виправлення і ресоціалізацію засуджених [628, с. 91].

Близький за змістом термін до терміна «ресоціалізація» закріплений у законодавстві ФРН, де він сформульований як «реінтеграція» і який досить аргументовано обґрунтовується німецькими вченими [634], а також дістав правову підтримку у рішеннях Конституційного Суду ФРН [495, с. 108].

Подібні до термінів «ресоціалізація» та «реінтеграція» у законодавстві Франції закріплені терміни «соціальна реадаптація» та «професійна реадаптація». На думку М. С. Пузирьова, саме ці терміни у своїй сукупності відповідають терміну «ресоціалізація» [495, с. 142].

Викладене дає підставу дійти висновку і стверджувати, що, незважаючи на близькі за змістом та дещо різні за формою викладення цілі законодавства всіх досліджуваних нами країн зводяться до загальної мети – повернути в суспільство правослухняного громадянина та успішно його адаптувати в суспільстві після звільнення.

Свідченням реалізації принципів гуманізму, справедливості, індивідуалізації та диференціації покарань, раціонального застосування заходів примусу і стимулювання правомірної поведінки є міжгалузевий інститут умовно-дострокового звільнення засуджених від відбування покарання, який розглядається в якості одного з важливих компонентів прогресивної системи виконання покарань.

Надаючи велике значення цьому питанню, Комітет міністрів Ради Європи розробив спеціальні Рекомендації N Rec (2003) 22 [503] державам, які входять до Ради Європи «Про умовно-дострокове звільнення» і у п. 12 яких зазначається, що

цей вид звільнення повинен бути організований при налагодженні тісного співробітництва з в'язничною адміністрацією та персоналом органів, які здійснюють нагляд за особами, звільненими умовно-достроково. Таке співробітництво, на думку експертів Ради Європи, повинно сприяти процесу подальшої ресоціалізації та адаптації осіб, звільнених умовно-достроково.

Вищезазначені Рекомендації в повній мірі стосуються законодавчого регулювання та практичної реалізації міжгалузевого інституту умовно-дострокового звільнення засуджених в Україні.

Аналіз змісту статті 81 КК України дозволяє дійти висновку, що в ній не передбачено обмежень права на умовно-дострокове звільнення при відбуванні всіх видів кримінальних покарань, включаючи і засуджених до позбавлення волі на певний строк.

Для застосування умовно-дострокового звільнення необхідна наявність двох підстав – матеріальної і формальної [296, с. 49]. З урахуванням цих підстав умовно-дострокове звільнення може бути застосовано для кожного, хто довів своє виправлення сумлінною поведінкою та ставленням до праці, а також фактично відбув встановлену КК України частину строку покарання.

Водночас умовно-дострокове звільнення не розповсюджується на осіб, засуджених до довічного позбавлення волі. Проте ч. 2 ст. 87 КК України передбачає, що засудженим до довічного позбавлення волі актом про помилування може бути здійснена заміна довічного позбавлення волі на строк не менше 25 років.

З урахуванням викладеного, значний як теоретичний, так і практичний інтерес викликає питання щодо нормативного регулювання, а також практики реалізації умовно-дострокового звільнення від відбування покарання в окремих зарубіжних країнах.

Для здійснення порівняння ми обрали три основних критерії:

1) коло суб'єктів, які приймають остаточне рішення про умовно-дострокове звільнення;

2) формальні підстави для умовно-дострокового звільнення;

3) матеріальні підстави для умовно-дострокового звільнення.

За ч. 1 ст. 74 КК України звільнення в країні від покарання та його відбування здійснює виключно суд. Також виключно судом здійснюється таке звільнення в Італії та в ФРН, а в інших державах, законодавство яких досліджується, це питання вирішується у кожній по-різному.

На нашу думку, з точки зору об'єктивності та справедливості прийняття правозастосовного рішення про умовно-дострокове звільнення, віднесення цього питання виключно до компетенції суду є найбільш правильним, оскільки саме суд найбільш всебічно та об'єктивно може розглянути справу засудженого і прийняти по ній справедливе рішення [296, с. 50]. Зокрема, в Італії на підставі ч. 1 ст. 176 КК цієї держави засуджена особа, яка в період відбування кримінального покарання довела своє виправлення, може бути умовно-достроково звільненою судом після відбуття покарання не менш як 30 місяців за умови, що невідбута частина покарання не перевищує 5 років. Законодавство цієї держави передбачає більш жорсткі умови умовно-дострокового звільнення по відношенню до осіб, які визнані рецидивістами. Зокрема, на підставі ч. 2 ст. 176 КК Італії рецидивісти можуть бути звільнені судом після відбуття не менше 4 років і як мінімум після призначеного судом терміну покарання. Особливістю законодавства цієї країни є й те, що в ній можуть бути достроково звільнені і особи, які засуджені до довічного позбавлення волі. Проте таке звільнення може відбутися лише після відбуття такою особою не менше як 26 років позбавлення волі (ч. 3 ст. 176 КК).

На підставі аналізу змісту ст. 176 КК Італії ми дійшли висновку, що інститут умовно-дострокового звільнення в Італії може бути застосований до будь-якого засудженого, а тяжкість вчиненого злочину не є перешкодою для застосування норм цього інституту. Варто також зазначити, що умовно-дострокове звільнення можливе лише за умови відшкодування засудженим збитку, який був спричинений злочинним діянням винного. Винятком із правила, передбаченого ч. 4 ст. 176, може стати випадок, коли засуджений доведе неможливість такого відшкодування. Для застосування такого дострокового звільнення необхідно, щоб засуджений не тільки виконував встановлені законом правила поведінки, але і повністю розкаявся у вчиненому злочині і відкинув злочинне минуле, а це повинно проявитись в активній

корисній праці в місцях позбавлення волі, професійному навчанні, а також підтримці позитивних відносин з персоналом пенітенціарної установи та іншими засудженими, які відбувають в ній кримінальне покарання [567, с. 559].

При дослідженні законодавства Франції установлено, що визначення суб'єкта, який уповноважений застосовувати умовно-дострокове звільнення, залежить від строку призначеного покарання. Зокрема, Урядовий декрет від 29 грудня 1972 р. закріпив дуалістичний підхід до визначення суб'єкта застосування вказаного заохочувального інституту. Першим суб'єктом є суддя з виконання покарань. Починаючи із 1972 р., і до 1993 р. він приймав рішення про застосування умовно-дострокового звільнення до засуджених, які відбували покарання у виді позбавлення волі на строк менше трьох років. У 1993 році цю межу було збільшено до п'яти років [495, с. 166].

За законодавством Франції цей строк (тобто строк, протягом якого засуджений не може бути умовно-достроково звільненим) називається «періодом надійності». Вважається, що протягом цього періоду особа, яка відбуває покарання, має можливість виправитись [208, с. 264].

Іншим суб'єктом при прийнятті рішення про застосування умовно-дострокового звільнення щодо осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі на строк більше п'яти років, виступає Міністр юстиції Франції. Такий підхід з точки зору об'єктивності прийняття правозастосовного рішення викликає у багатьох вчених Франції критику, ними обґрунтовується необхідність скасування таких повноважень у Міністра юстиції та наділення суду всією повнотою повноважень під час застосування умовно-дострокового звільнення [625, с. 269]. Загалом підтримуючи думку французьких юристів, варто зазначити, що Міністр юстиції Франції при виникненні сумнівів щодо доцільності умовно-дострокового звільнення може передати справу на розгляд консультативного комітету з питань умовно-дострокового звільнення. При цьому підлягає обов'язковому врахуванню думка перфекта департаменту, на території якого засуджений передбачає вирішувати питання місця свого проживання [208, с. 265].

Специфічною особливістю умовно-дострокового звільнення у Франції є і те, що, відповідно до ст. 731 КПК Франції, його надання може супроводжуватись «особливими умовами», а також «заходами впливу та контролю», які мають на меті полегшення повернення до нормального життя в суспільстві особи, яка звільняється [129, с. 59]. Такі заходи здійснюються під головуванням судді з виконання покарань, комітету з пробації та сприяння засудженим, а також за участю патронажних організацій [495, с. 166]. На нашу думку, такий підхід заслуговує позитивної оцінки, оскільки прийняття остаточного рішення щодо умовно-дострокового звільнення засудженого є фактично колегіальним і, з одного боку, стане більш мотивованим, а з іншого – сприятиме більш ефективній соціальній адаптації засудженого після умовно-дострокового звільнення.

Суб'єктом застосування умовно-дострокового звільнення в Англії є Міністр юстиції [36, с. 107–109]. У цьому відношенні законодавство Франції порівняно з законодавством Англії є більш прогресивним, оскільки, як уже зазначалося, значну кількість засуджених на предмет їх умовно-дострокового звільнення у Франції розглядає суддя з виконання покарань за участю представників комітету з пробації та сприяння засудженим, а також представників патронажних організацій.

Враховуючи те, що Канада за формою територіального устрою є федерацією, умовно-дострокове звільнення у цій країні застосовується як на федеральному, так і на провінційному (територіальному) рівнях пенітенціарної системи Канади. Відповідно і суб'єкти застосування умовно-дострокового звільнення є різними. На федеральному рівні повноваження суб'єктів щодо надання засудженому тимчасового звільнення розподіляються між Національною радою з умовно-дострокового звільнення та Виправною службою Канади; на провінційному (територіальному) рівні цей вид звільнення реалізовується відповідно провінційними (територіальними) виправними установами [495, с. 291].

Складним є питання визначення суб'єктів умовно-дострокового звільнення у США, оскільки законодавство кожного окремого штату цієї країни, як уже зазначалося, суттєво відрізняється одне від одного, а вплив федерального пенітенціарного законодавства на законодавство окремих штатів у більшості

випадків є незначним [220, с. 39–44]. На нашу думку, це питання підлягає окремому дослідженню, а, враховуючи обмежений обсяг підрозділу дослідження, ми лише зазначимо, що в більшості штатів США повноваження щодо застосування цього заохочувального інституту належать комісіям штатів з питань умовно-дострокового звільнення.

При характеристиці формальних підстав для умовно-дострокового звільнення варто зазначити, що терміни застосування цього заохочувального інституту в більшості країн, які нами досліджуються, близькі до термінів, передбачених законодавством України. Зокрема у США та Франції законодавством передбачено застосування умовно-дострокового звільнення після фактичного відбуття засудженим залежно від тяжкості вчиненого злочину та призначеного терміну покарання – 1/2 чи 2/3, в Англії та ФРН – 2/3 (у ФРН відповідно до ч. 2 §57 у випадку, коли засуджений відбуває покарання вперше і воно не перевищує 2-х років позбавлення волі, суд може винести рішення про умовно-дострокове звільнення, якщо засуджений відбув половину строку покарання, але не менше шести місяців) [575, с. 163–164].

Подібна норма має місце і в законодавстві Японії. Згідно зі ст. 68 КК Японії, скорочення терміну позбавлення волі передбачено при відбуванні засудженим не менше половини строку, який визначений судом. Стосовно ж осіб, які засуджені за тяжкі злочини на термін більш ніж 10 років чи до довічного позбавлення волі, питання скорочення терміну відбування покарань може розглядатись не менш як через 7 років [567, с. 496].

При характеристиці формальних підстав умовно-дострокового звільнення в США варто підкреслити певні його особливості, які обумовлені існуванням як системи визначених, так і системи невизначених вироків. Формальні підстави для застосування умовно-дострокового звільнення під час призначення визначених вироків ми охарактеризували вище. Оскільки при винесенні невизначених вироків точний строк покарання не встановлюється, говорити про умовно-дострокове звільнення, на думку О. О. Малиновського, є некоректним. У цьому зв’язку законодавець використовує термін «звільнення під чесне слово» [208, с. 266].

Водночас варто зазначити, що в деяких штатах США особи, засуджені за такі злочини, як зґвалтування і збройне пограбування, не мають права на умовно-дострокове звільнення [36, с. 178]. Окремі американські вчені обґрунтовують оптимальні максимальні межі формальної підстави застосування умовно-дострокового звільнення від 2/3 до 3/4 строку покарання [643, с. 97].

При розгляді формальних підстав для умовно-дострокового звільнення ми не розглядали законодавство Канади з цього питання, оскільки воно має ряд специфічних особливостей, на яких ми зупинимось далі.

На нашу думку, важливу роль для умовно-дострокового звільнення відіграють матеріальні підстави. Найбільш спрощений підхід до цього питання відмічено в законодавстві України та Англії. Так, згідно з ч. 2 ст. 81 КК України матеріальною підставою для цього виду звільнення є лише сумлінна поведінка і ставлення до праці засудженого, на підставі чого приймається рішення про те, що засуджений довів своє виправлення. Дещо подібною є матеріальна підстава умовно-дострокового звільнення і в Англії [36, с. 107] та Італії [567, с. 559].

Щодо законодавства Франції, то матеріальною підставою умовно-дострокового звільнення в цій країні є встановлення фактів, що надають достатні докази позитивної поведінки засудженого та суттєві підстави розраховувати на повернення його до нормального життя в суспільстві [129, с. 59]. Схожими є матеріальні підстави для умовно-дострокового звільнення і в США, де в якості основного критерію для такого звільнення є оцінки ризику вчинення особою нових злочинів після умовно-дострокового звільнення від відбування покарання. При цьому варто наголосити, що після звільнення за особою встановлюється постпенітенціарний нагляд, що здійснюється комісією окремого штату з питань умовно-дострокового звільнення [643, с. 98].

На нашу думку, найбільш аргументованими є матеріальні підстави для умовно-дострокового звільнення у ФРН, де в ч. 1 §57 КК ФРН зазначається, що, приймаючи рішення про таке звільнення, необхідно враховувати: 1) особу засудженого та його попереднє життя; 2) обставини вчинення ним злочину; 3) цінність правового блага, що перебуває під загрозою в разі вчинення повторного

злочину; 4) поведінку засудженого під час відбування покарання; 5) умови життя засудженого; 6) наслідки, яких можна очікувати від подальших дій засудженого в разі умовно-дострокового звільнення [575, с. 163–164].

Враховуючи викладене, можна дійти висновку, що законодавство ФРН закріплює більш розширені матеріальні підстави умовно-дострокового звільнення порівняно з Англією, Францією, США та Україною.

Значний теоретичний і практичний інтерес викликає нормативне регулювання і практика звільнення від покарання в Канаді. Досліджуючи це питання на основі аналізу автентичних джерел з офіційного сайту Виправної служби Канади й відповідної наукової літератури, М. С. Пузирьов виділяє такі види звільнення засуджених до покарань, пов'язаних із позбавленням волі:

1) повне умовно-дострокове звільнення – форма умовного звільнення, що дає можливість засудженому до позбавлення волі відбути частину строку покарання у громаді. Цей вид дострокового звільнення практично повністю відповідає умовам, передбаченим ст. 81 КК України;

2) денне умовно-дострокове звільнення – дає можливість засудженим брати участь у діяльності громади, готуючи їх до повного умовно-дострокового звільнення або до статутного звільнення;

3) законодавством Канади передбачено три види тимчасового звільнення з виправних установ: а) тимчасове звільнення в супроводі працівників установи; б) тимчасове звільнення без такого супроводу; в) так зване «робоче звільнення», або звільнення для участі в суспільно корисній праці. Ці два види звільнення в значній мірі подібні до змін умов тримання засуджених до позбавлення волі в Україні, у результаті чого вони переводяться на поліпшені умови тримання згідно зі ст.ст. 99–101 КВК України;

4) статутне звільнення. Цей вид звільнення може застосовуватися після відбуття засудженим двох третин строку покарання. Статутне звільнення застосовується до засуджених, які відбувають позбавлення волі у федеральних виправних установах. За особою, до якої застосовано цей вид звільнення, здійснюється постпенітенціарний нагляд із покладенням обов'язку з визначеною

періодичністю звітувати перед уповноваженими органами. Такий вид звільнення законодавством України не передбачено [495, с. 290–293].

Підсумовуючи викладене, варто підкреслити, що після прийняття нового КК України та КВК України інститут умовно-дострокового звільнення в Україні став набагато гуманнішим та більш справедливим. Позитивним є і те, що остаточне рішення про умовно-дострокове звільнення приймається виключно судом, а формальні підстави його настання є, в певній мірі, одними із найбільш гуманних порівняно з більшістю сучасних розвинених країн світу.

Водночас варто зазначити, що матеріальні підстави умовно-дострокового звільнення, передбачені КК та КВК України, сформульовані надто розпливчасто, що, в свою чергу, дозволяє довільно тлумачити зміст ч. 2 ст. 81 КК України. Вбачається, що фразу «засуджений сумлінною поведінкою і ставленням до праці довів своє виправлення» потрібно конкретизувати в науковій літературі та з урахуванням набутого досвіду підготувати методичні рекомендації з питань визначення правових та педагогічних критеріїв оцінки термінів «сумлінна поведінка», «сумлінне ставлення до праці», а також «засуджений довів своє виправлення» [296, с. 51].

Одним із важливих питань при виконанні кримінальних покарань є проблема праці засуджених, яка відіграє важливу роль при виконанні більшості видів кримінальних покарань [618, с. 272]. Як зазначають більшість учених, починаючи з XIX ст., праця ув'язнених посідає одне з центральних місць серед наукових досліджень. Традиційно праця є одним із основних видів діяльності у в'язниці. Однак для більшості країн у сучасний період вкрай важко, а інколи навіть неможливо забезпечити у в'язниці повну трудову зайнятість для всіх ув'язнених [614, с. 151].

Оскільки праця ув'язнених застосовується паралельно з іншими засобами виправлення і реалізується в умовах кримінально-правового примусу, їй притаманні певні правообмеження. В досліджуваний нами період, а також до 2014 року, виходячи зі змісту ч. 1 ст. 118 КВК України, праця засуджених в місцях позбавлення волі фактично була обов'язковою. Це ми можемо аргументувати тим, що

зазначеною нормою КВК України засуджені до позбавлення волі повинні були працювати в місцях і на роботах, які визначаються адміністрацією колонії. Висновок про те, що праця засуджених в місцях позбавлення волі була обов'язковою, підтримувався не всіма вченими України. Зокрема, М. М. Яцишин вважав за доцільне чітко закріпити обов'язок засуджених працювати у відповідності з нормою КВК, як це було раніше закріплено у ч. 1 ст. 49 ВТК України [40]. Ми не погоджуємось з думкою поіменованого вченого. Свою позицію ми можемо мотивувати тим, що обов'язок засуджених працювати повинен був бути забезпечений обов'язком адміністрації надати кожному засудженому роботу.

Одним із аргументів висловленої нами думки стала розмова та обговорення цього питання з авторами проєкту КВК, якими було зазначено, що закріпити прямий обов'язок засуджених було недоцільним, оскільки на момент прийняття КВК, а також після його прийняття кримінально-виконавчі установи не могли в повному обсязі забезпечувати працевлаштування всіх засуджених. При такій ситуації не всі засуджені могли б виконувати покладений на них обов'язок – працювати. Вбачається, що в тому числі й зазначений факт став підставою для викладення змісту ст. 8 у новій редакції, згідно з якою праця засуджених в місцях позбавлення волі стала їх правом, а не обов'язком [352; 348].

Таке рішення в повній мірі відповідає змісту ст. 8 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. Згідно з п. 3 цієї статті нікого не можуть приневолювати до примусової чи обов'язкової праці. Одночасно в цій статті зазначається, що терміном «примусова чи обов'язкова праця» не охоплюються особи, які перебувають в ув'язненні на підставі законного розпорядження суду. Вбачається, що саме на підставі змісту статті зазначеного пакту в Україні було прийнято конституційну норму, згідно з якою використання примусової праці забороняється. Водночас не вважається примусовою працею робота чи служба, яка виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду (ч. 3 ст. 43 Конституції).

Стосовно засуджених праця в місцях позбавлення волі є обов'язковою в більшості країн сучасного світу. Зокрема в Англії, Канаді, ФРН, Швейцарії та

Скандинавських країнах, вона закріплена не тільки в якості обов'язків засуджених працювати, але і розглядається як засіб їх виправлення.

Так, пенітенціарним законодавством Англії та Уельсу передбачена обов'язковість праці ув'язнених (ч. 1 ст. 31 Тюремних правил). Мало того, тривалість робочого дня ув'язнених допускається до 10 годин, тоді як у більшості сучасних країн – не більше 8 годин. Обов'язковість праці засуджених підтверджується також і п. 21 ст. 51 Тюремних правил, згідно з яким умисне та несумлінне ставлення до праці або необґрунтована відмова від неї можуть бути розглянуті в якості дисциплінарного проступку і тому можуть тягти за собою стягнення [649].

Аналіз змісту закону ФРН «Про виконання покарання у виді позбавлення волі, а також пов'язаних із ним заходів виправлення і безпеки» дає підставу дійти висновку, що праця засуджених після прийняття цього закону у 1976 р. стала обов'язковою в усіх 16 федеральних землях цієї держави [646, с. 49]. Цей обов'язок закріплено у ст. 41 зазначеного закону, згідно з якою засуджені зобов'язані працювати на роботах, які визначаються адміністрацією пенітенціарної установи з урахуванням їх фізичних здібностей, наявності спеціальності та деяких інших індивідуальних особливостей [621, с. 10]. Згідно з ч. 1 ст. 102 зазначеного закону, як і в законодавстві Англії та Уельсу, умисне та несумлінне ставлення до праці або необґрунтована відмова від неї може розглядатися як дисциплінарний проступок і тому може тягти за собою стягнення [621, с. 24].

Обов'язковою є праця засуджених в місцях позбавлення волі і в Канаді, хоча такий обов'язок прямо і не закріплено в законодавстві цієї країни. Саме до такого висновку дійшли вчені-пенітенціаристи Канади на підставі доктринального аналізу змісту ст. 40 Закону «Про виправну систему та умовне звільнення», оскільки згідно з зазначеною законодавчою нормою необґрунтована відмова засудженого від праці розглядається як дисциплінарний проступок [627, с. 39].

В загальнофедеральному законодавстві США, а також у законодавствах окремих штатів країни праця засуджених не є обов'язковою, однак вона розглядається в якості одного із засобів виправлення і ресоціалізації засуджених

[495, с. 256]. У зв'язку з цим кожна тюрма штату має власні виробничі потужності, які дозволяють забезпечувати обсяг виробництва на суму 3 млрд. дол., а прибуток від праці ув'язнених становить 67 млн. дол. Засуджені працюють 6–7 годин на день і отримують денну заробітну плату розміром від 1,5 до 6,5 дол. [646, с. 18–19].

Стосовно обов'язковості праці цікавим є підхід до цього питання в Японії, оскільки суд цієї держави може винести рішення щодо позбавлення волі без примусової праці, а також позбавлення волі з примусовою працею. В останньому випадку праця засуджених є обов'язковою [132, с. 175–194]. Примусова праця застосовується не для того, щоб піддавати засудженого стражданням, а розглядається як засіб виправлення і реабілітації [567, с. 489]. Особа, яка засуджена до позбавлення волі без примусової праці, має право заявити, що вона бажає працювати, а отже адміністрація пенітенціарної установи повинна забезпечити працею такого засудженого [220, с. 115].

Аналіз пенітенціарних систем зарубіжних країн дозволяє виділити такі основні напрями їх розвитку та вдосконалення: 1) гуманізацію поводження із засудженими; 2) подолання шкідливих наслідків ізоляції через наближення умов життя в установах КВС до умов життя на свободі; 3) демократизацію діяльності органів і установ виконання покарань, відкритості їх для громадянського суспільства та участі громадськості у виправленні і ресоціалізації засуджених; 4) підвищення рівня гарантування основних прав засуджених як національними, так і міжнародно-правовими засобами; 5) запровадження нових форм та методів виправлення і ресоціалізації засуджених (індивідуальні плани відбування покарання; пенітенціарна пробація; диференційовані програми виправного впливу на засуджених тощо) [495, с. 436].

Водночас компаративістський аналіз змісту законодавства України та окремих зарубіжних країн у сфері виконання покарань дає підстави стверджувати, що норми КВК України дозволили суттєво гуманізувати практику виконання покарань з урахуванням вимог міжнародних стандартів, які в значній мірі були імплементовані в зазначений кодекс. При розробці КВК України було враховано не тільки національний досвід в досліджуваній сфері, але і досвід пострадянських держав, а

також прогресивний досвід передових зарубіжних країн. Компаративістський аналіз змісту норм КВК України дозволяє констатувати, що цей кодекс став одним із найбільш прогресивних серед країн пострадянського простору, а окремі його норми вигідно відрізняються від аналогічних норм законодавчих актів окремих зарубіжних країн. Водночас варто зазначити, що ефективна реалізація вимог зазначеного кодексу потребує значних організаційно-правових, матеріальних і фінансових затрат. Процес розв'язання останніх, як вбачається, сприятиме подальшому удосконаленню змісту КВК, більш повному забезпеченню міжнародних стандартів поводження з ув'язненими та наближення практики виконання покарань в Україні до позитивних зарубіжних зразків.

4.3. Конкретизація положень Кримінально-виконавчого кодексу та інших законів України в підзаконних нормативно-правових актах

Для застосування закону в деяких випадках необхідна його конкретизація – прийняття більш конкретних нормативних актів, які визначали б необхідні умови для індивідуалізації та диференціації виконання кримінальних покарань, забезпечення процедури прийняття обґрунтованих індивідуальних правозастосовних актів. В цих випадках підзаконний (в тому числі і відомчий) акт є тим ланцюгом, без якого закон інколи не може в повному обсязі бути застосованим на практиці [34, с. 6].

Як доречно зазначає І. Лихолат, існування категорії підзаконних актів не суперечить вимогам верховенства закону в системі НПА, тому що останнє зовсім не виключає необхідності прийняття підзаконних НПА [196, с. 77]. Вони сприяють реалізації норм закону та допомагають оперативно реагувати на зміни, які вносяться до текстів законів [99, с. 183].

Дослідник Л. А. Луць виділяє такі ознаки підзаконних НПА: 1) приймаються компетентними органами; 2) видаються на підставі закону; 3) видаються відповідно до закону; 4) видаються для виконання законів; 5) містять норми чи принципи права; 6) є загальнообов'язковими для адресатів; 7) конкретизують приписи законів;

8) мають письмову та юридичну зовнішню форму вираження; 9) мають юридичну силу [203, с. 222]. Погоджуючись з думкою вченої, варто зазначити, що окремі із підзаконних НПА виконують не тільки правоконкретизуючу, але і правореалізуючу функцію [332]. Конкретизація загальних норм права може проводитись не тільки в процесі правотворчості [2], але і у процесі застосування норм права [589, с. 49].

Як уже зазначалося, практика виконання всіх видів кримінальних покарань періоду перебування України у складі СРСР та в перші роки незалежності дає підставу стверджувати, що певна кількість прав і свобод засуджених в деякій мірі обмежувалась відомчими НПА. При розробці КВК України, як стверджують автори проєкту, намагалися звести до мінімуму обсяг відомчого регулювання. Проте реалії сучасної практики виконання покарань, а також існуючий загальносвітовий і європейський досвід показав, що урегулювати виконання та відбування кримінальних покарань виключно за допомогою законів практично неможливо. Це стосується передусім позбавлення волі, а також в певній мірі обмеження волі та виконання покарань у виді тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців. В сучасний період існує світова і є європейська тенденція щодо розширення прав адміністрації органів і установ виконання покарань, які здійснюють свої функції на підставі підзаконних актів [495, с. 298–302]. Така практика має місце і в сучасній Україні, коли підзаконні НПА допомагають практикам оперативно реагувати на численні зміни текстів законодавчих актів, забезпечуючи процедуру їх реалізації.

Прикладом такої ситуації стало прийняття 22 лютого 2000 р. Закону України «Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудового кодексів України», який законодавчо закріпив скасування смертної кари. Одночасно в текст КК України було введено ст. 25-2, яка визначила новий вид покарання – довічне позбавлення волі. Ввівши зазначеним законом новий вид кримінального покарання, законодавець не передбачив у чинному на той час ВТК України ні виду установ, ні порядку та процедури виконання цього нового для України виду покарання, ні порядку визначення правового статусу осіб, які були засуджені ще до початку дії цього виду кримінального покарання.

У зв'язку з цим ДДУПВП 14 квітня 2001 р. видав Наказ № 65 «Про затвердження Положення про організацію виконання покарання у вигляді довічного позбавлення волі в установах кримінально-виконавчої системи» [399]. Цей відомчий наказ тимчасово визначив права і обов'язки засуджених під час відбування цього нового для України виду покарань. Цей наказ мав юридичну силу до січня 2004 р., коли набрав чинності КВК України, в главі 22 (ст.ст. 150–151) та в деяких інших статтях якого було досить детально регламентовано порядок і умови виконання та відбування покарання у виді довічного позбавлення волі.

Як справедливо відзначається вченими, необхідно, щоб в законах були відображені ті основні принципові положення, на підставі яких і будуть прийматись всі підзаконні акти [551, с. 69]. В цьому плані КВК України вигідно відрізняється від деяких інших законів, оскільки в його статтях чітко фіксується орган держави, якому кодекс делегує повноваження з урегулювання конкретної сфери відносин при виконанні та відбуванні покарань.

В основному урегулювавши принципові питання щодо виконання та відбування покарань у КВК України та в деяких інших законах нашої держави, у законодавстві залишається досить широкий простір для відомчого правового регулювання. Достатньо сказати, що у більш як 30-ти статтях КВК України було пряме посилання на відомче регулювання, яке здійснювалось ДДУПВП, міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади. Це, в свою чергу, означало, що український законодавець делегує частину своїх повноважень у сфері виконання кримінальних покарань не тільки Кабінету Міністрів України, але й міністерствам та іншим центральним органам виконавчої влади. Вищезазначене в найбільшій мірі стосується відомчого регулювання виконання та відбування покарань у виді обмеження (3 статті) та позбавлення (24 статті) волі.

Одночасно варто зазначити, що підзаконні НПА, передусім відомчі, в період перебування України у складі СРСР досить часто перевищували свою нормотворчу компетенцію, обмежуючи права і свободи громадян, включаючи і засуджених [263, с. 102]. Проте вже 3 жовтня 1992 р. було підписано Указ Президента України №493/92 «Про державну реєстрацію нормативних актів міністерств та інших органів

державної виконавчої влади»» [371], згідно з яким з метою недопущення перевищення компетенцій органів виконавчої влади було передбачено проведення державної реєстрації НПА, які зачіпають права, свободи й законні інтереси громадян або мають міжвідомчий характер. Стосовно відомчого та міжвідомчого підзаконного регулювання функціонування КВС, то в досліджуваний нами період (1990–2005 рр.) пройшли державну реєстрацію понад 200 підзаконних актів.

Для кращого усвідомлення підзаконного і, в першу чергу, відомчого регулювання виконання та відбування покарань, на нашу думку, доцільно здійснити класифікацію всіх підзаконних актів, які досліджуються.

Певні напрацювання у цьому напрямку були здійснені М. М. Яцишиним, який класифікував відомче регулювання за сферою його дії, виділивши при цьому 5 напрямків такого регулювання [618, с. 184–190]. В цілому погоджуючись з підходом зазначеного дослідника до класифікації відомчих актів, слід зауважити, що, на нашу думку, така класифікація відомчих НПА у сфері виконання та відбування покарань є не зовсім повною. Тому ми охарактеризуємо підстави та зробимо спробу здійснити більш розширену класифікацію підзаконних НПА і дамо коротку їх характеристику за наступною схемою:

1. Залежно від суб’єктів (органу чи декількох органів) видання підзаконних НПА у сфері виконання і відбування покарань.

2. Залежно від обсягу та сфери правового регулювання виконання і відбування покарань.

З урахуванням обсягу дослідження ми лише коротко охарактеризуємо першу групу НПА і зосередимо головну увагу на другій групі підзаконних НПА, оскільки друга група таких актів, виходячи із правил формальної логіки, випливає та конкретизує виділену нами першу групу.

Враховуючи обраний нами історичний проміжок часу (1990–2005 рр.), при характеристиці відомчих НПА, які були видані різними суб’єктами, ми виділяємо п’ять груп таких НПА:

1. НПА, видані ДДУПВП, а до його створення – МВС України.

2. НПА, видані ДДУПВП спільно з іншими правоохоронними органами, діяльність яких знаходиться у сфері кримінальної юстиції.

3. НПА, видані ДДУПВП спільно із міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади.

4. НПА, видані Міністерством оборони.

5. НПА, видані Міністерством юстиції.

Відомче регулювання двох останніх органів було вкрай обмеженим, а тому воно суттєво не впливало на загальну картину відомчого регулювання у сфері КВС. Прикладом відомчого регулювання Міністерства оборони був Наказ №618 від 16 грудня 2004 р. «Про затвердження Інструкції про порядок і умови тримання засуджених, узятих під варту та затриманих військовослужбовців». Не менш обмеженою на той час була і відомча нормотворча компетенція Міністерства юстиції. Одним із небагатьох таких актів став Наказ міністра юстиції України «Про затвердження Інструкції про проведення виконавчих дій» від 15 грудня 1999 р. № 74/5, виданий на підставі Закону України «Про виконавче провадження» [394], в якому були закладені законодавчі основи виконання покарань у виді штрафу та конфіскації майна.

Зосередивши головну увагу на нормотворчій компетенції трьох перших зазначених центральних органів виконавчої влади, слід підкреслити, що одним із обов’язкових суб’єктів видання відомчих актів трьох вищезазначених груп був ДДУПВП. Це можна пояснити тим, що сфера виконання і відбування покарань характеризується особливою специфікою і тому прийняття підзаконних актів, які стосувалися б, скажімо, медичного обслуговування, навчання, виробничої діяльності, без участі ДДУПВП було неможливим.

Розглядаючи ДДУПВП в якості основного суб’єкта нормотворчої діяльності у сфері виконання покарань, необхідно зазначити, що його нормотворча компетенція, як і інших центральних органів виконавчої влади, визначалась більш як 20-ма законодавчими актами [271, с. 314–315].

З метою реалізації своїх повноважень ДДУПВП, а раніше – МВС України як самостійно, так і спільно з деякими іншими міністерствами і відомствами видавали

значну кількість підзаконних НПА. Прикладом найбільш багатовідомчого підзаконного НПА може бути наказ МВС України, Міністерства юстиції України, Генеральної прокуратури України, Верховного Суду України та Служби безпеки України від 16.10.1996 р. № 705 [392], яким була затверджена Інструкція про порядок конвоювання та тримання в судах підсудних (засуджених) за вимогою судових органів.

При характеристиці другої групи підзаконних НПА, зміст яких залежить від обсягу та сфери правового регулювання виконання і відбування покарань, то варто зазначити, що, не дивлячись на те, що певну частину із них було прийнято за декілька років до набрання чинності з 1 січня 2004 р. КВК України, вони відіграли, а деякі із них і до теперішнього дня відіграють значну роль при конкретизації положень КВК України та деяких інших законів у досліджуваній сфері та більш детально регулювали і регулюють функціонування КВС нашої держави.

Виділену нами другу групу підзаконних відомчих НПА ми поділили на 5 підгруп:

1. Підзаконні нормативно-правові акти, що регулюють порядок виконання і відбування більшості видів покарань, передбачених ст. 51 КК України.

2. Підзаконні нормативно-правові акти, які регулюють порядок виконання та відбування покарань, не пов’язаних із позбавленням волі.

3. Підзаконні нормативно-правові акти, які регулюють порядок виконання та відбування покарань у виді арешту, а також пов’язані з обмеженням волі.

4. Підзаконні нормативно-правові акти з виконання та відбування покарань у виді позбавлення волі.

5. Підзаконні нормативно-правові акти, які регламентують порядок звільнення від відбування покарання та соціальну адаптацію звільнених від відбування покарання.

З метою конкретизації Законів України «Про звернення громадян», «Про попереднє ув’язнення» 4 травня 2002 р. було прийнято Наказ ДДУПВП №111 «Про затвердження Інструкції про порядок розгляду звернень громадян, їх особистого прийому в органах і установах виконання покарань». Цей наказ конкретизував

вищезазначені питання стосовно засуджених до окремих видів кримінальних покарань, а також осіб, які тримались у СІЗО.

Серед інших НПА цієї групи М. М. Яцишин виділяє відомчі НПА стосовно Типових правил внутрішнього розпорядку для хворих, які перебувають у лікарні (Наказ ДДУПВП та МОЗ від 16 січня 2000 р. №3/6), Положення про державну санітарно-епідеміологічну службу ДДУПВП (Наказ ДДУПВП №224 від 1 грудня 2003 р.). Спільним наказом ДДУПВП та МОЗ від 18 листопада 2003 р. №216/532 встановлено порядок забезпечення конфіденційності інформації про ВІЛ-інфікованих, а наказом ДДУПВП та Міністерства охорони здоров'я України від 15 листопада 2005 р. № 186/607 затверджено Інструкцію про організацію антиретровірусної терапії (АРТ) хворих на ВІЛ-інфекцію/СНІД осіб, які тримаються в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах. Водночас науковець підкреслює, що особливістю нормативних актів досліджуваної групи є те, що у їх підготовці та реалізації, крім зацікавлених міністерств і відомств, брали участь також окремі громадські організації [618, с. 186–187].

Разом з тим перераховані відомчі та міжвідомчі НПА не поширюються на такі види покарань як:

а) покарання у виді штрафу (глава 5, ст.ст. 26–28 КВК України);

б) покарання у виді позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу (глава 6, ст. 29 КВК України);

в) покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатись певною діяльністю (глава 7, ст.ст. 30–35 КВК України);

г) покарання у виді конфіскації майна (глава 11, ст.ст. 48–49 КВК України).

При характеристиці підзаконних нормативно-правових актів, які регулюють порядок виконання та відбування покарань у виді арешту, а також пов'язані з обмеженням волі, доцільно зазначити, що останні стали для України новими видами кримінальних покарань. Ці види покарань були введені в практику їх виконання після прийняття в квітні 2001 р. нового КК України. У зв'язку з цим, як зазначалось в попередньому розділі нашого дослідження, 11 липня 2001 р. був прийнятий Закон «Про внесення змін до Виправно-трудового кодексу України». Відповідно до цих

змін чинний на той час ВТК України було доповнено розділами VI-А (6 статей) та VI-Б (15 статей), які регламентували ці нові для України види кримінальних покарань.

З метою конкретизації 6-ти статей розділу VI-А ВТК України був прийнятий Наказ ДДУПВП № 158 від 31 серпня 2001 р., який було зареєстровано в Міністерстві юстиції України 25 вересня 2001 р. за №838/6029 [388]. Цей Наказ затвердив Інструкцію про організацію виконання покарання у виді арешту в установах кримінально-виконавчої системи, яка складалась із 10-ти розділів і регламентувала порядок виконання цього виду кримінальних покарань. Крім загальних положень, передбачених розділом 1, Інструкція визначала правове становище засуджених (роз. 2), розкривала особливості їх тримання (роз. 3) та соціально-психологічної роботи з ними (роз. 4). Одночасно в роз. 5 та роз. 6 регламентовано порядок організації праці засуджених до арешту (роз. 5) та їх матеріально-побутове забезпечення і медичне обслуговування (роз. 6). В розділах 7–10 регламентувались заходи заохочення та стягнення, а також заходи безпеки та матеріальна відповідальність засуджених до арешту.

З метою конкретизації 15-ти статей розділу VI–Б ВТК України наказом Департаменту № 165 від 4 вересня 2001 р. було затверджено «Інструкцію про організацію виконання покарання у виді обмеження волі в установах кримінально-виконавчої системи», яка була погоджена з Генеральною прокуратурою України і зареєстрована в Міністерстві юстиції України 25 вересня 2001 р. за №839/6030 [389].

Не дивлячись на те, що КВК України набрав чинності 1 січня 2004 р., згадана інструкція була діючою після цього ще більше року і лише 16 лютого 2005 р. наказом Департаменту № 27 вона була частково оновлена з урахуванням накопиченої практики цього виду кримінальних покарань та більш детально конкретизувала зміст ст.ст. 56–70 КВК України. При цьому варто погодитися з думкою М. М. Яцишина, що ст.ст. 56–70 КВК України, а також Інструкція від 16 лютого 2005 р. були побудовані на підставі загальнодозвільного типу правового регулювання при закріпленні конкретних прав, законних інтересів і обов’язків

засуджених до обмеження волі [618, с. 188], тоді як позбавлення волі регулювалось переважно за допомогою спеціальнодозвільного типу правового регулювання.

Значний вплив на ефективність виконання та відбування покарань здійснює порядок організації та оплата праці засуджених, які в узагальненому вигляді були сформульовані у ст. 60 КВК України. З метою конкретизації зазначеної статті, а також КЗпП України, Закону України «Про оплату праці» [428], інших нормативно-правових актів з питань оплати праці та з метою визначення порядку й умов оплати праці засуджених не тільки до обмеження, але і до позбавлення волі, ДДУПВП затвердив 4 жовтня 2004 року Інструкцію з оплати праці засуджених до обмеження та позбавлення волі [387], скасувавши наказ ДДУПВП від 21 червня 2000 р. № 145 «Про затвердження Інструкції з оплати праці засуджених до обмеження та позбавлення волі». Відповідно до п. 3 Інструкції від 4 жовтня 2004 року праця осіб, засуджених до обмеження та позбавлення волі, стала оплачуватись без правових обмежень (які раніше мали місце) та відповідно до її кількості і якості.

Аналіз сутності та змісту всіх видів кримінальних покарань, передбачених КК України, дає підстави стверджувати, що найбільш складним та багатоманітним є виконання покарань у виді позбавлення волі. У зв’язку з цим, не дивлячись на те, що безпосередньо позбавленню волі присвячено 66 статей КВК України (більше, ніж всім іншим видам покарань разом взятих), саме цей вид покарань потребував найбільшої конкретизації за допомогою відомчих підзаконних актів з метою недопущення порушень законності при його виконанні. Не випадково саме виконанню покарання у виді позбавлення волі присвячений розділ ІІІ КВК України, який складається із семи глав (глави 15–21) та 64 статей (ст.ст. 86–149). В розділі ІІІ КВК України має місце присутність 24 посилань на відомче регулювання.

В системі відомчого регулювання виконання та відбування покарань у виді позбавлення волі значну роль протягом існування спочатку виправно-трудової, а потім кримінально-виконавчої системи відігравали і відіграють Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань як комплексний відомчий НПА (узгоджений з Генеральною Прокуратурою України, а також зареєстрований в Міністерстві юстиції нашої держави), який конкретизував та деталізував положення

розділу ІІІ КВК України. Ці Правила були затверджені наказом ДДУПВП від 25 грудня 2003 р. № 275 [403], тобто за сім днів до набрання чинності КВК України. За період дії ВТК України зміст зазначених Правил змінювався декілька разів, відповідно змінювалось і ставлення до ролі Правил у регулюванні покарань у виді позбавлення волі як з боку учених, так і практиків [212, с. 27; 548, с. 67– 69].

В період проголошення незалежності України цей нормативний акт фактично є дещо видозміненим нормативним актом колишнього Союзу РСР, а внесені до нього узгоджені з Генеральною прокуратурою України зміни наказом МВС України від 20 грудня 1991 р. № 453, суттєво не вплинули на його зміст, в якому, як і раніше, мали місце неправові обмеження прав і свобод засуджених до позбавлення волі.

Нами здійснено аналіз змісту Правил внутрішнього розпорядку, які були прийняті 5 червня 2000 р. і затверджені та введені в дію 6 липня (Наказ ДДУПВП №110) [386], а також їх оновленого варіанту після набрання чинності спочатку КК, а потім – КВК України (Наказ ДДУПВП №275 від 25 грудня 2003 р.) [403]. На підставі аналізу змісту двох останніх варіантів Правил зроблено висновок, що ці Правила врахували недоліки попередніх, а їх зміст в значній мірі став виконувати функцію конкретизації норм КВК, не обмежуючи при цьому правового статусу засуджених. Після прийняття КВК Правила конкретизують регламентацію основних питань діяльності виправних установ, які забезпечують порядок і умови виконання і відбування покарань у виді позбавлення волі та розкривають особливості умов тримання різних категорій засуджених, а також перелік використання засудженими предметів і речей, які заборонені. Іншими словами – Правила конкретизують значну кількість статей КВК України. Прикладом такої конктеризації може бути ст. 102 КВК України, згідно з якою ДДУПВП (в даному випадку – Правилами) визначались: форма одягу засуджених до позбавлення волі, порядок проведення обшуків і оглядів засуджених, а також приміщень, в яких вони перебувають, огляд громадян, їх речей, транспортних засобів, які знаходяться на території колонії , перелік і кількість предметів і речей, які засуджені можуть мати при собі.

Перераховані норми Правил носять виключно процедурний характер і в юридичній літературі, як правило, називаються процедурними нормами [525, с. 284–285].

На нашу думку, серед відомчих підзаконних актів на особливу увагу заслуговують ті із них, які конкретизують статтю 86 КВК України, згідно з якою вид колонії, в якій засуджені до позбавлення волі відбувають покарання, визначався ДДУПВП. Цю правову норму було прийнято на підставі європейської доктрини, що виплаває зі змісту ЄПП та досвіду виконання покарань в окремих прогресивних зарубіжних країнах (наприклад, США та Канади), які вважають, що саме органи пенітенціарної (кримінально-виконавчої) системи можуть найбільш вдало визначити засудженому до позбавлення волі вид виправної колонії.

Якщо повернутись до недалекої історії, то варто зазначити, що в період дії Кримінального кодексу 1960 р. вид виправно-трудової установи з відповідним режимом, в якій засуджені відбувають покарання, визначався судом. У новому КК (2001 року) така правова регламентація відсутня, і це питання на підставі ВТК України було віднесено до компетенції Державного департаменту України з питань виконання покарань. Відповідно до норм нового КК та з метою своєчасного направлення осіб, засуджених до позбавлення волі, зі слідчих ізоляторів кримінально-виконавчих установ закритого типу; удосконалення порядку їх розподілу, упорядкування їх направлення до установ відповідного рівня безпеки ДДУПВП виданий наказ «Про затвердження Інструкції про порядок розподілу і направлення осіб, засуджених до позбавлення волі, зі слідчих ізоляторів (тюрем) до виправно-трудових установ та Положення про комісію з питань розподілу і направлення осіб, засуджених до позбавлення волі, зі слідчих ізоляторів до кримінально-виконавчих установ» від 30 серпня 2001 р. № 157 який погоджений з Генеральною Прокуратурою України та зареєстрований в Міністерстві юстиції України 20 вересня 2001 року за №829/6020. Згідно з даною Інструкцією розподіл та направлення засуджених до позбавлення волі осіб здійснюється на підставі ст. 12 Кримінального кодексу України та відповідних статей КВК України за

відповідними індивідуальними або персональними нарядами до кримінально-виконавчих установ закритого типу.

Одночасно цим же наказом з метою реалізації принципів законності та справедливості було затверджено Положення «Про апеляційну комісію Департаменту з питань розподілу, направлення та переведення для відбування покарання осіб, засуджених до позбавлення волі».

Це Положення визначає порядок утворення та діяльності Апеляційної комісії Державного департаменту України з питань виконання покарань з питань розподілу і направлення осіб, засуджених до позбавлення волі, зі слідчих ізоляторів (тюрем) до виправно–трудових установ та переведення засуджених з однієї установи до іншої, а також завдання, функції та права цієї Апеляційної комісії.

До Апеляційної комісії з заявами та скаргами можуть звертатися державні або громадські установи та організації, засуджені особи, їх захисники, законні представники, батьки, дружина (чоловік), діти та інші. В системі підзаконних актів значне місце займають ті із них, які регламентують порядок здійснення загальноосвітнього і професійно-технічного навчання засуджених, позбавлених волі.

Згідно зі ст.ст. 125–126 КВК України загальноосвітнє і професійно-технічне навчання засуджених до позбавлення волі регулюється Законами України «Про освіту» [433], «Про загальну середню освіту» [376], «Про професійно-технічну освіту» [460]. Конкретизація зазначених статей КВК, а також законів була здійснена міжвідомчими підзаконними актами.

Загальноосвітні середні навчальні заклади установ виконання покарань організовують свою діяльність відповідно до Положення про загальноосвітній навчальний заклад, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 14 червня 2000 р. № 964 та Положення про вечірню (змінну) середню загальноосвітню школу, затвердженого наказом Міністерства освіти і науки України від 9 квітня 1997 р. № 106. Ці питання конкретизовані спільним наказом МОН і ДДУПВП №154/55 від 1 березня 2002 р. «Про затвердження Положення про умови навчання та отримання базової та повної загальної середньої освіти особами,

засудженими до позбавлення волі, у загальноосвітніх навчальних закладах при установах кримінально-виконавчої системи» [401].

Відповідно до ст. 11 Закону України «Про професійно-технічну освіту», 26 лютого 2004 р. був прийнятий спільний наказ МОН та ДДУПВП «Про затвердження Положення про навчальний центр при установі виконання покарань». Створення таких навчальних центрів дозволило засудженим, позбавленим волі, отримувати робітничі професії чи підвищувати свою кваліфікацію. Навчання засуджених мало здійснюватись за робочими навчальними планами, розробленими на основі Типових навчальних планів, затверджених Міністерством освіти і науки України.

Обсяг дослідження не дозволяє охарактеризувати усі відомчі НПА, які у досліджуваний нами період регулювали порядок виконання покарань у виді позбавлення волі. У зв'язку з цим ми коротко охарактеризували лише ті з них, які, з нашої точки зору, є найбільш важливими. Значна кількість із чинних на той час відомчих актів стосувалась окремих питань режиму відбування покарань, працевикористання засуджених та організації їх праці, харчування засуджених, комунально-побутового та медико-санітарного обслуговування осіб, які перебували в місцях позбавлення волі.

Ефективність функціонування КВС в значній мірі залежала і від результатів успішної соціальної адаптації засуджених після звільнення [263, с. 103]. Питанням правової регламентації процесу звільнення від відбування покарання, допомозі особам, які звільнені від відбування покарання, контролю і нагляду за ними КВК України присвятив чотири глави (глави 23–26), в яких містились 15 статей (ст.ст. 152–166).

З метою конкретизації змісту зазначених статей варто виділити:

– спільний наказ ДДУПВП, МВС України, Міністерства праці та соціальної політики України «Про порядок взаємодії органів і установ виконання покарань, територіальних органів внутрішніх справ та центрів зайнятості населення щодо надання особам, які звільнені від відбування покарання, допомоги в трудовому і

побутовому влаштуванні, соціальній адаптації» від 12 грудня 2003 р. № 250/1562/342 [443];

– спільний наказ МВС України та ДДУПВП «Про затвердження Інструкції про організацію здійснення адміністративного нагляду за особами, звільненими з місць позбавлення волі» від 4 листопада 2003 р. № 1303/203 [390].

Ці міжвідомчі НПА були прийняті з метою не тільки конкретизації розділу 5 (ст.ст. 152–166) КВК України та Закону України № 1104-IV від 10 липня 2003 р. «Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк», але й виконання Державної програми соціальної адаптації осіб, звільнених з місць позбавлення волі, на 2004–2006 роки», яка була затверджена 30 серпня 2004 р. Постановою Кабінету Міністрів України №1133 [383].

На завершення варто підкреслити, що ефективність функціонування кримінально-виконавчої системи в значній мірі залежить не тільки від якості викладення змісту норм у статтях законів та підзаконних актів, але і від ефективності їх реалізації. Реалізувати нормативні правила поведінки, що містяться в законах та підзаконних актах, означає втілити у життя волю законодавця, спрямовану на досягнення цілей, сформульованих в нормах права [290, с. 282]. Успішна реалізація норм кримінально-виконавчого законодавства залежить не тільки від форм безпосередньої реалізації права (дотримання, виконання та використання), але і від ефективності правозастосування [290, с. 282–291].

При цьому доцільно зазначити, що саме на підставі правозастосовних актів, як актів індивідуального регулювання, здійснюється зміна умов відбування засудженими покарань в межах однієї кримінально-виконавчої установи. Правозастосовні акти в одному випадку розширюють обсяг прав та свобод засуджених, тим самим поліпшуючи умови відбування покарання, а в інших – звужують обсяг цих прав та свобод і обтяжують умови відбування покарання. У зв’язку з цим зміст зазначених актів повинен відповідати основним вимогам офіційно-ділового стилю їх викладення [285, с. 35].

На нашу думку, до основних вимог офіційно-ділового стилю викладення текстів правозастосовних актів, які приймаються на основі норм КВК України, необхідно віднести:

а) наявність реквізитів, які мають певну черговість;

б) точність, послідовність і лаконічність викладення фактів, які пов’язані з поведінкою засуджених;

в) наявність усталених мовних зворотів та широке вживання готових словесних формул;

г) вживання лексики виключно в прямому значенні.

На підставі викладеного можна дійти висновку, що система відомчих підзаконних НПА стосовно практики виконання та відбування різних видів кримінальних покарань в значній мірі конкретизує та розвиває законодавчі основи розвитку кримінально-виконавчої системи України, ефективність функціонування якої в значній мірі залежить від успішної реалізації норм як законів, так і підзаконних актів.

Висновки до розділу 4

Дослідивши доктринальні та компаративістські засади Кримінально-виконавчого кодексу України (2003 р.), ми прийшли до таких висновків.

1. У процесі вдосконалення національного законодавства важливе місце займає його реформування у сфері кримінальної юстиції, зокрема кримінально-виконавчого законодавства в структурі законодавчих основ якого особливе місце займає Кримінально-виконавчий кодекс нашої держави. Інтенсивна розробка варіантів нового Кримінально-виконавчого кодексу України супроводжувалась значними теоретичними дослідженнями, які мали форму різноманітних концепцій. Ці концепції стосувались не тільки створення нового Кримінально-виконавчого кодексу України, але й інших законодавчих та підзаконних НПА, самої структури кримінально-виконавчої системи України, а також її ресурсного забезпечення.

2. Процес активного доопрацювання проєкту КВК України розпочався в другій половині 2001 р., після прийняття нового КК України. При розробці проєкту КВК авторському колективу було поставлено завдання імплементувати в його зміст норми Конституції України та міжнародні стандарти з прав людини, включаючи і міжнародні стандарти поводження з ув'язненими. Водночас в майбутньому КВК повинні були бути визначені загальноправові та галузеві специфічні принципи кримінально-виконавчого законодавства, які створили б концептуальну основу для проведення подальшого реформування кримінально-виконавчої системи і, з одного боку, посилили б демократичну спрямованість функціонування цієї системи, а з іншого, – сприяли б подальшій раціоналізації внутрішньої організації системи органів і установ виконання покарань. Вбачається, що поставлені завдання авторським колективом проєкту КВК були переважно виконані.

Прийняття КВК України дозволило не тільки розширити предмет його правового регулювання, але і кодифікувати раніше діючі різнорідні правові акти, які регулювали виконання різних видів покарань. При формуванні змісту норм КВК України були враховані рекомендації Ради Європи, а також виконано ряд обов'язків, які були взяті нашою державою при вступі до цієї організації в листопаді 1995 року.

3. КВК України містив чимало новацій, спрямованих на вдосконалення практики виконання і відбування покарань та гуманізацію процесу її здійснення. У зв'язку з цим всі новації КВК України були поділені на дві групи та розкрито їх зміст. До першої групи новацій були віднесені ті із них, які розкривають загальну характеристику та спрямованість КВК України. До другої групи новацій були віднесені ті із них, які розкривають особливості правового регулювання покарань у виді позбавлення волі. Саме при регулюванні цього виду покарань міститься найбільша кількість прогресивних новацій, які введені в практику з урахуванням рекомендацій Ради Європи, міжнародних стандартів відбування покарань та позитивної практики виконання покарань у західних державах.

4. Порівняно з ВТК України новий кодекс суттєво лібералізував деякі положення не тільки щодо умов праці засуджених, але і їх соціального захисту, включаючи пенсійне забезпечення засуджених до позбавлення волі на загальних

підставах. КВК України вперше на рівні закону (ст. 128) закріпив свободу сповідувати у колоніях будь-яку релігію, а також чітко регламентував здійснення богослужіння і релігійних обрядів. Водночас КВК розширив можливість участі у виправленні і ресоціалізації засуджених не тільки релігійних організацій, а й інших об'єднань громадян, включаючи благодійні організації та окремих осіб, а також представників засобів масової інформації.

5. Зазначено, що ряд прогресивних ідей у сфері виконання покарань і перш за все щодо створення належних комунально-побутових умов для засуджених, не здобули свого відображення у змісті КВК України. Це пояснено тим, що на момент прийняття кодексу і до теперішнього часу економіка нашої держави не дозволяє фінансування КВС у необхідних для належного реформування обсягах.

6. Здійснено порівняльний аналіз змісту КВК України з аналогічним законодавством окремих зарубіжних країн. Для порівняння обрано три сусідніх пострадянських держави (Республіка Білорусь, Республіка Молдова, Російська Федерація) та постсоціалістична Республіка Польща. Водночас досліджено пенітенціарне законодавство країн «великої сімки» (Великої Британії, Італії, Канади, США Франції, ФРН та Японії), які відносяться до трьох різних правових сімей сучасного світу.

На підставі порівняльного аналізу зроблено висновок, що кримінально-виконавче законодавство України, як вбачається, є більш прогресивним, ніж аналогічне законодавство трьох вивчених пострадянських держав. Водночас зроблено висновок, що кримінально-виконавче законодавство Республіки Польща і особливо держав «великої сімки» з деяких позицій є більш прогресивними порівняно з Україною. Це в першу чергу стосується умов відбування засудженими покарань.

7. Під час аналізу конкретизації положень КВК та інших законодавчих актів у сфері виконання покарань зроблено висновок, що така конкретизація здійснювалась у двох напрямах: 1) прямого закріплення відомчого регулювання виконання та відбування покарань; 2) конкретизації положень, які були закріплені на рівні

нормативно-правового акта вищої юридичної сили, яка мала здійснюватись ДДУПВП як центральним органом виконавчої влади.

В процесі дослідження виділено п’ять груп НПА, які приймались різними суб’єктами нормотворчості. Такими суб’єктами стали: 1) ДДУПВП, а до його створення – МВС України; 2) ДДУПВП спільно з іншими правоохоронними органами; 3) ДДУПВП спільно із міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади; 4) Міністерство оборони; 5) Міністерство юстиції.

Таким чином, здійснене в цьому розділі роботи дослідження змісту та новацій КВК України, інших законів та підзаконних НПА, а також нормотворчої та правозастосовної практики окремих зарубіжних країн дало змогу дійти висновку, що ефективність функціонування кримінально-виконавчої системи нашої держави в значній мірі залежить не тільки від якості викладення змісту норм у статтях законів та підзаконних актів, але і від успішної їх практичної реалізації.

РОЗДІЛ 5.
СТАН РЕАЛІЗАЦІЇ ЗАКОНОДАВЧИХ ОСНОВ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СИСТЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇХ РОЗВИТКУ В УМОВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ

5.1. Заходи з реалізації положень Кримінально-виконавчого кодексу та подальшого реформування кримінально-виконавчої системи України протягом 2003–2005 рр.

Протягом 2003–2005 рр. в Україні продовжувались євроінтеграційні процеси в усіх сферах суспільного життя (включаючи і сферу виконання кримінальних покарань) шляхом подальшого вдосконалення та гармонізації національного законодавства. Така гармонізація в юридичній літературі трактується як процес цілеспрямованого зближення та узгодження нормативно-правових приписів з метою досягнення несуперечливості законодавства, усунення юридичних колізій, дотримання міжнародних, європейських та національних правових стандартів [67, с. 58].

Активізації цього процесу сприяло прийняття 18 березня 2004 р. Закону України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» [375].

В контексті євроінтеграційних процесів та гармонізації національного законодавства було затверджено «Програму подальшого реформування та державної підтримки кримінально-виконавчої системи на 2002–2005 роки» [404], а також прийнято КВК України, який здійснив суттєвий вплив на подальший розвиток законодавчих основ КВС України. Набрання кодексом чинності з 1 січня 2004 р. вимагало подальшого здійснення організаційно-правових заходів з ефективного впровадження його норм у функціонування КВС, чому сприяли заходи, передбачені вищезазначеною Програмою. Водночас ефективність функціонування КВС залежала не тільки від успішної реалізації норм цього кодексу, але і від здійснення інших організаційно-правових заходів у рамках виконання зазначеної Програми.

Оскільки в попередніх розділах роботи детально не розглядалися сутність та основні положення цієї Програми, ми зупинимось на її розгляді детальніше. Реформування кримінально-виконавчої системи передбачалось здійснювати за напрямами, основними з яких слід вважати: 1) поліпшення нормативно-правового регулювання діяльності кримінально-виконавчої системи; 2) зміцнення матеріальної бази органів і установ виконання покарань, поліпшення умов тримання ув'язнених; 3) запровадження нових форм і методів роботи із засудженими, посилення виховного впливу на них, забезпечення ефективної соціальної адаптації; 4) поліпшення кадрового забезпечення органів і установ виконання покарань [404].

Досліджуючи зміст зазначеної Програми та основні напрями її реалізації у 2002 р., В. А. Льовочкін, як Голова ДДУПВП і науковий дослідник, який готував до захисту кандидатську дисертацію, підкреслював важливість її положень та визначив її проблемні питання. Зокрема, він наголошував, що, розглядаючи Програму подальшого реформування та державної підтримки кримінально-виконавчої системи на 2002–2005 рр., як важливого базового документа подальшого вдосконалення практики відбування покарань у виді позбавлення волі, ми добре усвідомлюємо, що для ефективності реформування потрібна не тільки спеціальна програма, але й концепція реформування цієї системи. Суть даної концепції, на думку В. А. Льовочкіна, повинна полягати в принциповій зміні поглядів на місце і роль кримінально-виконавчої системи в суспільстві та розробці і практичній реалізації нових ідей в цьому напрямі [206, с. 15].

Кримінально-виконавча система є винятково поліфункціональною. Вона не тільки виконує покарання, але й займається виключно виробничою діяльністю, здійснює загальну і професійну підготовку фахівців, проводить санітарно-профілактичну роботу і лікування засуджених, веде оперативно-розшукову діяльність, бере участь у соціальній роботі і контролі за поводженням засуджених [205, с. 158–159].

Саме в рамках реалізації зазначеної Програми у липні 2003 р. був прийнятий КВК України, який відіграв важливу роль у подальшому розвитку та вдосконаленні законодавчих основ КВС нашої держави. Для реалізації положень Кримінально-

виконавчого кодексу було в повному обсязі переглянуто нормативно-правову базу та приведено її у відповідність з КВК України, прийнято окремі законодавчі та підзаконні акти, які забезпечили подальший розвиток та здійснили конкретизацію норм КВК України.

Крім прийняття КВК України, Програмою було передбачено урегулювання на законодавчому рівні статусу ДКВС, а також вивчення європейського та північноамериканського досвіду стосовно фінансування установ виконання покарань за рахунок місцевих бюджетів та порядку виконання громадських робіт із внесенням відповідних змін до законодавства.

З метою виконання п. 2 Програми подальшого реформування КВС у 2004 р. був доопрацьований і переданий на розгляд Верховної Ради проєкт Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», який був прийнятий 23 червня 2005 року [369].

Підкреслюючи важливість забезпечення ефективності виконання покарань, одночасно варто наголосити, що досягнення позитивних результатів у досліджуваній сфері в значній мірі залежало від ефективної ресоціалізації та соціальної адаптації осіб, які відбули покарання. Адже кожен засуджений, навіть той, що досяг під час відбування покарання високого ступеня виправлення чи навіть був умовно-достроково звільнений від подальшого відбування покарання, зіткнувшись зі значними соціально-побутовими проблемами на волі, може знову стати правопорушником і вчинити новий злочин.

Тому питання соціальної адаптації осіб, звільнених від відбування покарання, є важливими для будь-якої держави. Особливо актуальними вони стали для держав «перехідного періоду», до яких належить і Україна. Адже саме в «перехідний період» спостерігається спад економічного розвитку, окремі підприємства з різними формами власності опиняються на межі виживання, в країні спостерігається масове безробіття, погіршуються комунально-побутові умови для життя.

У зв’язку з цим проблеми соціалізації та адаптації індивіда протягом тривалого часу широко досліджувались, перш за все, соціологією, соціальною

психологією, педагогікою. Водночас вивченню процесу соціалізації та адаптації приділяє увагу і юридична наука [11, с. 7].

Вбачається, що перехідною ланкою до соціалізації та соціальної адаптації є процес ресоціалізації, який спрямований проти асоціальної деградації особистості і який має повернути її за допомогою спеціальних засобів та дій, що мають своєю метою включення особи у число соціалізованих членів суспільства через прилучення його до цінностей і норм даного суспільства [244, с. 9].

На законодавчому рівні поняття ресоціалізації розкрито у ч. 2 ст. 6 КВК України. Що ж стосується юридичної науки, то в ній під ресоціалізацією засуджених розуміється процес відновлення втрачених або ослаблених під час відбування кримінального покарання їхніх соціальних зв'язків, функцій і статусу, засвоєння ними стандартів поведінки і ціннісних орієнтацій та усвідомлення правових, моральних й інших норм, які регулюють суспільне життя. Водночас з розкриттям поняття ресоціалізації засуджених виникає необхідність визначення поняття соціальної реабілітації осіб, звільнених з місць позбавлення волі, до якого необхідно віднести як підготовку засудженого до звільнення, так і надання йому, вже звільненому від відбування покарання, соціальної, правової, медичної, психологічної, побутової та трудової допомоги, можливості професійного навчання і перенавчання за новою спеціальністю з метою відновлення у нього потрібних навиків і зв'язків для пристосування до загальноприйнятих умов життя в суспільстві [244, с. 16].

На думку окремих учених, до ресоціалізації як загального поняття необхідно віднести як пенітенціарний, так і постпенітенціарний вплив на особистість з метою її виховання в місцях позбавлення волі та адаптації до умов життя після відбуття кримінального покарання. Під пенітенціарною ресоціалізацією слід розуміти процес відновлення соціального статусу особистості, який відбувається під впливом застосування до засудженого комплексу правових, організаційних, педагогічних, психологічних, виховних та інших заходів впливу під час виконання покарання [28, с. 12].

Розглядаючи ресоціалізацію в місцях позбавлення волі, варто зазначити, що вона здійснюється по відношенню до засуджених у два етапи. На першому етапі руйнуються негативні наслідки соціалізації в субкультурі злочинного світу і відбувається переорієнтування основних складових особистості, тобто її десоціалізація. Цей процес по відношенню до дорослих засуджених ми охарактеризуємо на прикладі перебування їх, згідно з ч. 1 ст. 94 КВК України, у колоніях мінімального і середнього рівня безпеки. Перебуваючи в дільниці карантину, діагностики і розподілу, засуджені піддаються первинному психолого-педагогічному та іншому вивченню, за результатами якого готуються пропозиції розподільчій комісії (або адміністративній комісії) щодо їх подальшого розподілу до дільниці ресоціалізації за умови, якщо вони не виявили стійкої схильності до порушення установленого порядку відбування покарання і, перебуваючи в зазначеній дільниці, продовжують вести себе правомірно [184, с. 311].

Після відбуття встановленого законом терміну засуджений має право на переведення до дільниці соціальної адаптації, де одночасно відбувається процес його подальшої ресоціалізації і підготовки до звільнення та його трудового і побутового влаштування. Саме в дільниці соціальної адаптації відбувається другий етап ресоціалізації засудженого та підготовка його до звільнення з УВП.

Третій етап – ресоціалізація після звільнення з кримінально-виконавчих установ – є найбільш складним процесом, оскільки тривале перебування в місцях позбавлення волі часто спричиняє втрату соціально-корисних зв’язків і суттєво ускладнює вирішення побутових питань. Як зазначають вчені, проблема соціальної адаптації осіб, звільнених від відбування покарання, – є однією із центральних у протидії злочинності – знаходиться на перетині кримінології, кримінального права, а також кримінально-виконавчого права [11, с. 4].

Вбачається, що процес ресоціалізації та соціальної адаптації особливо ускладнюється після звільнення для наступних осіб: а) осіб з психічними аномаліями, інвалідів I та II груп, а також осіб, хворих на туберкульоз; б) неповнолітніх, звільнених із виховних колоній [271, с. 337].

З метою хоча б часткового розв'язання зазначеної проблеми та конкретизації розділу 5 (ст.ст. 152–166) КВК України 10 липня 2003 р. був прийнятий Закон України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» [480].

Зазначений Закон визначив умови і порядок надання соціальної допомоги особам, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, а також засади участі в їх соціальній адаптації органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій і об'єднань громадян [618, с. 94–95].

Однак практика застосування зазначеного закону показала, що значна кількість осіб, звільнених з місць обмеження і особливо – з місць позбавлення волі, в перші ж дні соціальної адаптації після звільнення здійснюють дрібні правопорушення, зловживають спиртними напоями, порушують суспільний і правовий порядок. З метою профілактики правопорушень, які суттєво ускладнювали соціальну адаптацію осіб, звільнених з місць позбавлення волі, а також з метою конкретизації окремих положень зазначеного закону 4 листопада 2003 р. був прийнятий спільний наказ МВС України та ДДУПВП №1303/203 [390], яким була затверджена «Інструкція про організацію здійснення адміністративного нагляду за особами, звільненими з місць позбавлення волі».

Практична реалізація цього наказу в певній мірі сприяла соціальній адаптації цієї категорії громадян після звільнення. Однак процес соціальної адаптації суттєво ускладнювався через відсутність належної координації між зацікавленими в цій справі відомствами. Тому вже практично через місяць, а точніше – 12 грудня 2003 р. був виданий спільний наказ ДДУПВП, МВС України, Міністерства праці та соціальної політики України № 250/1562/342 «Про порядок взаємодії органів і установ виконання покарань, територіальних органів внутрішніх справ та центрів зайнятості населення щодо надання особам, які звільнені від відбування покарання, допомоги в трудовому і побутовому влаштуванні, соціальній адаптації» [443]. Практична реалізація Закону України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк», а також

двох вищезазначених міжвідомчих наказів лише в незначній мірі сприяла процесу соціальної адаптації звільнених.

У зв'язку з цим з метою реалізації норм КВК України, вищезазначеного закону, а також деяких інших законодавчих та відомчих актів нашої держави, 30 серпня 2004 р. Постановою Кабінету Міністрів України №1133 було затверджено Державну програму соціальної адаптації осіб, звільнених з місць позбавлення волі, на 2004–2006 роки [383], яка передбачила ряд додаткових заходів щодо посилення боротьби з рецидивною злочинністю та надання раніше судимим гарантій щодо їх адаптації до сучасних умов життєдіяльності в суспільстві, залучення їх до суспільно корисної праці, створення системи ресоціалізації.

Зокрема в цій Програмі було зазначено, що прийнятий Закон України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» і Комплексна програма профілактики злочинності на 2001–2005 рр., затверджена Указом Президента України від 25 грудня 2000 р. № 1376, та заходи, передбачені цими правовими документами, недостатньо ефективно забезпечують належну допомогу при вирішенні проблеми соціальної адаптації звільнених, про що свідчить правова статистика. Так, у 2003 році раніше судимими було скоєно 84,5 тис. злочинів. За 5 місяців 2004 р. кількість зареєстрованих злочинів, скоєних цими особами, збільшилася на 52,7% (з 23,9 тис. до 36,6 тис.), що суттєво ускладнило криміногенну ситуацію в країні. Водночас було зазначено, що за прогнозом ДДУПВП, з 51,4 тис. осіб, які підлягають звільненню з виправних колоній протягом 2004 року, 1,2 тис. (2,4%) не забезпечені житлом, 1,3 тис. (2,5%) втратили соціально корисні зв'язки з рідними, 1,4 тис. (2,7%) непрацездатні, 6,7 тис. (13%) не мають спеціальності. Нерідко звільнені з місць відбування покарань, втративши родинні зв'язки, поповнюють ряди осіб без певного місця проживання і продовжують займатися злочинною діяльністю. З 20,6 тис. осіб, поставлених у 2004 році на профілактичний облік, працевлаштовано 7,1 тис., або 34,5%. Лише кожного п'ятого працевлаштовано у Вінницькій, Дніпропетровській, Житомирській, Закарпатській та Львівській областях [383].

Постановою Кабінету Міністрів України було передбачено ряд заходів, спрямованих на підвищення ефективності соціальної адаптації засуджених після звільнення. Серед цих заходів ми виділяємо три, які, з нашої точки зору, стали найбільш важливими при розв'язанні досліджуваних питань:

1) розроблення проєкту типового положення про центр соціальної адаптації осіб, звільнених з місць позбавлення волі;

2) створення в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі відповідно до соціальних потреб будинків-інтернатів, притулків, будинків нічного або тимчасового перебування, у тому числі неповнолітніх, для тимчасового проживання звільнених з місць позбавлення волі осіб та розробка проєктів типових положень про ці заклади;

3) сприяння особам, які звільняються з місць позбавлення волі, при одержанні паспортів, оформленні документів, необхідних для працевлаштування, при розв'язанні соціальних проблем, призначенні пенсій тощо.

Важливою умов ефективного функціонування установ КВС стала належна взаємодія з державними органами та недержавними організаціями. Одними із елементів механізму доступу громадян до участі в управлінні державними справами (згідно з ч. 1 ст. 38 Конституції України) стали контроль і сприяння громадським організаціям в роботі органів і установ КВС.

Вищезазначене в повній мірі відповідало тогочасним рекомендаціям міжнародних стандартів, зокрема положенням п. 61 МСП, п. 17.1 Стандартних мінімальних правил ООН по відношенню до заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням та п. 53 ЄПП [93].

Керуючись ч. 1 ст. 38 Конституції України, а також вищезазначеними та деякими іншими міжнародними стандартами з прав і свобод засуджених, значну увагу цьому питанню приділив і КВК України.

Участь громадськості у виправленні і ресоціалізації засуджених є одним з принципів виконання і відбування покарань (ст. 5 КВК України). Виходячи зі змісту виправлення і ресоціалізації засуджених, така участь громадськості є не тільки бажаною, а і вкрай необхідною. Адже йдеться про мету, досягти якої лише

зусиллями відповідних державних органів фактично неможливо – це повернення засудженого до його самостійного загальноприйнятого соціально–нормативного життя в суспільстві (ст. 6 КВК України).

Участь громадськості у цьому процесі не підмінює собою здійснення виховної функції, яку має здійснювати адміністрація установи виконання покарань, а спрямована на її посилення [295, с. 222]. Стаття 25 КВК України визначає суб'єктів громадянського суспільства для такої участі, форми та способи їх діяльності.

Суб'єктами участі громадськості у виправленні і ресоціалізації засуджених, а також соціальної адаптації після звільнення згідно з ч. 1 ст. 25 КВК України можуть бути: 1) об'єднання громадян; 2) релігійні організації; 3) благодійні організації; 4) окремі особи.

Для кращого розуміння місця і ролі кожного із перерахованих суб'єктів зробимо спробу коротко їх охарактеризувати.

Об'єднання громадян є добровільним громадським формуванням, створеним на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами своїх прав і свобод. Об'єднання громадян, незалежно від назви (рух, конгрес, асоціація, фонд, спілка тощо) поділяються на два види: політичні партії та громадські організації. Дія Закону України «Про об'єднання громадян» (1992 р.) поширювалась на громадські організації, механізм утворення і діяльність яких не регламентувався спеціальними законодавчими актами, а також частково на громадські організації, діяльність яких регламентувалась спеціальними законодавчими актами [45, с. 209].

Спираючись на ст. 25 КВК України, можна стверджувати, що у виправленні та ресоціалізації засуджених можлива участь будь-яких видів об'єднань громадян, які створені і функціонують на підставі чинного законодавства.

Релігійними організаціями в Україні визначено релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються з вищезазначених релігійних організацій. Релігійні об'єднання представляються своїми центрами (управліннями). Діяльність релігійних організацій в частині участі у виправленні і

ресоціалізації засуджених здійснюється на основі Закону «Про свободу совісті та релігійні організації» (1991 р.) [46, с. 287].

При забезпеченні участі релігійних організацій у виправленні та ресоціалізації засуджених, проведенні соціально-виховної роботи з ними має бути дотримане закріплене ст. 35 Конституції України право свободи світогляду та віросповідання, яке включає в себе свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи, вести релігійну діяльність. Здійснення цього права підлягає лише тим обмеженням, які необхідні для забезпечення ізоляції, громадської безпеки і встановлені КВК України [276, с. 26].

Основні принципи та порядок взаємодії адміністрації установ виконання покарань з релігійними організаціями з питань їх участі у духовному вихованні осіб, які відбувають покарання в установах кримінально-виконавчої системи, здійснення богослужіння і відправлення релігійних обрядів у колоніях регламентується КВК України (ст. 128) та відомчими нормативно-правовими актами [295, с. 223–224].

Благодійна організація – це недержавна організація, головною метою діяльності якої є здійснення благодійної діяльності в інтересах суспільства або окремих категорій осіб згідно із Законом «Про благодійництво та благодійні організації» (1997 р.).

Діяльність благодійних організацій у сфері виправлення та ресоціалізації засуджених полягає у добровільній безкорисливій пожертві у поданні органам та установам виконання покарань матеріальної, фінансової, організаційної та іншої благодійної допомоги (специфічними формами благодійництва є меценатство і спонсорство) [276, с. 27].

Що стосується окремих осіб, які можуть брати участь у виправленні та ресоціалізації засуджених, проведенні соціально-виховної роботи з ними, наданні допомоги органам і установам виконання покарань, то ними можуть бути як громадяни України, так й іноземні громадяни та особи без громадянства. Їх діяльність у зазначеній сфері, як це випливає з ч. 1 ст. 25 КВК, має здійснюватися у порядку, визначеному відповідними законами України [295, с. 224].

Об’єднання громадян, релігійні і благодійні організації та окремі особи можуть брати участь у: 1) виправленні та ресоціалізації засуджених; 2) проведенні соціально-виховної роботи з ними; 3) наданні відповідної допомоги органам та установам виконання покарань [276, с. 27].

Водночас варто погодитися з думкою І. Г. Богатирьова, що на сьогодні громадський вплив визнається наукою кримінально-виконавчого права актуальною малодослідженою проблемою. Так, потребують розробки концептуальні засади громадського контролю та засоби його розвитку [25, с. 619].

Стосовно ж законодавчих основ громадського впливу, то протягом 2003–2004 рр. в Україні на загальнодержавному рівні було прийнято низку НПА, кожен з яких був спрямований на покращення діяльності органів і установ КВС, зокрема:

– Закон України від 19 червня 2003 р. «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» [367];

– Постанову Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2004 р. №429 «Про затвердження положень про спостережні комісії та піклувальні ради при спеціальних виховних установах» [402];

– Указ Президента України від 31 липня 2004 р. № 854/2004 «Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» [374];

– Постанову Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2004 р. №1378 «Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» [83].

Коротко охарактеризуємо два перших НПА, оскільки вони мають пряме відношення до функціонування КВС. Зокрема, Закон від 19 червня 2003 р. визначив правові засади організації і здійснення демократичного цивільного контролю не тільки над Збройними Силами України та іншими утвореними відповідно до законів України військовими формуваннями, а також і над правоохоронними органами держави, до яких відносяться і органи та установи КВС.

Вбачається, що серед суб’єктів цивільного контролю над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави окремо варто виділити громадян

України, громадські організації, а також засоби масової інформації. Саме останні часто розглядаються в публіцистичній літературі стосовно сучасних демократичних держав в якості «четвертої гілки влади» [271, с. 344–345].

Важливу роль у плані підвищення громадського контролю за діяльністю органів і установ КВС відіграла Постанова Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2004 р. №429 «Про затвердження Положення про спостережні комісії та піклувальні ради при спеціальних виховних установах». Зазначену постанову було прийнято з метою реалізації ч. 2 ст. 25 КВК України, якою було передбачено створення спостережних комісій.

Існування інституту спостережних комісій відповідало рекомендаціям чинних на той час ЄПП (п. 59), які передбачали, що пенітенціарна адміністрація повинна здійснювати свою діяльність у тісній співпраці із соціальними службами та громадськими організаціями, що покликані допомагати засудженим, які звільнились, відновити своє місце в суспільстві.

Стосовно повноважень спостережних комісій, визначених КВК України, то до їх компетенції було віднесено погодження певних рішень адміністрацій установ виконання покарань, що стосуються зміни правового статусу засуджених (ч. 2 ст. 100; ч. 3 ст. 100; ч. 1 ст. 142; ч. 4 ст. 142; ч. 10 ст. 154 КВК України).

До компетенції спостережної комісії належить також її участь у прийнятті рішень стосовно помилування та амністії засуджених. Така думка спостережної комісії, як правило, викладається в детальній характеристиці на засудженого, який подав клопотання про помилування, що надсилається до адміністрації Президента України та враховується при прийнятті остаточного рішення [295, с. 225].

Постанова Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2004 р. №429 затвердила не тільки Положення про спостережні комісії, а також і Положення про піклувальні ради при спеціальних виховних установах. Зміст цих положень суттєво відрізняється, адже протягом тривалого часу система виховних колоній для підлітків будувалась за зразком тюремної системи для дорослих і не враховувала в повному обсязі вікових, психолого-педагогічних, соціально-правових особливостей

неповнолітніх [535, с. 86]. Саме тому організаційна побудова та функції піклувальної ради дещо відрізняються від функцій спостережної комісії.

До складу піклувальних рад входять представники громадських організацій, органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності та громадяни [402].

Голова піклувальної ради, його заступник та секретар ради обираються на її засіданні та беруть участь у її роботі на громадських засадах. Організаційною формою роботи піклувальної ради є засідання, які проводяться в міру потреби, але не рідше, ніж один раз на три місяці. На засідання піклувальної ради можуть бути запрошені представники громадських організацій, органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, прокуратури, інших правоохоронних органів та громадяни [402]. У засіданнях піклувальної ради обов'язковою є участь начальника виховної колонії або його заступника.

В положенні чітко сформульовані основні завдання піклувальної ради:

1) надання допомоги спеціальним виховним установам з питань соціального захисту засуджених неповнолітніх осіб;

2) сприяння громадським організаціям, органам виконавчої влади, органам місцевого самоврядування, підприємствам, установам і організаціям незалежно від форми власності у вирішенні питань, пов'язаних з поліпшенням становища засуджених, дотриманням їх прав і законних інтересів;

3) здійснення заходів, спрямованих на вдосконалення навчально-виховного процесу у виховних колоніях, зміцнення їх матеріально-технічної бази, вирішення питань трудового і побутового влаштування неповнолітніх осіб, звільнених від відбування покарання [402].

Діяльність спостережних комісій та піклувальних рад в певній мірі сприяла активізації роботи громадськості у виправленні і ресоціалізації засуджених та їх соціальній адаптації після звільнення. Водночас варто підкреслити, що активізація громадської підтримки КВС України відбувалася з моменту проголошення незалежності України, поступово долаючи закритість від державного і особливо від громадського контролю. Саме після проголошення незалежності України почала

спостерігатися тенденція до активізації роботи окремих інститутів громадянського суспільства. Важливо підкреслити, що зазначені інститути почали активно співпрацювати з різноманітними міжнародними організаціями.

Зокрема встановлено тісні контакти з такими недержавними організаціями як Українсько-американське бюро захисту прав людини, Міжнародне товариство захисту прав людини, «Донецький Меморіал», Український благодійний фонд сприяння пенітенціарним реформам імені Джона Говарда та з іншими українськими і міжнародними організаціями. Перший етап співпраці з цими інституціями надав упевненості в можливості розширення мережі недержавних організацій, яких можна залучати до реалізації різноманітних гуманістичних проблем [295, с. 225].

Для привернення уваги громадськості до проблем пенітенціарної системи та сприяння її реформуванню на засадах гуманізації, демократизації та відкритості особливо активну роботу в Україні став здійснювати Міжнародний фонд «Відродження», який практично з моменту проголошення незалежності України активно реалізовував програму підтримки громадських груп та інституцій, що досліджували ситуацію в кримінально-виконавчих установах.

Пріоритетним напрямком у роботі Міжнародного фонду «Відродження» з виконання програми «Сприяння реформуванню пенітенціарної системи в Україні» стало надання допомоги колоніям для неповнолітніх злочинців. Було підтримано ініціативу та направлено кошти недержавній організації «Донецький меморіал» та Міжнародному Товариству прав людини (Українська секція) на проведення заходів, спрямованих на поширення кращого досвіду роботи колоній для неповнолітніх, обмін інформацією у рамках реформи. Так, у Мелітополі, на базі єдиної в нашій країні виховної колонії для неповнолітніх жіночої статі проведено семінар з проблем реформи ювенальної системи в Східній Європі. У ньому взяли участь працівники виховних установ з України, Російської Федерації, Молдови, Латвії, Естонії, Польщі та Казахстану [295, с. 226].

З початку 2000-х років виконуються важливі для вирішення подальшої долі ув’язнених жінок проєкти Всеукраїнської асоціації молодіжного співробітництва «Альтернатива – А», громадських організацій, зокрема «Світ жінок» (Харків) і

«Жіночий соціальний еколого-правовий центр». Усі вони стосуються соціально-психологічної та психофізичної адаптації і реабілітації засуджених жінок після звільнення. Обрання трьох майже однакових проєктів мало на меті своєрідне конкурування і, як підсумок, створення конкретних і всебічних рекомендацій для персоналу пенітенціарних установ для утримання засуджених жінок, соціальних служб на волі тощо [18, с. 22–23].

Підтримано випуск інформаційного бюлетеня недержавної організації «Міжнародна амністія» (м. Донецьк) та надано відповідний грант газеті «Закон і обов'язок». Бюлетень і особливо газета стали найбільш авторитетними виданнями у пенітенціарній сфері. Загалом гранти отримали 33 організації, що дозволило забезпечити системне висвітлення пенітенціарних проблем у ЗМІ. Суттєвим кроком у цьому напрямку стало надання підтримки Національній радіокомпанії України, яка запропонувала створити радіопрограму «Злочин та кара» [295, с. 226–227].

Важливим є те, що у конкурсі проєктів ЗМІ брали участь обласні і навіть багатотиражні видання. На допомогу практичним працівникам установ виконання покарань, зокрема представникам соціально-психологічної служби, було видано кілька змістовних книг: «Робоча книга пенітенціарного психолога», «Особливості ресоціалізації неповнолітніх злочинців», «Агресивні засуджені», які ще довгі роки слугуватимуть спеціалістам в їхній роботі [18, с. 26].

В Україні регулярно проводяться конкурси проєктів, спрямованих на активізацію участі громадських організацій в реформуванні пенітенціарної системи [89, с. 31–33].

Вбачається, що інститути громадянського суспільства повинні здійснювати більш активну роботу щодо вирішення проблем трудового і побутового влаштування засуджених після звільнення. Адже відбування кримінального покарання в умовах ізоляції від суспільства досить часто призводить до розриву чи суттєвого ослаблення соціально-корисних зв'язків засудженого з сім'єю, родичами, близькими, трудовими колективами за місцем попередньої роботи тощо. Питання працевлаштування осіб після звільнення є великою як загальнодержавною, так і соціальною проблемою [11, с. 70–71].

На початку 2000-х років в Україні функціонувало більше 40 закладів соціальної реабілітації для осіб, звільнених з місць позбавлення волі, та осіб, що втратили соціально-корисні зв'язки. Половина із цих центрів є державними, близько половини – засновані релігійними організаціями і лише 2 заклади – засновані громадськими об'єднаннями. До основних завдань таких центрів можна віднести: 1) допомогу у відновленні зв'язків з рідними; 2) навчання навичок побутового обслуговування; 3) допомогу у відновленні документів; 4) надання тимчасового притулку, їжі, одягу; 5) позбавлення від алкогольної та наркотичної залежності; 6) надання допомоги та рекомендацій при працевлаштуванні; 7) допомогу звільненим у вирішенні інших різноманітних питань правового характеру [167, с. 90].

Труднощі і проблеми, які виникають перед особами, що відбули кримінальне покарання, особливо в трудовому і побутовому влаштуванні, можуть стати причиною скоєння ними нових злочинів. Тому КВК України покладає на адміністрацію кримінально-виконавчих установ за місцем відбування засудженими покарання обов'язок підготовки таких осіб до звільнення.

Звільненню від відбування передує велика підготовча робота, яка здійснюється адміністрацією кримінально-виконавчих установ спільно з територіальними органами внутрішніх справ і центрами зайнятості населення, з питань підготовки засуджених до звільнення та надання їм допомоги в трудовому і побутовому влаштуванні [295, с. 229].

Статтею 157 КВК України передбачено надання допомоги особам, звільненим з місць позбавлення волі. Разом з тим практика виконання та відбування кримінальних покарань, а також соціальна ресоціалізація звільнених свідчить про те, що зусиллями лише державних органів та інших державних організацій ефективно вирішувати цю проблему є практично неможливим [618, с. 311–313]. Вбачається, що саме за допомогою громадянського суспільства в цілому та його окремих інститутів можна більш ефективно вирішувати ці надзвичайно важкі та складні питання.

Вищеперераховані заходи стали реальними кроками з активізації громадської роботи, спрямованої на виконання Указу Президента України «Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» та Постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики». Водночас з активізацією громадської роботи за ініціативою ДДУПВП були створені нові структури, спрямовані на здійснення громадського контролю та забезпечення участі громадськості в роботі органів та установ виконання покарань. Такими структурами стали Громадська рада при ДДУПВП та Громадські ради при територіальних органах управління ДДУПВП, які були створені на підставі наказу ДДУПВП від 12 грудня 2004 р. № 238 «Про утворення громадських рад при Державному департаменті України з питань виконання покарань та при його територіальних органах управління».

Аналіз практики соціальної адаптації осіб, звільнених з місць позбавлення чи обмеження волі, засвідчив, що однією із найбільш болючих проблем залишається проблема поселення звільнених в гуртожитки чи забезпечення їх житловою площею. У зв'язку з цим Законом України від 1 грудня 2005 р. [350] були внесені доповнення до ст. 127, ст. 128, ст. 132 Житлового кодексу України, які дозволили більш дієво розв'язувати вищезазначені проблеми. Одночасно цим законом шляхом внесення доповнень до ст. 34 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» було зобов'язано органи місцевого самоврядування здійснювати заходи не тільки з соціальної адаптації звільнених, а й соціального патронажу.

З метою подальшої демократизації та гуманізації виконання кримінальних покарань в цей же день, тобто 1 грудня 2005 р. був прийнятий Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення права засуджених і осіб, які тримаються під вартою, на листування з питань, пов'язаних з порушенням прав людини» [349]. Цей закон вніс зміни до ст. 8 КВК України, а також до Закону України «Про попереднє ув'язнення», які надали право засудженим звертатися до Європейського суду з прав людини, до інших відповідних

органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, а також до уповноважених осіб таких міжнародних організацій.

Водночас варто зазначити, що з прийняттям КК, а потім – КВК України в нашій державі поступово стала змінюватися структура видів покарань. Спостерігається хоча і незначна тенденція скорочення застосування покарань у виді позбавлення волі та поступове зростання застосування альтернативних покарань, передбачених КК України. Якщо у 2002 р. із числа винесених вироків позбавлення волі становило 31,4 %, у 2003 р. – 30,3, у 2004 р. – 26,5, то в 2005 р. – 25,8%. Застосування альтернативних позбавленню волі покарань протягом 2002–2005 рр. поступово зростало: обмеження волі зросло з 1,6 % до 2 %; штраф – з 5,4 до 6,6; громадські роботи – з 0,9 % до 1,9 % [546]. Зазначені фактори свідчать про те, що реалізація міжнародних стандартів у сфері кримінальної юстиції та рекомендації Міжнародних конгресів у зазначеній сфері, хоча і повільно, але впроваджувались в Україні при винесенні вироків та спостерігалось поступове зростання застосування покарань, альтернативних позбавленню волі.

На підставі аналізу нормативно-правової бази, яка була створена протягом 2003–2005 рр., доходимо висновку про послідовну та цілеспрямовану, хоча інколи й суперечливу, діяльність Української держави з питань демократизації та гуманізації процесу виконання кримінальних покарань, а також виконання своїх зобов'язань у сфері реформування кримінально-виконавчої системи з метою максимального наближення основних видів кримінально-виконавчої діяльності, зокрема умов тримання засуджених, до міжнародних стандартів і правил поводження з ув'язненими.

Вбачається, що саме в зазначений період було створено правове підґрунтя для подальшого реформування кримінально-виконавчої системи у контексті єдиної державної правової політики й особливо у частині, що стосується забезпечення прав людини, формування напрямів розвитку кримінально-виконавчої політики та поступової трансформації КВС в пенітенціарну систему.

5.2. Закон «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» та його місце в структурі законодавчих основ кримінально-виконавчої системи (2005 р.)

При визначенні місця Закону «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» в структурі законодавчих основ кримінально-виконавчої системи важливо погодитися з думкою С. В. Бобровник, що держава, як складна соціальна система, яка характеризується певними елементами, формами прояву, змістом та функціональним призначенням, здійснює організуючий вплив на суспільство. Управління державними справами вимагає високої організованості і взаємодії створених державою органів та установ, що забезпечується в процесі функціонування державного механізму, який отримав конституційне закріплення шляхом визначення системи державних органів і установ та соціальним призначенням кожного із них в державі і суспільстві [23, с. 145–147]. Вищезазначене в повній мірі відноситься і до органів та установ виконання кримінальних покарань.

Адже виконання кримінальних покарань визнається виключно прерогативою (функцією) держави, для здійснення якої створюються спеціалізовані державні органи та установи [570, с. 86].

Аналіз змісту чинного законодавства дає підставу дійти висновку, що Конституція України, кримінальне законодавство та практика його застосування свідчать про те, що держава відводить покаранню значну роль у виконанні свого обов’язку щодо забезпечення охорони прав і свобод людини, всіх форм власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного ладу України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства. Покарання є необхідним і важливим інструментом державного реагування на вчинені злочини і осіб, які їх вчинили, і є найбільш поширеною формою реалізації кримінальної відповідальності [77, с. 62].

Система правоохоронних органів, як родова для власних підсистем, є сукупністю спеціально створених державних органів, які ведуть боротьбу зі злочинністю, до якої входять органи внутрішніх справ, служби безпеки,

прокуратури, податкової міліції, митної служби, юстиції, кримінально-виконавчої служби тощо [571, с. 383–384].

Виконання покарань та інших засобів кримінально-правового впливу здійснюється в процесі відповідної діяльності уповноважених на те суб'єктів, які, згідно зі ст. 11 КВК України, визначені як органи і установи виконання покарань. Варто підкреслити, що система органів і установ виконання покарань, з одного боку, входить в структуру більш загального порядку – систему правоохоронних органів, а з іншого, – сама входить в якості складового компонента (підсистеми) кримінально-виконавчої системи. Функціонування системи органів та установ Державної кримінально-виконавчої служби України (ДКВС України) є частиною державного правоохоронного механізму. Саме на зазначені органи та установ покладається важливе завдання з реалізації кримінально-виконавчої політики держави [85, с. 7]. Діяльність, яку здійснюють органи і установи виконання покарань, є специфічним видом правоохоронної діяльності, яку більшість дослідників називають кримінально-виконавчою діяльністю [284, с. 158].

Загальновідомо, що виконання покарань та здійснення інших заходів кримінально-правового впливу здійснюється в процесі відповідної діяльності уповноважених на те суб'єктів. Згідно зі ст. 11 КВК України, такі суб'єкти названі як органи і установи виконання покарань. Саме від ефективної їх діяльності залежить успішна робота з виправлення та ресоціалізації засуджених.

В радянський період функціонування виправно-трудової системи, а також до 2000 року органи і установи виконання покарань були складовою частиною органів внутрішніх справ і тому, як правило, у літературі не розглядалися як окрема ланка правоохоронних органів, оскільки правовий статус персоналу кримінально-виконавчої служби частково регулювався Законом України «Про міліцію» та рядом інших НПА з питань правоохоронної діяльності. Водночас специфіка функцій та діяльності органів і установ кримінально-виконавчої системи мала досить незначну схожість з діяльністю міліції і тому потребувала нормативного закріплення статусу зазначених органів і установ та їх персоналу. Про це також свідчили і вимоги міжнародних стандартів виконання та відбування покарань. Зокрема, ці вимоги

закріплені в МСП (п.п. 46–54), а також у ЄПП (п.п. 51–63). Не зважаючи на вимоги міжнародних стандартів виконання та відбування покарань, радянська виправно-трудова система питанням визначення правового статусу кримінально-виконавчої служби та персоналу, який забезпечував її функціонування, не приділяла належної уваги, оскільки ці питання на законодавчому рівні не були регламентовані.

Після проголошення незалежності України прагнення нашої держави розвиватись демократичним правовим шляхом, а також шлях до світової та європейської інтеграції вимагали законодавчого закріплення правового статусу органів і установ КВС та їх персоналу. Однак велике завантаження законодавчого органу держави у перші роки незалежності України не надало можливості прийняти спеціальний закон з цього питання.

Не вирішив зазначені питання і прийнятий 16 грудня 1993 р. Закон України «Про державну службу», в ст. 25 якого прямого посилання щодо віднесення посад співробітників органів та установ виконання покарань до державних службовців не було зафіксовано. Проте доктринальне тлумачення змісту зазначеного закону дозволило вважати співробітників кримінально-виконавчої служби особливою групою державних службовців, адже їх функціонування має ознаки державної служби (ст. 1), як окремий її різновид. Однак, як зазначається в юридичній літературі, доктринальне тлумачення норм права не має обов’язкової сили, але впливає на правотворчу та правозастосовну діяльність [303, с. 311].

Для усунення згаданого недоліку хоча б частково 27 липня 1994 р. чинний на той час Виправно-трудовий кодекс України був доповнений главою 24 «Персонал установ і органів виконання покарань» на підставі відповідного закону [360]. Ця глава містила 4 статті: у ст. 127 ВТК України було викладено вимоги до персоналу; в ст. 128 було передбачено відповідальність працівників виправно-трудових установ; ст. 129 закріплювала правове становище персоналу, а в ст. 130 було передбачено їх соціальний захист.

Розглядаючи введення в дію глави 24 ВТК України в якості позитивного кроку з розв’язання правової регламентації функціонування спочатку виправно-трудової, а потім кримінально-виконавчої служби, варто наголосити, що згадані доповнення

лише частково розв'язували їх функціонування в Україні. Досвід правового регулювання в цьому напрямі більшості зарубіжних країн свідчив про необхідність прийняття спеціального закону, який би визначав правові основи організації діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України, її завдання та повноваження. Актуальність цього питання значно зросла після прийняття нової Конституції України [304, с. 27–28], яка встановила не тільки основи організації держави, але і принципи здійснення державної влади, систему державних органів та в загальних рисах визначила їх компетенцію.

Як зазначалось раніше, згідно з п. 14 ст. 92 Конституції України, виключно законами нашої держави визначається діяльність органів і установ виконання покарань. Виходячи із цієї конституційної норми, на законодавчому рівні необхідно було передбачити завдання ДКВС України, основні принципи її діяльності, загальну структуру, чисельність та порядок організації її діяльності, права та обов'язки посадових осіб (персоналу) цієї служби, їх правовий та соціальний захист, фінансування тощо. Стосовно персоналу необхідно було передбачити обов'язковий, вичерпний перелік всіх їх дій (і бездіяльності), які сприяли б реалізації всієї системи прав і свобод громадян, засуджених до різних видів кримінальних покарань, або тих із них, які перебували в слідчих ізоляторах. Так, ст. 1 КВК України метою кримінально-виконавчого законодавства (а, відповідно, органів і установ, що виконують покарання) визначає захист інтересів особи, суспільства і держави шляхом створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами.

З утворенням ДДУПВП як центрального органу виконавчої влади та відповідно до Указу Президента України «Про виведення Державного департаменту з питань виконання покарань з підпорядкування МВС України» від 12 березня 1999 р. № 248/99 виникла потреба виділення цього правоохоронного органу в самостійну підсистему, що вирішує властивими їй методами поставлені перед нею завдання. В літературі зазначається, що кожний із елементів, що входить у систему правоохоронних органів, має специфічні функції, обумовлені особливостями сфери

його діяльності. Водночас кожний з них зобов'язаний вирішувати єдине для всіх головне завдання, яке об'єднує їх у систему, – протидіяти злочинності [571, с. 384].

Діяльність у сфері виконання покарань має виконувати специфічні функції, які поставлені перед нею кримінально-виконавчим та іншими галузями законодавства України. Однак правовий статус державної служби виконання покарань законодавчо протягом тривалого часу не був визначений. Тому важливою віхою та логічним завершенням процесу становлення та розвитку законодавчих основ кримінально-виконавчої системи України, зокрема, кримінально-виконавчої служби, стало прийняття Закону України від 23 червня 2005 р. «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» [369].

Урахування тривалої підготовки і розгляду декількох варіантів проєкту цього закону у Верховній Раді України та усвідомлення ролі і місця зазначеного закону в структурі законодавчих основ кримінально-виконавчої системи України свідчать про доцільність розглянути в хронологічній послідовності процедуру його підготовки та прийняття.

Прийняття Кримінального кодексу України і, відповідно, Кримінально-виконавчого кодексу нашої держави з різних причин суттєво затягувалось, а правовий статус органів і установ виконання покарань та його персоналу потребував правової регламентації.

У зв'язку з цим для розробки проєкту закону «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» було створено спеціальну робочу групу. До складу авторського колективу з розробки зазначеного проєкту увійшли:

1. Народний депутат України 4-х скликань, перший заступник Голови Комітету Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності, заслужений юрист України, Академік академії правових наук України, доктор юридичних наук, професор О. М. Бандурка.

2. Народний депутат України, Голова Комітету Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності, заслужений юрист України, кандидат юридичних наук В. Р. Мойсик.

3. Народний депутат України 3-х скликань, заслужений юрист України, Почесний працівник прокуратури Ю. А. Кармазін.

4. Голова Державного департаменту України з питань виконання покарань, кандидат юридичних наук В. А. Льовочкін.

5. Перший заступник Голови Державного департаменту України з питань виконання покарань у зв'язках з Верховною Радою України, кандидат юридичних наук М. Г. Вербенський.

6. Заступник начальника кафедри теорії держави і права Національної академії внутрішніх справ України, кандидат юридичних наук, доцент О. І. Осауленко.

7. Заступник начальника штабу – начальник відділу правового забезпечення та претензійної роботи Державного департаменту України з питань виконання покарань А. М. Палій.

Аналіз списку авторського колективу з розробки зазначеного проєкту свідчить про те, що до його складу ввійшла лише частина осіб, які працювали над розробкою проєкту Кримінально-виконавчого кодексу України. Водночас слід зазначити, що питання про прийняття цього вкрай потрібного для функціонування кримінально-виконавчої системи закону стало обговорюватись відразу після виділення ДДУПВП в окрему самостійну службу, хоча це питання в юридичній літературі не було висвітлене. Під час розмов з членами авторського колективу було встановлено, що з приводу прийняття зазначеного закону існувало три основних думки:

1. Оскільки прийняття КК та КВК України через різні причини затягувалось, то було б доцільним прийняти зазначений закон ще до прийняття КК та КВК України, як це мало місце в практиці нормотворчої діяльності окремих пострадянських держав.

2. Такий закон доцільно прийняти після прийняття КК та КВК України.

3. Цей закон доцільно прийняти одночасно з прийняттям КВК України.

В процесі тривалої дискусії розробники проєкту зазначеного закону дійшли спільної думки, що найбільш оптимальним із трьох перерахованих варіантів є саме третій варіант. Таким чином, розробка проєкту Закону «Про Державну кримінально-

виконавчу службу України» стала йти паралельно з розробкою проєкту КВК України.

В кінці серпня 2002 р. проєкт вищезазначеного закону було внесено на розгляд Верховної Ради України після схвалення його 20 серпня 2002 р. Кабінетом Міністрів України (реєстр. №2079).

Протягом більш як місяця цей проєкт був на розгляді Головного науково-експертного управління апарату Верховної Ради, яке у своєму висновку за № 16/3–1004 від 7 жовтня 2002 р. пропонувало цей проєкт прийняти за основу у першому читанні з урахуванням висловлених до нього зауважень та пропозицій. Верховною Радою України вказаний проєкт 26 грудня 2002 року було прийнято за основу у першому читанні [539], але повторно він не розглядався більш як півроку і лише 10 липня 2003 р. був розглянутий, проте в другому читанні прийнятий не був [538]. Враховуючи те, що КВК України був прийнятий наступного дня, доопрацювання зазначеного проєкту здійснювалось уже після прийняття зазначеного кодексу.

Аналіз структури та змісту відхиленого проєкту свідчить про те, що він суттєво не відрізнявся від структури і змісту чинного і на сьогоднішній день Закону «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», прийнятого 23 червня 2005 р. Слід зауважити, що в тексті зазначеного проєкту було зафіксовано ряд позитивних новацій, які, на жаль, не увійшли в остаточний текст закону. Це стосується передусім ст. 1 проєкту, в якій були сформулювані визначення основних термінів (кримінально-виконавча система, органи виконання покарань, установи виконання покарань, підприємства установ виконання покарань).

На нашу думку, вищезазначені визначення термінів були сформульовані далеко не ідеально, хоча в теорії права практично не існує однозначних визначень будь-яких юридичних понять. У зв’язку із вищезазначеним на цьому питанні ми зупинимось детальніше.

Визначення кримінально-виконавчих термінів і термінологічних зворотів є засобом розкриття змісту понять, які використовуються в понятійному апараті змісту будь-якого закону, зокрема і Закону, що нами розглядається. Створення наукового терміна – завжди складний, тривалий у часі діалектичний процес,

оскільки йдеться про пошук найбільш влучного слова, яке найточніше зможе відобразити дійсність [62, с. 34].

У філософському трактуванні визначення, дефініція – це логічний прийом, який дозволяє формулювати:

1) критерії відмінності об'єкта, який вивчається, від інших об'єктів (тобто, проводити специфікацію об'єкта), а також специфічні способи його побудови, використання;

2) значення знакового вираження, яке заново вводиться, чи уточнювати значення виразу, який є у будь-якій мові [585, с. 445].

Отже дефініція – це стисле визначення будь-якого поняття, що виражає істотні ознаки предмета. Для того, щоб дефініція була зрозумілою, вона має будуватися чітко та логічно.

Дефініції, як правило, повинні містити:

1) поняття, яке визначається – те, що визначається;

2) предикат – те, що говориться про поняття;

3) родову ознаку – якість, яка притаманна ряду подібних предметів чи явищ**;**

4) видову відмінність – якість, яка характерна тільки для цього поняття [103, с. 88].

На нашу думку, вищезазначені дефінітивні визначення після їх доопрацювання суттєво поліпшили б якість проєкту закону, що розглядався, однак законодавець не підтримав думку проєктантів.

Після відхилення 10 липня 2003 р. проєкту Закону «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» та прийняття 11 липня 2003 року КВК України розпочався процес активного доопрацювання проєкту зазначеного закону з урахуванням висловлених зауважень. Через дискусійність з приводу вищезазначених дефінітивних понять, які були викладені в попередньому проєкті досліджуваного закону, до нового проєкту вони не увійшли.

Для внесення зауважень і пропозицій зазначений проєкт було направлено в усі територіальні Управління виконання покарань, в інші зацікавлені органи і організації, навчальні заклади, наукові установи та окремим науковцям, які

займаються проблемами виконання покарань. Особливо активну участь у розгляді зазначеного проєкту брали вчені-пенітенціаристи м. Харкова, зокрема к.ю.н., доцент В. П. Севастьянов та д.ю.н, професор В. М. Трубников, які внесли відповідно 16 і 30 зауважень і пропозицій. Щоправда більшість їх мали виключно теоретико-дискусійний характер, були мало пов'язані з практикою виконання покарань, а тому при доопрацюванні проєкту зазначеного закону були враховані лише частково.

В листопаді 2003 року доопрацьований проєкт зазначеного закону було направлено до Верховної Ради України та зареєстровано в журналі реєстрації вхідних документів 12 листопада 2003 р. за №161180 і він отримав реєстраційний номер проєктів законодавчих актів №4300 від 12 листопада 2003 р. Через два дні, тобто 14 листопада 2003 р. проєкт був розглянутий Головою Верховної Ради України і за його резолюцією був направлений на розгляд в комітети Верховної Ради України, Адміністрацію Президента, Кабінет Міністрів та Національний банк України.

При підготовці зазначеного проєкту до розгляду на Верховній Раді він був, згідно з резолюцією її Голови, розглянутий в зацікавлених службах. Зокрема, в квітні 2004 р. він розглядався Головним науково-експертним управлінням апарату ВР України, а також в Комітеті ВР України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності та Комітеті з питань Європейської інтеграції. В процесі розгляду до структури та змісту зазначеного проєкту були висловлені окремі незначні зауваження і з урахуванням висловлених зауважень було прийнято рішення про прийняття зазначеного проєкту за основу. Висловлені зауваження були враховані у процесі доопрацювання проєкту за участю народних депутатів України О. Бандурки, В. Мойсика та Ю. Кармазіна, як членів авторського колективу по розробці проєкту. Крім зазначених народних депутатів, активну участь в доопрацюванні проєкту взяли народні депутати О. Зарубінський, М. Маркуш та особливо Б. Безпалий, який вніс 62 пропозиції та зауваження до проєкту. Більшість з них було враховано. А вже 29 червня 2004 року Верховна Рада України прийняла Постанову №1902-IV, згідно з якою було прийнято рішення внести його на розгляд Верховної Ради України у другому читанні. Однак у зв'язку з великим

перезавантаженням парламенту нашої держави зазначений проєкт не виносився на розгляд на пленарному засіданні сесії Верховної Ради України майже рік і лише 23 червня 2005 р. цей закон був прийнятий і отримав реєстраційний №2713-IV. З метою визначення місця і ролі його в структурі законодавчих основ кримінально-виконавчої системи України розглянемо зміст і структуру цього закону детальніше.

Закон «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» складається із восьми розділів.

Розділ I. Загальні положення.

Розділ II. Загальна структура, чисельність та організація діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України.

Розділ III. Персонал Державної кримінально-виконавчої служби України.

Розділ IV. Права та обов'язки посадових і службових осіб органів і установ виконання покарань, слідчих ізоляторів.

Розділ V. Правовий та соціальний захист персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України.

Розділ VI. Фінансування і забезпечення діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України.

Розділ VII. Контроль і нагляд за діяльністю Державної кримінально-виконавчої служби України.

Розділ VIII. Прикінцеві положення.

Згідно зі ст. 1 цього Закону на Державну кримінально-виконавчу службу були покладені завдання щодо здійснення єдиної державної політики у сфері виконання покарань. Вбачається, що така політика повинна базуватись на ст. 1 КВК України, згідно з якою метою кримінально-виконавчого законодавства (а, відповідно, органів і установ, що виконують покарання) є визначання захисту інтересів особи, суспільства і держави шляхом створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами.

Доцільно погодитися з існуючою думкою дослідників, що завдання ДКВС в зазначеному законі сформульовані надто абстрактно [543, с. 10–11]. Так, в ч. 1

ст.1 зазначеного закону на ДКВС покладається завдання щодо здійснення єдиної державної політики у сфері виконання кримінальних покарань. На підставі доктринального аналізу змісту зазначеного закону, а також змісту норм КВК України можна дійти висновку, що основними завданнями ДКВС є такі:

1) відповідно до вимог закону виконувати покарання, передбачене вироком суду;

2) забезпечувати процес виправлення та ресоціалізації засуджених;

3) здійснювати загальний запобіжний вплив з метою недопущення в установах ДКВС злочинів та зведення до мінімуму кількості правопорушень;

4) забезпечувати правопорядок і законність при виконанні кримінальних покарань, безпеку засуджених, персоналу ДКВС і громадян, які знаходяться в кримінально-виконавчих установах;

5) залучати засуджених до праці, загального та професійного навчання (там, де це можливо у зв'язку з умовами відбування конкретного виду покарання);

6) забезпечувати охорону здоров'я засуджених;

7) сприяти в діяльності іншим правоохоронним органам нашої держави, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність.

Кожне з цих завдань має самостійне значення, а разом вони розкривають зміст процесу виконання кримінального покарання.

Стаття 2 цього закону визначила основні принципи діяльності ДКВС України. Аналіз принципів діяльності ДКВС України, які закріплені в цій статті, дає підстави стверджувати, що вони в повній мірі відповідають вимогам міжнародних стандартів, зокрема таких як законність, повага та дотримання прав і свобод людини та громадянина, гуманізм, позапартійність, єдиноначальність, колегіальність при розробці важливих рішень, взаємодія з органами державної влади й місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, благодійними і релігійними організаціями, відкритість для демократичного цивільного контролю. Зазначені принципи окреслюють контури правової основи діяльності ДКВС України (ст. 3), зокрема і саму діяльність ДКВС України та забезпечення прав і свобод людини та громадянина (ст. 4), відносини служби з органами державної влади, місцевого

самоврядування, підприємствами, установами та організаціями, органами іноземних держав і міжнародними організаціями (ст. 5), а також права та обов'язки посадових осіб органів і установ виконання покарань (ст. 18).

Ми поділяємо точку зору українських вчених про те, що розробка системи принципів кримінально-виконавчого діяльності дозволяє одержати адекватне уявлення про шляхи реалізації кари, наблизити теоретичне дослідження сутності виконання покарання до реальної, практичної, доцільної діяльності органів та установ виконання покарань, виділивши екзекутивну діяльність у «чистому вигляді». Принципи їх діяльності – сутнісна категорія, тому що вони безпосередньо відображають квінтесенцію виконання покарання, є чітким, рельєфним відбитком особливостей екзекутивної діяльності адміністрації органів та установ виконання покарань, виступаючи немовби її лицем. Отже, відповідаючи вимогам наукової обґрунтованості, нормативності, загальній значимості для суб'єктів виконання-відбування покарання, принципи у кримінально-виконавчій діяльності є теоретично обґрунтованими, такими, що відповідають реальній можливості виконання покарання, обумовлені об'єктивними закономірностями реалізації покарання, законодавчо закріплені основні положення, що виражають сутність екзекутивної діяльності, спрямованої на здійснення правообмежень, властивих покаранням, незалежно від форм застосовуваних примусових заходів [542, с. 17–18].

Важливо підкреслити зміст ст. 4 зазначеного закону, згідно з якою діяльність ДКВС України проводиться на основі дотримання прав і свобод людини і громадянина. Персонал цієї служби зобов'язаний поважати гідність людини, виявляти до неї гуманне ставлення. Непередбачене законодавством обмеження прав і свобод людини і громадянина неприпустиме і тягне за собою відповідальність за законом. Вимоги змісту ст. 4 зазначеного закону в повній мірі відповідають змісту ч. 3 ст. 63 Конституції України, згідно з якою засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду.

Розділом ІІ зазначеного закону (ст.ст. 6–13) визначено загальну структуру, чисельність Державної кримінально-виконавчої служби. На підставі аналізу змісту другого розділу зазначеного закону можна визначити три рівні ДКВС України:

1. Координуючий – центральний орган виконавчої влади з питань виконання покарань зі спеціальним статусом.

2. Регіональний – територіальні органи управління.

3. Місцевий – органи і установи виконання покарань (виправні колонії, арештні доми, виховні колонії, слідчі ізолятори, кримінально-виконавчі інспекції, воєнізовані формування, підприємства установ виконання покарань) [304, с. 28].

У статті 6 зазначеного закону визначено структуру та чисельність ДКВС України, зміст якої в певній мірі перекликається із Законом України від 2 березня 2000 р. № 1526-ІІІ «Про загальну структуру і чисельність кримінально-виконавчої системи України». Разом з тим зазначеним законом у структурі ДКВС було передбачено також і лікувально-трудові профілакторії. Як зазначалось нами раніше, включення в структуру ДКВС ЛТП було не зовсім логічним, оскільки діяльність ЛТП, на відміну від органів і установ виконання покарань, не спрямована на одержання такого сфокусованого результату, яким є реалізована кара в кримінально-виконавчій діяльності [543, с. 12].

Окремим структурним елементом ДКВС України в ст. 13 закону визначено підприємства установ виконання покарань, які є державними підприємствами, що здійснюють господарську діяльність для професійно-технічного навчання засуджених. Правовий статус зазначених підприємств регламентований ч.ч. 1–11 ст. 13 цього закону.

При характеристиці підприємств ДКВС варто підкреслити, що будь-яка сфера суспільних відносин вимагає організаційно-правового регулювання з метою недопущення зловживань як усередині системи, так і при впливі на неї зовні. Стосується це і закріплення нових правових форм діяльності підприємств кримінально-виконавчої системи, яка на сьогодні відзначається активними реформуючими процесами та набуттям нового демократичного статусу. У її виробничій галузі таких прогресивних змін не спостерігається, хоча вона с

важливою складовою процесу ресоціалізації засуджених. Тож постало завдання дослідження організаційно-нормативного регулювання діяльності підприємств установ виконання покарань та знаходження оптимального співвідношення їх організаційно-правових форм на сучасному етапі розвитку нашої держави.

Організаційно-правове регулювання діяльності підприємств кримінально-виконавчих установ пов'язане державним управлінням усією кримінально-виконавчою системою, що здійснюється з метою найбільш ефективного її розвитку шляхом поточного управління та перспективного планування. Його ефективність зумовлена врахуванням низки чинників: 1) характеру політики держави щодо ефективності використання основних засобів ресоціалізації засуджених; 2) різних умов утримання засуджених в установах виконання покарань відкритого та закритого типів; 3) фактичного спрямування діяльності підприємств кримінально-виконавчої системи на виконання основного її завдання; 4) організаційно-правових особливостей функціонування підприємств установ виконання покарань; 5) економічної відсталості зазначених суб'єктів; 6) неспроможності державного бюджету фінансувати усі потреби виправної системи [85, с.185–186].

Розділ ІІІ (ст.ст. 14–15) присвячений персоналу ДКВС України, в ньому визначено порядок його підбору, а також призначення, підготовки, перепідготовки, підвищення кваліфікації.

Вбачається, що навіть найдосконаліше законодавство, яке базується на демократичних, гуманістичних принципах, ще не гарантує успішного досягнення поставлених перед ним завдань без кваліфікованого, професійно підготовленого персоналу органів і установ виконання покарань, які покликані його застосовувати. Першоосновою підбору кваліфікованого персоналу кримінально-виконавчої системи є чітке визначення його правового статусу, який до червня 2005 р. був фактично не визначений [304, с. 27].

Важливо підкреслити, що згідно з ч. 2 ст. 14 служба в ДКВС України є державною службою особливого характеру. Час проходження служби в ДКВС України зараховується до страхового стажу, стажу роботи за спеціальністю, а також до стажу державної служби відповідно до закону.

В попередніх розділах дослідження неодноразово наголошувалось, що значна кількість проблем, пов'язаних з ефективним функціонуванням КВС в значній мірі залежить не тільки від достатнього фінансування та ресурсного забезпечення цієї системи, але і від підбору кваліфікованого й зацікавленого у службі персоналу. На це особливу увагу звернено в МСП, у яких питанням належного підбору та ефективності діяльності приділено 9 пунктів (п.п. 46–54). Ще більше уваги персоналу кримінально-виконавчої служби було приділено в ЄПП (1987 р.), у яких питанню кваліфікованих кадрів була присвячена окрема частина III, яка містила понад 40 рекомендаційних новел. Зокрема у п. 54.1 зазначалося, що в'язнична адміністрація ретельно підбирає кадри для подальших призначень, приділяючи особливу увагу їхній сумлінності, людяності, високому рівню професійної підготовки та особистої придатності до служби. Далі в зазначених Правилах наголошувалось, що співробітники цієї служби повинні гарантовано обіймати свої посади за умови належної поведінки, ефективної роботи, доброго стану фізичного та психічного здоров'я і належного рівня освіти. Заробітна плата має бути достатньою для того, щоб залучати та утримувати придатних для цієї роботи чоловіків і жінок. Враховуючи важкий характер роботи, умови праці мають бути сприятливими та передбачати службові пільги.

На важливість підбору персоналу кримінально-виконавчої служби та забезпечення ефективності їхньої діяльності у своїх наукових працях неодноразово звертали увагу провідні українські вчені-пенітенціаристи, передусім І. Г. Богатирьов, Т. А. Денисова, О. М. Джужа, О. Г. Колб, І. М. Копотун, М. С. Пузирьов, А. Х. Степанюк, В. М. Трубников, О. О. Шкута, І. С. Яковець та ін.

Питанням організаційно-правових засад формування та функціонування персоналу установ виконання покарань присвятив у 2003 р. дисертаційне дослідження А. О. Галай [47].

Враховуючи рекомендації міжнародних стандартів та вчених-пенітенціаристів, зарубіжний досвід, вищеназваний закон приділив персоналу кримінально-виконавчої служби три окремі розділи (розділи III–V).

Зокрема, розділом III (ст.ст. 14–15) визначено порядок підбору персоналу, призначення, підготовки, перепідготовки, підвищення кваліфікації. Важливо підкреслити, що згідно з ч. 2 ст. 14 служба в ДКВС України є державною службою особливого характеру. Час проходження служби в ДКВС України зараховується до страхового стажу, стажу роботи за спеціальністю, а також до стажу державної служби відповідно до закону.

Розділом IV (ст.ст. 18–20) визначено права та обов'язки посадових і службових осіб органів і установ виконання покарань, а також слідчих ізоляторів, а розділом V (ст.ст. 21–23) регламентується правовий та соціальний захист персоналу ДКВС України.

Чітка регламентація прав і обов'язків персоналу ДКВС суттєво сприяє підтриманню правопорядку в установах КВС та сприяє забезпеченню правового режиму законності. Зокрема, положення статті 18 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» передбачає, що посадові та службові особи органів і установ виконання покарань, слідчих ізоляторів зобов'язані (ч. 1): припиняти адміністративні правопорушення, що посягають на встановлений законодавством порядок і умови виконання та відбування кримінальних покарань (п. 9); брати участь у боротьбі з тероризмом у межах своїх повноважень (п. 13); забезпечувати охорону, ізоляцію та нагляд за засудженими і особами, узятими під варту; здійснювати заходи щодо розшуку осіб, які вчинили втечу з установ виконання покарань і слідчих ізоляторів, та засуджених, які ухиляються від покарань, не пов'язаних з позбавленням волі (п. 11). Вони також мають право (ч. 2): тимчасово обмежувати або забороняти відповідно до законодавства рух транспорту на прилеглих до установ виконання покарань та слідчих ізоляторів територіях, не допускати громадян на ці території або зобов'язувати їх там залишатися чи покинути ці території з метою додержання вимог режиму, захисту життя і здоров'я громадян (п. 3); у разі здійснення заходів щодо розшуку та затримання засуджених і осіб, узятих під варту, які вчинили втечу, або засуджених, які ухиляються від відбування покарання, у місцях, де імовірна їхня поява (п. 4): а) входити безперешкодно в будь-який час доби на територію і в приміщення підприємств,

установ і організацій, а за згодою власників – також у жилі та підсобні приміщення громадян і перебувати в них; б) зупиняти та проводити огляд транспортних засобів; в) перевіряти у громадян документи, що посвідчують їхню особу; г) затримувати і доставляти до правоохоронних органів осіб, які розшукуються; ґ) проводити особистий огляд затриманих осіб та речей, що знаходяться при них; одержувати безперешкодно від підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності та об'єднань громадян відомості, матеріали та іншу допомогу, необхідні для виконання покладених завдань (п. 5).

Таким чином, зазначене свідчить про наявність у персоналу ДКВС України значних повноважень, які передбачають можливість правообмежень громадян за тих чи інших обставин. Проте відсутність спеціальної норми у Кодексі України про адміністративні правопорушення повністю нівелює ці повноваження. Адже не передбачено жодної санкції за невиконання законних (в межах повноважень) вимог працівника ДКВС України.

Отже Кодекс України про адміністративні правопорушення необхідно доповнити спеціальною статтею, в якій передбачити відповідальність громадян за злісну непокору законному розпорядженню або вимозі працівника Державної кримінально-виконавчої служби України.

На наш погляд, заповнити зазначену прогалину можливо трьома способами:

1. Доповненням суб'єктного складу частини першої статті 185 Кодексу України про адміністративні правопорушення працівниками ДКВС України.

2. Доповненням існуючої статті 185 частиною другою наступного змісту: «Злісна непокора законному розпорядженню або вимозі працівника ДКВС України при виконанні ним службових обов'язків».

3. Формуванням нової статті, яка би комплексно передбачила відповідальність за невиконання вимог працівника ДКВС України.

Такі зміни приведуть до повноцінної реалізації повноважень працівників ДКВС України, дозволять ефективно та безперешкодно виконувати свої службові обов'язки, що в кінцевому результаті підвищить дисципліну та правопорядок як в

самій системі органів та установ ДКВС України, так і під час їхньої взаємодії з державними та громадськими інституціями, а також окремими громадянами.

Важливе значення в структурі Закону «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» займає розділ V, який регламентує правовий та соціальний захист персоналу ДКВС. Варто підкреслити, що функціонування персоналу ДКВС на момент прийняття вищезазначеного закону здійснювалось у вкрай складній економічній, політичній, соціальній та правовій ситуації: за умов переповненості установ виконання покарання засудженими, ускладненою оперативною обстановкою в них, незадовільним економічним станом та рівнем фінансово-матеріального забезпечення персоналу, погіршенням криміногенного складу та зростанням кількості правопорушень, які вчиняються як засудженими, так і персоналом, неналежними умовами праці персоналу та плинністю кадрів системи.

Як зазначав А. О. Галай, особливістю стану функціонування персоналу установ виконання покарання в Україні є загострення організаційних проблем, зумовлене:

– недостатньо зваженим та форсованим виокремленням кримінально-виконавчої системи у підпорядкування центрального органу виконавчої влади зі спеціальним статусом – ДДУПВП, без реального організаційно-правового та матеріально-технічного забезпечення діяльності її персоналу;

– неналежним нормативно-правовим регулюванням статусу та процедур проходження служби персоналом кримінально-виконавчої системи, зокрема, незважаючи на виділення кримінально-виконавчої системи зі складу Міністерства внутрішніх справ України у 1998 р., до прийняття зазначеного закону служба персоналу системи визначалась Законом України «Про міліцію» та Положенням про проходження служби рядовим і начальницьким складом ОВС;

– понаднормовим навантаженням персоналу, зумовленим загальним зростанням рівня злочинності, переповненням установ виконання покарання, змінами кримінального законодавства, відміною смертної кари, зростанням рівня злочинності, скороченням кількості працівників;

– недостатнім впровадженням науково обґрунтованих засад організації персоналу установ виконання покарання та пов’язаними з цим недоліками в організаційній структурі виправних закладів;

– частою зміною рішень організаційно-правового характеру щодо основних питань формування та функціонування персоналу, яке зумовлює лише поверхові зміни, не торкаючись суті та механізму вирішення проблем;

– прагненням кожного підрозділу установ виконання покарання вирішити, насамперед, свої функціональні завдання, часто на шкоду взаємодії, спрямованій на реалізацію загальних, головних цілей закладу;

– стереотипами поведінки працівників установ виконання покарання, неготовністю їх до реалізації цілей діяльності установи на нових, сучасних засадах;

– кризою та трансформаційними змінами у сфері економіки в Україні, які зумовили неналежні матеріально-технічне забезпечення та гарантії ефективної діяльності персоналу установ, зокрема, через залежність фінансового забезпечення працівників виробничого сектора установ від результату роботи засуджених вони нерегулярно багато років отримували зарплату [47, с. 47–48].

Однак тогочасні організаційні та фінансово-економічні проблеми КВС занижували вимоги до підбору, навчання та підвищення професійної підготовки кадрів ДКВС.

Кардинальних змін у цьому напрямі протягом багатьох років так і не відбулося. На це звернув увагу у 2013 р. начальник управління Державної пенітенціарної служби України у Хмельницькій області – Т. В. Якимчук. На його думку, під час прийому на роботу працівників, крім дотримання формальних вимог, основним об’єктом уваги має бути рівень інтелекту кандидата, його фізична та розумова придатність, індивідуальні якості та здібності. Всі кандидати мають володіти такими позитивними якостями, які дадуть змогу осягнути як складність правових норм, так і людей, з якими їм доведеться працювати. При цьому під час відбору кандидатів слід виходити з того, що професійна діяльність співробітників ДКВС України, зважаючи на її зміст та завдання, у переважній більшості випадків належить до особливих (складних) видів діяльності. Співробітники органів та

установ виконання покарань зазвичай мають справу з важким у соціальному відношенні контингентом, для якого притаманна наявність асоціальних установок, некерованість, агресивність, прихований характер злочинної діяльності, нерідко вороже ставлення до співробітників.

Підготовка кадрів як при прийомі на роботу, так і в подальшому необхідна для створення колективу висококваліфікованих особистостей, що забезпечить досягнення і підтримання високого рівня діяльності установи. Початкова підготовка повинна концентруватись, перш за все, на оволодінні навичками, необхідними для підтримання безпеки і порядку, знанні законів, основ методів забезпечення контролю.

Подальше навчання має спрямовуватися на розвиток цих навиків, підтримання персоналу на рівні сучасних стандартів з урахуванням актуальних вимог щодо формування дієвого резерву на висунення. Дуже важливо, щоб спеціальне навчання за місцем роботи було досить ефективним і доступним для обдарованих і здібних працівників, які могли б у майбутньому займати більш високі посади в службовій ієрархії.

Не менша роль відводиться також і навчанню перспективних співробітників у вищих навчальних закладах. Такий порядок, при дотриманні визначених умов і гласності, повинен стати стимулом для підвищення професійного рівня співробітників і, в певній мірі, гарантією, що досвідчені працівники зможуть розкрити свій потенціал в умовах розвитку кримінально-виконавчої системи [615, с. 497].

Вбачається за доцільне звернути також увагу на розділ VII вищезгаданого закону, яким передбачено контроль і нагляд за діяльністю ДКВС України. Зміст цього розділу є логічним продовженням змісту глави 4 КВК України. При цьому варто зазначити, що із змісту зазначеного розділу та глави випливає питання не тільки контролю за діяльністю як кримінально-виконавчої служби зокрема, так і кримінально-виконавчої системи в цілому, але і питання щодо взаємодії органів і установ ДКВС з іншими правоохоронними органами.

На закінчення розкриття характеристик цього підрозділу доцільно звернути увагу на термін «органи та установи виконання покарань», який широко використовується не тільки в назві і змісті зазначеного закону, а і в КВК України та практично в усіх чинних законодавчих і підзаконних актах. Водночас варто зазначити, що цей термін використано також і в п.14 ст.92 Конституції України.

Доктринальний аналіз сутності терміна «органи та установи виконання покарань» не дає можливості зрозуміти різницю між терміном «установи» і терміном «органи». Ні в теорії держави і права, ні в науці адміністративного права та теорії управління не дається чітких пояснень з цього питання, хоча, як зазначалось раніше, представниками останньої із названих наук здійснювались досить фундаментальні дослідження з питань управління кримінально-виконавчою службою. Тому ми зробимо спробу розмежувати за розумінням згадані поняття. Вбачається, що в широкому управлінському розумінні всі спеціально створені кримінально-виконавчі інститути є органами держави.

В загальній теорії держави та права більшість вчених під органом держави розуміють окремого державного службовця чи структурно оформлений колектив державних службовців, наділених владними повноваженнями, відповідними матеріально-технічними засобами, утворений на законних підставах для виконання конкретних завдань і функцій держави [138, с. 127].

Одне з найбільш популярних розумінь державних установ зводиться до того, що останні розглядаються як вид державних організацій, на які покладено завдання з реалізації функцій держави в духовній сфері (сфера нематеріального виробництва) [309, с. 102]. Таким чином, кримінально-виконавчі установи займають особливе місце в системі державних установ, оскільки співробітники КВС наділені владними повноваженнями і здійснюють владні функції по відношенню до засуджених, приймаючи правозастосовні рішення, які можуть суттєво впливати на правовий статус цієї категорії громадян та суттєво змінювати порядок і умови відбування засудженими кримінальних покарань.

На підставі загальнотеоретичних викладок можна стверджувати, що у разі керування нормами чинного кримінально-виконавчого законодавства, то до числа

установ, які виконують покарання, можна віднести ті державні організації, які наділені наступними основними ознаками:

1) є органами держави;

2) призначені спеціально для виконання покарань;

3) наділені правом самостійно організовувати і здійснювати виправний вплив, застосовувати до засуджених передбачені законом заходи заохочення та стягнення;

4) є самостійними структурними підрозділами у сфері державного управління.

Такими ознаками наділені установи виконання покарань (арештні доми, кримінально-виконавчі установи), спеціальні виховні установи, слідчі ізолятори та інші органи і установи, передбачені главою 3 КВК України.

Вбачається, що вищезазначені термінологічні розбіжності повинні стати в подальшому предметом дискусійного розгляду науковців і практиків кримінально-виконавчої системи, фахівців у сфері теорії управління, адміністративного права і процесу. Ми лише фіксуємо теоретичні розбіжності, які потребують подальшого теоретичного дослідження.

5.3. Перспективи вдосконалення законодавчих основ вітчизняної кримінально-виконавчої системи в умовах європейської інтеграції України

За перші 15 років існування України як незалежної держави, тобто в період з початку 90-х минулого століття до середини першого десятиліття XXI ст. в нашій державі було здійснено ряд значних заходів, спрямованих на розвиток демократичних процесів, реформування всіх сфер суспільного життя, включаючи й сферу виконання кримінальних покарань.

В зазначений період, як і до теперішнього часу, Україна перебувала і перебуває на перехідному етапі свого розвитку, сутність якого все ще залишається не зовсім осмисленою. Як засвідчує практика постсоціалістичних та пострадянських країн, у процесі суспільної трансформації неминуче виникають кризові явища, масштаби та глибина впливу яких в значній мірі залежить від того, наскільки своєчасно виправляються помилки і усуваються диспропорції, що неминуче

присутні у таких складних та унікальних процесах, якими є реформування суспільства в цілому, правової системи держави та її окремих підсистем. Якщо ж звернутися до визначень і термінів, які дають уявлення про суспільні трансформації «перехідного періоду», то неважко помітити, що вони, як правило, стосуються розвитку економічних, політичних та соціальних інститутів [135, с. 400]. Одним із таких соціальних інститутів є інститут виконання кримінальних покарань, який є складовою частиною правової системи нашої держави. Під впливом глобалізації відбувається трансформація у правовій системі та всіх її складових частинах.

Для України значущість систематичного аналізу глобалізації пояснюється перш за все тим, що наша держава перебуває в процесі входження до глобалізаційного простору, а такий простір характеризується відсутністю належного правового механізму, який би забезпечував цей процес. Елементами даного механізму виступають засади зовнішньої і внутрішньої політики України, правові конструкції, що забезпечують примат міжнародного права щодо національного, норми, що регулюють процес імплементації норм міжнародного права у внутрішнє законодавство. Саме на це звертають увагу окремі науковці нашої держави [175, с. 146–147].

Водночас, незважаючи на суттєві політичні, економічні та соціальні проблеми, в Україні тривав процес правової інтеграції, гармонізації та уніфікації всіх галузей права, включаючи і кримінально-виконавче. Цей процес здійснювався на основі реалізації принципу верховенства права, фундаменталізації прав людини, визнання права на справедливий судовий розгляд та забезпечення ефективного виконання судових рішень, включаючи і виконання кримінальних покарань [577, с. 57].

Основними напрямами створення законодавчих основ становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України у обраний нами період з 1990 по 2005 рр. стали:

а) внесення численних змін і доповнень у існуючі закони УРСР;

б) розробка та прийняття принципово нових законодавчих актів молодої Української держави;

в) прийняття указів Президента України, постанов Верховної Ради України, постанов Кабінету Міністрів України, які прямо чи побічно стосувались функціонування КВС і були спрямовані на здійснення організаційно-правових заходів та ліквідацію окремих прогалин у законодавчому регулюванні функціонування КВС.

Як зазначалось раніше, протягом досліджуваного періоду було прийнято: близько 90 Законів України, більше 15 Постанов Верховної Ради України, близько 40 Указів Президента України та понад 90 Постанов Кабінету Міністрів України.

Значна кількість перерахованих НПА стала засобом реалізації Україною зобов'язань перед Радою Європи і дала змогу досягти суттєвих позитивних зрушень у реформуванні КВС нашої держави. Ці позитивні зрушення проявились у суттєвій гуманізації процесу виконання та відбування покарань, демілітаризації та виведення установ КВС із підпорядкування МВС України, вдосконаленні форм і методів психолого-педагогічного впливу на засуджених, частковому поліпшенні комунально-побутового та медико-санітарного забезпечення осіб, які перебували у місцях обмеження і позбавлення волі, створенні основи професійної підготовки та перепідготовки персоналу органів та установ КВС.

Створення законодавчих основ становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України дало підстави міжнародним організаціям та їх експертам переважно позитивно оцінити більшість здійснюваних нормотворчих заходів з реформування КВС. Важливим етапом процесу реформування цієї системи було прийняття кримінально-виконавчого кодексу України та Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України». Таким чином є всі підстави для констатації того факту, що протягом перших 15 років незалежності України було створено значне правове підґрунтя для подальшого розвитку КВС нашої держави. В зазначений період, крім суттєвого оновлення національного кримінально-виконавчого законодавства, було здійснено ряд практичних спроб реорганізації, удосконалення, модернізації, підвищення ефективності функціонування КВС нашої держави. Однак, як зазначає І. С. Яковець, досягти суттєвих змін у 2005 р. та в наступні роки у цьому процесі фактично ще не вдалося [616, с. 5].

Такий висновок зроблено не тільки українськими вченими-пенітенціаристами, а й міжнародними експертами. Зокрема, відповідно до статті 7 Європейської Конвенції про запобіганням катуванням і нелюдському або принизливому поводженню або покаранню, 9–21 жовтня 2005 р. делегація Європейського комітету у запобіганні катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню відвідала Україну. Візит проводився в рамках програми періодичних візитів Комітету в 2005 р. Це був п'ятий візит в Україну [87, с. 153]. Європейськими експертами відзначено значну роботу з питань удосконалення національного законодавства у сфері виконання покарань та деякі позитивні організаційно-правові заходи з його виконання. Водночас зазначено, що реформування КВС відбувається вкрай повільно. Особливо багато проблем мали місце у зв'язку з переповненням виправних колоній і особливо СІЗО. Так, незважаючи на суттєве скорочення неправомірних дій по відношенню до засуджених та ув'язнених, такі дії продовжують мати місце. Вкрай повільно реконструюються житлові приміщення для засуджених та ув'язнених, тому комунально-побутові умови цієї категорії громадян у більшості випадків залишались незадовільними. Продовжують мати місце суттєві проблеми з медичного обслуговування засуджених [87, с. 159–186].

На підставі викладеного можна стверджувати, що висновки нашого дослідження в цілому збігаються з думкою окремих українських вчених-пенітенціаристів, а також міжнародних експертів. Такі висновки можна сформулювати у трьох основних позиціях:

1. Законодавчі основи національного законодавства у сфері виконання кримінальних покарань за 15 років незалежності України суттєво вдосконалились і за більшістю своїх нормативно-правових характеристик стали в значній мірі відповідати Міжнародним стандартам поводження з ув'язненими. Опитування ветеранів КВС, які працювали в системі в період з 1990 по 2005 рр., показало, що зміни в нормативному регулюванні виконання та відбування покарань протягом 1990–2002 рр. визнали позитивними 75,7% опитуваних, а частково позитивними –

7,1%. Зміст же КВК України оцінили позитивно 77,1 % опитуваних, а частково позитивно – 8,6%.

2. Комунально-побутові умови, медичне обслуговування та практика виконання кримінальних покарань, зокрема в місцях позбавлення волі та в слідчих ізоляторах, поліпшувалися вкрай повільно. Результати опитування показали, що особливо незадовільним був такий стан у слідчих ізоляторах. Важливо підкреслити, що лише 4,3% опитуваних умови перебування в СІЗО визнали частково позитивними, але жоден із опитаних не визнав у цілому умови перебування в СІЗО позитивними. А 11,4% опитаних не змогли дати відповідь на це питання, оскільки з функціонуванням СІЗО знайомі недостатньо.

3. Мали місце суттєві проблеми щодо комплектування органів і установ виконання покарань кваліфікованими кадрами, що зумовлено низьким рівнем соціальної захищеності персоналу, членів їх сімей внаслідок недостатнього фінансування видатків на соціальні потреби, відсутності відомчих спеціалізованих медичних закладів для надання амбулаторно-поліклінічної і стаціонарної допомоги, недостатнього рівня грошового забезпечення.

Опитування ветеранів КВС, які працювали в системі в період з 1990 по 2005 рр., показало, що лише 8,7% задоволені своїм теперішнім соціальним статусом, 21,4 – частково, 52,8 – незадоволені, а 17,1% опитуваних не змогли дати однозначної відповіді на це питання. На запитання про те, чи хотіли б вони, щоб їхні діти чи внуки працювали у кримінально-виконавчій системі, лише 4,3% опитуваних дали стверджувальну відповідь, 61,4 – не хотіли б цього, а 34,3 % не змогли дати однозначної відповіді на це питання [271, с. 376, с. 449].

Причиною недоукомплектованості кадрів ДКВС України, на думку 68,5% опитаних, є низький рівень заробітної плати, 14,3 пояснили цю причину непрестижністю професії співробітника КВС, близько 14% – складними умовами праці [271, с. 376, с. 449].

Протягом досліджуваного періоду на загальнодержавному рівні приймались різноманітні програми з різних напрямів реформування КВС. Проте якщо програми нормативного регулювання діяльності цієї системи, хоча і зі значним запізненням, в

більшості випадків все ж таки реалізовувались, то програми із двох останніх вищезазначених напрямів виконувалися в незначному обсязі і тому не давали бажаних результатів.

Не поліпшилась ситуація в досліджуваній сфері і після 2005 року, коли в основному були сформовані законодавчі основи розвитку кримінально-виконавчої системи і виникли нагальні проблеми з їх реалізацією. Одними із основних причин такого стану справ були недостатнє фінансування урядових програм та неефективне використання виділених на них державних коштів. Підтвердженням цього може бути приклад реалізації Державної програми покращення умов тримання засуджених та осіб, узятих під варту, на 2006–2010 роки, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 3 серпня 2006 р. № 1090 [382]. Зазначену Програму було профінансовано лише на 5,7 % від запланованих обсягів. Внаслідок цього та через неефективну управлінську діяльність ДДУПВП зазначена програма була фактично провалена, жоден із її заходів у запланованому обсязі не реалізований, а часткове виконання окремих з них не сприяло суттєвому покращенню умов тримання засуджених та осіб, взятих під варту [616, с. 26].

Проте Указом Президента України від 25 квітня 2008 року № 401/2008 [418] було схвалено Концепцію реформування Державної кримінально-виконавчої служби України. Документ задекларував положення щодо оцінки та подальшого удосконалення системи виконання покарань та приведення її у відповідність до міжнародних норм забезпечення додержання вимог Конституції України і Законів України, європейської етики, принципів позапартійності, політичної незаангажованості, відкритості для взаємодії з національними і міжнародними інституціями.

Зокрема в Концепції було вказано на необхідність вирішення таких важливих питань, як:

– розроблення нових моделей установ виконання покарань для засуджених жінок та неповнолітніх;

– впровадження сучасних підходів до організації виробничої діяльності органів та установ виконання покарань, забезпечення професійно-технічного навчання серед засуджених у нових ринкових умовах;

– удосконалення роботи кримінально-виконавчої інспекції за зразком служб пробації європейських держав;

– поліпшення умов виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання злочинам серед засуджених, недопущення катувань та нелюдського поводження з ними;

– подальше удосконалення механізму правового регулювання діяльності кримінально-виконавчої служби та створення системи підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації її персоналу, а також його правового і соціального захисту.

Концепція передбачала розробку управлінської моделі механізму функціонування кримінально-виконавчої служби та збільшення контролю громадськості у ракурсі додержанням прав і свобод ув'язнених та засуджених до кримінальних покарань.

Передбачалось удосконалення механізму правового регулювання кримінально-виконавчої служби відповідно до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.), а також до практики Європейського Союзу з прав людини та Європейських пенітенціарних правил.

Етапи реалізації Концепції передбачали десятирічний термін.

На виконання вищезазначених положень Концепції реформування кримінально-виконавчої служби України, схваленої Указом Президента України від 25 квітня 2008 р. № 401/2008, Кабінетом Міністрів України було видано Розпорядження від 26 листопада 2008 р. № 1511-р «Про схвалення Концепції Державної цільової програми реформування Державної кримінально-виконавчої служби на період до 2017 року» [483], а також Указ Президента України від 8 квітня 2008 р. № 311/2008 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 лютого 2008 р. «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів» [476]. Мета даної Програми полягала в подальшому

вдосконаленні діяльності ДКВС, підвищенні престижу професії працівника цієї служби.

Програма визначила такі шляхи та способи розв'язання зазначених проблем:

– запровадження превентивних механізмів запобігання катуванням, відповідно до факультативного протоколу до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання;

– функціонування ДКВС на принципах підзвітності, прозорості, взаємодії центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та громадськості;

– створення захищеної єдиної автоматизованої інформативно-аналітичної системи ДКВС відповідно до міжнародних договорів щодо захисту персональних даних;

– удосконалення системи підготовки персоналу ДКВС, підвищення рівня соціального захисту, наукового забезпечення діяльності установ виконання покарань та слідчих ізоляторів, розвиток їх матеріально-технічної бази.

Програму планувалося здійснити у два етапи:

– на першому етапі (2008–2012 роки) передбачалось удосконалення нормативно-правової бази у відповідності з міжнародними нормами, впровадження позитивного європейського досвіду, а також створення навчальних закладів ДКВС;

– на другому етапі (2013–2017 роки) – передбачалось приведення діяльності органів і установ виконання покарань та слідчих ізоляторів у відповідність до європейських стандартів та створення умов для функціонування служби пробації.

Вищезазначені напрями вдосконалення кримінально-виконавчої системи України були покликані сприяти наближенню її законодавчих основ до вимог ЄПП та запровадженню прогресивної практики діяльності органів та установ виконання покарань.

Практична реалізація вищезазначених Концепції та Програми дозволила б суттєво покращити функціонування КВС. Однак вони, як і більшість попередніх, залишилися лише бажаними намірами. Підтвердженням цього стало оприлюднення на початку 2011 р. результатів проведеного Рахунковою палатою України аудиту

діяльності ДКВС України, в яких зазначалося, що численні спроби реформування пенітенціарної системи виявились неефективними, а причина цього криється саме в недосконалості підходів до вирішення проблем, які потребували свого розв'язання [616, с. 26].

На підставі викладеного можна дійти висновку, що подальше реформування КВС в значній мірі продовжувалось переважно лише на папері. Свідченням цього стала схвалена Указом Президента України №631/2012 від 8 листопада 2012 р. Концепція державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України [416]. В цій Концепції зазначалося, що, незважаючи на вжиті заходи, існуюча система виконання кримінальних покарань та попереднього ув'язнення, побудована ще за радянських часів, не відповідає сучасному рівню соціально-економічного розвитку суспільства та принципам гуманізму і поваги до прав і свобод людини у процесі виконання покарань; украй незадовільними є умови тримання засуджених та осіб, узятих під варту; на неналежному рівні залишається стан медичної допомоги засудженим, хворим на соматичні та психічні захворювання, інфекційні хвороби, туберкульоз та ВІЛ/ СНІД; низький рівень організації соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими не забезпечує умов для ефективної індивідуальної корекції їх поведінки, призводить до непоодиноких випадків суїцидів в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах, непідготовленості до життя після звільнення з установ виконання покарань і, як наслідок, до значної кількості випадків рецидиву.

З метою реалізації зазначеної Концепції Кабінетом Міністрів України 29 квітня 2013 р. було затверджено Державну цільову програму реформування Державної кримінально-виконавчої служби на 2013–2017 роки [384]. Однак 5 березня 2014 р. виконання цієї Програми було припинено (вбачається, що у зв'язку із суттєвим ускладненням політичної ситуації в нашій державі) [81].

Мотиви припинення виконання Державної цільової програми реформування Державної кримінально-виконавчої служби на 2013–2017 роки з урахуванням політичної ситуації в державі, яка склалася на той час, є зрозумілими. Водночас порівняльний аналіз змісту вищезазначеної Концепції, а також Державної цільової

програми реформування ДКВС України з Постановою Кабінету Міністрів Української РСР від 11 липня 1991 р. «Про Основні напрями реформи кримінально-виконавчої системи в Українській РСР» [434] свідчить про наявність значної кількості існуючих раніше проблем кримінально-виконавчої системи протягом більш як 20-ти років.

Для подальшого розвитку та вдосконалення КВС, зокрема практики виконання та відбування покарань необхідно було створити відповідну стратегію, тобто управління КВС, яке ґрунтувалося б на науково обґрунтованих і довготривалих прогнозах [530, с. 863]. Однак за відсутності стратегії реформування системи виконання покарань та попереднього ув'язнення на державному рівні не вдалося сформувати взаємоузгоджену, комплексну систему діяльності центральних та місцевих органів виконавчої влади, спрямовану на ефективне вирішення загальнодержавних проблем із поліпшення умов утримання засуджених та осіб, узятих під варту. Як наслідок, умови їх тримання не завжди відповідають вимогам чинного національного законодавства і особливо європейським нормам і стандартам та не забезпечують безумовного дотримання прав людини і громадянина в місцях позбавлення волі, а також під час перебування в СІЗО [616, с. 26–27].

Паралельно з прийняттям згаданих Концепцій та Програм в Україні здійснювалися не завжди продумані і належним чином підготовлені заходи з реорганізації державних структур, включаючи і ДДУПВП України.

Зокрема, ще в досліджуваний період, 12 лютого 2005 року Кабінет Міністрів України, розглядаючи на своєму засідання питання про засади реформування системи центральних органів виконавчої влади, відніс до переліку органів, що ліквідуються, і ДДУПВП з покладенням його функцій на Міністерство юстиції України [85, с. 19]. Таке рішення стало для працівників кримінально-виконавчої системи не тільки несподіваним, але і не зовсім зрозумілим. Адже в зазначений період здійснювалась активна робота з доопрацювання проєкту закону «Про Державну кримінально-виконавчу службу України».

Менш, ніж через рік, Постановою Кабінету Міністрів України від 17 травня 2006 р. № 683 «Про внесення змін до переліку центральних органів виконавчої

влади, діяльність яких спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через відповідних міністрів» було визначено, що діяльність Державного департаменту України з питань виконання покарань повинна спрямовуватися та координуватися Кабінетом Міністрів через Міністра юстиції [353]. Такий підхід суперечив чинному на той час законодавству, зокрема, Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу», який визначив, що на ДКВС України покладається завдання щодо здійснення єдиної державної політики у сфері виконання кримінальних покарань. В цьому ж законі було зазначено, що в ДКВС входить центральний орган виконавчої влади з виконання покарань зі спеціальним статусом.

Із вищезазначеного виникло очевидне запитання про побудову відносин між ДДУПВП і Міністром юстиції у зв'язку з тим, що останній не був наділений компетенцією щодо фактично рівного за статусом відомства. Таким чином, зазначене рішення Кабінету Міністрів України з формально-юридичної та й практичної точки зору було неможливо виконати [85, с. 20].

Наступним кроком Кабінету Міністрів України стало видання Постанови від 11 липня 2007 р. № 916 «Про затвердження Положення про Державний департамент України з питань виконання покарань» [397]. Звертає на себе увагу той факт, що підзаконним нормативно-правовим актом вирішувалось питання стосовно центрального органу виконавчої влади, діяльність якого визначено правовим актом вищої юридичної сили – законом. Тому цілком логічним стало видання 2 серпня 2007 р. Указу Президента України № 677/2007 [412], який зупинив дію цієї Постанови. Водночас були наведені аргументи, що нормативно-правовим актом Кабінету Міністрів України визначено правові основи діяльності ДДУПВП. Це не відповідало положенню п. 14 ч. 1 ст. 92 Конституції України, за яким організація і діяльність органів і установ виконання покарань визначаються виключно законом. Крім того, оскільки здійснення функцій органами і установами виконання покарань, зокрема ДДУПВП, безпосередньо зачіпає основні права та свободи людини і громадянина, врегулювання зазначених питань постановою Кабінету Міністрів України не відповідало й п. 1 ч. 1 ст. 92 Конституції України.

Водночас, видавши названу постанову, Кабінет Міністрів України порушив також і положення ч. 2 ст. 8 Конституції України, згідно з якими нормативно-правові акти мають прийматися на основі Конституції України і відповідати їй, ч. 2 ст. 6, ч. 2 ст. 19 та ч. 3 ст. 113 Основного Закону держави, які зобов'язують Кабінет Міністрів України керуватися у своїй діяльності, зокрема, Конституцією України, діяти в межах, на підставі та у спосіб, що нею передбачені.

Формальним з точки зору практичної реалізації став і Указ Президента України від 9 грудня 2010 р за № 1085/2010 «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» [429]. ДДУПВП було реорганізовано у Державну пенітенціарну службу України. Відповідно Державна пенітенціарна служба України стала центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра юстиції України [429].

Вбачається, що зазначений указ фактично не впровадив принципово нових рішень у систему управління діяльністю ДКВС України. Незважаючи на це, ряд практиків розцінили зазначений Указ Президента України в якості важливого кроку на шляху подальшого реформування ДКВС України. Зокрема начальник Управління Державної пенітенціарної служби в Хмельницькій області Т. В. Якимчук зазначав, що 2010 рік став початком якісно нового етапу реформування Державної кримінально-виконавчої служби. Створення на базі Державного департаменту України з питань виконання покарань Державної пенітенціарної служби України є відображенням стратегічного курсу державної політики у напрямку соціальної переорієнтації процесу виконання кримінальних покарань з урахуванням міжнародних стандартів, законності, гуманізму, демократизму та справедливості, а також сучасної світової пенітенціарної доктрини [615, с. 496]. Вбачається, що викладена думка зазначеного керівника стала лише даниною тогочасних традицій і абсолютно не ґрунтувалась на реальних фактах.

18 травня 2016 р. Кабінетом Міністрів України було видано Постанову №343 [82], згідно з якою з метою оптимізації діяльності центральних органів виконавчої влади системи юстиції, раціонального використання бюджетних коштів Кабінет Міністрів України прийняв рішення про ліквідацію Державної пенітенціарної

служби, поклавши на Міністерство юстиції завдання і функції з реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань та пробації. Отже Міністерство юстиції стало правонаступником Державної пенітенціарної служби в частині реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань та пробації. Результати нашого опитування показали, що лише 21,4% колишніх співробітників КВС вважають за доцільне перебування цієї служби у складі Міністерства юстиції, 61,4 – вважають оптимальним рішенням перебування кримінально-виконавчої служби у складі самостійного центрального органу виконавчої влади, лише 12,9 – вважають доцільним повернути КВС у підпорядкування МВС України, а 5,7 % опитаних остаточно не визначились з цього питання [271, с. 382, с. 449].

Вбачається, що зазначена постанова стала черговою спробою реорганізації кримінально-виконавчої системи. Наскільки ефективною стане така реорганізація, покажуть час і конкретні результати діяльності у сфері виконання покарань.

Водночас важливо звернути увагу на те, що в умовах європейської інтеграції України перспективи вдосконалення законодавчих основ вітчизняної КВС мають бути окреслені у чіткій відповідності з Міжнародними стандартами з прав і свобод засуджених, а також з урахуванням «спадщини» СРСР.

В юридичній літературі зверталась увага на відмінність постсоціалістичного кримінального-виконавчого законодавства порівняно з міжнародними документами, зумовлену невірним розумінням ідей гуманізації в процесі виконання покарань [145]. Зокрема, в п. 2 ст. 29 Загальної Декларації прав людини [97] зазначається, що обмеження встановлюються законом виключно з метою забезпечення належного визнання та поваги прав і свобод інших та задоволення справедливих вимог моралі, суспільного порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві. Адже гуманність будь-якого обмеження (а отже, і кримінального покарання) Загальна Декларація прав людини визначає в напрямку від держави до обмеженої в правах і свободах та приниженої людини (потерпілого), а від неї – до злочинця. Кримінальне і кримінально-виконавче законодавство України, як і колишнього Союзу РСР, «вбачало» гуманність лише в площині «держава-злочинець». При цьому стає цілком зрозумілим, що подібну «гуманність» значна кількість громадян не може не тільки

сприймати, але навіть і зрозуміти, незалежно від ідеологічної форми її впровадження [145, с. 103]. Вбачається, що така точка зору має під собою певний ґрунт. Тому ми підтримуємо думку тих вчених, які зазначали, що наше кримінально-виконавче законодавство було протягом тривалого часу найбільш жорстким і містило в собі значну кількість властивих тільки йому обмежень [104, с. 4], а жорсткість покарання (на відміну від неминучості) свідчить про низький рівень розвитку цивілізації, про нездоров'я суспільства [236, с. 70].

Вбачається, що з моменту проголошення незалежності законодавчі основи КВС України суттєво пом'якшили режим відбування кримінального покарання, значно розширили права і свободи засуджених і тим самим частково реалізували рекомендаційну норму п. 60 МСП, дещо зменшивши різницю між життям в місцях позбавлення волі і на волі та частково наблизили умови відбування покарання до рівня умов в розвинених європейських країнах. Про це неодноразово підкреслювалось у наукових працях та офіційних виступах як вчених, так і практиків [149; 180; 495; 602; 616]. Безсумнівно, така тенденція вимагає всілякої підтримки і позитивної оцінки. Однак при цьому насторожує інше. Не дивлячись на більш як п'ятнадцятирічний період здійснення поетапної гуманізації відбування покарання у виді позбавлення волі (а отже і розширення прав і свобод цієї категорії громадян), введення ряду покарань, альтернативних позбавленню волі, та часткову їх гуманізацію, відсутні конкретні висновки з цих питань. Адже до теперішнього часу в науковій літературі не тільки з кримінального та кримінально-виконавчого права, а також в кримінології, соціології та при викладі інших дисциплін зі сфери кримінальної юстиції відсутній ґрунтовний аналіз позитивних чи, можливо, негативних наслідків таких змін. Мова йде не про фундаментальні дослідження та висновки, але хоча б якісь попередні висновки про тенденції впливу такої гуманізації на ряд таких факторів, як на мікроклімат в місцях позбавлення волі, поведінку засуджених, зменшення кількості правопорушень і злочинів у місцях позбавлення волі, скорочення повторної злочинності після звільнення тощо. Вбачається, що настав час визначитися з результатами тенденцій по гуманізації з боку фахівців кримінально-виконавчого права, пенітенціарної педагогіки і

психології, соціології тощо. Поки що така інформація в науково-практичній та публіцистичній літературі відсутня. Все це відбувається в період, коли значно активізувались наукові дослідження на рівні не тільки кандидатських, але і окремих докторських дисертацій. Так, в дисертаційних дослідженнях, як правило, вносяться пропозиції лише з подальшого, на думку дослідників, вдосконалення кримінального та кримінально-виконавчого законодавства, теорії управління КВС за окремими сферами і напрямками його здійснення.

Доцільно зазначити, що гуманність і демократичні заходи, які проводяться державою, повинні передусім підвищувати ефективність покарання у вигляді позбавлення волі та інших видів кримінальних покарань, передбачених ст. 51 КК України. Необхідно побудувати такий процес, який, з одного боку, дозволяв би повернути суспільству законослухняних громадян, а з іншого – в необхідних випадках за рахунок досить жорстких заходів оберігати його від найбільш небезпечних злочинних посягань. Це завдання, на нашу думку, поки що не забезпечується. Тобто не забезпечується ефективна діяльність правоохоронних органів по одному із найбільш важливих напрямків правоохоронної діяльності, що не відповідає ознакам правової держави, якою прагне стати Україна, незважаючи на суттєві міжнародні, політичні та соціально-економічні проблеми, які все ще мають місце в сучасній Україні.

Вбачається, що реформування КВС та створення належних умов для відбування кримінальних покарань потрібно здійснювати з урахуванням соціальних та економічних умов окремої держави. Для сучасної України такі рекомендації є надзвичайно актуальними з урахуванням ситуації, яка склалась в нашій державі. Адже процес європейської інтеграції та подальше реформування національної правової системи та її структурних підрозділів суттєво ускладнюється не тільки проблемами правового, економічного, соціального розвитку, але і сучасними політичними реаліями.

Тому на сучасному етапі формування правової держави важливо всі зміни проводити з урахуванням об’єктивних реальностей, зокрема не впадати в крайнощі, в ейфорію ідей гуманізму або протилежну їй – створенню більш жорстких

каральних заходів, пов’язаних з умовами тримання різних категорій засуджених. При визначенні обсягу прав і свобод засуджених потрібно враховувати історичні умови розвитку народу України, менталітет нації, традиції, що склалися в суспільстві, рівень правосвідомості та правової культури тощо [205, с. 164–165].

В процесі нашого дослідження, не дивлячись на певні суперечності і протиріччя, ми загалом позитивно оцінили передусім нормотворчі та в деякій мірі й організаційні заходи з реформування КВС протягом 1990–2005 рр. Після створення законодавчих основ розвитку КВС нашої держави повної та ефективної їх практичної реалізації і до теперішнього часу не вдалось забезпечити. Тому виникає питання про істинні причини малоефективного реформування КВС нашої держави протягом перших і особливо наступних майже 15 років існування Української держави.

Якщо на початковому етапі української незалежності загальновизнаними пріоритетами державотворення стали подолання наслідків тоталітарного режиму і демократизація усього суспільного життя шляхом критичного аналізу й переосмислення законів і нормативних актів радянського періоду, в тому числі й у сфері виконання кримінальних покарань та боротьби зі злочинністю, то на сучасному етапі визначення пріоритетних напрямів відбувається не з «чистого аркуша», а на основі новоствореної й принципово відмінної від попередньої радянської джерельної бази, що сформувалася у процесі державотворення і радикальних суспільних реформ [618, с. 311], які ми охарактеризували в процесі дослідження.

Вбачається, що саме в перші 15 років було створено правове підґрунтя для подальшого реформування кримінально-виконавчої системи у ракурсі дотримання прав людини та гуманізації покарань. В цей період були також закладені законодавчі основи для подальшого розвитку кримінально-виконавчої системи України та її поступової трансформації в пенітенціарну систему.

Висновки до розділу 5

Дослідивши стан реалізації законодавчих основ КВС та перспективи їх розвитку в умовах європейської інтеграції України, ми прийшли до таких висновків:

1. Протягом 2003–2005 рр. в Україні продовжувались євроінтеграційні процеси в усіх сферах суспільного життя (включаючи і сферу виконання кримінальних покарань) шляхом подальшого удосконалення та гармонізації національного законодавства. Активізації цього процесу сприяло прийняття 18 березня 2004 р. Закону України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу».

В контексті євроінтеграційних процесів та гармонізації національного законодавства була затверджена «Програма подальшого реформування та державної підтримки кримінально-виконавчої системи на 2002–2005 роки», а також прийнято КВК України, який здійснив суттєвий вплив на подальший розвиток законодавчих основ КВС України. Набрання кодексом чинності з 1 січня 2004 р. вимагало подальшого здійснення організаційно-правових заходів з ефективного впровадження його норм у функціонування КВС, чому сприяли заходи, передбачені вищезазначеною Програмою. Водночас ефективність функціонування КВС залежала не тільки від успішної реалізації норм цього кодексу, але і від здійснення інших організаційно-правових заходів у рамках виконання зазначеної Програми.

2. Крім прийняття КВК України, Програмою було передбачено урегулювання на законодавчому рівні: а) процесу адаптації осіб після звільнення; б) урегулювання статусу ДКВС; в) посилення державного і громадського контролю за діяльністю органів і установ КВС та залучення громадськості до процесу виправлення і ресоціалізації засуджених; г) визначення перспектив подальшого вдосконалення законодавчих основ вітчизняної КВС в умовах європейської інтеграції України.

3. У липні 2003 р. було прийнято Закон України № 1104-IV «Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк». Зазначений Закон визначив умови і порядок надання соціальної допомоги особам, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, а також засади участі в їх соціальній адаптації органів

виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій і об'єднань громадян. З метою конкретизації окремих положень зазначеного закону 4 листопада 2003 р. був прийнятий спільний наказ МВС України та ДДУПВП №1303/203, який затвердив Інструкцію про організацію здійснення адміністративного нагляду за особами, звільненими з місць позбавлення волі.

Водночас процес соціальної адаптації суттєво ускладнювався через відсутність належної координації між зацікавленими в цій справі відомствами. У зв'язку з цим практично через місяць, а саме 12 грудня 2003 р. був виданий спільний наказ ДДУПВП, МВС України, Міністерства праці та соціальної політики України № 250/1562/342 «Про порядок взаємодії органів і установ виконання покарань, територіальних органів внутрішніх справ та центрів зайнятості населення щодо надання особам, які звільнені від відбування покарання, допомоги в трудовому і побутовому влаштуванні, соціальній адаптації». Практична реалізація Закону України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк», а також двох вищезазначених міжвідомчих наказів лише в незначній мірі сприяла процесу соціальної адаптації звільнених.

4. З метою реалізації норм КВК України, вищезазначеного закону, а також деяких інших законодавчих та відомчих актів нашої держави, 30 серпня 2004 р. Постановою Кабінету Міністрів України №1133 було затверджено Державну програму соціальної адаптації осіб, звільнених з місць позбавлення волі, на 2004–2006 роки, яка передбачила ряд додаткових заходів щодо посилення боротьби з рецидивною злочинністю та надання раніше судимим гарантій щодо їх адаптації до сучасних умов життєдіяльності в суспільстві, залучення їх до суспільно корисної праці, створення системи ресоціалізації.

5. З метою подальшого покращення взаємодії з громадськими організаціями протягом 2003–2004 рр. на загальнодержавному рівні було прийнято низку НПА, кожен з яких був спрямований на покращення діяльності органів і установ КВС:

Закон України від 19 червня 2003 р. «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави»;

– Постанову Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2004 р. №429 «Про затвердження положень про спостережні комісії та піклувальні ради при спеціальних виховних установах»;

– Указ Президента України від 31 липня 2004 р. № 854/2004 «Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики»;

– Постанову Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2004 р. №1378 «Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики».

Прийняття зазначених правових документів сприяло подальшій активізації роботи громадських організацій, активна діяльність яких розпочалась фактично відразу після проголошення незалежності України.

6. Відповідно до п. 14 ст. 92 Конституції України, згідно з яким виключно законами нашої держави визначається діяльність органів і установ виконання покарань, на законодавчому рівні необхідно було передбачити завдання ДКВС України, основні принципи її діяльності, загальну структуру, чисельність та порядок організації її діяльності, права та обов’язки посадових осіб (персоналу) цієї служби, їх правовий та соціальний захист, фінансування тощо. Стосовно персоналу необхідно було передбачити обов’язковий, вичерпний перелік всіх їх діянь, які сприяли б реалізації всієї системи прав і свобод громадян, засуджених до різних видів кримінальних покарань, або тих із них, які перебували в слідчих ізоляторах. Тому важливою віхою та логічним завершенням процесу становлення та розвитку законодавчих основ кримінально-виконавчої системи України, зокрема кримінально-виконавчої служби, стало прийняття Закону України від 23 червня 2005 р. «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», різні варіанти якого розроблялись більше п’яти років.

7. Згідно зі ст. 1 зазначеного закону завданням ДКВС України стало здійснення єдиної державної політики у сфері виконання кримінальних покарань, а ст. 2 цього закону визначила основні принципи діяльності цієї служби. Ці принципи окреслили контури правової основи діяльності цієї служби та в повній мірі

відповідають вимогам міжнародних стандартів, таким як: законність, повага та дотримання прав і свобод людини та громадянина, гуманізм, позапартійність, єдиноначальність, колегіальність при розробці важливих рішень, взаємодія з органами державної влади й місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, благодійними і релігійними організаціями, відкритість для демократичного цивільного контролю.

8. Розділом II зазначеного закону (ст.ст. 6–13) визначено загальну структуру, чисельність ДКВС, зміст якої в певній мірі перегукується з Законом України від 2 березня 2000 р. «Про загальну структуру і чисельність кримінально-виконавчої системи України». Доктринальний аналіз змісту другого розділу зазначеного закону дозволив визначити три рівні ДКВС України: 1) координуючий – центральний орган виконавчої влади з питань виконання покарань зі спеціальним статусом; 2) регіональний – територіальні органи управління; 3) місцевий – органи і установи виконання покарань (виправні колонії, виховні колонії, слідчі ізолятори, кримінально-виконавчі інспекції, воєнізовані формування, підприємства установ виконання покарань). Розділами III–VII визначено перелік осіб, які відносяться до персоналу ДКВС України, порядок їх прийому на роботу, права та обов'язки, правовий та соціальний захист, фінансування ДКВС України та забезпечення її діяльності.

9. З прийняттям Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» фактично завершився п'ятнадцятирічний етап створення законодавчих основ становлення та розвитку КВС і було закладено суттєве правове підґрунтя для вдосконалення КВС нашої держави в умовах європейської інтеграції України. Саме в період 2003–2005 рр. було завершено створення правового підґрунтя для подальшого реформування кримінально-виконавчої системи та поступової трансформації КВС в пенітенціарну систему.

ВИСНОВКИ

У **дисертації** сформульовано та обґрунтовано наукові положення, спрямовані на розв'язання важливої історико-правової проблеми формування законодавчих основ становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України протягом 1990–2005 рр. в контексті розвитку вітчизняного законодавства та становлення незалежної, демократичної, соціальної, правової держави. За результатами дослідження сформульовано такі висновки:

1. З урахуванням предмета дослідження визначено та охарактеризовано п'ять періодів досліджень законодавчих основ становлення і розвитку кримінально-виконавчої системи. Зокрема, перший період тривав від VII ст. до н. е. й до середини XIX ст. н. е. У цей період відбувалось зародження та розвиток прогресивних ідей відносно покарань.

Для другого періоду (з другої половини XIX ст. до першої половини XX ст.) характерним були спроби практичної реалізації прогресивних пенітенціарних наукових положень у контексті ідей гуманізму та справедливості.

Третій період визначено з другої половини XX ст. і до 1990 року. Особливості зарубіжних наукових досліджень цього періоду зумовлені тим, що закінчення Другої Світової війни не тільки вплинуло на геополітичну карту світу, а й відкрило нові можливості для створення міжнародних стандартів у сфері виконання покарань та їх впровадження у національні законодавства. Проте радянські науковці на ці тенденції практично не звертали уваги, що було зумовлено насамперед домінуючим ідеологічним впливом доктрини соціалістичного права.

Четвертий період охоплює наукові дослідження в межах обраного в дисертації історичного періоду (1990–2005 рр.), коли в Україні відбувався процес становлення та розвитку законодавчих основ кримінально-виконавчої системи, зокрема в умовах сприйняття міжнародних та європейських пенітенціарних стандартів.

П'ятий період (з 2005 р. і по теперішній час) характеризується збільшенням кількості та якості наукових пошуків, спрямованих на дослідження становлення і розвитку кримінально-виконавчої політики, а також нормативно-правового

забезпечення виконання покарань як пов’язаних, так і не пов’язаних з позбавленням волі, що зумовлено створенням законодавчих основ для подальшого реформування вітчизняної кримінально-виконавчої системи.

2. Загальні засади та методологічні принципи і підходи, а також методи дослідження законодавчих основ становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України зумовлені міждисциплінарним характером проблематики дисертації. Предмет дослідження фактично є точкою перетину історії держави та права України, історії вітчизняної пенітенціарної системи, історії вчень про державу та право, теорії держави та права, а також кримінально-виконавчого права, що зумовило використання комплексного підходу.

3. Практика виконання кримінальних покарань за останні 20 років існування СРСР базувалась на Основах виправно-трудового законодавства Союзу РСР і союзних республік (1969 р.) та на Виправно-трудовому кодексі УРСР (1970 р.), значна кількість норм якого була заідеологізованою та мала декларативний характер, порівняно з пенітенціарним досвідом інших держав. Виконання покарань регулювалось переважно підзаконними нормативно-правовими актами та характеризувалось значною кількістю необґрунтованих правообмежень, які створювали доволі жорсткі умови відбування покарань, недооцінкою профілактичної та виховної роботи серед засуджених, основною спрямованістю на виконання виробничих планів, у зв’язку з чим реальний стан та діяльність виправних установ піддавались різкій критиці з боку міжнародних правозахисних організацій, зарубіжних вчених та світової громадськості загалом.

4. З набуттям Україною незалежності державні заходи з подальшого суттєвого реформування кримінально-виконавчої системи було спрямовано на гуманізацію виконання та відбування покарань з урахуванням вимог та рекомендацій міжнародних стандартів поводження з ув’язненими. Саме в період з 1990 по 1995 рр. в умовах поступового переходу до ринкових відносин, розпаду господарських зв’язків та згортання обсягів виробництва започатковано поступову трансформацію виправно-трудової системи у кримінально-виконавчу, формування її законодавчих основ. Протягом 1991 р. завдяки внесеним змінам до ВТК України,

окремих підзаконних нормативно-правових актів у виправних колоніях були зняті деякі обмеження режимного характеру, які сприяли гуманізації відбування покарань.

Найбільш вагомим стратегічним документом стала Постанова Кабінету Міністрів Української РСР від 11 липня 1991 р. № 88 «Про Основні напрями реформи кримінально-виконавчої системи в Українській РСР», яка передбачала 11 конкретних напрямів діяльності з подальшого реформування цієї системи. Зокрема, особливої уваги заслуговують наступні напрями: удосконалення нормативно-правового забезпечення та управлінської діяльності у сфері виконання покарань; поступовий перехід до умов ринкової економіки; покращення комунально-побутових умов, медичного забезпечення та виховної роботи із засудженими; введення нових кримінальних покарань; покращення умов для ресоціалізації засуджених.

Після прийняття 24 серпня 1991 р. Акта проголошення незалежності України на підставі окремих розділів Декларації про державний суверенітет України було змінено положення багатьох базових законів України, за допомогою яких були закладені правові основи функціонування правової системи нашої держави, значна частина яких прямо чи опосередковано мала відношення до законодавчих основ становлення кримінально-виконавчої системи, зокрема в частині: подальшої гуманізації практики виконання та відбування покарань в місцях позбавлення волі; скасування умовного засудження та звільнення засуджених, а також покарання у вигляді заслання і вислання; приведення у відповідність з трудовим законодавством практики працевикористання засуджених; суттєвого розширення права осіб, взятих під варту; конкретизації правового статусу установ, в яких тримались неповнолітні засуджені.

5. Законодавче забезпечення реформування кримінально-виконавчої системи України протягом 1992–1993 рр. було спрямоване на вирішення наступних проблем: 1) гуманізацію кримінально-виконавчого законодавства шляхом скасування окремих покарань та нормативно-правової регламентації попереднього ув’язнення; 2) покращення матеріального становища засуджених та фінансового стану установ

виконання покарань; 3) створення умов для належного контролю та практичної допомоги громадськості в діяльності установ кримінально-виконавчої системи.

Поетапне вирішення вищезгаданих проблем на рівні законодавчого забезпечення сприяло поступовому наближенню умов відбування та виконання покарань до рекомендаційних положень міжнародних стандартів.

6. Протягом 1994–1995 рр. в Україні активно здійснювались підготовчі заходи, зумовлені прагненням вступу держави до Ради Європи. У контексті кримінально-виконавчої системи цей процес відбувався із залученням науковців і практичних працівників органів та установ виконання покарань шляхом вивчення зарубіжного пенітенціарного досвіду та проведення різноманітних наукових заходів. Внесення змін і доповнень до вітчизняного законодавства в цей період здійснювались крізь призму розширення прав і свобод засуджених з метою гуманізації процесу виконання покарань та профілактики правопорушень як в установах кримінально-виконавчої системи, так і серед осіб, які були звільнені від покарання.

Прийняття 31 жовтня 1995 р. Закону України «Про приєднання України до Статуту Ради Європи» завершило законодавче оформлення правової бази для вступу нашої держави до цієї організації та зумовило розвиток кримінально-виконавчої системи у наступні роки у руслі європейського виміру її законодавчих основ.

7. Історико-правовий аналіз теоретичних положень, що покладені в основу європейської правової традиції функціонування пенітенціарної системи України дозволив дійти висновку, що її принципи були покладені в основу розвитку вітчизняного кримінально-виконавчого законодавства. В практику виконання покарань в Україні поступово стали впроваджуватися принципи взаємної відповідальності держави і засудженого, гуманізму, верховенства права, рівності засуджених перед законом, диференціації та індивідуалізації покарань, стимулювання правомірної поведінки, участі громадськості в процесі виправлення та ресоціалізації засуджених.

8. Після вступу України 9 листопада 1995 р. до Ради Європи розпочався процес з виконання своїх зобов’язань перед Радою Європи щодо подальшого реформування кримінально-виконавчої системи. Основоположним в цьому процесі

стало прийняття Конституції України. Стосовно кримінально-виконавчої системи ключовими стали ст. 29, ст. 62, ст. 63, ст. 92 та ст. 124, а також практично весь розділ ІІ Конституції України, які зумовлювали приведення у відповідність з ними забезпечення права засудженим на життя, права на освіту, житло, працю та відпочинок, активне їх виборче право та ін.

9. На виконання зобов'язань нашої держави, зумовлених її вступом до Ради Європи, 22 квітня 1998 р. Указом Президента України №344/98 було створено Державний департамент України з питань виконання покарань як центральний орган виконавчої влади, який безпосередньо повинен був реалізовувати єдину державну політику у сфері виконання кримінальних покарань, що стало точкою відліку для його виведення зі складу МВС України та подальших суттєвих змін структури кримінально-виконавчої системи. Логічним продовженням вищезазначеного рішення став Закон України від 2 березня 2000 р. «Про загальну структуру і чисельність кримінально-виконавчої системи України».

10. Протягом 1997–2000 рр. Україною окремими законами було ратифіковано сім важливих міжнародних Конвенцій з прав людини у сфері кримінальної юстиції, що було зумовлено зобов'язаннями у зв'язку зі вступом до Ради Європи. Найбільш визначальним для законодавчих основ розвитку кримінально-виконавчої системи в цей період стало скасування смертної кари Законом України від 22 лютого 2000 р. «Про ратифікацію Протоколу №6 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який стосується скасування смертної кари». Такий крок зумовив внесення змін до КК, КПК і ВТК України та сприяв уведенню довічного позбавлення волі як виду кримінального покарання.

Важливим етапом розвитку законодавчих основ кримінально-виконавчої системи стало прийняття 5 квітня 2001 р. нового Кримінального кодексу України, що ввів нові види покарань, альтернативні позбавленню волі, зокрема громадські роботи, арешт та обмеження волі. Такі зміни суттєво вплинули на структурну побудову і функціонування кримінально-виконавчої системи та потребували здійснення відповідних організаційно-правових заходів з їх практичної реалізації.

11. З прийняттям 11 липня 2003 р. Кримінально-виконавчого кодексу України

завершився один із важливих етапів реформування галузі законодавства, що регулює виконання всіх видів кримінальних покарань, в напрямі реалізації рекомендацій Ради Європи та виконання низки обов'язків, які були взяті Україною при вступі до цієї організації в листопаді 1995 року.

Кримінально-виконавчий кодекс України містить чимало новацій, спрямованих на удосконалення практики виконання і відбування покарань та гуманізацію процесу її здійснення, які поділено на дві групи: 1) новели, які розкривають загальну характеристику та спрямованість КВК України; 2) новації стосовно особливостей правового регулювання покарань у виді позбавлення волі.

При характеристиці першої групи новацій було виділено норми, які визначають основні принципи виконання покарань, правовий статус засуджених, їх конституційні права і свободи та відображають положення міжнародних стандартів поводження із засудженими. При розгляді другої групи нововведень, в першу чергу, виділено закріплення у розділі ІІІ КВК значної кількості елементів прогресивної системи виконання та відбування покарань, яке було здійснено з урахуванням європейського досвіду та рекомендаційних норм міжнародних стандартів з питань поводження із засудженими.

12. Здійснено порівняльний аналіз змісту КВК України з аналогічним законодавством окремих зарубіжних країн. Для порівняння обрано три пострадянських держави (Республіка Білорусь, Республіка Молдова, Російська Федерація) та постсоціалістична Республіка Польща. Окрім того досліджено пенітенціарне законодавство країн «великої сімки» (Великої Британії, Італії, Канади, США Франції, ФРН та Японії), які відносяться до трьох різних правових сімей сучасного світу. На підставі цього аналізу зроблено висновок, що кримінально-виконавче законодавство України було більш європеїзованим, ніж аналогічне законодавство цих пострадянських держав, оскільки в більшій мірі містило положення прогресивної системи виконання покарань та гуманістичне зменшення правообмежень засуджених. Проте кримінально-виконавче законодавство Республіки Польщі порівняно з Україною з деяких позицій є більш адаптованим до пенітенціарного законодавства Європейського Союзу.

За результатами аналізу кримінально-виконавчого законодавства країн «великої сімки» зроблено висновок про те, що це законодавство та особливо умови відбування засудженими покарань, зокрема в місцях позбавлення волі, незважаючи на окремі національні відмінності, не тільки відповідають вимогам міжнародних стандартів поводження з в'язнями, але й в окремих випадках переважають їх.

13. В процесі конкретизації законодавчих основ становлення та розвитку вітчизняної кримінально-виконавчої системи важливу роль відіграли відомчі нормативно-правові акти, доцільність використання яких була зумовлена практикою виконання покарань, а також загальносвітовим і європейським досвідом. Державний департамент з питань виконання покарань отримав можливість здійснювати відомче регулювання як на підставі прямого закріплення такого обов'язку у КВК України, так і шляхом деталізації законодавчих основ кримінально-виконавчої системи відповідно до його компетенції як центрального органу виконавчої влади. Цей процес здійснювався як самостійно Державним департаментом з питань виконання покарань, а до його створення – МВС України, так і з залученням інших центральних органів виконавчої влади та окремих правоохоронних органів.

14. Євроінтеграційний напрям реформування кримінально-виконавчої системи протягом 2003–2005 рр. був зумовлений низкою нормативно-правових актів, серед яких визначальною стала затверджена постановою Кабінету Міністрів України «Програма подальшого реформування та державної підтримки кримінально-виконавчої системи на 2002–2005 роки», що вимагала здійснення ряду організаційно-правових заходів з метою ефективної реалізації її положень. Зокрема, в контексті удосконалення законодавчих основ кримінально-виконавчої системи найбільш важливими заходами стало прийняття Кримінально-виконавчого кодексу України, а також Законів «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», «Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк», «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» та «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу», а також підзаконні нормативно-правові акти, що

конкретизували положення відповідних законів.

Організаційні заходи з реалізації положень зазначених актів зводились до: забезпечення взаємодії кримінально-виконавчої служби з вітчизняними органами держави, а також з відповідними органами інших країн та міжнародними організаціями; удосконалення соціальної адаптації осіб, звільнених з місць позбавлення волі; створення матеріально-технічних умов для належного відбування кримінальних покарань з пріоритетом збільшення питомої ваги покарань, не пов'язаних з позбавленням волі; забезпечення участі громадськості у виправленні і ресоціалізації засуджених.

15. Процес розвитку кримінально-виконавчої системи відбувався в контексті розвитку основних владних інститутів держави, а також рекомендацій Мінімальних стандартних правил поводження з в'язнями та Європейських пенітенціарних правил.

Закон «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» від 23 червня 2005 р. зумовив загальний вектор розвитку цієї служби та закріпив на рівні окремого нормативно-правового акта найвищої юридичної сили статус органів і установ виконання покарань. Цей Закон фактично завершив п'ятнадцятирічний процес створення законодавчих основ становлення та розвитку вітчизняної кримінально-виконавчої системи нашої держави і заклав суттєве правове підґрунтя для подальшого її вдосконалення в умовах європейської інтеграції України.

16. Протягом 1990–2005 рр. поетапно були створені законодавчі основи кримінально-виконавчої системи України, які визначили подальші перспективи її вдосконалення з метою гуманізації процесу відбування кримінальних покарань. Нормативно-правові акти цього періоду приймались в умовах відходу від правил організації та функціонування виправно-трудової системи УРСР, базувались на європейській правовій традиції функціонування пенітенціарної системи та міжнародних стандартах поводження із засудженими. Це дозволило окреслити напрями вдосконалення правового забезпечення вітчизняної кримінально-виконавчої системи у руслі збільшення кількості покарань, альтернативних позбавленню волі, створення належних умов для відбування кримінальних покарань з неухильним дотриманням прав та свобод засуджених, покращення рівня їх

соціальної адаптації, а також підвищення ефективності діяльності органів та установ виконання покарань шляхом збільшення соціальних гарантій для персоналу.

У сучасний період в Україні, незважаючи на проблеми правового, економічного, соціального та політичного характеру, відбувається поступовий процес трансформації вітчизняної кримінально-виконавчої системи у пенітенціарну систему відповідно до кращих європейських та світових зразків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авер'янов В. Організація виконавчої влади: необхідність усунення внутрішніх суперечностей. *Право України*. 2009. № 5. С. 30–35.

2. Алексеев С. С. Общая теория права : учебник. Москва : Проспект, 2009. 576 с.

3. Андреев И. Д. О методах научного познания. Москва : Изд-во «Наука», 1964. 184 с.

4. Андреященко Р. А. Пенитенциарная система Англии и Уэльса в XVI–XX вв.: историко-юридическое исследование : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Екатеринбург, 2006. 180 с.

5. Ансель М. Методологические проблемы сравнительного права. *Очерки сравнительного права* : сборник. Москва : Прогресс, 1981. С.36–86.

6. Антологія української наукової думки : в 10 т. Київ, 2005. Т. 10 : Юридична наука незалежної України / відп. ред. Ю. С. Шемшученко, В. Ф. Погорілко. 944 с.

7. Астемиров З. А. Проблемы теории уголовной ответственности и наказания : учеб. пособ. Махачкала : Изд-во Даг. ун-та, 1987. 91 с.

8. Ашавский Б. М. Межправительственные конференции. Международно-правовые вопросы. Москва : Междунар. отношения, 1980. 128 с.

9. Бабкін В. Д., Радов Г. О. Бентам. *Юридична енциклопедія*. Київ, 1998. Т. 1. С. 221–222.

10. Бажанов М. Уголовное право Украины. Днепропетровск : «Пороги», 1992. 166 с.

11. Бандурка А. М., Денисова Т. А., Трубников В. М. Общая теория социальной адаптации освобожденных от отбывания наказания (правовой и социально-психологический анализ уголовно-исполнительной политики по реабилитации осужденных) : монография. Харьков – Запорожье : НУВД, ЗГУ, 2002. 440 с.

12. Басс Б. А. Правовое регулирование профессионально-технического обучения осужденных в исправительно-трудовых колониях и пути его дальнейшего совершенствования : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Москва, 1982. 22 с.

13. Бачинин В. А. Философия права и преступления. Харьков : Фолио, 1999. 607 с.

14. Беккариа Ч. О перступлениях и наказаниях : пер. М. М. Исаева. Москва : Юридическое издательство НКЮ СССР, 1939. 464 с.

15. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях. Москва : Фирма «Стелс»: Бимпа, 1995. 303 с.

16. Бентам И. Основные начала уголовного кодекса : избр. соч. Москва, 1896. Т.1. 420 с.

17. Беца А. Пожизненное заключение: каким ему быть. *Зеркало недели.* 1997. № 6. URL: https://zn.ua/LAW/pozhiznennoe_zaklyuchenie_kakim_emu_byt.html

18. Беца О. Громадська підтримка пенітенціарної реформи в Україні. *Соціальна політика і соціальна робота.* 2002. №1. С. 19–31.

19. Беца О. В. До питання про психологічну готовність працівників органів внутрішніх справ до службової діяльності. *Практична психологія в органах внутрішніх справ* : матеріали республік. наук.-практ. конф., м. Київ, 2-3 черв. 1994 р. Київ, 1995. С. 24–29.

20. Бигич О. Л. Порівняльне правознавство: природа та методологічне значення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2002. 17 с.

21. Білозьоров Є. В., Гіда Є. О., Завальний А. М., Осауленко А. О. Актуальні проблеми теорії держави та права : навч. посіб. / за заг. ред. Є. О. Гіди. Київ : ФОП О. С. Ліпкан, 2010. 260 с.

22. Близнюк И. Л. Гуманизация исполнения наказания в виде лишения свободы и проблемы разрешений, запретов в исправительно-трудовом праве Украины : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Киев, 1992. 24 с.

23. Бобровник С. В. Механізм та апарат держави. *Теорія держави та права. Академічний курс* : підручник / за ред.: О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ, 2006. С. 145–171.

24. Богатирьов І. Г. Правове і організаційне забезпечення виховно-профілактичного впливу на засуджених, які стоять на обліку інспекцій виправних робіт : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 1996. 24 с.

25. Богатирьов І. Г. Соціально-правові засади виправлення та ресоціалізації. *Кримінально-виконавче право України* : підручник / за заг. ред. О. М. Джужи. Київ, 2010. С. 595–619.

26. Богатирьов І. Г. Теорія і практика виконання кримінально-виконавчою інспекцією покарань, не пов'язаних з позбавленням волі : монографія. Київ : Атіка, 2005. 312 с.

27. Богатирьов І. Г. Українська пенітенціарна наука : монографія. Харків : Харків юридичний, 2008. 294 с.

28. Богатирьов І. Г., Богатирьова О. І. Державна кримінально-виконавча служба України (Історія та сучасність). Дніпропетровськ : ПП «Ліра ЛТД», 2007. 352 с.

29. Бойко В. Стан здійснення в Україні правосуддя в 1998 році та завдання з удосконалення організації роботи судів. *Закон і обов'язок*. 1999. № 4. С. 2–4.

30. Болдарь Г. Є. Міжгалузеві зв'язки кримінального права: поняття та класифікація. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2012. № 28. С. 241–248.

31. Бондарчук О. Г. Роль суб'єктів господарювання у забезпеченні працею засуджених у державній кримінально-виконавчій системі України. Держава і право. 2011. Вип. 46. С. 348–350.

32. Борис Самойлович Утевский (1887–1970). *Правоведение*. 1979. №3. С. 71–75.

33. Бостан С. К. Форма правління сучасної держави: проблеми історії, теорії, практики : монографія. Запоріжжя : Юридичний ін-т, 2005. 540 с.

34. Братусь С. Н., Казьмин И. Ф., Попова В. И. Ведомственные нормативные акты: понятие и основные проблемы. *Закон и ведомственные нормативные акты в СССР*. 1989. Вып.46. С. 3–10.

35. Бураковський І., Немиря Г., Павлюк О. Дорога в майбутнє – дорога в Європу: Європейська інтеграція України. Київ : ЦЄМД, 2000. 108 с.

36. Бурдо Е. П. Наказание по общему праву Англии, Уэльса и США (сравнительно-правовое исследование) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Казань, 2007. 207 с.

37. Буткевич В. Г. Права людини в Україні. *Політична думка*. 1993. № 1. С. 3–14.

38. В пошуках альтернатив тюремному покаранню : матеріали міжнар. симпоз., м. Київ, 15-16 січн. 1997 р. Київ : Freedom house, 1997. 138 с.

39. Василець В. Б. Правові та кримінологічні проблеми втеч засуджених з виправно-трудових установ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 1996. 20 с.

40. Виправно-трудовий кодекс України : Закон від 23.12.1970 р. № 3325-VI. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3325-07/ed20040101 (дата звернення: 23.08.2019).

41. Виправно-трудовий кодекс України : науково-практичний коментар / відп. ред. В. І. Шакун. Київ : Правові джерела, 2000. 335 с.

42. Віктимологічні засади боротьби зі злочинами, що вчиняються в установах виконання покарань України : навч. посіб. / за заг. ред.: О. М. Джужи, В. В. Коваленка. Хмельницький : ХмЦНІІ, 2012. 172 с.

43. Водолаз И. А. Правонарушения и ответственность осужденных за их совершение в период отбывания наказания в ИТУ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Москва, 1982. 21 с.

44. Гавриш С. Б., Фесенко Є. В. Концептуальні питання застосування нового кримінального законодавства України. *Новий Кримінальний кодекс України: Питання застосування і вивчення*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 25–26 жовт. 2001 р. Харків, 2002. С. 5–10.

45. Гаєва Н. П. Об'єднання громадян. *Юридична енциклопедія*. Київ, 2002. Т. 4. С. 209.

46. Гаєва Н. П. Релігійні організації. *Юридична енциклопедія*. Київ, 2003. Т. 5. С. 287.

47. Галай А. О. Організаційно-правові засади формування та функціонування персоналу установ виконання покарання : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2003. 215 с.

48. Ганьба Б. Системний підхід та його застосування в дослідженні державно-правових явищ. *Право України*. 2000. № 3. С. 41–44.

49. Гегель Г. Философия права. Москва : Мысль, 1990. 524 с.

50. Гель А. П. Крок до міжнародних стандартів у сфері виконання кримінальних покарань. *Прокуратура. Людина. Держава.* 2004. № 4. С. 70–73.

51. Гельфанд І., Носенко А. Розвиток радянського виправно-трудового права в УРСР. *Радянське право*. 1967. № 11. С. 88–92.

52. Герасіна Л. М. Новий Кримінальний кодекс України як основа розвитку кримінально-правової політики держави. *Новий Кримінальний кодекс України: Питання застосування і вивчення*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 25–26 жовт. 2001 р. Харків, 2002. С. 30–33.

53. Гернет М. Н. История царской тюрьмы : в 5 т. Москва : Государственное издательство юридической литературы, 1960. Т. 1 : 1762–1825. 384 с.

54. Гернет М. Н. История царской тюрьмы : в 5 т. Москва : Государственное издательство юридической литературы, 1961. Т. 2 : 1825–1870. 582 с.

55. Гернет М. Н. История царской тюрьмы : в 5 т. Москва : Государственное издательство юридической литературы, 1961. Т. 3 : 1870–1900. 430 с.

56. Гернет М. Н. История царской тюрьмы : в 5 т. Москва : Государственное издательство юридической литературы, 1962. Т. 4 : 1900–1917. 302 с.

57. Гернет М. Н. История царской тюрьмы : в 5 т. Москва : Государственное издательство юридической литературы, 1963. Т. 5 : Шлиссельбургская каторжная тюрьма и Орловский каторжный централ. 1907–1917. 340 с.

58. Гіда Є. О., Білозьоров Є. В., Завальний А. М., Осауленко А. О. Теорія держави та права : підручник / за заг. ред. Є. О. Гіди. Київ : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. 576 с.

59. Гладкевич А. И. Организация производственно-хозяйственной деятельности предприятий исправительных учреждений в современных условиях хозяйствования : монография. Минск : РУМЦ ФВН, 2002. 100 с.

60. Голіна В. В., Колодяжний М. Г. Конгреси ООН: перспективи використання їх рекомендацій у плануванні та здійсненні заходів запобігання злочинності в Україні. *Проблеми законності*. 2010. № 108. С. 169–177.

61. Головатий С. Рада Європи і людські права. *Право України*. 2017. № 4. С. 9–25.

62. Головко О. М., Кириченко В. Є. Закон у системі права Російської імперії (термін, поняття, категорія). *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2009. Вип. 3. С. 34–42.

63. Гройсман Д. Смертна кара як феномен політичного лицемірства. *День*. 1999. 9 липня (№ 123). С. 21.

64. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. Москва : Прогресс, 1985. 452 с.

65. Гура Р. М. Виконання покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2003. 20 с.

66. Гусарєв С., Тихомиров О. Юриспруденції методи. *Міжнародна поліцейська енциклопедія*. Київ, 2003. Т. І. С. 1112.

67. Гусарєв С. Д. Гармонізація як засіб удосконалення законодавства України. *Конституційна реформа в Україні: досвід, проблеми, перспективи* : матеріали кругл. столу, присвяченого 17-ій річниці прийняття Конституції України (м. Київ, 25 черв. 2013 р.). Київ, 2013. С. 56–60.

68. Гусарєв С. Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти : монографія. Київ : Знання, 2005. 375 с.

69. Гусарєв С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія : наук.-метод та навч. посіб. Київ : ВІРА-Р, 1999. 506 с.

70. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности : пер. с фр. В. А. Туманова. Москва : Междунар. отношения, 1999. 400 с.

71. Дамирли М. А. Методология историко-правовой науки в контексте соотношения истории и современности. *Методологічні проблеми історико-правових досліджень* : матеріали XXIII міжнар. істор.-прав. конф., м. Алушта, 24–26 верес. 2010 р. Київ; Сімферополь, 2011. С. 37–47.

72. Дамирли М. А. Предметная сфера историко-правового познания: традиции и обновление (эпистемологический анализ) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Львов, 2004. 478 с.

73. Девятый Конгресс Организации Объединенных Наций по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями. Каир, 29 апреля – 8 мая 1995 года. URL: https://undocs.org/ru/A/CONF.169/16/REV.1 (дата звернення: 07.10.2019).

74. Дедов Д. И. Юридический метод: научное эссе. Москва : Волтерс Клувер, 2008. 160 с.

75. Делікатний С. К. Завдання та основні функції практичних психологів в органах внутрішніх справ. *Практична психологія в органах внутрішніх справ* : матеріали республік. наук.-практ. конф., м. Київ, 2-3 черв. 1994 р. Київ, 1995. С. 5–8.

76. Денисова Т. А. Кримінальне покарання та функції його призначення і виконання за законодавством України : навч. посіб. Запоріжжя : ГУ «ЗІДМУ», 2004. 152 с.

77. Денисова Т. А. Органи та установи виконання покарань. *Кримінально-виконавче право* : навч. посіб. / за ред. Т. А. Денисової. Київ, 2008. С. 62–83.

78. Денисова Т. А. Розуміємо, знаємо, вміємо: роздуми щодо реформування кримінально-виконавчої системи. *Сучасні проблеми та тенденції розвитку кримінально-виконавчого права в Україні* : зб. матеріалів всеукр. наук.-практ. семін., м. Харків, 20 лист. 2015 р. Харків, 2015. С. 51–55.

79. Детков М. Г. Содержание карательной политики Советского государства и ее реализация при исполнении уголовного наказания в виде лишения свободы в тридцатые-пятидесятые годы : монография. Домодедово : РИПК работников МВД России, 1992. 156 с.

80. Детков М. Г. Тюрьмы, лагеря и колонии России : монография. Москва : Вердикт-1М, 1999. 448 с.

81. Деякі питання оптимізації державних цільових програм і національних проєктів, економії бюджетних коштів та визнання такими, що втратили чинність, деяких актів Кабінету Міністрів України : Постанова Кабінету Міністрів України від 05.03.2014 р. № 71. *Офіційний вісник України*. 2014. № 24. Ст. 737.

82. Деякі питання оптимізації діяльності центральних органів виконавчої влади системи юстиції : Постанова Кабінету Міністрів України від 18.05.2016 р. № 343. *Офіційний вісник України*. 2016. № 42. Ст. 1578.

83. Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : Постанова Кабінету Міністрів України від 15.10.2004 р. № 1378. *Офіційний вісник України*. 2004. № 42. Ст. 2773.

84. Джужа А. Н. Предупреждение действий, дезорганизующих работу исправительно-трудовых учреждений. (По материалам УССР) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Киев, 1984. 21 с.

85. Діяльність Державної кримінально-виконавчої служби України: адміністративно-правовий аспект : навч. посіб. / за ред. В. П. Пєткова та ін. Київ : КНТ, 2011. 648 с.

86. Добрянський С. Приєднання Європейського Союзу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: доцільність, проблеми та перспективи. *Право України*. 2017. № 4. С. 117–125.

87. Доповіді Європейського комітету у запобіганні катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (візити 2002 та 2005 років) та відповіді уряду України на доповіді КЗК / відп. за вип. Є. Захаров. Харків : Права людини, 2009. 276 с.

88. Доповідь уряду України за наслідками візиту до України Європейського комітету з питань запобігання катуванням та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (CPT) : від 10– 26 верес. 2000 р. Прийнята 9 берез. 2001 р.: неофіц. переклад / Рада Європи, CPT/Inf 23. Страсбург, 2002. 60 с.

89. Дотримання прав ув'язнених в Україні – 2008 : доповідь. *Аспект* : інформ. бюл. Донецьк : Донец. меморіал, 2009. 36 с.

90. Європа: континентальний проект. Доповідь Комітету у зв'язках з парламентами і громадськістю (Доповідач Поль Штаес). Бельгія, Група Європейської народної партії, Док. 8278, 11 грудня 1998 р. С. 12–20.

91. Європейська Конвенція про нагляд за умовно засудженими або умовно звільненими правопорушниками. *Оцінка, шляхи подальшого реформування в'язничної системи України* / за ред.: І. В. Штанька, В. А. Льовочкіна. Київ, 1998. С. 278–287.

92. Європейський союз: теорія і практика інтеграції заради успіху : навч. посіб. / за заг. ред. А. В. Матвійчука. Рівне : Волин. обереги, 2019. 156 с.

93. Європейські пенітенціарні (в'язничні) правила від 12.02.1987 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032/ed19870212 (дата звернення 17.10.2019).

94. Європейські пенітенціарні правила від 11.01.2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032 (дата звернення: 17.10.2019).

95. Жарый В. Д. Исправительно-трудовой кодекс УССР 1925 года: (разработка, принятие, основные положения) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Киев, 1985. 21 с.

96. Жоль К. К. Методы научного познания и логика : учеб. пособ. Киев : Атика, 2001. 288 с.

97. Загальна декларація прав людини. *Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи* / упоряд. Ю. К. Качуренко. Київ, 1992. С. 18–24.

98. Загальна теорія держави і права : підручник / за ред.: М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2002. 432 с.

99. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. 392 с.

100. Загородня Д. Festina cente (Поспішай повільно) або смертна кара чи довічне ув'язнення. *Час*. 1997. № 3. С. 5–6.

101. Заєць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. Київ : Парламентське вид-во, 1999. 248 с.

102. Закон України «Про громадянство України». *ЦДАВО України* (Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України). Ф. 1. Оп. 22. Спр. 2148. Арк. 1.

103. Законодательная техника : науч.-практ. пособ. / под ред. Ю. А. Тихомирова. Москва : Городец, 2000. 272 с.

104. Зубков А. И. Концепция перестройки исправительно-трудовой деятельности в СССР на современном этапе. Рязань, 1989. 84 с.

105. Зубков А. И. Социально-правовые и организационные проблемы труда осужденных к лишению свободы : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Москва, 1976. 33 с.

106. Зубков А. И. Теоретические вопросы правового регулирования труда осужденных в советских исправительно-трудовых учреждениях : монография / под ред. А. Л. Ременсон. Томск : Изд-во Том. ун-та, 1974. 172 с.

107. Зубков А. И. Трудовое перевоспитание заключенных в советских исправительно-трудовых учреждениях и его правовое регулирование. Томск : Изд. ТГУ, 1970. 188 с.

108. Зубков А. И. Формирование уголовно-исполнительной политики суверенной России в 1991–1996 гг. *Уголовно-исполнительное право России*: теория, законодательство, международные стандарты, отечественная практика конца XIX – начала XXI века : учебник / под ред. А. И. Зубкова. Москва, 2002. С. 561–571.

109. Зубкова В. И. Уголовное наказание и его социальная роль: теория и практика : монография. Москва : Издательство НОРМА, 2002. 304 с.

110. Илеш А. Три миллиарда на демонтаж ГУЛАГа. *Известия*. 1990. 14 янв. С. 4.

111. Иммануил Кант. Критика чистого разума : пер с нем. Н. Лосского. Москва : Эксмо, 2007. 736 с.

112. Информационный бюллетень. Производственно-хозяйственная деятельность учреждений уголовно-исполнительной системы за 1993 г. Киев, 1994. №10. 88 с.

113. Информационный бюллетень. Служебная и производственно-хозяйственная деятельность учреждений уголовно-исполнительной системы за 1992 г. Киев, 1993. №4. 77 с.

114. Информационный бюллетень. Служебная и производственно-хозяйственная деятельность учреждений уголовно-исполнительной системы за 1993 г. Киев, 1993. №9. 73 с.

115. Информационный бюллетень. Трудовое использование спецконтингента и производственно-хозяйственная деятельность учреждений уголовно-исполнительной системы. Киев, 1993. №5. 37 с.

116. Исаев М.М. Основы пенитенциарной политики. Москва : Госиздат, 1927. 195 с.

117. Исправительно-трудовое право : учебник / под ред. В. С. Тикунова. Москва : Юрид. лит., 1966. 328 с.

118. Исправительно-трудовой кодекс Украинской ССР : Закон Украинской ССР от 23.12.1970 р. № 3325-VII. *Ведомости Верховного Совета УССР*. 1971. № 1. Ст. 6.

119. Исправительно-трудовой кодекс Украинской ССР : офиц. текст с изм. и доп. по состоянию на 1 окт. 1986 г. Киев : Издательство политической литературы Украины, 1987. 125 с.

120. История отечественного государства и права : учебник / под ред. Р.С. Мулукаева. Москва : ЦОКР МВД, 2006. 600 с.

121. История политических и правовых учений : учебник / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. Москва : НОРМА–ИНФРА, 2000. 736 с.

122. Іваньков І. В. Тюремні установи в Україні в системі карально-охоронного механізму держави (кінець XIX – середина XX ст.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2005. 22 с.

123. Івченко О. Г. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан. Київ : ЗІЦ УАННП, 1997. 688 с.

124. Інформаційний бюлетень №18. Оперативно-службова і виробничо-господарська діяльність установ кримінально-виконавчої системи України у 1996 році / від. ред. І. В. Штанько. Київ, 1997. 88 с.

125. Інформаційний бюлетень. Оперативно-службова і виробничо-господарська діяльність органів і установ виконання покарань України у 1998 році. Київ, 1999. №2. 83 с.

126. Інформаційний бюлетень. Оперативно-службова і виробничо-господарська діяльність органів і установ кримінально-виконавчої системи у 1999 році. Київ, 2000. №4. 123 с.

127. Історичний розвиток пенітенціарної системи України. URL: http://www.kvs.gov.ua/punish/control/uk/punish/article;jsessionid=3765FCA78BD4E95BAC22B28FAA37A989?art_id=47720&cat_id=47353 (дата звернення: 15.02.2010).

128. Історія європейської інтеграції від Римської імперії до Європейського Союзу : монографія / за ред. І. В. Яковюка. Київ : Ред. журн. «Право України», 2012. 208 с.

129. Казначеєва Д. В. Питання умовно-дострокового звільнення від відбування покарання у законодавстві закордонних країн. *Актуальні проблеми кримінального права та кримінології у світлі реформування кримінальної юстиції* : зб. тез доп. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 19 трав. 2016 р.). Харків, 2016. С. 59–60.

130. Калюжний Р. А., Сергеєв І. С. Актуальні засади побудови пенітенціарної доктрини та пенітенціарної політики. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 2000. № 5. С. 6–10.

131. Кальченко Т. Г. Запобігання злочинності неповнолітніх в Україні спеціальними органами та установами : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2004. 19 с.

132. Кан Уэда. Преступность и криминология в современной Японии : пер. с японского / под ред.: Н. Ф. Кузнецовой, В. Н. Еремина. Москва : Прогресс, 1989. 256 с.

133. Кармазін Ю. А., Стрельцов Є. Л. Новий Кримінальний кодекс України: перший погляд. *Правова держава*. 2001. № 3. С. 7–18.

134. Карпачова Н. Європейська Конвенція з прав людини – фундамент формування захисту прав людини в Україні. *Право України*. 2017. № 4. С. 34–54.

135. Касьянов Г. В. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. Київ : Наш час, 2008. 432 с.

136. Кельман М. С. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2013. 449 с.

137. Кельман М. С. Юридична наука: проблеми методології : монографія. Тернопіль : ТзОВ «Терно-граф», 2011. 492 с.

138. Кельман М. С., Мурашин О. Г., Хома Н. М. Загальна теорія держави та права : підручник. Львів : «Новий Світ-2000» , 2003. 584 с.

139. Кириндясов Г. Одни называют их выродками, другие – подранками. *Киевские ведомости.* 1993. 6 июля. С. 1, С. 9.

140. Кобильченко В. В. Криза перехідного періоду як важлива психолого-педагогічна проблема. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики.* 2002. № 7. С. 284–288.

141. Коваленко В. В. Классификация лиц, впервые осужденных к лишению свободы, и проблемы дифференциации исполнения наказания в исправительно-трудовых колониях : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Киев, 1991. 19 с.

142. Коваль Л. Про Концепцію реформування Державної кримінально-виконавчої служби України. URL: http://ukrprison.org.ua/articles/1210351828 (дата звернення: 17.08.2019).

143. Коваль М. В., Кульчицький С. В., Курносов Ю. О. Історія України : матеріали до підручника. Київ : Райдуга, 1992. 512 с.

144. Ковальченко Н. Д. Методы исторического исследования : 2-е изд., доп. Москва, 2003. 486 с.

145. Козаченко И. Я., Погосян Т. Ю. Достоинство человека и проблема гуманизации уголовного наказания. *Право и демократия*. Минск, 1991. Вып. 4. С. 96–105.

146. Козюбра М. І. Наукознавчі проблеми загальної теорії держави і права. *Методологічні проблеми правової науки*. Харків, 2003. С. 91–94.

147. Колб О. Реформування кримінально-виконавчої системи. Роль міжнародного досвіду. *Вісник Прокуратури*. 2003. № 9 (27). С. 65–70.

148. Колб О. Г. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх у слідчих ізоляторах МВС України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 1997. 239 с.

149. Колб О. Г. Установа виконання покарань як суб'єкт запобігання злочинам : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2007. 513 с.

150. Колб О. Г. Установа виконання покарань як суб'єкт профілактики злочинів : монографія. Луцьк : РВВ «Вежа», 2006. 464 с.

151. Колодій А. М. Принципи законотворчості у світлі вимог Конституції України. *Конституція України – основа подальшого розвитку законодавства* : зб. наук. пр. / за ред. В. Ф. Опришка. К., 1997. Вип. 2. С. 64–68.

152. Колодій А. Громадянське суспільство та правова держава: проблеми і шляхи розбудови. *Право України*. 2010. № 7. С. 12–17.

153. Колодій А. М. Принципи права України : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 1998. 208 с.

154. Коломієць Н. В. Заохочення у кримінально-виконавчому праві європейських країн. Вісник Кримінологічної асоціації України. 2016. № 1 (12). С. 195–206.

155. Колос М. Класифікація рішень судових органів, які приймаються в процесі виконання покарання у вигляді позбавлення волі. *Кримінально-виконавча система України: теорія, практика, законодавство* : матеріали наук.-практ. конф., м. Київ, 21-22 квіт. 1994 р. Київ, 1994. С. 52–54.

156. Колос М. И. Правовое регулирование карательно-воспитательных мер обеспечения законности их осуществления в исправительно-трудовых колониях : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Киев, 1992. 22 с.

157. Коментар до Конституції України / за заг. ред. В. Ф. Опришка. Київ, 1996. 368 с.

158. Комментарий к Исправительно-трудовому кодексу РСФСР / под ред. Н. П. Мальшакова. Москва : Юрид. лит., 1979. 264 с.

159. Комментарий к Основам исправительно-трудового законодательства Союза ССР и союзных республик / под ред. Е. М. Бирюкова. Москва : Юрид. лит., 1972. 184 с.

160. Конорчук П. Стаття 183-3 – дієвий важіль виховного впливу. *Закон і обов'язок*. 1994. Липень. (№ 20-21). С. 5.

161. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 20.04.1978 р. № 888-IX. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1978. № 18. Ст. 268.

162. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

163. Конституція України. Офіційний текст. Коментар законодавства України про права і свободи громадянина : навч. посіб. / упоряд. М. І. Хавронюк. Київ : Парламентське вид-во, 1999. 544 с.

164. Конституція Французької Республіки. *Конституції зарубіжних країн* : навч. посіб. / за заг. ред. В. О. Серьогіна. Харків, 2009. С. 47–68.

165. Копійка В. В. Європейський Союз: Досвід розширення і Україна. Київ : Юрид. думка, 2005. 448 с.

166. Копійка В. В., Шинкаренко Т. І. Європейський Союз: заснування і етапи становлення : навч. посіб. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. 448 с.

167. Корабльова О., Кабаченко Н. Дослідження організаційної структури релігійного центру соціальної реабілітації «Вибір» для осіб, які повернулися з місць позбавлення волі. *Соціальна політика і соціальна робота.* 2002. №1. С. 87–97.

168. Корчинский В. А. Реализация принципа социальной справедливости при изменении условий содержания осужденных, отбывающих наказание в исправительно-трудовых учреждениях : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Киев, 1989. 17 с.

169. Костицький М. Необхідність трансформації юридичної методології як бази розвитку права. *Український правовий часопис*. 2004. № 7. С. 16–17

170. Костюк В., Осауленко А. Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню і покаранню 1987 р. *Міжнародна поліцейська енциклопедія*. Київ, 2014. Т. VIII. С. 241–242.

171. Костюк В., Осауленко А. Конвенція про передачу засуджених осіб. *Міжнародна поліцейська енциклопедія*. Київ, 2014. Т. VIII. С. 398–400.

172. Кравчук І. В., Парапан М. В. Гармонізація національних правових систем з правом ЄС. Київ : Слово, 2005. 320 с.

173. Красильников А. А. Практики – за дифференциацию исполнения наказания. *Исправительно-трудовые учреждения*. 1981. № 14. С. 38–41.

174. Крахмальник Л. Г. Труд заключенных и его регулирование в СССР : лекция / отв. ред. В. А. Познанский. Саратов : Изд-во Сарат. ун-та, 1963. 96 с.

175. Кресін О., Ткаченко О. Національна держава і право в умовах глобалізації. *Право України*. 2007. № 6. С. 146–149.

176. Кривицький Ю. Верховенство права як принцип діяльності міліції: перспективи закріплення та реалізації в умовах реформування МВС України. Юридична Україна. 2013. № 8. С. 8–13.

177. Кривуша В. І. Психотерапевтична ефективність колективної творчої діяльності підлітків із порушенням поведінки. *Практична психологія в органах*

внутрішніх справ : матеріали республік. наук.-практ. конф., м. Київ, 2-3 черв. 1994 р. Київ, 1995. С. 77–80.

178. Кримінальний кодекс України : Закон від 28.12.1960 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2001-05/ed20010220 (дата звернення: 17.08.2019).

179. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної РадиУкраїни.* 2001. № 25-26. Ст. 131.

180. Кримінально-виконавча система України: теорія, практика, законодавство : матеріали наук.-практ. конф., м. Київ, 21-22 квіт. 1994 р. Київ : РВВ КІВС при УАВС, 1994. 127 с.

181. Кримінально-виконавче право України : підручник / за заг. ред. В. М. Трубникова. Харків : Право, 2001. 384 с.

182. Кримінально-виконавче право України : підручник / за заг. ред. О. М. Джужи. Київ : Атіка, 2010. 752 с.

183. Кримінально-виконавче право : навч. посіб. / за ред. Т. А. Денисової. Київ : Істина, 2008. 400 с.

184. Кримінально-виконавчий кодекс України : науково-практичний коментар / за заг. ред. А. Х. Степанюка. Харків : Одіссей, 2008. 560 с.

185. Кримінально-виконавчий кодекс України : Закон України від 11.07.2003 р. № 1129-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 3-4. Ст. 21.

186. Куреев А. В., Прокопов М. П. О дальнейшей дифференциации исполнения наказания. *Исправительно-трудовые учреждения*. 1980. № 11. С. 19–23.

187. Кучера Г. М. Оцінка ефективності діяльності виправно-трудових установ, виконуючих покарання у відношенні осіб, засуджених вперше до позбавлення волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 1993. 24 с.

188. Кучук А. М. Правовий поліцентризм як принцип наукового пізнання правових явищ. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія : Право. 2013. Вип. 22. Т. 1, ч. 1. С. 43–46.

189. Левочкин В. Пути реформирования уголовно-исполнительной системы Украины. *Кримінально-виконавча система України: теорія, практика, законодавство* : матеріали наук.-практ. конф., м. Київ, 21-22 квіт. 1994 р. Київ, 1994. С. 6–13.

190. Левочкин В. А. Законодательство и практика применения наказаний в связи с отменой смертной казни в Украине. *Отмена смертной казни: европейский подход* : материалы междунар. семинара (Минск,11 мая 2001 г.). Минск, 2001. С. 74–81.

191. Лесниевски-Костарева Т. А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика. Москва : Издательство НОРМА, 2000. 400 с.

192. Лившиц Р. З. Теория права : учеб. Москва, 1994. 224 с.

193. Линенко Н.А. Административно-правовой статус следственных изоляторов: (функционально-структурный аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Киев, 1985. 24 с.

194. Лисенков С. Л. Деякі теоретичні проблеми відображення засад державного і суспільного устрою у Конституції України. *Конституція України – основа подальшого розвитку законодавства* : зб. наук. пр. / за ред. В. Ф. Опришка. К., 1997. Вип. 2. С. 69–73.

195. Литвак О. М. Державний вплив на злочинність: кримінологічно-правове дослідження : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2000. 280 с.

196. Лихолат І. Визначення сфери законодавчого регулювання. *Право України*. 1999. № 11. С. 77–79.

197. Лобода Ю. П. Правова традиція українського народу (Феномен та об’єкт загальнотеоретичного дискурсу) : монографія. Львів : Світ, 2009. 280 с.

198. Лукашевич С. Ю. Кримінологічна характеристика та попередження злочинності засуджених в місцях позбавлення волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2001. 19 с.

199. Лукич Р. Методология права. Москва : Прогресс , 1981. 304 с.

200. Лукьянова Е. Г. Теория процессуального права. Москва : Издательство НОРМА, 2003. 240 с.

201. Лунеев В. В. Преступность XX века. Мировой криминологический анализ. Москва : НОРМА, 1999. 516 с.

202. Луць Л. А. Європейські міждержавні правові системи: загальнотеоретична характеристика : автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2005. 32 с.

203. Луць Л. А. Загальна теорія держави та права : навч.-метод. посіб. Київ : Атіка, 2007. 412 с.

204. Льовочкін В. А. Концептуальні питання реформування кримінально-виконавчої системи України. Проблеми пенітенціарної теорії і практики. 2002. № 7. С. 3–12.

205. Льовочкін В. А. Нормативно-правові та організаційні засади забезпечення реалізації в Україні міжнародних стандартів з прав і свобод засуджених до позбавлення волі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2002. 195 с.

206. Льовочкін В. А. Нормативно-правові та організаційні засади забезпечення реалізації в Україні міжнародних стандартів з прав і свобод засуджених до позбавлення волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2002. 18 с.

207. Льовочкін В. А., Осауленко О. І. Проблеми реалізації нового Кримінального кодексу кримінально-виконавчою системою України. *Право України*. 2001. № 11. С. 125–128.

208. Малиновский А. А. Сравнительное правоведение в сфере уголовного права. Москва : Международные отношения, 2002. 376 с.

209. Малиновський В. Я. Державне управління. Київ : Атіка, 2003. 576 с.

210. Малиновський О. О. Радянські поправчо-трудові установи порівнюючи з буржуазними тюрмами. Київ: Друкарня Всеукр. Акад. Наук, 1928. 229 с.

211. Мандибура В. О. Рівень життя населення України та проблеми реформування механізмів його регулювання : монографія. Київ : Парламентське вид-во, 1998. 256 с.

212. Маркин А. В. Общая характеристика Правил внутреннего распорядка ИТУ. Москва, 1984. 156 с.

213. Мармазов В. Є., Піляєв І. С. Рада Європи: політико-правовий механізм інтеграції. Київ : Видавничий Дім «Юридична книга», 2000. 472 с.

214. Маруков А. Тюремное население планеты Земля. *Человек: преступление и наказание*. 2000. № 1. С. 66–71.

215. Марциновський А. Страсбург нам не аплодував. *Голос України.* 1997. 8 лют. (№23). С. 1–2.

216. Матузов Н. И. Правовая система и личность : монография. Саратов : Изд-во Сарат. ун-та, 1987. 294 с.

217. Мацегорин А. И. Организационно-правовые проблемы переводов осужденных в процессе отбывания наказания в исправительно-трудовых колониях по исключительным обстоятельствам : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Киев, 1988. 24 с.

218. Машков А. Проблеми теорії держави і права: співвідношення та межі. Київ : К.І.С., 2011. 344 с.

219. Мелентьев М. П. Функции советского исправительно-трудового права : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Москва, 1980. 27 с.

220. Мелешко Н. П., Тарло Е. Г. Уголовно-правовые системы России и зарубежных стран (криминологические проблемы сравнительного правоведения, теории, законодательная и правоприменительная практика). Москва : Издательство «Юрлитинформ», 2003. 304 с.

221. Мельник В. Конституція України в ієрархічній структурі законодавства: науково-теоертичний аспект. *Право України*. 2009. № 5. С. 61–66.

222. Метелкин М. Б. К вопросу о дифференциации исполнения наказания. *Исправительно-трудовые учреждения*. 1980. № 13. С. 32–34.

223. Михайленко П. Бандитская свора в тягость нищей стране. *Киевский регион.* 2002. 7–13 февр. С. 21–22.

224. Михайленко П. П., Гельфанд И. А. Рецидивная преступность и ее предупреждение органами внутренних дел : монография. Киев : Ред.-изд. отд. МВД УССР, 1970. 444 с.

225. Михлин А. С. Изменения в уголовном и исправительно-трудовом законодательстве Украинской ССР 1982–1984. Киев : Редакционно-издательский отдел МВД УССР, 1985. 58 с.

226. Михлин А. С. Личность осужденных к лишению свободы и проблемы их исправления и перевоспитания : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Москва, 1974. 31 с.

227. Михлин А. С. Проблемы досрочного освобождения от отбывания наказания : учеб. пособ. Москва : Изд-во ВНИИ МВД СССР, 1982. 152 с.

228. Михлин А. С. Проблемы исполнения наказаний в условиях распада Союза ССР. *Государство и право*. 1992. № 8. С. 110–114.

229. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. *Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи* / упоряд. Ю. К. Качуренко. Київ, 1992. С. 36–58.

230. Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_212 (дата звернення: 15.10.2019).

231. Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями. *Оцінка, шляхи подальшого реформування в'язничної системи України* / за ред.: І. В. Штанька, В. А. Льовочкіна. Київ, 1998. С. 161–186.

232. Мірошниченко М. І. Генезис національних правових систем: теоретико-методологічний аспект : монографія. Київ : Ун-т «Україна», 200. 271 с.

233. Монтескье Ш. Л. Избранные произведения : пер. с франц. А. В. Матещук. Москва : Мысль, 1955. 810 с.

234. Мороз О. Буденні роздуми напередодні свята. *Голос України.* 1996. 21 серп. С. 1–4.

235. Морозов О. М. Психологічна корекція у співробітників внутрішніх справ, які брали участь у ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. *Практична психологія в органах внутрішніх справ* : матеріали республік. наук.-практ. конф., м. Київ, 2-3 черв. 1994 р. Київ, 1995. С. 29–31.

236. Мюллерсон Р. А. Права человека: идеи, нормы, реальность. Москва : Юрид. лит., 1991. 160 с.

237. Навчальний візит делегації Державної пенітенціарної служби до Канади в рамках реалізації проекту «Рефомування системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні» : URL: https://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/644388 (дата звернення: 01.10.2013).

238. Назаров В. В. Конституційні права людини та їх обмеження у кримінальному процесі України : монографія. Харків : ТД «Золота Миля», 2009. 400 с.

239. Наливайко В. С. Кримінологічні проблеми ресоціалізації осіб, звільнених з місць позбавлення волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2000. 16 с.

240. Наташев А.Е. Неприемлемость «прогрессивной системы» отбывания лишения свободы. *Проблемы развития советского исправительно-трудового законодательства*. Саратов, 1961. С. 247–251.

241. Наташев А. Е. Теоретические основы исправительно-трудового законодательства : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Москва, 1973. 30 с.

242. Неалов О. П. Організаційно-правове забезпечення реалізації тюремної реформи в Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах українських губерній) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2003. 22 с.

243. Неживець О. М. Забезпечення соціальної та трудової реабілітації осіб, звільнених з місць позбавлення волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2005. 20 с.

244. Неживець О. М., Жук Л. А., Жук І. Л. Ресоціалізація засуджених та осіб, звільнених з місць позбавлення волі : монографія. Київ : Кондор, 2009. 222 с.

245. Нестругіна І. М. Організаційно-правовий механізм державного фінансового контролю в Україні : дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02. Харків, 2012. 213 с.

246. Новая концепция пенитенциарной системы : материалы международного семинара руководящих работников уголовно-исполнительной системы, г. Киев, 24-25 ноябр. 1994 р. Киев : РИО КИВД при УАВД, 1995. 160 с.

247. Ной И. С. Вопросы теории наказания в советском уголовном праве : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Ленинград, 1963. 35 с.

248. Оборотов Ю. М. Традиції та новації в правовому розвитку: загальнотеоретичні аспекти : автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2003. 38 с.

249. Обсуждаются проблемы повышения эффективности деятельности ЛТП. *Исправительно-трудовые учреждения*. 1981. № 15. С. 65–68.

250. Общая теория государства и права. Академический курс : в 2 т. / Москва : Издательство «Зерцало», 1998. Т. 2 : Теория права / под ред. М. Н. Марченко. 640 с.

251. Общая теория прав человека / отв. ред. Е. А. Лукашева. Москва : НОРМА, 1996. 520 с.

252. Оксфордська історія в’язниць : практика покарання у західному суспільстві / за ред.: Н. Морріса, Д. Д. Ротмена : пер. з англ. Київ : Всесвіт, 2009. 560 с.

253. Олейник А. Н. Тюремная субкультура в России: от повседневной жизни до государственной власти. Москва : ИНФРА-М, 2001. 418 с.

254. Олійник А. Ю. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні : монографія. Київ : Алерта, КНТ, Центр навчальної літератури, 2008. 472 с.

255. Онопенко П. В. Правоохоронні функції держави Україна. Київ : «Варта», 2003. 128 с.

256. Опришко В. Ф. Конституція України: розвиток і вдосконалення законодавства. *Конституція України – основа подальшого розвитку законодавства* : зб. наук. пр. / за ред. В. Ф. Опришка. К., 1997. Вип. 2. С. 14–31.

257. Організаційно-правові засади роботи громадських рад з питань забезпечення прав людини в діяльності органів внутрішніх справ України : наук.-практ. посіб. / К. Б. Левченко та ін. Харків : Права людини, 2007. 264 с.

258. Осауленко А.О. Вплив принципів, сформованих у міжнародних стандартах з прав людини на розвиток кримінально-виконавчої системи України. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Юридичні науки.* 2018. Вип. 3. Т. 1. С. 41–44.

259. Осауленко А.О. Реформування кримінально-виконавчої системи в перші роки існування України як незалежної держави (1992–1993 рр.). *Часопис Київського університету права*. 2018/2. С. 52–57.

260. Осауленко А. Європейська конвенція про відшкодування збитків потерпілим від злочинів із застосуванням насильства. *Міжнародна поліцейська енциклопедія*. Київ, 2014. Т. VIII. С. 240.

261. Осауленко А. Європейська конвенція про нагляд за умовно засудженими або умовно звільненими правопорушниками 1964 р. *Міжнародна поліцейська енциклопедія*. Київ, 2014. Т. VIII. С. 244–245.

262. Осауленко А. Историко-правовые вопросы развития законодательных основ уголовно-исполнительной системы Украины (1996–2002 гг.). *Legea şi viaţa*. 2019. № 9/2 (333). С. 88–92.

263. Осауленко А. Конкретизация законодательных основ развития уголовно-исполнительной системы Украины в подзаконных нормативно-правовых актах (1996–2005 гг.). *Legea şi viaţa*. 2019. № 10/2 (334). С. 101–104.

264. Осауленко А. Міжнародні стандарти з прав і свобод засуджених до позбавлення волі. *Міжнародна поліцейська енциклопедія*. Київ, 2014. Т. VIII. С. 559.

265. Осауленко А. Пенитенциарное законодательство Украины и Республики Молдова: сравнительно-правовой аспект. *Jurnalul Juridic National: Teorie si Practica*. 2017. № 1 (23). С. 13–17.

266. Осауленко А. А. Уголовно-исполнительные кодексы Украины и Российской Федерации: сравнительно-правовой аспект. *Доктрина права*. 2011. № 1 (9). С. 73–79.

267. Осауленко А. О. Вплив норм Конституції України на розвиток кримінально-виконавчої системи. *Кримський юридичний вісник*. 2010. № 2 (9). І ч. С. 174–179.

268. Осауленко А. О. Динамічні процеси у праві. Актуальні проблеми теорії держави та права : навч. посіб. / за заг. ред. Є. О. Гіди. Київ, 2010. С. 162–181.

269. Осауленко А. О. Загальнотеоретичний вимір функцій кримінального покарання. *Актуальні питання конституційного розвитку незалежної України* : матеріали кругл. стол., м. Київ, 25 черв. 2015 р. Київ, 2015. С. 79–82.

270. Осауленко А. О. Законодавчі основи запровадження прогресивної системи виконання покарань в Україні (історико-правовий аспект). *Порівняльно-аналітичне право.* 2019. № 4. С. 46–48. URL: http://www.pap.in.ua/4_2019/13.pdf.

271. Осауленко А. О. Законодавчі основи становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України (1990–2005 рр.) : монографія. Київ : Вадекс, 2019. 450 с.

272. Осауленко А. О. Заходи з реформування кримінально-виконавчої системи у зв’язку з підготовкою вступу України до Ради Європи (1994–1995 роки). *Форум права.* 2018. № 3. С. 63–71. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2018_3_10.pdf

273. Осауленко А. О. Заходи з реформування пенітенціарної системи у зв’язку з підготовкою вступу України до Ради Європи (історико-правовий аспект). *Urgent problems of law on the modern stage of statehood development* : conference proceedings. (Lublin, 20-21 october 2017.). Lublin: Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2017. P. 53–56.

274. Осауленко А. О. Історико-правовий аспект становлення та розвитку поглядів на покарання. *Правова доктрина та юридична практика: досвід і перспективи розвитку* : матеріали наук.-теорет. семінару, м. Київ, 25 берез. 2014 р. Київ, 2014. С. 81–83.

275. Осауленко А. О. Історико-правові аспекти розробки та прийняття Кримінально-виконавчого кодексу України. *Національні інтереси та проблеми правової системи України* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 12–13 берез. 2011 р. Одеса, 2011. Ч. 1. С. 22–24.

276. Осауленко А. О. Історико-правові аспекти становлення і розвитку інститутів громадянського суспільства в контексті пенітенціарної системи України. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2012. № 28. С. 23–30.

277. Осауленко А. О. Історико-правові аспекти становлення поглядів на мету кримінально-виконавчого законодавства України. *Людина і закон: публічно-правовий вимір* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Дніпропетровськ, 7–8 лист. 2014 р. Дніпропетровськ, 2014. Ч. 1. С. 18–21.

278. Осауленко А. О. Історико-правові аспекти становлення поглядів на мету кримінально-виконавчого законодавства України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. Вип. 74. С. 96–102.

279. Осауленко А. О. Історико-теоретичні аспекти розвитку юридичної відповідальності та покарання. *Право і суспільство*. 2010. № 4. С. 23–27.

280. Осауленко А. О. Історико-теоретичні проблеми становлення громадянського суспільства та пенітенціарної системи України в контексті забезпечення прав і свобод громадян. *Наше право*. 2013. № 5. С. 21–27.

281. Осауленко А. О. Конституційні засади формування кримінально-виконавчого права в Україні. *Конституція України: зміни чи нова редакція* : матеріали кругл. стол., м. Київ, 24 черв. 2011 р. Київ, 2011. С. 128–132.

282. Осауленко А. О. Конституція України та її вплив на формування змісту кримінально-виконавчого законодавства. *Актуальні питання застосування кримінально-виконавчого законодавства* : матеріали кругл. стол., м. Київ, 18 берез. 2015 р. Київ, 2015. С. 122–125.

283. Осауленко А. О. Кримінально-виконавча система України в перші роки незалежності (1992–1993 рр.). *Проблеми та перспективи розвитку вищої школи та економіки в XXI столітті* : зб. тез виступів міжнар. наук.-практ. конф., м. Рівне, 11–12 жовт. 2018 р. Рівне, 2018. С. 34–36.

284. Осауленко А. О. Органи і установи виконання покарань як суб'єкти здійснення правоохоронної діяльності. *Правоохорона функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми дослідження* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 17 трав. 2019 р. Харків, 2019. С. 158–160.

285. Осауленко А. О. Офіційно-діловий стиль викладу правозастосовних актів, які приймаються на підставі норм Кримінально-виконавчого кодексу України. *Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи* : тези доп. VII Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 4 лист. 2011 р. Київ, 2011. С. 35–36.

286. Осауленко А. О. Пенитенциарное законодательство Украины и Республики Беларусь: сравнительно-правовой аспект. *Актуальные вопросы современной юридической науки: теория, практика, методика :* сб. материалов II Междунар. заочной науч. конф., г. Могилев, 19 мая 2017 г. Могилев, 2017. С. 391–393.

287. Осауленко А. О. Пенітенціарна система Республіки Польща. *Конституційні основи державного ладу Республіки Польща: історія і сучасність* : навч. посіб. / за заг. ред. А. В. Матвійчука. Рівне, 2019. С. 121–130.

288. Осауленко А. О. Природно-правова філософія покарання. *Філософські, методологічні й психологічні проблеми права* : тези доп. III всеукр. наук.-теор. конф. (м. Київ, 23 квіт. 2010 р.). Київ, 2010. С. 157–158.

289. Осауленко А. О. Проблема забезпечення гуманізму в процесі реформування кримінально-виконавчої системи. *Правові реформи в Україні* : зб. матеріалів II міжвуз. наук.-теор. конф., м. Київ, 21 жовт. 2010 р. Київ, 2010. С. 157–158.

290. Осауленко А. О. Реалізація норм права у сфері правоохоронної діяльності. *Теорія держави та права* : підручник / за заг. ред. Є. О. Гіди. Київ, 2011. С. 282–305.

291. Осауленко А. О. Розвиток законодавчого регулювання кримінально-виконавчої системи України у 1990–2005 рр. *Правові реформи як елемент соціального*

реформування : тези доп. всеукр. наук.-практ. конф., м. Рівне, 11–12 груд. 2019 р. Рівне, 2019. С. 37–41.

292. Осауленко А. О. Розвиток кримінально-виконавчої системи України в період становлення української державності. *Право і суспільство*. 2010. № 5. С. 132–137.

293. Осауленко А. О. Розробка та прийняття Кримінально-виконавчого кодексу України: історико-правовий аспект. *Держава та регіони*. 2010. № 3. Серія: Право. С. 69–73.

294. Осауленко А. О. Розробка та прийняття кримінально-виконавчого кодексу України: історико-правовий аспект. *Правові реформи в Україні* : зб. матеріалів III всеукр.. наук.-теор. конф., м. Київ, 6 жовт. 2011 р. Київ, 2011. С. 140–141.

295. Осауленко А. О. Розділ 5. Роль громадянського суспільства у забезпеченні ефективності функціонування пенітенціарної системи. *Громадянське суспільство і правова держава: теоретичні моделі та досвід реалізації* : монографія / за заг. ред. В. Д. Гвоздецького. Київ, 2012. С. 184–232.

296. Осауленко А. О. Світова та європейська традиція функціонування інституту умовно-дострокового звільнення засуджених (порівняльно-правовий аспект). *Порівняльно-аналітичне право.* 2018. № 3. С. 49–52. URL: http://www.pap.in.ua/3_2018/12.pdf.

297. Осауленко А. О. Соціальне призначення юридичної відповідальності. *Принципи гуманізму та верховенства права як умова розвитку демократичної, соціальної, правової держави* : матеріали міжвуз. наук.-теор. конф., м. Київ, 26 груд. 2008 р. Київ, 2009. С. 79–81.

298. Осауленко А. О. Співвідношення санкції та юридичної відповідальності. *Вісник прокуратури*. 2008. № 8. С. 87–91.

299. Осауленко А. О. Становлення і розвиток інститутів громадянського суспільства в контексті пенітенціарної системи в Україні. *Конституція України: питання теорії та практики* : міжкафед. наук.-практ. семін., м. Київ, 8 черв. 2012 р. Київ, 2012. С. 127–130.

300. Осауленко А. О. Становлення пенітенціарної системи України в контексті забезпечення прав і свобод громадян. *Сучасний вимір держави і права* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Львів, 24–25 трав. 2013 р. Львів, 2013. С. 17–19.

301. Осауленко А. О. Становлення та розвиток поглядів на покарання та права і свободи засуджених (історико-правовий аспект). *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2013. №21 (І ч). Т. 1. С. 82–85.

302. Осауленко А. О. Суть та деякі особливості процесуального доказування. *Вісник прокуратури*. 2008. № 12. С. 79–83.

303. Осауленко А. О. Тлумачення норм права та його значення для суб'єктів правоохоронної системи. *Теорія держави та права* : підручник / за заг. ред. Є. О. Гіди. Київ, 2011. С. 306–319.

304. Осауленко А. О. Удосконалення законодавчих основ кримінально-виконавчої системи України протягом 2003–2005 років. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. 2019. Серія: Юридичні науки. Т. 30 (69). № 5. С. 24–29.

305. Осауленко А. О. Функції кримінального покарання: загальнотеоретичний аспект. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2014. № 4. С. 190–193. URL: http://lsej.org.ua/4_2014/49.pdf.

306. Осауленко А. О. Юридична відповідальність та покарання: історико-правові аспекти взаємозв'язку. *Кафедра теорії держави та права*: *етапи становлення та перспективи розвитку* : матеріали наук.-теор. конф., м. Київ, 2 черв. 2016 р. Київ, 2016. С. 96–99.

307. Осауленко А. О. Юридична конструкція забезпечення ефективності правових засобів стимулювання правомірної поведінки засуджених. *Проблеми законодавчого регулювання порядку розробки та прийняття нормативно-правових актів* : тези доп. та повідомл. сучасн. ІІІ міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 2–3 лист. 2017 р. Харків, 2017. С. 98–101.

308. Осауленко О. І. Диференціація та індивідуалізація виконання кримінальних покарань у виді позбавлення волі. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 2002. № 7. С. 59–64.

309. Осауленко О. І. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. Київ : Істина, 2007. 336 с.

310. Осауленко О. І. Конституційні основи формування змісту та системи правового регулювання статусу засуджених до позбавлення волі та їх втілення в законодавстві України (загальнотеоретичні питання) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 1997. 204 с.

311. Осауленко О. І. Юридичні гарантії прав засудженого та їхній вплив на його психічний стан. *Практична психологія в органах внутрішніх справ* : матеріали республік. наук.-практ. конф., м. Київ, 2-3 черв. 1994 р. Київ, 1995. С. 82–86.

312. Осауленко О. І., Осауленко А. О., Гіжевський В. К. Історія вчень про державу і право : посіб. Київ : ФОП Ліпкан О. С. 2010, 2015. 196 с.

313. Основи законодавства про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 р. № 2801-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1993. № 4. Ст. 19.

314. Основи конституційного права України : підручник / за ред. В. В. Копейчикова. Київ : Юрінком, 1997. 208 с.

315. Основний Закон Федеративної Республіки Німеччина. *Конституції зарубіжних країн* : навч. посіб. / за заг. ред. В. О. Серьогіна. Харків, 2009. С. 83–122.

316. Основы исправительно-трудового законодательства Союза ССР и союзных республик : Закон СССР от 11.07.1969 р. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1969. № 29. Ст. 247.

317. Оцінка, шляхи подальшого реформування в'язничної системи України / за ред.: І. В. Штанька, В. А. Льовочкіна. Київ, 1998. 288 с.

318. Панасюк Н. Б. Краткий обзор истории применения тюремного заключения в Европе. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 2000. № 5. С. 68–86.

319. Паше-Озерский Н. Н. По тюрьмам Западной Европы. По личным впечатлениям 1928–1929 гг. : монография. Харьков : Юрид. изд-во НКЮ УССР, 1930. 88 с.

320. Пенітенціарна система з погляду науковців і практиків. *Закон і обов'язок*. 1995. Червень. (№ 23–24). С. 2.

321. Перегудов А. Г. Социально-психологическая адаптация. Исправительно-трудовые учреждения. 1982. № 19. С. 45–46.

322. Перков И. М. Соотношение материальных и процессуальных норм исправительно-трудового права в теории и практике исполнения уголовных наказаний : учеб. пособ. Москва : Академия МВД СССР, 1980. 90 с.

323. Петери З. Задачи и методы сравнительного правоведени. *Сравнительное правоведение* : сб. ст. / отв. ред. В. А. Туманов. Москва, 1978. С. 76–90.

324. Петришин О. В., Колодій О. А. Модельні правові акти: теорія та практика реалізації : монографія. Київ : Алерта, 2016. 204 с.

325. Пєтков В. П. Управління виховно-виправним процесом : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Харків, 1998. 40 с.

326. Пинчук В. И. Правовые основы исполнения наказания : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Москва, 1980. 34 с.

327. Платон. Держава : пер. з давньогр. Д Коваль. Київ : Основи, 2005. 356 с.

328. Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Конституційне право України : підручник / за ред. В. Л. Федоренка. Київ : КНТ, Видавництво Ліра-К, 2011. 532 с.

329. Погорілко В., Малишко М. Правова система України – стан та перспективи розвитку. *Віче*. 1993. № 9. С. 21–34.

330. Познышев С. В. Основы пенитенциарной науки. Москва : Мосполиграф, 1924. 342 с.

331. Познышев С. В. Очерки тюрьмоведения. Москва, 1915. 302 с.

332. Поленина С. В. Теоретические проблемы системы советского законодательства. Москва : Наука, 1979. 205 с.

333. Полное Собрание Законов Российской Империи. Санкт-Петербург, 1911. С. 3427–3548.

334. Пономарев П. Г. Эффективность правовых норм, регулирующих применение основных средств исправления и перевоспитания осужденных к лишению свободы : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Москва, 1990. 32 с.

335. Порівняльне правознавство : підручник / за ред. В. Д. Ткаченка. Харків : Право, 2003. 274 с.

336. Практична психологія в органах внутрішніх справ : матеріали республік. наук.-практ. конф., м. Київ, 2-3 черв. 1994 р. Київ : РВВ КІВС при УАВС, 1995. 116 с.

337. Про адвокатуру : Закон України від 19.12.1992 р. № 2887-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1993. № 9. Ст. 62.

338. Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі : Закон України від 01.12.1994 р. № 264/94-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1994. № 52. Ст. 455.

339. Про амністію з нагоди річниці прийняття Декларації про державний суверенітет України : Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 11.07.1991 р. №1360-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 34. Ст. 457.

340. Про амністію з нагоди річниці проголошення незалежності України : Указ Президента України від 17.08.1992 р. № 395/92. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/395/92?lang=ru (дата звернення: 25.07.2019).

341. Про вибори депутатів і голів в сільських, селищних, районних, міських, районних у містах, обласних Рад : Закон України від 24.02.1994 р. № 3996-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1994. № 8. Ст. 38.

342. Про вибори народних депутатів України : Закон України від 18.11.1993 р. № 3623-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1993. № 48. Ст. 455.

343. Про виведення Державного департаменту України з питань виконання покарань з підпорядкування Міністерству внутрішніх справ України : Указ Президента України від 12.03.1999 р. № 248/99. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/248/99 (дата звернення: 25.07.2019).

344. Про внесення деяких змін до Виправно-трудового кодексу Української РСР : Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 28.01.1991 р. №662-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 8. Ст. 55.

345. Про внесення доповнень і змін до деяких законодавчих актів України : Закон України від 15.12.1992 р. № 2857-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1993. № 6. Ст. 35.

346. Про внесення змін до Виправно-трудового кодексу України : Закон України від 11.01.2001 р. № 2214-III. *Відомості Верховної Ради України.* 2001. № 11. Ст. 48.

347. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з утворенням Державного департаменту України з питань виконання покарань : Закон України від 11.12.1998 р. № 312-XIV. *Відомості Верховної Ради України.* 1999. № 4. Ст. 35.

348. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення виконання кримінальних покарань та реалізації прав засуджених : Закон України від 07.09.2016 р. № 1492-VIII. *Відомості Верховної Ради України.* 2016. № 43. Ст. 736.

349. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення права засуджених і осіб, які тримаються під вартою, на листування з питань, пов'язаних з порушенням прав людини : Закон України від 01.12.2005 р. № 3166-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2006. № 12. Ст. 103.

350. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо соціальної адаптації осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк : Закон України від 01.12.2005 р.№ 3167-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2006. № 12. Ст. 104.

351. Про внесення змін до Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств» : Закон України від 22.05.1997 р. № 283/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1997. № 27. Ст. 181.

352. Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів : Закон України від 08.04.2014 р. № 1186-VIII. *Відомості Верховної Ради України.* 2014. № 23. Ст. 869.

353. Про внесення змін до переліку центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через відповідних міністрів : Постанова Кабінету Міністрів України від 17.05.2006 р. № 683. *Офіційний вісник України*. 2006. № 20. Ст. 1480.

354. Про внесення змін до Положення про Державний департамент України з питань виконання покарань : Указ Президента України від 12.06.2000 р. № 786/2000. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/786/200 /sp:side:max100 (дата звернення: 28.07.2019).

355. Про внесення змін до статті 71 Житлового кодексу Української РСР : Закон України від 02.03.2000 р. № 1525-III. *Відомості Верховної Ради України.* 2000. № 20. Ст. 150.

356. Про внесення змін і доповнень до Виправно-трудового кодексу Української РСР : Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 23.03.1977 р. №1850-09. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1977. № 14. Ст. 130.

357. Про внесення змін і доповнень до Виправно-трудового кодексу Української РСР : Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 15.04.1983 р. №5082-X. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1983. № 17. Ст. 346.

358. Про внесення змін і доповнень до Виправно-трудового кодексу Української РСР : Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 30.09.1985 р. №1010-XI. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1985. № 42. Ст. 986.

359. Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів Української РСР : Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 28.01.1991 р. №663-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 8. Ст. 56.

360. Про внесення змін і доповнень до законодавчих актів України щодо врегулювання деяких питань, пов'язаних з умовами відбування покарання засудженими : Закон України від 27.07.1994 № 137/94-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1994. № 37. Ст. 342.

361. Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР «Про вибори Президента Української РСР» : Закон України від 24.02.1994 р. № 3997-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1994. № 8. Ст. 40.

362. Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР : Закон УРСР від 19.06.1991 р. № 1213а-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 35. Ст. 467.

363. Про внесення змін і доповнень до Кримінального кодексу Української РСР : Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 23.03.1977 р. № 1848-IX. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1977. № 14. Ст. 128.

364. Про внесення змін і доповнень до Кримінального кодексу Української РСР : Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 12.01.1983 р. № 4571-X. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1983. № 4. Ст. 50.

365. Про внесення змін і доповнень до статті 38 Виправно-трудового кодексу Української РСР : Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 03.06.1991 р. №1125-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 27. Ст. 328.

366. Про всеукраїнський та місцеві референдуми : Закон України від 03.07.1991 р. № 1286-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1991. № 33. Ст. 443.

367. Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави : Закон України від 19.06.2003 р. № 975-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. № 46. Ст. 366.

368. Про державний суверенітет України : Декларація від 17.07.1990 р. № 55-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1990. № 31. Ст. 429.

369. Про Державну кримінально-виконавчу службу України : Закон України від 23.06.2005 р. № 2713-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2005. № 30. Ст. 409.

370. Про Державну програму боротьби із злочинністю : Постанова Верховної Ради України від 25.06.1993 р. № 3325-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3325-12 (дата звернення: 25.07.2019).

371. Про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади : Указ Президента України від 03.10.1992 р. № 493/92. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/493/92 (дата звернення: 25.07.2019).

372. Про Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ Української РСР : Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 29.07.1991 р. №1368-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 45. Ст. 599.

373. Про дію міжнародних договорів на території України : Закон України від 10.12.1991 р. № 1953-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 10. Ст. 137.

374. Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : Указ Президента України від 31.07.2004 р. № 854/2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/854/2004 (дата звернення: 25.07.2019).

375. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу : Закон України від 18.03.2004 р. № 1629-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2004. № 29. Ст. 367.

376. Про загальну середню освіту : Закон України від 13.05.1999 р. № 651-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 28. Ст. 230.

377. Про загальну структуру і чисельність кримінально-виконавчої системи України : Закон України від 02.03.2000 р. № 1526-III. *Відомості Верховної Ради України.* 2000. № 20. Ст. 151.

378. Про застосування амністії в Україні : Закон України від 01.10.1996 р. № 392/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 48. Ст. 263.

379. Про застосування законодавства, яке забезпечує підозрюваному, обвинуваченому, підсудному право на захист : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 07.07.1995 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ v0010700-95/ed19950707 (дата звернення: 23.03.2019).

380. Про затвердження Виправно-трудового кодексу Української РСР : Закон від 23.12.1970 р. № 3325-VII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1971. № 1. Ст. 6.

381. Про затвердження граничної чисельності працівників центрального апарату Державного департаменту з питань виконання покарань : Постанова Кабінету Міністрів України від 01.03.1999 р. № 286. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286-99-%D0%BF/ed19990301 (дата звернення: 25.07.2019).

382. Про затвердження Державної програми покращення умов тримання засуджених та осіб, взятих під варту, на 2006–2010 роки : Постанова Кабінету Міністрів України від 03.08.2006 р. № 1090. *Офіційний вісник України*. 2006. № 32. Ст. 2315.

383. Про затвердження Державної програми соціальної адаптації осіб, звільнених з місць позбавлення волі, на 2004–2006 роки : Постанова Кабінету Міністрів України від 30.08.2004 р. № 1133. Дата оновлення: 01.01.2005. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1133-2004-п (дата звернення: 14.08.2019).

384. Про затвердження Державної цільової програми реформування Державної кримінально-виконавчої служби на 2013–2017 роки : Постанова Кабінету Міністрів України від 29.04.2013 р. № 345. *Офіційний вісник України*. 2013. № 38. Ст. 1341.

385. Про затвердження заходів, спрямованих на реалізацію у 2001 році Основних напрямів соціальної політики на період до 2004 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 31.08.2000 р. № 1370. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1370-2000-%D0%BF (дата звернення: 15.08.2019).

386. Про затвердження і введення в дію Правил внутрішнього розпорядку виправно-трудових установ : наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань від 05.06.2000 р. № 110. *Збірник нормативно-правових актів з питань забезпечення діяльності кримінально-виконавчої системи* : в 2 т. / під заг. ред. В. А. Льовочкіна. Київ : МП Леся, 2002. Т. 2. С. 432–473.

387. Про затвердження Інструкції з оплати праці засуджених до обмеження та позбавлення волі : наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань від 04.10.2004 р. № 191. *Офіційний вісник України*. 2004. № 42. Ст. 2791.

388. Про затвердження Інструкції про організацію виконання покарання у виді арешту в установах кримінально-виконавчої системи : наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань від 31.08.2001 р. № 158. *Збірник нормативно-правових актів з питань забезпечення діяльності кримінально-виконавчої системи* : в 2 т. / під заг. ред. В. А. Льовочкіна. Київ : МП Леся, 2002. Т. 2. С. 529–533.

389. Про затвердження Інструкції про організацію виконання покарання у виді обмеження волі в установах кримінально-виконавчої системи : наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань від 04.09.2001 р. № 165. *Збірник нормативно-правових актів з питань забезпечення діяльності кримінально-виконавчої системи* : в 2 т. / під заг. ред. В. А. Льовочкіна. Київ : МП Леся, 2002. Т. 2. С. 534–546.

390. Про затвердження Інструкції про організацію здійснення адміністративного нагляду за особами, звільненими з місць позбавлення волі : наказ Міністерства внутрішніх справ України, Державного департаменту України з питань виконання покарань, від 04.11.2003 р. № 1303/203. *Офіційний вісник України*. 2004. № 2. Т. 2 Ст. 103.

391. Про затвердження Інструкції про порядок виконання покарань, не пов’язаних з позбавленням волі, та здійснення контролю щодо осіб, засуджених до таких покарань : наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань,

Міністерства внутрішніх справ України від 19.12.2003 р. № 270/1560. *Офіційний вісник України*. 2004. № 2. Т. 2 Ст. 90.

392. Про затвердження Інструкції про порядок конвоювання та тримання в судах підсудних (засуджених) за вимогою судових органів : наказ Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства юстиції України, Генеральної прокуратури України, Верховного Суду України, Служби безпеки України від 16.10.1996 р. № 705. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0662-96/ed19961016 (дата звернення: 25.07.2019).

393. Про затвердження Інструкції про порядок проведення переогляду засуджених інвалідів : наказ Міністерства внутрішніх справ України та Міністерства охорони здоров'я України від 18.02.1994 р. № 77/26. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0046-94/conv (дата звернення: 15.08.2019).

394. Про затвердження Інструкції про проведення виконавчих дій : наказ Міністерства юстиції від 15.02.1999 р. № 74/5. *Офіційний вісник України*. 1999. № 51. Ст. 2563.

395. Про затвердження Настанови по медико-санітарному забезпеченню осіб, які утримуються в слідчих ізоляторах та установах виконання покарань МВС України : наказ Міністерства внутрішніх справ України та Міністерства охорони здоров'я України від 14.06.1993 р. № 160/140. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0147-93 (дата звернення: 15.08.2019).

396. Про затвердження норм добового забезпечення продуктами харчування засуджених до позбавлення волі, а також осіб, що перебувають у слідчих ізоляторах, лікувально-трудових профілакторіях та ізоляторах тимчасового утримання Міністерства внутрішніх справ України, норм заміни одних продуктів іншими та порядку застосування вказаних норм : Постанова Кабінету Міністрів України від 16.06.1992 р. № 336. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/336-92-%D0%BF (дата звернення: 15.08.2019).

397. Про затвердження Положення про Державний департамент України з питань виконання покарань : Постанова Кабінету Міністрів України від 11.07.2007 р. № 916. *Офіційний вісник України*. 2007. № 52. Ст. 2116.

398. Про затвердження Положення про загальноосвітній навчальний заклад : Постанова Кабінету Міністрів України від 14.06.2000 р. № 964. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-2000-%D0%BF (дата звернення: 23.10.2019).

399. Про затвердження Положення про організацію виконання покарання у вигляді довічного позбавлення волі в установах кримінально-виконавчої системи : наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань від 14.04.2001 р. № 65. *Збірник нормативно-правових актів з питань забезпечення діяльності кримінально-виконавчої системи* : в 2 т. / під заг. ред. В. А. Льовочкіна. Київ : МП Леся, 2002. Т. 2. С. 509–515.

400. Про затвердження Положення про проходження служби рядовим і начальницьким складом органів внутрішніх справ Української РСР : Постанова Кабінету Міністрів Української РСР від 29.07.1991 № 114. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/114-91-%D0%BF. Дата оновлення: 07.11.2015. (дата звернення: 23.10.2019).

401. Про затвердження Положення про умови навчання та отримання базової та повної загальної середньої освіти особами, засудженими до позбавлення волі, у загальноосвітніх навчальних закладах при установах кримінально-виконавчої системи : наказ Міністерства освіти і науки України, Державного департаменту України з питань виконання покарань від 01.03.2002 р. № 154/55. *Збірник нормативно-правових актів з питань забезпечення діяльності кримінально-виконавчої системи* : в 2 т. / під заг. ред. В. А. Льовочкіна. Київ : МП Леся, 2002. Т. 2. С. 583–586.

402. Про затвердження положень про спостережні комісії та піклувальні ради при спеціальних виховних установах : Постанова Кабінету Міністрів України від 01.04.2004 р. № 429. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/429-2004-%D0%BF (дата звернення: 15.08.2019).

403. Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань : наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань від 25.12.2003 р. № 275. *Офіційний вісник України*. 2003. № 52. Т. 2 Ст. 2898.

404. Про затвердження Програми подальшого реформування та державної підтримки кримінально-виконавчої системи на 2002–2005 роки : Постанова Кабінету

Міністрів України від 15.02.2002 р. № 167. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/167-2002-%D0%BF (дата звернення: 15.08.2019).

405. Про затвердження Тимчасового положення про порядок тримання у слідчих ізоляторах Державного департаменту України з питань виконання покарань засуджених до виняткової міри покарання : наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань від 25.06.1999 р. № 72. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0426-99 (дата звернення: 14.08.2019).

406. Про затвердження Указу Президії Верховної Ради Української РСР «Про затвердження Положення про порядок і умови виконання в Українській РСР кримінальних покарань, не зв'язаних із заходами виправно-трудового впливу на засуджених : Закон УРСР від 07.12.1984 р. № 8075-X. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1984. № 51. Ст. 1124.

407. Про захист прав і основних свобод людини : Конвенція від 04.11.1950 р. Дата оновлення: 02.10.2013. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 18.11.2019).

408. Про заходи по посиленню боротьби проти пияцтва і алкоголізму, викоріненню самогоноваріння : Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 20.05.1985 р. № 280-XI. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1985. № 23. Ст. 544.

409. Про заходи щодо зміцнення матеріальної бази органів та установ кримінально-виконавчої системи на 2000–2004 роки : Постанова Кабінету Міністрів України від 20.06.2000 р. № 986. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/986-2000-%D0%BF (дата звернення: 15.08.2019).

410. Про зміни порядку відрахувань із заробітної плати спецконтингенту, що утримується в установах Міністерства внутрішніх справ України : Постанова Кабінету Міністрів України від 22.02.1992 р. № 78. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/78-92-%D0%BF/ed19920222 (дата звернення: 15.08.2019).

411. Про зміну статті 25 Кримінального кодексу України : Закон України від 04.05.1993 р. № 3174-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1993. № 24. Ст. 255.

412. Про зупинення дії постанови Кабінету Міністрів України від 11 липня 2007 року №916 : Указ Президента України від 02.08.2007 р. №677/2007. *Офіційний вісник Президента України*. 2007. № 21. Ст. 444.

413. Про зупинення застосування статей 25-1 і 52-2 Кримінального кодексу Української РСР : Постанова Верховної Ради України від 16.05.1992 р. № 2359-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1992. № 32. Ст. 462.

414. Про Комплексну цільову програму боротьби зі злочинністю на 1996– 2000 роки : Указ Президента України від 17.09.1996 р. № 837/96. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/837/96 (дата звернення: 25.07.2019).

415. Про Конституційний Суд України : Закон України від 03.06.1992 р. № 2400-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1992. № 33. Ст. 471.

416. Про Концепцію державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України : Указ Президента України від 08.11.2012 р. №631/2012. *Офіційний вісник України*. 2012. № 87. Ст. 3531.

417. Про Концепцію нової Конституції України : Постанова Верховної Ради Української РСР від 19.06.1991 р. № 1213-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР.* 1991. № 35. Ст. 466.

418. Про Концепцію реформування Державної кримінально-виконавчої служби України : Указ Президента України від 25.04.2008 р. №401/2008. *Офіційний вісник Президента України*. 2008. № 18. Ст. 589.

419. Про концепцію судово-правової реформи в Україні : Постанова Верховної Ради України від 28.04.1992 р. № 2296-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1992. № 30. Ст. 426.

420. Про міжнародні договори України : Закон України від 22.12.1993 р. № 3767-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1994. № 10. Ст. 45.

421. Про міжнародні договори України : Закон України від 29.06.2004 р. № 1906-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 50. Ст. 540.

422. Про надзвичайний стан : Закон України від 26.06.1992 р. № 2501-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1992. № 37. Ст. 538.

423. Про невідкладні заходи щодо боротьби з туберкульозом : Указ Президента України від 11.05.2000 р. № 679/2000 / Збірник нормативно-правових актів з питань забезпечення діяльності кримінально-виконавчої системи : в 2 т. / під заг. ред. В. А. Льовочкіна. Київ : МП Леся, 2002. Т. 2. С. 38–40.

424. Про невідкладні заходи щодо залучення до праці осіб, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі : Постанова Кабінету Міністрів України від 02.12.1996 р. № 1454. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1454-96-%D0%BF/ed19961202 (дата звернення: 25.07.2019).

425. Про невідкладні заходи щодо посилення боротьби зі злочинністю : Указ Президента України від 21.07.1994 р. № 396/94. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396/94/ed19940721 (дата звернення: 25.10.2019).

426. Про об’єднання громадян : Закон України від 16.06.1992 р. № 2460-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1992. № 34. Ст. 504.

427. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18.02.1992 р. № 2135-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1992. № 22. Ст. 303.

428. Про оплату праці : Закон України від 24.03.1995 р. № 108/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1995. № 17. Ст. 121.

429. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади : Указ Президента України від 09.12.2010 р. №1085/2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1085/2010 (дата звернення: 23.10.2019).

430. Про опублікування актів законодавства України в інформаційному бюлетені «Офіційний вісник України» : Указ Президента України від 13.12.1996 р. № 1207/96. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207/96 (дата звернення: 23.10.2019).

431. Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх : Закон України від 24.01.1995 р. № 20/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1995. № 6. Ст. 35.

432. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю : Закон України від 30.06.1993 р. № 3341-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1993. № 35. Ст. 358.

433. Про освіту : Закон УРСР від 23 травня 1991 р. № 1060-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 34. Ст. 451.

434. Про Основні напрями реформи кримінально-виконавчої системи в Українській РСР : Постанова Кабінету Міністрів Української РСР від 11.07.1991 р. № 88. Дата оновлення: 27.01.1992. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/88a-91-п (дата звернення: 20.11.2019).

435. Про Основні напрями соціальної політики на період до 2004 року : Указ Президента України від 24.05.2000 р. № 717/2000. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/717/2000 (дата звернення: 25.10.2019).

436. Про особливості застосування Закону України «Про підприємства в Україні» до підприємств установ виконання покарань і лікувально-трудових профілакторіїв Міністерства внутрішніх справ : Постанова Кабінету Міністрів України від 04.06.1994 р. № 352. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/352-94-%D0%BF/ed19940604 (дата звернення: 15.08.2019).

437. Про пенсійне забезпечення : Закон України від 05.11.1991 р. № 1788-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1992. № 3. Ст. 10.

438. Про першочергові заходи щодо забезпечення життєдіяльності виправно-трудових установ і лікувально-трудових профілакторіїв в умовах переходу до ринкових відносин : Постанова Ради Міністрів Української РСР від 05.02.1991 р. №22. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/22-91-п/ed19910205 (дата звернення: 15.08.2019).

439. Про поліпшення діяльності установ кримінально-виконавчої системи : Постанова Кабінету Міністрів України від 05.08.1992 р. № 446. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/446-92-%D0%BF (дата звернення: 15.08.2019).

440. Про Положення про Державний департамент України з питань виконання покарань : Указ Президента України від 31.07.1998 р. № 827/98. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/827/98/ed19980731 (дата звернення: 25.07.2019).

441. Про Положення про порядок здійснення помилування : Указ Президента України від 12.04.2000 р. № 588/2000. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/588/2000/ed20000412 (дата звернення: 25.10.2019).

442. Про попереднє ув'язнення : Закон України від 30.06.1993 р. № 3352-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1993. № 35. Ст. 360.

443. Про порядок взаємодії органів і установ виконання покарань, територіальних органів внутрішніх справ та центрів зайнятості населення щодо надання особам, які звільнені від відбування покарання, допомоги в трудовому і побутовому влаштуванні, соціальній адаптації : наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства праці та соціальної політики України від 12.12.2003 р. № 250/1562/342. *Збірник нормативно-правових актів з кримінально-виконавчого права України* / укл.: В. М. Трубников, Ю. В. Шинкарьов. Харків : Харків юридичний, 2008. С. 668–671.

444. Про порядок взаємодії органів та установ кримінально-виконавчої системи з територіальними органами внутрішніх справ і центрами зайнятості населення з питань підготовки засуджених до звільнення та про надання допомоги в трудовому і побутовому влаштуванні особам, які звільнилися з місць позбавлення волі : наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства праці та соціальної політики від 29.06.2000 р. № 139/405/150. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/z0473-00 (дата звернення: 14.08.2019).

445. Про порядок здійснення помилування осіб, засуджених судами України : Указ Президента України від 31.12.1991 р. № 22. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/22/91 (дата звернення: 25.10.2019).

446. Про порядок обчислення вислуги років, призначення та виплати пенсій і грошової допомоги особам офіцерського складу, прапорщикам, мічманам, військовослужбовцям надстрокової служби та військової служби за контрактом, особам начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та членам їхніх сімей : Постанова Кабінету Міністрів України від 17.07.1992 р. № 393. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/393-92-%D0%BF/ed19920717 (дата звернення: 15.08.2019).

447. Про Порядок формування та розміщення державних замовлень на поставку продукції для державних потреб і контролю за їх виконанням : Постанова Кабінету

Міністрів України від 29.02.1996 № 266. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266-96-%D0%BF (дата звернення: 23.10.2019).

448. Про поширення на підприємства установ по виконанню покарань і лікувально-трудових профілакторіїв Міністерства внутрішніх справ України дії Закону України «Про підприємства в Україні» : Постанова Верховної Ради України від 23.12.1993 р. № 3786-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1994. № 12. Ст. 61.

449. Про правонаступництво України : Закон України від 12.09.1991 р. № 1543-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 46. Ст. 617.

450. Про прибутковий податок з громадян : Декрет Кабінету Міністрів України від 26.12.1992 р. № 13-92. *Відомості Верховної Ради України.* 1993. № 10. Ст. 77.

451. Про приєднання України до Європейської конвенції про нагляд за умовно засудженими або умовно звільненими правопорушниками, 1964 рік : Закон України від 22.09.1995 р. № 336/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1995. № 31. Ст. 247.

452. Про приєднання України до Європейської конвенції про передачу засуджених осіб, 1983 рік : Закон України від 22.09.1995 р. № 337/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1995. № 31. Ст. 248.

453. Про приєднання України до Європейської конвенції про передачу провадження у кримінальних справах, 1972 рік : Закон України від 22.09.1995 р. № 339/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1995. № 31. Ст. 250.

454. Про приєднання України до Статуту Ради Європи : Закон України від 31.10.1995 р. № 398/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 38. Ст. 287.

455. Про примусове лікування і трудове перевиховання хворих на наркоманію : Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 14.04.1969 р. № 1819aVII. Дата оновлення: 21.08.1987. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1819%D0%B0-07/ed19941115 (дата звернення: 18.10.2019).

456. Про примусове лікування та трудове перевиховання хронічних алкоголіків : Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 07.08.1966 р. № 1н-VI. Дата оновлення: 01.08.1985. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1%D0 %BD-06 (дата звернення: 18.10.2019).

457. Про проголошення незалежності України : Постанова Верховної Ради Української РСР від 24.08.1991 р. № 1427-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 38. Ст. 502.

458. Про Програму приведення умов тримання засуджених, які відбувають покарання у місцях позбавлення волі, а також осіб, що тримаються у слідчих ізоляторах і лікувально-трудових профілакторіях, у відповідність з міжнародними стандартами : Постанова Кабінету Міністрів України від 26.01.1994 № 31. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/31-94-%D0%BF (дата звернення: 15.08.2019).

459. Про прокуратуру : Закон України від 05.11.1991 р. № 1789-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1991. № 53. Ст. 793.

460. Про професійно-технічну освіту : Закон України від 10.02.1998 р. № 103/98-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 32. Ст. 215.

461. Про ратифікацію Договору між Україною і Грузією про передачу осіб, засуджених до позбавлення волі, для подальшого відбування покарання : Закон України від 21.11.1997 р. № 670/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1998. № 11–12 . Ст. 48.

462. Про ратифікацію Договору між Україною і Китайською Народною Республікою про передачу засуджених для відбування покарання : Закон України від 07.03.2002 р. № 3106-III. *Відомості Верховної Ради України.* 2002. № 32. Ст. 230.

463. Про ратифікацію Договору між Україною і Республікою Вірменія про передачу осіб, засуджених до позбавлення волі, для подальшого відбування покарання : Закон України від 15.11.2001 р. № 2798-III. *Відомості Верховної Ради України.* 2002. № 7. Ст. 59.

464. Про ратифікацію Договору між Україною та Азербайджанською Республікою про передачу осіб, засуджених до позбавлення волі, для подальшого відбування покарання : Закон України від 21.11.1997 р. № 669/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1998. № 11–12. Ст. 47.

465. Про ратифікацію Договору між Україною та Республікою Казахстан про передачу осіб, засуджених до позбавлення волі, для подальшого відбування покарання :

Закон України від 18.05.2000 р. № 1738-III. *Відомості Верховної Ради України.* 2000. № 135. Ст. 277.

466. Про ратифікацію Договору між Україною та Республікою Узбекистан про передачу осіб, засуджених до позбавлення волі, для подальшого відбування покарання : Закон України від 19.03.1999 р. № 532-XIV. *Відомості Верховної Ради України.* 1999. № 18. Ст. 151.

467. Про ратифікацію Європейської конвенції про взаємну допомогу у кримінальних справах, 1959 рік, та Додаткового протоколу 1978 року до Конвенції : Закон України від 16.01.1998 р. № 44/98-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1998. № 23. Ст. 130.

468. Про ратифікацію Європейської конвенції про видачу правопорушників, 1957 рік, Додаткового протоколу 1975 року та Другого додаткового протоколу 1978 року до Конвенції : Закон України від 16.01.1998 р. № 43/98-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1998. № 23. Ст. 129.

469. Про ратифікацію Європейської конвенції про запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню : Закон України від 24.01.1997 р. № 33/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1997. № 11. Ст. 94.

470. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України від 17.07.1997 р. № 475/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1997. № 40. Ст. 263.

471. Про ратифікацію Конвенції про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах : Закон України від 10.11.1994 р. № 240/94-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1994. № 46. Ст. 417.

472. Про ратифікацію Протоколу №6 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який стосується скасування смертної кари : Закон України від 22.02.2000 р. № 1484-III. *Відомості Верховної Ради України.* 2000. № 13. Ст. 111.

473. Про ратифікацію Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими співтовариствами та їх державами-членами : Закон України від 10.11.1994 р. № 237/94-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1994. № 46. Ст. 415.

474. Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України в сфері зовнішніх зносин : Постанова Верховної Ради Української РСР від 25.12.1990 р. № 581-XII. *Відомості Верховної Ради України УРСР.* 1991. № 5. Ст. 25.

475. Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України у сфері відносин з радянськими республіками : Постанова Верховної Ради Української РСР від 31.10.1990 р. № 425-XII. *Відомості Верховної Ради України УРСР.* 1990. № 46. Ст. 611.

476. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 лютого 2008 року «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів» : Указ Президента України від 08.04.2008 р. №311/2008. *Офіційний вісник України*. 2008. № 27. Ст. 838.

477. Про свободу совісті та релігійні організації : Закон УРСР від 23 квітня 1991 р. № 987-XII. Відомості Верховної Ради України. 1991. № 25. Ст. 284

478. Про скасування кримінальних покарань у вигляді заслання і вислання : Закон України від 06.03.1992 р. № 2175-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1992. № 23. Ст. 337.

479. Про Службу безпеки України : Закон України від 25.03.1992 р. № 2229-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1992. № 27. Ст. 382.

480. Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк : Закон України від 10.07.2003 р. № 1104-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2004. № 6. Ст. 39.

481. Про статус суддів : Закон України від 15.12.1992 р. № 2862-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1993. № 8. Ст. 56.

482. Про створення Української академії внутрішніх справ : Постанова Кабінету Міністрів України від 27.01.1992 р. № 33. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/33-92-%D0%BF (дата звернення: 15.08.2019).

483. Про схвалення Концепції Державної цільової програми реформування Державної кримінально-виконавчої служби на період до 2017 року : Розпорядження

Кабінету Міністрів України від 26.11.2008 р. № 1511-р. *Офіційний вісник України*. 2008. № 93. Ст. 3087.

484. Про тимчасові дільниці-поселення при виправно-трудових колоніях : Постанова Верховної Ради України від 06.05.1993 р. № 3194-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1993. № 24. Ст. 267.

485. Про тимчасові слідчі ізолятори на територіях виправно-трудових колоній : Постанова Верховної Ради України від 06.05.1993 р. № 3195-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1993. № 24. Ст. 268.

486. Про умови грошового забезпечення осіб рядового і начальницького складу та оплати праці працівників органів внутрішніх справ : Указ Президента України від 04.10.1996 р. № 926/96. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/926/96 (дата звернення: 25.07.2019).

487. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23.12.1997 р. № 776/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1998. № 20. Ст. 99.

488. Про утворення Державного департаменту України з питань виконання покарань : Указ Президента України від 22.04.1998 р. № 344/98. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344/98 (дата звернення: 25.07.2019).

489. Про утворення Міжвідомчої комісії по боротьбі з туберкульозом : Постанова Кабінету Міністрів України від 28.09.2000 р. № 1480. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1480-2000-%D0%BF (дата звернення: 15.08.2019).

490. Проблеми забезпечення прав засуджених у кримінально-виконавчій системі України / за заг. ред. Є. Ю. Захарова. Харків : Права людини, 2009. 368 с.

491. Прокопов М. П., Фомин Н. С. Организация свободного времени осужденных в ИТУ : пособ. Москва, 1979. 56 с.

492. Протокол №6 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який стосується скасування смертної кари від 28.04.1983 р. № 994_802. Дата оновлення: 22.02.2000. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_802 (дата звернення: 17.10.2019).

493. Прусс В. М., Ягунов Д. В. Пенітенціарна система України : монографія. Одеса : Фенікс, 2006. 252 с.

494. Пташинський О. Б. Правові проблеми реформування пенітенціарної системи в України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2002. 18 с.

495. Пузирьов М. С. Порівняльний аналіз виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк в Україні та зарубіжних країнах : монографія. Київ : ВД «Дакор», 2018. 514 с.

496. Пузирьов М. С. Предмет і метод порівняльного кримінально-виконавчого права. *Протиправна поведінка: критерії, відповідальність, запобігання* : матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф., м. Ніжин, 24 трав. 2013 р. Ніжин, 2013. С. 114–118.

497. Рабінович П. Категорії та закони діалектики – актуальний інструмент сучасного правопізнання (за матеріалами практики Страсбурзького суду). *Вісник Академії правових наук України*. 2009. № 4. С. 8–19.

498. Рабінович П. М. Методологія юридичної науки. *Юридична енциклопедія*. Київ, 2001. Т. 3. С. 618–619.

499. Рабінович П. М. Трансформація методології вітчизняного праводержавознавства: досягнення і проблеми. *Юридична Україна*. 2003. № 1. С. 20–25.

500. Рабінович П. М., Хавронюк М. І. Права людини і громадянина : навч. посіб. Київ : Атіка, 2004. 464 с.

501. Радов Г. О. Говард. *Юридична енциклопедія*. Київ, 1998. Т. 1. С. 600–601.

502. Радов Г. О. Роль та місце пенітенціарної системи в структурі державного управління. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 1997. № 2. С. 5–10.

503. Рекомендация N Rec (2003) 22 Комитета Совета Европы государствам-членам «Об условно-досрочном освобождении» от 24.09.2003 г. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_665

504. Ременсон А. Л. Теоретические вопросы исполнения лишения свободы и перевоспитания заключенных : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Томск, 1965. 64 с.

505. Решетников Ф. М. Беккариа. Москва : Юридическая литература, 1987. 128 с.

506. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Київської міської ради професійних спілок щодо офіційного тлумачення

частини третьої статті 21 Кодексу законів про працю України (справа про тлумачення терміну «законодавство») від 09.07.1998 р. № 12-рп/98. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-98 (дата звернення: 08.10.2019).

507. Розумный В. Г. Исправительно-трудовое право Украинской ССР в 1917 – 1925 гг. : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харьков, 1970. 22 с.

508. Романенко О. В. Пенітенціарна функція демократичної правової держави та роль громадського суспільства в механізмі її реалізації : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2004. 19 с.

509. Рудник В. І. Позбавлення волі: негативні наслідки та заходи їхньої нейтралізації : монографія. Київ : ДІЯ, 1999. 106 с.

510. Рябинин А. А. Исправительно-трудовое (уголовно-исполнительное) право Российской Федерации. Москва : Юристъ, 1995. 208 с.

511. Савченко А. Адаптація кримінального законодавства України до європейських і світових стандартів. *Міжнародна поліцейська енциклопедія*. Київ, 2007. Т. IV. С. 13–15.

512. Савченко О. В. Методологічні засади дослідження громадського контролю. *Журнал східноєвропейського права*. 2015. № 12. С. 120–125. URL: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2015/02/savchenko_12.pdf.

513. Свєтлов О. Я. Смертна кара: історія і сучасність. *Правова держава*. Київ, 1996. Вип. 7. С. 84–92.

514. Севастьянов В. П. Закрепление принципа равноправия осуженных к лишению свободы в нормах исправительно-трудового права и актуалные проблемы его реализации : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Москва, 1991. 24 с.

515. Селиверстов В.И. Правовое положение лиц, отбывающих наказание без изоляцци от общества : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Москва, 1987. 32 с.

516. Селіванов В. Державна влада як елемент державно упорядженого суспільства в Україні. *Право України*. 2006. № 9. С. 10–17.

517. Селіванов В. М. До проблеми розроблення концепції розвитку вітчизняної юридичної науки. *Право України*. 2001. № 7. С. 11–18.

518. Селіванов В. М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти : монографія / за заг. наук. ред. О. Д. Святоцького. Київ : Ін Юре, 2002. 724 с.

519. Сергеевский Н. Д. Наказание в русском праве XVII века. Санкт-Петербург, 1887. 300 с.

520. Сергеєв І. С. Актуальні проблеми взаємозв'язку та розмежування матеріальних і процесуальних норм у кримінально-виконавчому праві. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 2002. № 7. С. 50–53.

521. Сергеєв І. С. Теоретичні та практичні питання діяльності відділів спеціального обліку установ виконання покарання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2000. 17 с.

522. Синьов В. М. Актуальні проблеми психологічного забезпечення Державної програми боротьби із злочинністю. *Практична психологія в органах внутрішніх справ* : матеріали республік. наук.-практ. конф., м. Київ, 2-3 черв. 1994 р. Київ, 1995. С. 3–5.

523. Сказко І. Р. Органи пробації в Україні та Республіці Польща: порівняльно-правовий аналіз законодавства. *Теоретичні та практичні аспекти інституту пробації в Україні* : матеріали між нар. кругл. столу (Київ,22 черв. 2018 г.). Київ, 2018. С. 115–118.

524. Скакун О. Ф. Принцип единства логического и исторического методов в сравнительном правоведении : открытая лекция. Киев, Симферополь, 2007. 30 с.

525. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. 2-ге вид. Київ : Алерта ; ЦУЛ, 2011. 520 с.

526. Скрипнюк В. Конституційно-правові основи взаємодії органів державної влади і забезпечення верховенства права. *Право України*. 2010. № 3. С. 80–88.

527. Скрипнюк О. В. Конституція України та її функції: проблеми теорії та практики реалізації. До 10-ї річниці прийняття Конституції України. Київ : Академія правових наук України, 2005. 168 с.

528. Скрипнюк О. В. Проблеми реалізації Конституції України. Теоретичні та практичні проблеми реалізації Конституції України : тези доп. та наук. повід. всеукр. наук.-практ. конф., м. Харків, 29-30 черв. 2006 р. Харків, 2006. URL: http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SBORNIKI/20.htm#Скрипнюк (дата звернення: 18.11.2019).

529. Слизоберг Г. Б. Джон Говард. Санкт-Петербург, 1891. 183 с.

530. Словник іншомовних слів: 23 000 слів та термінологічних словосполучень / уклад. Л. О. Пустовіт та ін. Київ : Довіра, 2000. 1018 с.

531. Словник української мови : в 11 т. Київ, 1976. Т. 7 / ред. кол. : І. К. Білодід та ін. 724 с.

532. Смородинський В. Образ людини в західній правничій традиції. Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи) : статті учасників четвертого всеукр. «круглого столу» (Львів, 28–29 лист. 2008 р.). Львів, 2009. С. 274–289.

533. Современная западная социология : словарь / сост. Ю. Н. Давыдов и др. Москва : Политиздат, 1990. 432 с.

534. Сперанский И. А. Принципы советского исправительно-трудового права и их закрепление в Основах исправительно-трудового законодательства СССР и Союзных республик : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Москва, 1970. 32 с.

535. Стаднік В. В. Філософсько-правові засади розбудови системи пенітенціарних закладів для неповнолітніх. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики.* 2002. № 7. С. 86–92.

536. Статут Ради Європи від 05.05.1949 р. № ETS 001. *Офіційний вісник України*. 2004. № 26. Ст. 1733.

537. Сташис В. В. Загальна характеристика нового Кримінального кодексу України. *Новий Кримінальний кодекс України: Питання застосування і вивчення*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 25–26 жовт. 2001 р. Харків, 2002. С. 5–10.

538. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 10.07.2003 р. URL: https://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/1953.html (дата звернення: 18.08.2019).

539. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 26.12.2002 р. URL: https://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/1572.html (дата звернення: 18.08.2019).

540. Степанюк А. Ф. Сущность исполнения наказания : монография. Харьков : Фолио, 1999. 256 с.

541. Степанюк А. Х. Актуальні проблеми виконання покарань (сутність та принципи кримінально-виконавчої діяльності: теоретико-правове дослідження) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2002. 393 с.

542. Степанюк А. Х. Актуальні проблеми виконання покарань (сутність та принципи кримінально-виконавчої діяльності: теоретико-правове дослідження) : автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2002. 34 с.

543. Степанюк А. Х., Яковець І. С. Втілення міжнародних стандартів у практику діяльності кримінально-виконавчої системи України : монографія. Харків : Вид-во «Кроссроуд», 2007. 184 с.

544. Степанюк А. Х., Яковець І. С., Автухов К. А., Михалко І. С., Опанасенков О. І. Наукові розробки сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства. Питання боротьби зі злочинністю. Харків, 2015. Вип. 29. С. 47–64.

545. Стеченко Д. М., Чмир О. С. Методологія наукових досліджень : підруч. Київ : Знання, 2005. 309 с.

546. Структура видів покарання, призначених засудженим особам у 2002–2006 роках. URL: http://ukrprison.org.ua/statistics/1209176465 (дата звернення: 18.08.2019).

547. Стручков Н. А., Бажанов О. И., Ускова И. Б. Обсуждение пенитенциарных проблем на международном уровне : учеб. пособ. Рязань, 1977. 66 с.

548. Стручков Н. А. Курс исправительно-трудового права. Проблемы общей части. Москва : Юрид. лит., 1984. 240 с.

549. Стручков Н. А. Проблемы науки исправительно-трудового права в свете нового исправительно-трудового законодательства : учеб. пособ. Москва : НИиРИО ВШ МВД СССР 1972. 167 с.

550. Стручков Н. А., Викторова И. Б. Обсуждение пенитенциарных проблем на международном уровне : лекция. Рязань : Рязан. высш. школа МВД СССР, 1981. 35 с.

551. Тадевосян В. С. Еще о совершенствовании хозяйственного законодательства. *Советское государство и право*. 1978. № 1. С. 65–71.

552. Тараненко Н. Рынок и трудовая занятость осужденных. *Закон і обов'язок*. 1993.Червень. (№ 22). С. 4.

553. Тацій В. Вступне слово голови наукової ради журналу. *Право України*. 2011. № 1. С. 4–5.

554. Телефанко Б. М. Проблеми соціальної адаптації осіб, звільнених з кримінально-виконавчих установ на підставі закону України про амністію або акта помилування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Львів, 2005. 20 с.

555. Темкин Г. И. Уязвимые позиции предлагаемой системы. *Исправительно-трудовые учреждения*. 1981. № 14. С. 41–43.

556. Теория государства и права : курс лекций / под ред.: Н. И. Матузова, А. В. Малько. Москва : Юристъ, 1997. 672 с.

557. Теорія держави та права. Академічний курс : підручник / за ред.: О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 688 с.

558. Тепляшин П. В. Европейские пенитенциарные системы (теоретико-прикладное и сравнительно-правовое исследование) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Красноярск, 2018. 496 с.

559. Терещук О. В. До редакційної колегії бюлетеня «Проблеми пенітенціарної теорії і практики». *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 1996. № 1. С. 5.

560. Тихомиров А. Д. Юридическая компаративистика: философские, теоретические и методологические проблемы : монография. Киев : Знання, 2005. 334 с.

561. Тихомиров Д. Е. Вопросы совершенствования дифференциации карательно-воспитательного процесса в исправительно-трудовых колониях строгого режима : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Москва, 1979. 18 с.

562. Тихомиров О. Компаративний метод: постнекласична інтерпретація. *Право України*. 2014. № 4. С. 197–203.

563. Тихомиров О. Д. Компаративізм, право, мистецтво. *Держава і право сучасної України: досвід комплексного аналізу* : матеріали кругл. столу, присвяченого 90-літтю академіка В. В. Копейчикова (м. Київ, 19 лист. 2013 р.). Київ, 2014. С. 139–143.

564. Тихомиров О. Д. Компаративні дослідження в історичній науці. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2005. № 6. С. 231–237.

565. Тихомиров О. Д. Порівняльно-правові дослідження: проблеми визначення компаративної природи, наукознавчого осмислення та систематизації : наукова доповідь. Київ-Львів : ЗУЦК, 2012. Вип. 29. 52 с.

566. Тихомиров О. О. Забезпечення інформаційної безпеки як функція держави : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2011. 234 с.

567. Уголовное право зарубежных государств: общая часть : монография / под ред. И. Д. Козочкина. Москва : ИМПЭ, 2001. 576 с.

568. Уголовно-исполнительное право России: теория, законодательство, международные стандарты, отечественная практика конца XIX – начала XXI века : учебник для вузов / под ред. А. И. Зубкова. Москва : Издательство НОРМА, 2002. 720 с.

569. Уголовно-исполнительное право : курс лекций / отв. ред. А. А. Толкаченко. Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2004. 377 с.

570. Уголовно-исполнительное право : учебник / под. ред. И. В. Шмарова. Москва : Новый Юрист, 1998. 368 с.

571. Уголовно-исполнительное право. Общая часть : учебник / под. общ. ред. Ю. И. Калинина. Рязань : Академия права и управления Минюста, 2001. 584 с.

572. Уголовно-исполнительный кодекс Республики Беларусь. Минск : Амалфея, 2003. 192 с.

573. Уголовно-исполнительный кодекс Российской Федерации. Москва : НОРМА, 1997. 76 с.

574. Уголовный кодекс Украиской ССР: науч.-практ. коммент. / отв. ред. В. И. Зайчук. Киев : Политиздат Украины, 1987. 880 с.

575. Уголовный кодекс Федеративной республики Германии / науч. ред. и вступ. статья Д. А. Шестакова; пер. с нем. Н. С. Рачковой. Санкт-Петербург : Юрид. Центр Пресс, 2003. 524 с.

576. Удовика Л. Г. Юриспруденция как предмет социально-философского анализа. *Держава і право*. Київ, 2001. Вип. 14. С. 25–32.

577. Удовика Л. Г. Правова система України: глобалізаційні трансформації : монографія. Запоріжжя : КСК-Альянс, 2014. 320 с.

578. Удовика Л. Г. Трансформація правової системи в умовах глобалізації: антропологічний вимір : монографія. Харків : Право, 2011. 552 с.

579. Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація / за ред. В. Ісаєва: пер. з англ. А. Іщенка. Київ : Вид. дім «КМ Академія», 2004. 362 с.

580. Устав Организации объединенных наций. *Права человека* : сборник международных документов. Москва, 1990. С. 26–66.

581. Уткин В. А. Международные стандарты уголовно-исполнительной деятельности и стереотипы их восприятия. *Уголовная юстиция*. 2016. № 2. С. 89–96.

582. Фаренюк С. Я. Исправительно-трудовая колония-поселение для лиц, совершивших умышленные преступления: Организационно-правовые вопросы : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Киев, 1988. 23 с.

583. Ферри Э. Преступления и преступники в науке и жизни. Одесса : Типография «Труд», 1890. 54 с.

584. Ферри Э. Уголовная социология. Москва : Изд. В. М. Саблина, 1908. 625 с.

585. Философский энциклопедический словарь / под ред.: С. С. Аверинцева, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичева и др. Москва : Советская энциклопедия, 1989. 815 с.

586. Фойницкий И. Я. Учение о наказании в связи с тюрьмоведением. Санкт-Петербург, 1889. 503 с.

587. Хавронюк М. І. Система та види покарань. Кримінальне право України: заг. частина : підручник / від. ред. Я. Ю. Кондратьєв. Київ, 2002. С. 286–306.

588. Цвік М. Основні напрямки наукових досліджень в галузі теорії та історії держави та права. *Вісник Академії правових наук України*. 2003. № 2–3 (33–34). С. 25–37.

589. Черданцев А. Ф. Правовое регулирование и конкретизация права. *Применение советского права* : сборник статей. Свердловск, 1974. С. 41–49.

590. Черкасов С. В. Кримінологічна концепція альтернативних мір покарання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса, 2005. 19 с.

591. Чернышов В. С. Вступительное слово. *Новая концепция пенитенциарной системы* : материалы междунар. семинара руководящих работников уголовно-исполнительной системы (г. Киев, 24–25 нояб. 1994 г.). Киев : РИО КИВД при УАВД, 1995. С. 3–7.

592. Чучаев А. А. Цели наказания в советском уголовном праве. Москва, 1989. 187 с.

593. Шаповал В. І. Конституційне право зарубіжних країн : підручник. Київ : АртЕк, 1998. 264 с.

594. Шаповал В. М., Корнєєв А. В. Історія Основного Закону (конституційний процес в Україні у 1990–1996 роках). Харків : Фоліо, 2011. 111 с.

595. Шевченко А. Е., Сытник А. Н. Эволюция доктрины права в первые годы становления Советского государства. *Доктрина права*. 2011. № 1 (9). С. 20–29.

596. Шевченко А. Є., Биба Ю. В. Методологія проблеми виконання покарань у виді позбавлення волі. *ІІІ Всеукраїнські правові наукові читання* : зб. матеріалів, м. Ірпінь, 17 жовт. 2019 р. Вінниця, 2019. С. 149–153.

597. Шевченко В. Переорієнтація виробництва дала позитивні результати. *Закон і обов'язок.* 1993. Жовтень (№ 39–40). С. 1.

598. Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції : навч. посіб. Харків : Консум, 2002. 296 с.

599. Шемшученко Ю. С. Законодавство. *Юридична енциклопедія*. Київ, 1999. Т. 2. С. 499.

600. Шигаль Д. А. Логічні засади історичного методу у дослідженні історії державно-правових явищ. *Форум права.* 2012. № 2. С. 790–794.

601. Шиделко Ю. М. Післядипломна підготовка співробітників ОВС із спеціальності «Психологія. Практична психологія в органах внутрішніх справ». *Практична психологія в органах внутрішніх справ* : матеріали республік. наук.-практ. конф., м. Київ, 2-3 черв. 1994 р. Київ, 1995. С. 11–14.

602. Шкута О. О. Теоретико-прикладні засади функціонування кримінально-виконавчої системи України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Запоріжжя, 2017. 480 с.

603. Шмаров И. В. Основные проблемы изучения и повышения эффективности деятельности исправительно-трудовых учреждений : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Москва, 1970. 32 с.

604. Штанько И. В. Пенитенциарная система Украины : состояние, проблемы реформирования, пути совершенствования. *Новая концепция пенитенциарной системы* :

материалы междунар. семинара руководящих работников уголовно-исполнительной системы (г. Киев, 24–25 нояб. 1994 г.). Киев, 1995. С. 7–17.

605. Штанько І. Реформи кримінально-виконавчої системи продовжуються. *Закон і обов'язок*. 1994. Грудень. (№ 50–51). С. 2.

606. Штанько І. В. Нагальні питання підвищення ефективності діяльності кримінально-виконавчої системи. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 1996. № 1. С. 7–11.

607. Штанько І. В. Покарання. Але не приниження. Віче. 1993. № 9. С. 35–46.

608. Шулежко Т. А. Особливості карально-виховного впливу на неодноразово судимих до позбавлення волі жінок, які відбувають покарання у виправно-трудових установах : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 1996. 24 с.

609. Шульга І. Вбивство в законі або смертна кара як вершина духовного занепаду народу. *Вітчизна*. 2000. № 1. С. 143–147.

610. Шульженко Ф. П. Історія політичних і правових вчень : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2007. 464 с.

611. Южанин В. Е. Международно-правовые акты и стандарты общения с заключенными. Уголовно-исполнительное право. Общая часть : учебник / под. общ. ред. Ю. И. Калинина. Рязань, 2001. С. 192–234.

612. Юрій М. Ф. Політологія : курс лекцій. Тернопіль : Магнолія-плюс, 2004. 236 с.

613. Ягунов Д. В. Державне управління пенітенціарною системою України: механізми ресоціалізації засуджених : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02. Одеса, 2004. 20 с.

614. Як змусити стандарти працювати : практичний посібник по ефективному застосуванню міжнародних тюремних правил / гол. ред. О. П. Букалов. Донецьк : Східний видавничий дім, 2001. 212 с.

615. Якимчук Т. В. Наукове та кадрове забезпечення процесу реформування Державної кримінально-виконавчої служби України. *Державна пенітенціарна служба України: історія, сьогодення та перспективи розвитку у світлі міжнародних пенітенціарних стандартів та Концепції державної політики у сфері реформування*

Державної кримінально-виконавчої служби України, затвердженої Указом Президента України від 8 листопада 2012 року № 631 : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 28–29 берез. 2013 р. Київ, 2013. С. 496–498.

616. Яковець І. С. Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань : монографія. Харків : Право, 2013. 392 с.

617. Яковець І. С. Умовно-дострокове звільнення та заміна невідбутої частини покарання більш м'яким : монографія. PRI, 2012. 212 с.

618. Яцишин М. М. Історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України : монографія. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. 448 с.

619. Яцишин М. М. Історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України : автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2010. 32 с.

620. Яцишин М. М. Порівняльний аналіз українського та польського кримінально-виконавчого законодавства в контексті європейських вимог. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. 2009. № 3. С. 149–153.

621. Act concerning the execution of prison sentences and measures of rehabilitation and prevention involving deprivation of liberty (Prison Act). 46 p. URL: http://www.gesetze-im-internet.de/englisch_stvollzg/englisch_stvollzg.pdf (дата звернення: 07.10.2019).

622. Bowers W. L. & Pierce G. L. The illusion of deterrence in Isaac Ehrlich's research on capital punishment. *Yale Law Journal*. 1975. Vol. 85, No 2. P. 187–208.

623. Burgheim J., Ostheimer W. Gesprдchsfьhrung in Konflikt- und Krisensituationen: Ein Curriculum zur Verbesserung der sozialen Kompetenzen der Beamten des allgemeinen Vollzugdienstes in den Baden-Wьrttembergischen Justizvollzugsanstalten. *ZfStrVo* 43(1994). S.204–208.

624. Codul de executare al Republicii Moldova din 24.12.2004. URL: http://lex.justice.md/document_rus.php?id=08875698:5902B469 (дата звернення 29.08.2019).

625. Combessie P. France. *Imprisonment today and tomorrow: International perspectives on prisoners' rights and prison conditions* / ed. by D. V. Z. Smit, F. Denkel. 2nd ed. The Hague: Kluwer Law International, 2001. P. 253–287.

626. Constitution of the Italian Republic URL: http://www.senato.it/application/xmanager/projects/leg18/file/repository/relazioni/libreria/novita/XVII/COST_INGLESE.pdf (дата звернення: 18.10.2019).

627. Corrections and Conditional Release Act. 179 p. URL: https://laws-lois.justice.gc.ca/PDF/C-44.6.pdf.

628. Criminal Justice Act 2003. 453 p. URL: http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2003/44/pdfs/ukpga_20030044_en.pdf (дата звернення: 18.10.2019).

629. Cross R. and Ashworth A. The English Sentencing System. London : Butterworths, 1981. 244 p.

630. Curzon L. B., Donnelly R. C., Goldstein J., Schwartz R. D. Criminal Law. Fifth Edition. London, 1987. 379 p.

631. Ehrlich Isaac. The deterrent effect of capital punishment: a question of life and death. *American Economic Review*. 1975. Vol. 65, No 3. P. 397–417.

632. Kodeks karny : praktyczny kometarz (praca zbiorowa) / pod red. M. Mozgawy. Warszawa : Wolters Kluwer Polska, 2007. 724 s.

633. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. uchwalona przez Zgromadzenie Narodowe w dniu 2 kwietnia 1997 r., przyjкta przez Naryd w referendum konstytucyjnym w dniu 25 maja 1997 r., podpisana przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 16 lipca 1997 r. (Dz.U. 1997 nr 78 poz. 483).

634. Kury H. The effect of alternative sanctions on reintegration of offenders – mediation and restorative justice. Традиции и инновации в праве : материалы междунар. науч.-практ. конф., г. Новополоцк, 6-7 окт. 2007 г. Новополоцк, 2017. Т. 3. С. 235–254.

635. Laubenthal K. Strafvollzug. Berlin, 2003. 422 s.

636. Layson Stephen A. Homicide and Deterrence: a re-examination of the United States time-series evidence. *Southern Economic Journal*. 1985. Vol. 52, No 1. P. 68–89.

637. Minow M. Rights and Cultural Difference. *Identities, Politics and Rights.* The University Michigan Press. P. 347–367.

638. Nielsen B. G. Behandling at seksualforbrydere – den canadiske model. *Nord. tidsskr. for kriminalvid*. 1996. Arg. 83. No 3. S. 191–211.

639. Osaulenko A. Структура норм, сформульованих у Кримінально-виконавчому кодексі України як предмет дискусії в юридичній науці. *Visegrad journal on human rights*. 2018. № 4 (volume 2). P. 77–81.

640. Osaulenko A. Історико-правові аспекти становлення законодавчих основ кримінально-виконавчої системи України (1990–1995 pp.). *Visegrad journal on human rights*. 2019. № 4 (volume 3). С. 149–154.

641. Palazzo F. La recente legislazione penale . Padova, 1985. 362 p.

642. Passell P. The deterrent effect of the death penalty: a statistical test. Stanford Law Review. 1975. Vol. 28, No 1. P. 61–80.

643. Rhine E. E. Petersilia J., Reitz K. R. Improving parole release in America. *Federal Sentencing Reporter*. 2015. Vol. 28. No. P.96–104. URL: https://www-cdn.law.stanford.edu/wp-content/uploads/2016/01/Rhine-Petersilia-Reitz-Improving-Parole-Release-in-America.pdf (дата звернення: 03.09.2019).

644. Roach K. Canada. *The Handbook of comparative criminal law /* ed. by K. J. Heller, M. D. Dubber. Stanford, 2011. P. 97–136.

645. Robertson A. H. Human Rights in the World. New Heaven : Columbia Press, 1972. 253 p.

646. Simon R. J., Waal Ch. A. D. Prisons the world over. Lanham: Lexington Books, 2009. 162 p.

647. Smith J. C. and Hogan B. Criminal Law. Fourth Edition. London : Butterworths, 1978. 795 p.

648. The Death Penalty: Condemned URL: https://www.icj.org/wp-content/uploads/2000/09/Death-penalty-condemned-conference-report-2000-eng.pdf (дата звернення: 28.10.2019).

649. The Prison Rules 1999 No 728 URL: https://www.legislation.gov.uk/uksi/1999/728/article/51/made (дата звернення: 03.09.2019).

650. Ustawa z dnia 27 lipca 2001 r. O kuratorach sadowych (Dz.U. 2001 nr 98 poz. 1071).

651. Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny wykonawczy (Dz.U. 1997 nr 90 poz. 557).

652. Ustawa z dnia 9 kwietnia 2010 r. o Siuïbie Wiкziennej (Dz.U. 2010 nr 79 poz. 523).

653. Wootton B. Crime and Penal Policy. Reflections on Fifty Years' Experience. London; Boston; Sydney : George Allen and Unwim, 1978. 261 p.

654. Yakemchouk R. L'Independace de l'Ukraine. Bruxelles : Institut Royal des Relations Internationales, 1993. 428 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ
ДЕПАРТАМЕНТ З ПИТАНЬ ВИКОНАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПОКАРАНЬ
(Департамент)

04050, м. Київ, вул. Юрія Іллєнка, 81, тел.: (044) 207-36-93
E-mail: departament@kvs.gov.ua, сайт: www.kvs.gov.ua, код згідно з ЄДРПОУ 43501242

15.05.2020 № 2-238 На № _____ від _____

ДОВІДКА
впровадження результатів дисертаційного дослідження здобувача наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень (081 – Право) докторанта відділу докторантури та ад'юнктури Національної академії внутрішніх справ Осауленка Андрія Олександровича на тему: «Законодавчі основи становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України (1990–2005 рр.)» у практичну діяльність Міністерства юстиції України

Положення дисертаційного дослідження, з урахуванням вивченого історико-правового досвіду, впроваджені у практичну діяльність органів і установ виконання покарань у наступних напрямах:

1. Удосконалення умов виконання та відбування кримінальних покарань у процесі європейської інтеграції України шляхом адаптації до міжнародних стандартів.
2. Пошук ефективних заходів, не пов'язаних з позбавленням волі та їх практичне впровадження у діяльність відповідних органів.
3. Розробка сучасних підходів стосовно ресоціалізації осіб, які засуджені до покарання у виді позбавлення волі, а також індивідуального вивчення окремих категорій засуджених.
4. Удосконалення практики змін умов тримання засуджених у межах однієї кримінально-виконавчої установи.
5. Запровадження у практику виконання покарань позитивного європейського та світового досвіду з урахуванням фінансово-матеріальних реалій Української держави.

Начальник Департаменту з питань виконання кримінальних покарань Міністерства юстиції України, доктор юридичних наук, професор **Сергій ГРЕЧАНЮК**

ЗАТВЕРДЖУЮ
Проректор Національної
академії внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, професор
Сергій ЧЕРНЯВСЬКИЙ
05 03 2020 р.

АКТ
впровадження наукових результатів дисертаційного дослідження
здобувача наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень (081 – Право) Осауленка Андрія Олександровича на тему: «Законодавчі основи становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України (1990–2005 рр.)» у наукову роботу Національної академії внутрішніх справ

Комісія у складі начальника відділу докторантури та ад'юнктури д.ю.н., доцента Олексія Дрозда, завідувача кафедри теорії держави та права к.ю.н., доцента Андрія Завального, доцента кафедри теорії держави та права к.ю.н., доцента Юрія Кривицького, цим актом засвідчує, що результати дисертаційного дослідження Осауленка Андрія Олександровича за темою: «Законодавчі основи становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України (1990–2005 рр.)» у частині методології здійснення теоретико-пізнавальної юридичної діяльності стосовно загальних і специфічних закономірностей виникнення та розвитку держави та права, а також дослідження національної правової системи у взаємодії з комплексом соціальних інститутів і цінностей були використані при підготовці підручника «Теорія держави та права».

Голова комісії **Олексій ДРОЗД**

Члени комісії **Андрій ЗАВАЛЬНИЙ**
Юрій КРИВИЦЬКИЙ

Акт
впровадження результатів дисертаційного дослідження
ОСАУЛЕНКА АНДРІЯ ОЛЕКСАНДРОВИЧА

на тему
«ЗАКОНОДАВЧІ ОСНОВИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ (1990–2005 РР.)»

на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук
за спеціальністю
12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень.

Комісія у складі заступника директора Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України Скрипнюка О.В.; вченого секретаря Інституту, д.ю.н., проф. Пархоменко Н.М.; провідного наукового співробітника Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, д.ю.н., професора Кваші О.О. цим актом засвідчує, що результати дисертаційного дослідження ОСАУЛЕНКА АНДРІЯ ОЛЕКСАНДРОВИЧА, а саме ті, що стосуються з'ясування законодавчих засад становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи були використані під час здійснення наукових досліджень та у навчальному процесі підготовки аспірантів зі спеціальності 081 «Право».

Голова комісії: О.В. Скрипнюк
Члени комісії: Н.М. Пархоменко
О.О. Кваша

27.05.2020р.

ЗАТВЕРДЖУЮ
Перший проректор
Національної академії
внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, професор
Станіслав ГУСАРЄВ
11 . 03 . 2020 р.

АКТ
впровадження наукових результатів дисертаційного дослідження
здобувача наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень (081 – Право) Осауленка Андрія Олександровича на тему: «Законодавчі основи становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України (1990–2005 рр.)» у навчальний процес Національної академії внутрішніх справ

Комісія у складі завідувача кафедри теорії держави та права к.ю.н., доцента Андрія Завального, завідувача кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права к.ю.н., доцента Юрія Левченка, завідувача кафедри історії держави та права к.ю.н., доцента Олени Шкуратенко, цим актом засвідчує, що результати дисертаційного дослідження Осауленка Андрія Олександровича на тему: «Законодавчі основи становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України (1990–2005 рр.)», а саме ті, що стосуються загальнотеоретичних аспектів кримінальної відповідальності, вертикальної структури системи законодавства, впливу принципів, сформованих у міжнародних стандартах з прав людини на розвиток кримінально-виконавчої системи України, структури норм, сформульованих у Кримінально-виконавчому кодексі України та компаративістського аналізу його змісту, а також розвитку державно-правових явищ в Україні протягом 1990–2005 рр. використовуються при підготовці та викладанні таких навчальних дисциплін «Теорія держави та права», «Історія держави та права України», «Кримінально-виконавче право».

Результати дисертаційного дослідження Осауленка А.О. відображено у таких публікаціях, що рекомендовані для вивчення здобувачам вищої освіти Національної академії внутрішніх справ:

1. Осауленко А. О. Співвідношення санкції та юридичної відповідальності. *Вісник прокуратури*. 2008. № 8. С. 87–91.
2. Осауленко А. О. Розробка та прийняття Кримінально-виконавчого кодексу України: історико-правовий аспект. *Держава та регіони*. 2010. № 3. Серія: Право. С. 69–73.

3. Осауленко А. О. Вплив норм Конституції України на розвиток кримінально-виконавчої системи. *Кримський юридичний вісник*. 2010. № 2 (9). І ч. С. 174–179.

4. Осауленко А. О. Розвиток кримінально-виконавчої системи України в період становлення української державності. *Право і суспільство*. 2010. № 5. С. 132–137.

5. Осауленко А. О. Історико-теоретичні проблеми становлення громадянського суспільства та пенітенціарної системи України в контексті забезпечення прав і свобод громадян. *Наше право*. 2013. № 5. С. 21–27.

6. Осауленко А. Пенитенциарное законодательство Украины и Республики Молдова: сравнительно-правовой аспект. *Jurnalul Juridic National: Teorie si Practica*. 2017. № 1 (23). С. 13–17.

7. Осауленко А.О. Вплив принципів, сформованих у міжнародних стандартах з прав людини на розвиток кримінально-виконавчої системи України. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Юридичні науки*. 2018. Вип. 3. Т. 1. С. 41–44.

8. Osaulenko A. Структура норм, сформульованих у Кримінально-виконавчому кодексі України як предмет дискусії в юридичній науці. *Visegrad journal on human rights*. 2018. № 4 (volume 2). P. 77–81.

9. Осауленко А.О. Реформування кримінально-виконавчої системи в перші роки існування України як незалежної держави (1992–1993 рр.). *Часопис Київського університету права*. 2018/2. С. 52–57.

10. Osaulenko A. Історико-правові аспекти становлення законодавчих основ кримінально-виконавчої системи України (1990–1995 рр.). *Visegrad journal on human rights*. 2019. № 4 (volume 3). С. 149–154.

11. Осауленко А. О. Удосконалення законодавчих основ кримінально-виконавчої системи України протягом 2003–2005 років. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Юридичні науки*. 2019. Т. 30 (69). № 5. С. 24–29.

Голова комісії **Андрій ЗАВАЛЬНИЙ**

Члени комісії **Юрій ЛЕВЧЕНКО**

Олена ШКУРАТЕНКО

ЗАТВЕРДЖУЮ
Перший проректор Академії
Державної пенітенціарної служби,
кандидат юридичних наук, доцент,
полковник внутрішньої служби

О. І. Олійник
«12» березня 2020 року

м. Чернігів № 15/28-а

АКТ
про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Осауленка Андрія Олександровича
на тему «Законодавчі основи становлення та розвитку
кримінально-виконавчої системи України (1990–2005 рр.)»
на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук
за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень
в освітній процес Академії Державної пенітенціарної служби

Комісія у складі:

голови – завідувача кафедри кримінального, кримінально-виконавчого права та кримінології Академії Державної пенітенціарної служби, доктора юридичних наук, заслуженого юриста України Тагієва Садіга Рзаєвича;

членів комісії: заступника начальника кафедри кримінального, кримінально-виконавчого права та кримінології Академії Державної пенітенціарної служби, доктора юридичних наук, підполковника внутрішньої служби Пузирьова Михайла Сергійовича; доцента кафедри теорії та історії держави і права, конституційного права Академії Державної пенітенціарної служби, кандидата юридичних наук, доцента Самофалова Леоніда Прохоровича

склала цей акт про те, що опубліковані результати дисертаційного дослідження Осауленка Андрія Олександровича на тему «Законодавчі основи становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України (1990–2005 рр.)» використовуються науково-педагогічними працівниками кафедри кримінального, кримінально-виконавчого права та кримінології і кафедри теорії та історії держави і права, конституційного права під час розробки навчально-методичних матеріалів для проведення лекцій, семінарських та практичних занять, організації самостійної роботи курсантів та студентів у процесі викладання навчальних дисциплін «Кримінально-виконавче право», «Історія пенітенціарної системи», «Теорія пенітенціарії та міжнародні стандарти поводження з ув'язненими», а також здобувачами вищої освіти на другому (магістерському) рівні у процесі написання дипломних робіт.

Голова комісії
доктор юридичних наук, заслужений юрист України С. Р. Тагієв

члени комісії:
доктор юридичних наук М. С. Пузирьов

кандидат юридичних наук, доцент Л. П. Самофалов

Додаток Б

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Осауленко А. О. Законодавчі основи становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України (1990–2005 рр.) : монографія. Київ : Вадекс, 2019. 450 с.

2. Осауленко А. О. Розділ 5. Роль громадянського суспільства у забезпеченні ефективності функціонування пенітенціарної системи. *Громадянське суспільство і правова держава: теоретичні моделі та досвід реалізації* : монографія / за заг. ред. В. Д. Гвоздецького. Київ, 2012. С. 184–232.

3. Осауленко А. О. Розробка та прийняття Кримінально-виконавчого кодексу України: історико-правовий аспект. *Держава та регіони*. 2010. № 3. Серія: Право. С. 69–73.

4. Осауленко А. О. Вплив норм Конституції України на розвиток кримінально-виконавчої системи. *Кримський юридичний вісник*. 2010. № 2 (9). І ч. С. 174–179.

5. Осауленко А. О. Історико-теоретичні аспекти розвитку юридичної відповідальності та покарання. *Право і суспільство*. 2010. № 4. С. 23–27.

6. Осауленко А. О. Розвиток кримінально-виконавчої системи України в період становлення української державності. *Право і суспільство*. 2010. № 5. С. 132–137.

7. Осауленко А. А. Уголовно-исполнительные кодексы Украины и Российской Федерации: сравнительно-правовой аспект. *Доктрина права*. 2011. № 1 (9). С. 73–79. (Російська Федерація).

8. Осауленко А. О. Історико-правові аспекти становлення і розвитку інститутів громадянського суспільства в контексті пенітенціарної системи України. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2012. № 28. С. 23–30.

9. Осауленко А. О. Становлення та розвиток поглядів на покарання та права і свободи засуджених (історико-правовий аспект). *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2013. №21 (І ч). Т. 1. С. 82–85.

10. Осауленко А. О. Історико-теоретичні проблеми становлення громадянського суспільства та пенітенціарної системи України в контексті

забезпечення прав і свобод громадян. *Наше право*. 2013. № 5. С. 21–27.

11. Осауленко А. О. Функції кримінального покарання: загальнотеоретичний аспект. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2014. № 4. С. 190–193. URL: http://lsej.org.ua/4_2014/49.pdf.

12. Осауленко А. О. Історико-правові аспекти становлення поглядів на мету кримінально-виконавчого законодавства України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. Вип. 74. С. 96–102.

13. Осауленко А. Пенитенциарное законодательство Украины и Республики Молдова: сравнительно-правовой аспект. *Jurnalul Juridic National: Teorie si Practica*. 2017. № 1 (23). С. 13–17. (Республіка Молдова).

14. Осауленко А. О. Заходи з реформування кримінально-виконавчої системи у зв'язку з підготовкою вступу України до Ради Європи (1994–1995 роки). *Форум права.* 2018. № 3. С. 63–71. URL:http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2018_3_10.pdf.

15. Осауленко А.О. Вплив принципів, сформованих у міжнародних стандартах з прав людини на розвиток кримінально-виконавчої системи України. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Юридичні науки.* 2018. Вип. 3. Т. 1. С. 41–44.

16. Osaulenko A. Структура норм, сформульованих у Кримінально-виконавчому кодексі України як предмет дискусії в юридичній науці. *Visegrad journal on human rights*. 2018. № 4 (vol. 2). P. 77–81. (Словацька Республіка).

17. Осауленко А.О. Реформування кримінально-виконавчої системи в перші роки існування України як незалежної держави (1992–1993 рр.). *Часопис Київського університету права*. 2018/2. С. 52–57.

18. Осауленко А. О. Світова та європейська традиція функціонування інституту умовно-дострокового звільнення засуджених (порівняльно-правовий аспект). *Порівняльно-аналітичне право.* 2018. № 3. С. 49–52. URL: http://www.pap.in.ua/3_2018/12.pdf.

19. Osaulenko A. Історико-правові аспекти становлення законодавчих основ кримінально-виконавчої системи України (1990–1995 рр.). *Visegrad journal on human rights*. 2019. № 4 (volume 3). С. 149–154. (Словацька Республіка).

20. Осауленко А. О. Законодавчі основи запровадження прогресивної системи виконання покарань в Україні (історико-правовий аспект). *Порівняльно-аналітичне право.* 2019. № 4. С. 46–48. URL: http://www.pap.in.ua/4_2019/13.pdf.

21. Осауленко А. Историко-правовые вопросы развития законодательных основ уголовно-исполнительной системы Украины (1996–2002 гг.). *Legea şi viaţa*. 2019. № 9/2 (333). С. 88–92. (Республіка Молдова).

22. Осауленко А. Конкретизация законодательных основ развития уголовно-исполнительной системы Украины в подзаконных нормативно-правовых актах (1996–2005 гг.). *Legea şi viaţa*. 2019. № 10/2 (334). С. 101–104. (Республіка Молдова).

23. Осауленко А. О. Удосконалення законодавчих основ кримінально-виконавчої системи України протягом 2003–2005 років. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. *Юридичні науки.* 2019. Т. 30 (69). № 5. С. 24–29.

24. Осауленко А. О. Соціальне призначення юридичної відповідальності. *Принципи гуманізму та верховенства права як умова розвитку демократичної, соціальної, правової держави*: матеріали міжвуз. наук.-теор. конф. (Київ, 26 груд. 2008 р.). Київ: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2009. С. 79–81.

25. Осауленко А. О. Природно-правова філософія покарання. *Філософські, методологічні й психологічні проблеми права* : тези доп. ІІІ Всеукр. наук.-теор. конф. (Київ, 23 квіт. 2010 р.). Київ: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2010. С. 157–158.

26. Осауленко А. О. Проблема забезпечення гуманізму в процесі реформування кримінально-виконавчої системи. *Правові реформи в Україні*: збірник матеріалів ІІ міжвуз. наук.-теор. конф. (Київ, 21 жовт. 2010 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2010. С. 157–158.

27. Осауленко А. О. Історико-правові аспекти розробки та прийняття Кримінально-виконавчого кодексу України. *Національні інтереси та проблеми правової системи України*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 12–13 берез. 2011 р.). Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2011. Ч. 1. С. 22–24.

28. Осауленко А. О. Вплив норм Конституції України на розвиток

кримінально-виконавчої системи. *Правова доктрина і юридична практика: досвід і перспективи розвитку*: матеріали наук.-теорет. семінару (Київ, 29 берез. 2011 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2011. С. 65–70.

29. Осауленко А. О. Конституційні засади формування кримінально-виконавчого права в Україні. *Конституція України: зміни чи нова редакція*: матеріали круглого столу (Київ, 24 черв. 2011 р.). Київ: Юрінком Інтер, 2011. С. 128–132.

30. Осауленко А. О. Розробка та прийняття кримінально-виконавчого кодексу України: історико-правовий аспект. *Правові реформи в Україні*: збірник матеріалів III Всеукр. наук.-теор. конф. (Київ, 6 жовт. 2011 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2011. Ч. 1. С. 140–141.

31. Осауленко А. О. Офіційно-діловий стиль викладу правозастосовних актів, які приймаються на підставі норм Кримінально-виконавчого кодексу України. *Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи*: тези доп. VII Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 4 листоп. 2011 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2011. С. 35–36.

32. Осауленко А. О. Становлення і розвиток інститутів громадянського суспільства в контексті пенітенціарної системи в Україні. *Конституція України: питання теорії та практики*: матеріали міжкафед. наук.-практ. семінару (Київ, 8 черв. 2012 р.). Київ: «МП Леся», 2012. С. 127–130.

33. Осауленко А. О. Становлення пенітенціарної системи України в контексті забезпечення прав і свобод громадян. *Сучасний вимір держави і права*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 24–25 трав. 2013 р.). Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2013. С. 17–19.

34. Осауленко А. О. Історико-правовий аспект становлення та розвитку поглядів на покарання. *Правова доктрина та юридична практика: досвід і перспективи розвитку*: матеріали наук.-теорет. семінару (Київ, 25 берез. 2014 р.). Київ: НАВС, 2014. С. 81–83.

35. Осауленко А. О. Історико-правові аспекти становлення поглядів на мету кримінально-виконавчого законодавства України. *Людина і закон: публічно-*

правовий вимір: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 7–8 листоп. 2014 р.). Дніпропетровськ: ГО «Правовий світ», 2014. Ч. 1. С. 18–21.

36. Осауленко А. О. Конституція України та її вплив на формування змісту кримінально-виконавчого законодавства. *Актуальні питання застосування кримінально-виконавчого законодавства*: матеріали круглого столу (Київ, 18 берез. 2015 р.). Київ: Інститут кримінально-виконавчої служби, 2015. С. 122–125.

37. Осауленко А. О. Загальнотеоретичний вимір функцій кримінального покарання. *Актуальні питання конституційного розвитку незалежної України*: матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 25 черв. 2015 р.). Київ: НАВС, 2015. С. 79–82.

38. Осауленко А. О. Юридична відповідальність та покарання: історико-правові аспекти взаємозв'язку. *Кафедра теорії держави та права*: *етапи становлення та перспективи розвитку*: матеріали наук.-теор. конф. (Київ, 2 черв. 2016 р.). Київ: НАВС, 2016. С. 87–91.

39. Осауленко А. О. Пенитенциарное законодательство Украины и Республики Беларусь: сравнительно-правовой аспект. *Актуальные вопросы современной юридической науки: теория, практика, методика:* сборник материалов II Междунар. заочной науч. конф. (Могилев, 19 мая 2017 г.). Могилев: Могилев. институт МВД, 2017. С. 391–393.

40. Осауленко А. О. Юридична конструкція забезпечення ефективності правових засобів стимулювання правомірної поведінки засуджених. *Проблеми законодавчого регулювання порядку розробки та прийняття нормативно-правових актів*: тези доп. та повідомл. учасників III Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 2–3 лист. 2017 р.). Харків: Право, 2017. С. 98–101.

41. Осауленко А. О. Заходи з реформування пенітенціарної системи у зв'язку з підготовкою вступу України до Ради Європи (історико-правовий аспект). *Urgent problems of law on the modern stage of statehood development*: conference proceedings (Lublin, 20-21 october 2017.). Lublin: Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2017. P. 53–56.

42. Осауленко А. О. Органи і установи виконання покарань як суб'єкти здійснення правоохоронної діяльності. *Правоохорона функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми дослідження*: тези доп. учасників

міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 17 трав. 2019 р.). Харків: ХНУВС, 2019. С. 158–160.

43. Осауленко А. О. Розвиток законодавчого регулювання кримінально-виконавчої системи України у 1990–2005 рр. *Правові реформи як елемент соціального реформування* : тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф. (Рівне, 11–12 груд. 2019 р.). Рівне: МЕГУ імені академіка Степана Дем’янчука, 2019. С. 37–41.